

**ГЕЛІЙ
СНЄПРЬОВ**

**НАБОУ
ДЛЯ
РОЗСТРІЛУ**

BAHRIANY FOUNDATION, INC.

Фундація ім. Івана Багряного

Вельмишановне Панство !

Без Вашої попередньої згоди, за що наперед вибачаємося, вислаємо Вам цікаву й вартісну книгу, до якої ґрунтовне вступне слово написав Василь Ів. Гришко, книгу Гелія Снегірєва "Набої для розстрілу". Якщо Ви її вже маєте подаруйте комусь з своїх знайомих тут, чи комусь в Україні. Ціна її 20 доларів.

Фундацію Ів. Багряного створено, як неприбуткову корпорацію в 1975 році в США. В управі Фундації є Ан. Лисий- голова, Галина Воскобійник, Ол. Скоп, Олексій Воскобійник, Ол. Коновал, Микола Спізак та Микола Підлісний.

Фундація утримує газету "Українські вісті" та видала чи видає вартісні книги тут на Заході і в Україні. Вона видала платівку українських пісень Ганни Шерей, "Збірник на пошану Гр. Китастого", "Пережите й передумане" Д. Шумука, "Спогади" гез. П. Григоренка, спільно з СУНЕРО книгу за голод "Замах на життя нації" та "Український голокост" В. Гришка, фінансувала книгу про розстріли у Вінниці англ. мовою та українською в Україні, допомогла видати спогади Дм. Кислиці та Маркові Царинникові бібліографічні матеріали про голод англійською мовою.

Щойно вийшла в Україні, старанням Фундації, книга "Під знаком скорпіона", яка містить статті та оповідання Івана Багряного, зібрані Олександром Шугасм. Також в Україні друкуються в двох томах публіцистичні статті Ів. Багряного.

З 1988 року Фундація має фінансову допомогу дружині Ів. Багряного - Галині. Фундація є звільнена від податку й пожертви для неї можна списувати при виконанні податку.

Незалежність за книжку, чек на 20 доларів, виписаних на Фундацію шліть на адресу:

**Bahriany Foundation, Inc.
811 S. Roosevelt Ave.
Arlington Heights, IL 60005**

З пошаною й подякою до Вас,

Управа Фундації ім. Ів. Багряного

Гелій (Євген) Сягирьов
НАВОЇ ДЛЯ РОЗСТРІЛУ
та інші твори

HELI (YEVHEN) SNIHIROV

AMMUNITION FOR EXECUTION
and other works

PUBLISHED BY SNIHIROV FUND AND NOVI DNI

New York — 1983 — Toronto

ГЕЛІИ (ЄВГЕН) СНЕГІРЬОВ

НАБОЇ ДЛЯ РОЗСТРІЛУ
та інші твори

diasporiana.org.ua

ВИДАННЯ ГРОМАДСЬКОГО КОМІТЕТУ І НОВИХ ДНІВ

Нью-Йорк — 1983 — Торонто

WOŁODYMYR LESKIW
491 Belmont Avenue
Winnipeg, Man. R2V 0Z4

ЗАХОДАМИ ГРОМАДСЬКОГО КОМПІТЕТУ
ДЛЯ ВИДАННЯ СПАДЩИНИ ГЕЛІЯ СНЕГІРЬОВА

Редакційна колегія:

Олекса Веретенченко, Василь Гришко, Мар'ян Дальний,
Григорій Костюк, Надія Світлична

Фінансова комісія:

Микола Валер, Анатолій Галан, Ілля Демиденко (голова),
Іван Дубилко, Стефанія Лаба, Василь Семенюк

Вступна стаття і загальна редакція Василя Гришка

Технічний редактор — Мар'ян Дальний

Обкладинка мистця Мирона Левицького

Library of Congress Catalog Card Number: 83-61707

Printed by:

HARMONY PRINTING LIMITED

70 Coronet Road, Toronto, Ontario M8Z 2M1

Гелій Снегірьов, 1977 р.

СЛОВО ВІД ВИДАВЦІВ

Під час і після публікації „Набоїв для розстрілу” в журналі „Нові дні”, редакція отримала багато листів від читачів з проханням видати цю річ та інші твори замученого в КГБ автора окремою книжкою.

Справу врятування і видання дисидентської спадщини Гелія Снегірєва поставили прилюдно в українській закордонній пресі Зінаїда й Петро Григоренки та Надія Світлична. За їхню ініціативу їм належить щира подяка. Все це разом спонукало багатьох українських культурних діячів і патріотів зреалізувати справу видання. Спонтанно постали в США, Канаді, Австралії й Європі групи, які у висліді обміну думками створили Громадський Комітет для Видання Спадщини Гелія Снегірєва. Оформившись у квітні 1981 року, Комітет повідомив українську громаду про своє рішення і виділив із свого складу для практичної праці Фінансову комісію в складі (за абеткою): М. Валер, А. Галан, І. Демиденко (голова), І. Дубилко, Стефанія Лаба і В. Семенюк, а також Редакційну колегію в складі: О. Веретенченко, В. Гришко, М. Дальний, Г. Костюк, Надія Світлична.

Відгук української громади на акцію Громадського Комітету був надзвичайно прихильний, про що свідчать звіти Фінансової комісії, опубліковані в пресі. Висловлюємо велику подяку всім жертводавцям, що активно підтримали видання книжки, а зокрема дякуємо членам і співробітникам Фінансової комісії та Редакційної колегії. Олексі Веретенченкові належить переклад значної частини тюремних віршів Г. Снегірєва та загальна мовна редакція текстів. Надія Світлична, крім написання спогаду, переклала всю прозову частину тюремних записок і частину віршованих текстів. Особливо велику працю виконав Василь Іванович Гришко. Крім загального плянування матеріалу, він написав ґрунтовну вступну статтю, всі важливіші коментарі і примітки до окремих творів та зробив найтрудніші переклади літературних, зокрема віршованих текстів. Мар'ян Дальний виконував працю технічного редактора та, разом з І. Дубилком, наглядав за процесом друкування.

Сподіваємось, що книга „Набої для розстрілу“, яка появляється у п'ятиріччя смерти автора, буде гідним пам'ятником великому українському патріотові Гелієві Снегірєву, який у боротьбі проти тиранії віддав своє життя.

ФЕНОМЕН СНЕГІРЬОВА

На тлі процесів розвитку в Українській РСР 70-х рр. досить різноманітних явищ активного інакодумства, загально званого дисидентством, Гелій Снегір'ов безперечно є таким феноменальним явищем, яке заслуговує окремої уваги. Він не належить до того основного річчиза українського дисидентського руху, що його початок у 60-х рр. пов'язується з іменем Василя Симоненка, його розвиток — з іменами Івана Дзюби, Івана Світличного, Вячеслава Чорновола й інших, а його завершення в 70-х рр. увінчується іменем Миколи Руденка. Гелій Снегір'ов з цими іменами не в'яжеться, хоч він, як і щойно згадані, належав до того самого київського літературно-журналістичного світу, як також і до тих самих молодших поколінь, чия громадянська свідомість зформувалася в післясталінський період. І справа не тільки в тому, що як дисидент він виявив себе й став відомий пізніше, а передусім у тому, що дисидентом він узагалі став окремо від них — іншим; ніж вони, своїм власним шляхом, що був зумовлений іншою соціальною базою походження його дисидентства. Тому й сам його дисидентський шлях був окремий, особливий, фактично самотній і фактично не пов'язаний із дисидентським рухом, як таким.

Цей своєрідний „феномен Снегір'ова” в історії українського дисидентства невід'ємний від його особистої біографії. Отож — на її тлі, як саму суть його духовної біографії, й розглянемо тут його шлях становлення дисидентом, ту спеціальну дисидентську місію, яку він одноособово взяв на себе, героїчний аспект цієї місії і її трагічний фінал, що став і фіналом його життя.

В офіційному довіднику Стілки письменників України під назвою „Письменники Радянської України” (в-во „Радянський письменник”, Київ, 1970) на стор. 401-403 подано суспіль (в абетковому порядку) біографії й портрети трьох письменників: Євгена (Гелія) Снегір'ова, Івана Снегір'ова і Вадима Собка. Як тепер знаємо, Іван Снегір'ов — це батько Гелія, а Вадим Собко — Гелійів дядько (рідний брат ма-

тері Гелія). Отже, можна сказати, представлено разом цілий родинний клан офіційно апробованих „радянських письменників”. І згідно з довідковими даними про них, вони всі троє — стовідсотково советські люди.

Батько Гелієв, Іван Снегірьов (нар. 1903 р.) — людина з робітничою біографією. Вчився в 20-х рр. на робітфаку (робітничому факультеті) при Інституті Народної Освіти (ІНО), в Харкові, де потім скінчив фізико-математичний факультет. Як сказано в довіднику, 1931 р. „перейшов на літературну працю”, і тоді ж став членом компартії. Під час війни він працював в агітбригаді політуправління штабу Закавказької військової округи. З літературного доробку в довідці подано назви його трьох книжок оповідань і повістей, трьох друкованих окремо повістей і ще трьох театральних п'єс. Як видно з усього, був він скромний, пересічний літературний роботяга. Постійно проживав у Харкові, помер у Києві 1956 р.

Про дядька Гелієвого — Вадима Собка нема потреби багато тут говорити. Це відомий „клясик” української советської літератури повоєнних часів, один із „робітників-ударників, призваних у літературу” в 30-ті рр. Йому в довіднику присвячено цілу сторінку. Підкреслено, що народився він у Москві (1912). Працював на Харківському тракторному заводі (ХТЗ), а потім закінчив Київський університет. „З перших днів Вітчизняної війни працював у редакціях армійських газет” і цю свою працю продовжував ще й три роки після війни „в газеті „Советское слово” при Радянській військовій адміністрації в Німеччині”. Але все таки під час боїв за Берлін був тяжко поранений (втратив ногу). Нагороджений орденами й медалями. Звичайно — „член КПРС”. Подано назви аж 43-х книжок його творів — поезій, оповідань, повістей, романів, п'єс, нарисів — виданих від 1930 до 1970 р. Як відомо, твори його дуже пересічні, але й дуже „правильні”, „актуальні”, зразково „соцреалістичні”. Нагороджений Державною (Сталінською) премією 1951 р. та іншими преміями пізніше. Помер 1981 р.

Про самого Гелія Снегірьова офіційна довідка дослівно звучить так: „Євген (Гелій) Снегірьов народився 14 жовтня 1927 р. в Харкові у родині письменника. Закінчив Харківський театральний інститут. Працював актором, викладачем у середній школі й інституті, у редакції газети „Літературна Україна”, зараз [1970] — режисер Київської кіностудії хронікально-документальних фільмів. Друкувати-

ся почав з 1954 р. Виступає як прозаїк і критик. Автор збірки оповідань „Літо повернеться” (1957) і повісти „Чи мав я право?” (1962). У співпраці з Ю. Лубоцьким написав сатиричну повість-памфлет „Золотий бутє”.

Це стисла біографічна довідка ще молодого й скромного своїм літературним стажем і доробком письменника. В довідці чомусь не згадано, що він був не тільки партійний, а деякий час і член керівного партбюро Спілки письменників. Додаємо цей факт його біографії, бо він має своє значення.

Біографічні дані про батька й дядька Г. Снегірєва подано тут вище передусім для характеристики того родинно-письменницького оточення, з якого, можна сказати, спадково й автоматично ввійшов він у літературу. Звідси була йому пряма дорога і в партію, як синові партійного й „благополучного” батька та небожеві такого видного партійця, як дядько Вадим. Але щодо дядька, то він, як про це буде ще мова далі, відіграв також спеціальну роллю в тому, який напрям прибрала пізніше біографія Гелія Снегірєва. Покищо ж відзначимо лише той факт, що біографічно він виростав у соціальному середовищі тієї інтелігенції, що була за самою своєю професією „інженерів людських душ” (як називав советських письменників Сталін) тісно пов’язана з новою панівною клясою політбюрократії в СРСР. І це, зокрема в післявоєнні роки тріумфу перемоги цієї кляси, не могло не визначати соціальну свідомість майбутнього продовжувача професії своїх, безперечно привілейованих у той час (порівняно з основною масою народу), батька й дядька. До того ж формування його ранньої свідомості завершувалося поза Україною, в евакуації на тих теренах СРСР, що були незаторкнені антисоветським духом окупованих німцями територій. Та й перше десятиріччя в повоєнній Україні він, як студент, а потім актор і вчитель, прожив у геть деукраїнізованому Харкові.

Слід зазначити, що соціальне середовище Снегірєва було суто міським і також „міщанським” середовищем, хоч і партійної та навіть „творчої”, але фактично „службової” советської інтелігенції. І, як такий, цій інтелігенції в Україні властивий не національно-український, а „загально-советський” кругозір, хоч для певної частини з них українська мова є професійним знаряддям праці. Прикметник „українськомовний” уживаємо тут у стосунку до певної частини тих, що називаються „українськими радянськими письменниками та журналістами”, бо не всі ті, що пишуть

українською мовою є справді українськими письменниками чи журналістами — за змістом, характером і духом своєї творчості.

Про батька і навіть дядька Г. Снегірьова, що прийшли в українську літературу ще з рештками елементів свідомості доби українізації, не можна сказати, що вони були тільки „українськомовними” письменниками, хоч і були вони національно вже „зневтралізовані” достосуванням до денационалізаційно-русифікаторської політики партії, якій служили. Сам же Гелій Снегірьов, обравши слідом за батьком і дядьком таку українську мову своїм знаряддям професійної праці, був уже в побуті двомовним та навіть був уже й на шляху до становлення двомовним письменником (писав і дещо опублікував також російською мовою). А це свідчить, що й сам вибір української мови для своєї основної творчості до певного часу був у нього не справою національного сумління, а справою професійної зручності.

На соціальне і національне обличчя того середовища, до якого належав Г. Снегірьов, та яке впливало на формування його свідомості, звертаємо тут увагу зокрема тому, що це, звичайно, відрізняло його від того основного типу переважно селянсько-робітничої творчої молоді, що з нею він одночасно входив в українське літературне й громадське життя в післясталінські роки, та яка потім, кажучи умовно — від Симоненка до Руденка — творила основну течію українського дисидентського руху передусім на базі національно-культурної, а далі й національно-політичної опозиції наявного в Українській РСР станіві речей. Тому й перебував у той час Г. Снегірьов осторонь від цієї течії.

Та до середини 60-х рр. він узагалі — і своєю творчістю, як письменник, і своєю позицією в суспільному житті, як приналежний до категорії молодих кадрів „номенклятурних” працівників у літературно-журналістичній сфері — був, здавалося, дуже далекий від будь-якого дисидентства. Щодо його творчості, згаданої в офіційній біографії, то автор цих рядків, не маючи змоги першоджерельно з нею познайомитись, не в стані її так чи інакше оцінити. Але від дуже компетентної особи (до того ж — дуже прихильної до Г. Снегірьова), що знала в Києві його особисто і його офіційно друковані там твори, довелося почути таку цілком об'єктивну оцінку цих творів: вони досить вправно написані й не лишають сумніву щодо професійно-письменницьких здібностей автора; але вони нічим не відрізняються

від того сірого потоку пересічних, за стандартами офіційних настанов писаних, творів молодих авторів, що їх так багато друкується, а так мало читається. Та й сам той факт, що на ці твори Снегірьова не звернула особливої уваги й офіційна критика, свідчить про відсутність у них саме чогось особливого, за що в СРСР або хвалять, або (ще ліпше!) лають автора.

Одне слово — всі дані особистої й літературної біографії Г. Снегірьова говорили за те, що перед ним слалася досить звичайна, рівенька й цілком певна, висхідна доріжка успішної кар'єри такого собі советського літературного чиновника, якими стає останніми часами переважна більшість „письменників Радянської України”. Зрештою, він частково вже й був одним із таких чиновників, засівши в кріслі завідувача відділу хронікально-документальних фільмів Київської кіностудії. І здавалося, що стандартно-рожеве майбутнє цього типового представника „благополучної” частини советського суспільства настільки самим його соціальним статусом уже наперед визначене, що крім успіхів у дальшій його літературно-життєвій кар'єрі, нічого іншого не можна було сподіватися.

Та в дійсності справа виглядала далеко не так просто, і врешті літературна й життєва доля Гелія Снегірьова склалася цілком інакше.

□

Вирішально-переломове значення в розвитку свідомости Г. Снегірьова, як і взагалі в духовному житті тих советських молодих громадян молодших поколінь, до яких він належав, мала безперечно найвизначніша подія в історичній біографії цих поколінь — посмертне розвінчання Сталіна та з цим пов'язана хрущовська „відлига” 1956—1962 рр. „Відкриття” 20-им і 22-им з'їздами компартії СРСР чвертьсторічної сваволі нею ж обожнюваного „вождя”, хоч і не було жадним відкриттям серед потерпілого народу, проте для покоління Снегірьова це було таки справді потрясальним знаменням. І коли для тих у середовищі Снегірьова, кому головним були власні кар'єристичні інтереси, що були пов'язані зі сталінщиною (чи в зв'язку з цим і сумніння мали не чисте), це викликало тільки тривогу й замішання, то в тих, що за своєю людською суттю не належали до кар'єристів та могли чесно й критично мислити, це викли-

кало сумніви, спричинило перегляд вартостей і навіть стало поштовхом до шукання правди і справедливості. З цього, як відомо, в 60-х рр. постав рух вільнодумства, з якого згодом вилонився опозиційний, дисидентський рух так званих тоді „шестидесятників”.

Гелій Снегір'ов був одним із тих молодих людей свого середовища, які в 60-х рр., не будучи справді учасниками руху „шестидесятників”, все ж таки належали до кіл вільнодумної творчої інтелігенції. Щоправда, те коло, в якому спочатку опинився Снегір'ов, не належало до тієї головної, національно-української течії вільнодумства, що її в той час у Києві символізували імена І. Дзюби та І. Світличного. В тому літературно-журналістичному середовищі, в якому тоді перебував Снегір'ов, зокрема — як керівник одного відділу кіностудії, переважала „всесоюзна”, в основному — російсько-єврейська течія. Її в Києві зокрема яскраво репрезентував відомий російський письменник Віктор Некрасов, пов'язаний з найбільш „ліберальним” у той час московським журналом „Новий мир” за редагуванням Олександра Твардовського, де наприкінці 1961 р. вже було опубліковано „Один день Івана Денисовича” Олександра Солженіцина. Саме дружнє зближення з В. Некрасовим і знайомство з московським дисидентським „самвидавом” мало вирішальний вплив на Снегір'ова. І не випадково, що перший „прорив” за межі стандартно-пересічної творчості він зробив саме на сторінках „Нового мира”, де в чернево-му (6) числі 1962 р. було опубліковано його російськомовне оповідання „Народи мені трьох синів”.

До речі, вдався він до російської мови саме заради публікації свого твору в цьому поважному й престижевому органі тодішнього „легального лібералізму” в СРСР — слідом і поруч з публікаціями того ж таки року досить вільнодумних, як на советські стандарти, творів Солженіцина, Некрасова, Лідії Чуковської та інших, — бо в Україні в той час публікації подібного характеру були неможливі. Щождо самого твору „Народи мені трьох синів”, то хоч це був, безперечно, не дисидентський твір, але в ньому зі справжнім, правдивим реалізмом (відмінно від офіційно вимаганого „соціалістичного реалізму”) зображено чисто людський аспект фронтового життя, буденний бік героїзму звичайних людей, їхні позитивні й негативні риси, їхні великі труднощі й маленькі радощі в военній і повоєнній советській дійсності тощо — без жадного фальшу пропаганди й літе-

ратурного підфарбовування. І цим твором автор переконливо продемонстрував свій далеко не пересічний письменницький талант, справжній потенціал якого не мав можливості розвинути в вузьких рамках стандартів офіційної советської літератури, а зміг уперше виявитися щойно тоді, коли письменник „вибрав свободу” бодай у тих межах, на які дозволяв легальний лібералізм „Нового мира” того вершинного року хрущовської „відлиги”.

Та хоча початковий період еволюції Снегірєва до вільнодумства й не був безпосередньо пов'язаний з розвитком національно-українського дисидентського руху, цей рух, набуваючи в Києві у другій половині 60-х рр. — за часів виникнення своєрідного „національно-українського легального лібералізму” Петра Шелеста — значення першорядного фактора в житті української творчої інтелігенції, не міг не впливати й на напрям розвитку вільнодумства Снегірєва. Тим більше, що в цей, уже післяхрущовський період поступового затиску вільнодумства брежнєвською версією московського неосталінізму, само собою почалося шукання спільної бази в опозиції московській реакції з боку обох — національно-української і „всесоюзної”, російсько-єврейської течій вільнодумства, що переростало вже в дисидентський правозахисний рух. Яскравим виявом цього стала, зокрема, спільна участь людей і речників обох течій у київській демонстрації 1966 р. на відзначення 25-річчя трагедії в Бабиному яру, де німецькі фашисти 1941 р. вчинили жакхливий злочин масового людовбивства, що його жертвою стало передусім мирне єврейське населення Києва, а слідом за цим — українські націоналісти, російські та різнонаціональні військовополонені, учасники партизанського руху тощо. Міжнаціональну спільність у цій демонстрації, що відбувалась також під знаком протесту проти советського урядового антисемітизму, шовінізму та українофобства, символізували зокрема виступи В. Некрасова й І. Дзюби, які, встановивши між собою дружні зв'язки, потім тісно співпрацювали у правозахисних акціях, спрямованих на оборону жертв антиукраїнських репресій другої половини 60-х рр.

Саме в цей час рішучий крок у напрямі співучасті в дисидентському русі зробив і Г. Снегірєв. Це він, як керівник відділу хронікально-документальних фільмів Київської кіностудії, з власної ініціативи, без офіційного дозволу, zorganizував кінознімання демонстрації в Бабиному яру, задо-

кументували для історії цю знаменну подію того часу. І цей відважний вчинок став початком кінця його службово-професійної кар'єри в кінематографії, а відтак і в літературі. Він втратив свою керівну посаду в кіностудії і можливість друкуватися в періодичних виданнях. Але після цього на нього чекали ще й гірші речі. У Спілці письменників і зокрема в партійній організації почалося інспіроване згорі цькування В. Некрасова, а в зв'язку з цим об'єктом уваги кагебівських сторожів морально-політичної „благонадійності” став також Г. Снегірьов — на той час один із близьких друзів „опального” російського письменника. Це ще не були репресивні заходи, а лише готування матеріалів для них, але це вже створювало в житті Снегірьова атмосферу постійного переслідування і ставило його в позицію морального конфлікту з владою.

Події кінця 60-х рр. — крах ілюзій, розчавлених советськими танками в Чехо-Словаччині й похованих разом з „празькою весною” у хвильях наступної за цим сваволі КГБ в Україні початку 70-х рр. — прискорили й остаточно утвердили критично-опозиційний напрям думання Снегірьова. І коли, разом з надінням П. Шелеста, в 1972-3 рр. розгорнулись найбільші після часів сталінщини репресії проти інакодумців в Україні, Снегірьов опинився в ситуації, коли неминучим став вибір із двох можливостей: або безпечний зворот назад, на рівенький шлях звичайного літературного кар'єризму пересічного письменника-конформіста, або ж відчайдушний крок уперед — у небезпечну путь вільнодумця-дисидента. Зрештою, саме так і було поставлено перед ним питання з боку партійного керівництва, зокрема ж з боку КГБ, коли в рр. 1973-74, вирішуючи долю В. Некрасова (який у той час своєю солідарністю з О. Солженіциним у його єдинокорстві з Союзом письменників СРСР поставив себе під удар свого партійного й літературного „начальства” в Києві), йому було запропоновано вибір: або відмежуватися від Некрасова й засудити його „гріхопадіння” відповідною декларативною статтею в пресі, або самому бути засудженим разом з ним і розділити його долю „відступника”. І Г. Снегірьов вибрав останнє.

Звичайно, вибір долі „відступника” був для Снегірьова далеко не просто лише вибором між зрадою дружби і втраченою забезпеченою кар'єри літератора й кіножурналіста. Насправді цей вибір був логічним завершенням тієї еволюції в мисленні й морально-етичному наставленні, що повіль-

но, але впевнено змінювала його внутрішній духовний світ протягом 60-х і початку 70-х рр. І хоч його дружня солідарність з атакованим Некрасовим (якому, зрештою, дали змогу емігрувати за кордон) була конкретним приводом для виключення його 1974 р. з партії, а потім і зі спілки письменників та спілки кінематографістів, що означало також його офіційне „виключення” з літератури й кіножурналістики, але за цим крилась далеко глибша й радикальніша зміна в його житті. Зокрема ж ця зміна була пов'язана з тим, що саме в цей час у нього прокинулось і заговорило про себе на весь голос українське національне сумління.

Парадоксальним чином у цьому останньому головну роль зіграв ніхто інший, як його стовідсотково советський, вірний і тильний партійний „інженер людських душ” у сталінському розумінні — „рідний дядечко” Вадим Собко. Як це сталося — про це досить детально розповідає Снегірьов у своїй „лірико-публіцистичній розвідці „Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...)”. Перед розповіддю про це автор подав примітку такого змісту:

„Сталося так, що КДБ й партійні органи „пришили” мені цілу купу злочинів, вигнали з партії, позбавили права друкуватись і працювати кінорежисером — це тепер, 1974-го року. Приводом для всього того стала моя багаторічна дружба з письменником Віктором Некрасовим, якого і раніше лаяли й цькували, а тут і зовсім потягли на розправу. Мені було запропоновано виступити в пресі з статейкою, яка б паплюжила Некрасова: принось і тобі простять. Я відмовився”.

Далі автор пише:

„Мій дядько, брат моєї матері — Вадим Миколайович Собко (я вже згадував його ім'я Вадим Собко, відомий український письменник, надзвичайно приємний чолов'яга, герой Великої вітчизняної війни, під самісіньким Берліном в останні дні боїв йому відтяло ліву ногу) сказав мені, бажаючи переконати в тому, що політично продати друга, привселюдно зректись дружини відповідним виступом у пресі — це цілком нормальний, партійний, радянський вчинок:

— А ти знаєш, Гелюша (так мене в дитинстві звали рідні), яку ролью відіграла твоя мати в справі СБУ [Спілки Визволення України]? Не знаєш? Так от слухай. — В ранній юності вона дружила з багатьма членами цієї антирадянської контрреволюційної зграї — вчилася разом ще в школі, в І-ій кївській трудовій школі імені Шевченка; я теж

там учився, тільки трохи пізніше. І потім, коли вона зрозуміла, куди ведуть, до чого прагнуть ці її, з дозволу сказати, друзі, — вона спершу переконувала одного з них, з молодих ватажків СВУ (Павлушков був такий, Микола Павлушков), а потім, коли побачила, що добрим словом їх не зупиниш, Наталя написала листа до ЦК комсомолу. Так, так, про все написала. Можеш назвати це доносом, вона вважала за потрібне донести! На ворогів! На ворогів соціалістичного ладу — і своїх. І цей лист її до ЦК комсомолу, щоб ти знав, Гелюшко, став тим головним і основним документом, який викрив криваву змову і дав до рук ДПУ найважливіший матеріал. От так, племінничку. Ти не знав про це? Так от знай!...

Дядечкові слова палицею по тім'ю мене вдарили. Та мова про інше. Абсолютно того не бажаючи — от уже ніяк йому того не кортіло! — дядько мій, ультраконформістський письменник країни Рад, штовхнув мене на вивчення історії СВУ і на писання цих розділів..." (Див. „Набої для розстрілу”, початок 3-го розділу — „Хто кого вбив?”).

Так перед Снегірвовим відкрилась ретельно приховувана від нього батьками й родичами таємниця причетності його матері до трагічно-катастрофальної для України події кінця 1929-го й початку 1930-го рр. — до так званої „справи Спілки Визволення України” — СВУ (тоді Гелій ще був у віці до 3-х років). І, спонуканий бажанням довідатися про всю правду, що крилася за таємницею передчасно померлої (на 37-му році життя) любої й дорогої йому матері, він, пильно визбираючи всі можливі в підсоветських умовах відомості з офіційної преси часів „викриття” й судового розгляду „справи СВУ”, а також розшукуючи й розпитуючи ще живих свідків і навіть деяких уцілілих учасників цієї справи, нарешті відкрив далеко більшу, ніж тільки матеріну таємницю. Він відкрив таємницю, за його власним виразом — „грандіозного історичного злочину”, вчиненого советською владою супроти української нації, — злочину, трагічною жертвою якого була і його нещасна мати.

Власне, вивчення всіх відомих йому — з офіційних і неофіційних джерел — фактів щодо справи СВУ переконали його в тому, що його мати не була й не могла бути тією особою, що „викрила СВУ”. Щоправда, вона була „на гачку” ГПУ, як одна з того учнівського гуртка в кийвській школі ім. Т. Шевченка, до якого належали звинувачені п'ять років пізніше в спробі творення т. зв. „Спілки Україн-

ської Молоді” (СУМ) — Микола Павлушков і Борис Матушевський. Але, не маючи ніякого відношення до того, що вже в післяшкільні роки задумували ці її колишні товариші, вона навіть не була покликана й свідчити проти них, як це було у випадку інших із цього шкільного товариства. Бо не мала вона й не могла дати жадних потрібних обвинувачам свідчень, а тим більше, що самі звинувачені все про себе й про інших на слідстві й на суді виказали.

А головне, що взагалі з усіх вивчених Снегірьовим матеріалів судового процесу в справі СВУ та з особистих розповідей близьких до цієї справи „свідків епохи” й безпосередньо до цієї справи причетних „свідків історії” (як потім, пишучи про це, він одних і других називав), перед ним постала картина явно фальшивої, штучно створеної засобами провокацій і терору ГПУ, справи фактично не існуючої „підпільної організації” під вигаданою щойно в процесі слідства назвою „СВУ”. Та з історичних фактів, про які він при цьому довідався, йому стало також очевидним ще й інше: в тій історичній ситуації, яка існувала в Україні в 1929—1930 рр., така організація, яка відповідала б назві „Спілка Визволення України”, логікою речей мусила б тоді бути, — і тому в Україні під час процесу СВУ, як розповідали йому „свідки епохи”, серед української інтелігенції й ходила з уст до уст така фраза: „СВУ не було, але вона повинна була б бути”. Саме знаючи це, ГПУ й „створило” фіктивну „СВУ”, як претекст до превентивного терору супроти потенційних сил для виникнення такої організації, а передусім — супроти провідних ідейно-творчих кіл української національної інтелігенції того покоління, що десять років перед тим творило українську самостійну державність і провадило боротьбу за неї в 1918—1921 рр.

Під виглядом „викриття й ліквідації СВУ”, як довідався Снегірьов, саме й було вшарештовано в 1929—1930 рр., а потім у наступні роки знищено цвіт цієї української інтелігенції, зокрема ж тих її представників, що своєю національно-культурною й духовно-творчою працею в системі тодішньої Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН), Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) та в інших ділянках українського національного життя відігравали провідну роль в пореволюційному національному відродженні України в підсоветських умовах 20-х рр. Про це переконливо свідчили й самі імена головних жертв „справи СВУ”: академіків — видатного літературознавця Сергія

Єфремова й видатного історика Михайла Слабченка, відомих вчених і духовно-культурних діячів — літературознавця Андрія Ніковського, мовознавців Всеволода Ганцова й Григорія Голоскевича, історика Йосипа Гермайзе, релігійного ідеолога Володимира Чехівського, педагога Володимира Дурдуківського, письменників Людмили Старицької Черняхівської й Михайла Івченка—та інших із 45-х підсудних процесу СБУ. А разом з ними у хвилі масових репресій „в зв'язку зі справою СБУ” тихцем, без суду, вигублено в тюрмах і концтаборах СРСР багато тисяч національно-активних українських вчителів, священників ліквідованої при цій нагоді УАПЦ і національно-свідомої української студентської молоді.

Усвідомлення „грандіозного історичного злочину” супроти цих людей і тим самим супроти української нації мало значення зворотного пункту в духовній біографії Г. Снегірьова. Великий вплив мало на нього й відкриття з архіву материних паперів того факту, що вона в роки своєї київської юности була палкою українською патріоткою, що справді жила мрією про героїчне служіння знедоленій матері-Україні. Про це писала вона в своїх щирих юнацьких віршах, будучи здібною початкуючою поетесою, яка в наступні роки чомусь не мала щастя вийти на шлях літературно-творчої діяльності. Все це, викликавши і в ньому приплив українського національного почуття, зродило й почуття обов'язку перед своїм національним сумлінням — прислужитися розкриттю історичної правди про СБУ, як саме про „грандіозний історичний злочин”. Це стало для нього просто таки місійним завданням, виконуючи яке він протягом 1974—76 рр. і написав свій перший і найголовніший дисидентський твір — „Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...)”.

□

„Набої для розстрілу” писалися в неймовірно тяжких обставинах раптом надзвичайно ускладненого й загроженого життя письменника. Звідусіль виключений і позбавлений всіх можливостей не лише творчої, а й заробіткової праці, він у цей тяжкий для нього час опинився в самотності (не розуміючи й не поділяючи його вільнодумства, його покинула віддана владі дружина) і врешті тяжко захворів на серце, наслідком чого стався крововилив у сітківку очей і виникла загроза втрати зору. І все ж у такому стані він

спромігся літературно опрацювати роздобутий перед цим фактичний матеріал і наприкінці 1976 р. технічно приготувати машинопис твору двома мовами — в українському оригіналі й у російськомовному перекладі — для дисидентського самвидаву всередині СРСР і для публікації за кордоном. В цьому йому допомагала друга його дружина — жінка єврейського походження.

„Набої для розстрілу” подвійно сміливий і тому історично важливий, „першовідкривальницький” твір. Подвійно сміливий він тому, що в ньому автор водночас відважно розкрив два „великі секрети”, якими було приховано правду про „справу СВУ” з двох боків. З боку советської влади — це був „секрет” великої офіційної брехні про „велику підпільну організацію” повстансько-терористичного характеру, що нібито діяла з рамени свого закордонного центру та в пов’язанні з чужоземними державними чинниками, які готували війну проти СРСР і „реставацію в Україні поміщицько-буржуазного ладу”, — від чого, мовляв, урятувала Україну ліквідація цієї організації органами ГПУ. А з боку українських сил в еміграції та в позасоветських частинах України під Польщею й іншими чужими державами, — а частинно й серед підсоветських українців, — це був „секрет” великих ілюзій, наївних чи й деkim навмисне створених уявлень про існування справді такої організації, якою „СВУ” було офіційно представлено, тільки, звичайно, в протилежному до советського, позитивному, національно-визвольному їй розумінні. Парадоксальним чином, і советська офіційна брехня, за якою крилася звичайна „превентивна” ліквідація потенційно небезпечних провідних сил українського національного відродження — найпершою заporуки можливої в майбутньому національно-визвольної боротьби, — і позасоветські та взагалі протисоветські ілюзії й уявлення, що фактично акцентували офіційну брехню в зворотній їй інтерпретації, — насправді своїми протилежними кінцями сходилися в одно. І така двобічна підміна історичної правди історичною фікцією аж ніяк не сприяла справі боротьби за українське визволення, для якого єдиним надійним ґрунтом може бути тільки пізнання, зрозуміння і відповідне використання лише дійсного, реально наявного стану речей і стану власних сил України в той чи інший конкретно-історичний час.

Розкриття всієї правди про СВУ вимагало також не боятися сказати й ще одну гірку правду, а саме: що майст-

рам провокацій і терору ГПУ вдалося мистецтвом диявольської підступності втягти й підсудних у „справі СБУ” в свою пекельну гру на кону театральної зінсценізованої трагікомедії під назвою „суду” в залі Харківської державної опери. І цю гірку правду Снегірьов сказав, пригадавши загальновідому „ходячу фразу” про цю трагікомедію в оперовому театрі: „Опера „СБУ”, музика ГПУ”. Трагікомічність же цієї „опери” полягала в тому, що нещасні жертви ГПУ, обдурені майстрами цинічної брехні і провокацій, заради уявного порятунку від масових репресій своїх прихильників і послідовників в Україні, самовбивчо стверджували брехливі звинувачення проти них і фактично виправдовували безпідставну розправу над ними. Це, звичайно, не було тією — нехай і не героїчною, але бодай принципово-гідною — постановою на суді, якої можна було сподіватися від людей такого рівня й такого значення в українському національному житті, як підсудні в справі СБУ. Вказавши ж на цей факт, автор „Набоїв для розстрілу” порушив „табу” творців легенди, яка за півсторіччя для багатьох заступила собою історичну реальність.

Таким чином, розкриваючи всю правду про „справу СБУ”, Г. Снегірьов своїм твором „Набої для розстрілу” виступив одночасно проти фальшивників історії з двох боків — з советського антиукраїнського і з українського анти-советського. І цим він наразив себе не тільки на неминучу терористичну розправу КГБ в Україні, а й на неминучу „анатему” тих українських кіл за кордоном, що на мітологізації „справи СБУ” побудували свої також мітологічні концепції та навіть вдалися й до використання самої назви „СБУ” для далеко не „визвольних” політемігрантських цілей. Звичайно, нічого не знаючи про наявність на еміграції таких кіл, він писав свій твір виключно з позиції підсоветського українця вже з покоління дітей сучасників „справи СБУ” і мав на увазі передусім українського підсоветського читача зі свого й молодшого покоління. І хоч готував він цей твір також для передачі за кордон з надією опублікувати його в позасоветських вільних умовах, але, як і всі автори самвидавних дисидентських книжок в СРСР, вважав це передусім за засіб забезпечення зворотного шляху свого твору із закордону таки до свого головного читача на батьківщині.

Характеристичною особливістю цього твору є те, що обравши для нього жанр саме „лірико-публіцистичної розвід-

ки” (можливо, не без впливу того жанру „художнього дослідження”, в якому О. Солженіцин написав свій „Архіпелаг Гулаг”), Снегірьов виступає не просто від власного „я”, а перевтілюється також у „я” свого „ліричного героя”, яким у цьому творі є типовий його сучасник — підсоветський українець покоління вже післясталінської духовної формації. І якраз очима цього покоління переглядає автор старі газети і „відкриває” там невідому йому судову справу СВУ. Тому викриття советської брехні в цьому творі подано у формі розповіді про повільне доходження допитливим розумом критично думуючої молодого людини 70-х рр. до суті подій кінця 20-х і початку 30-х рр. — через помічення суперечностей і недоладностей пропагандивного наświetлення, офіційного звинувачення й судових звітів про „справу СВУ”. Тому, зустрівшись у передсудових (слідчих) і судових матеріялах і звітах із залі суду з дивними самозвинуваченнями й фактичною співпрацею підсудних зі своїми обвинувачами й суддями, цей допитливий, критично думуючий українець із покоління вже дітей і навіть внуків підсудних висловлює також своє критичне ставлення й до далеких та переважно невідомих йому підсудних із попередніх поколінь, підходячи до них, звичайно, зі своїми критеріями вже післясталінських часів більш відважного дисидентства в менш жорстоких умовах.

Але центральним у цьому творі Снегірьова є таки його власний авторський розшук історичної правди про СВУ не тільки шляхом критичної аналізи самих офіційних советських матеріялів судового процесу, а й шляхом зустрічей та запису особистих розповідей різних „свідків епохи”, а зокрема й особливо таких „свідків історії”, як ще живі на той час Всеволод Ганцов та Борис Матушевський, яких автор розшукав і мав з ними особисті зв’язки. Пізнавши ж цих людей і довідавшись від них багато про засуджених і знищених „за СВУ” людей їхнього кола, діячів української культури й українського національного життя, він збагнув трагічно-геройну долю відданих працівників українського відродження, яких саме за їхню віддану працю для України звинувачено в вигаданих „провинах”, змушено самих себе затаврувати, і, врешті, знищено. І про цей трагічний героїзм долі найкращих на той час людей України зворушливо розповідає автор на сторінках, присвячених історії життя й обірваної (17-ма роками ув’язнення) наукової діяльності В. Ганцова, а ще більше — в розділах, присвячених історії

родини Матушевських — батька, матері й трьох синів, з яких лише двічі засуджений Б. Матушевський, відбувши обидва ув'язнення, дожив до часу, коли писались „Набої для розстрілу”.

Звичайно ж, людьми цього типу були й такі головніші жертви процесу СБУ, що загинули в ув'язненні, як С. Єфремов, А. Ніковський, В. Чезівський, В. Дурдуківський, розстріляна вже під час війни Л. Старицька-Черняхівська та інші з числа 45-х підсудних у справі СБУ, що їх знищено невідомо де й коли, а також багато інших, що загинули під час масових репресій „у зв'язку зі справою СБУ”. І вагу та значення цих людей належно окреслено в творі Снегірьова словами одного з його „свідків епохи”:

„Звичайно ж, не було ніякого СБУ, всі це знали. Всі знали, що кожного з нас можуть в першу ліпшу мить забрати, ні за цанову душу заберуть. І Єфремов, і Ніковський, і Іваниця — до речі, автор чудового підручника... — всі вони віддані науці вчені, світові імена, відомі, від політики далекі. Так, у повному розумінні мозок українського народу. Знищення цього мозку негайно відбилося на інтелектуальному й духовному процесі в країні, відбувається понині й довго ще буде” (Розділ III — „Хто кого вбив?”, стор. 106).

Далі ж, узагальнюючи трагізм особистих доль цих людей, що становили собою „мозок українського народу” свого часу, Снегірьов з особливою силою громадянської відваги, що виходить геть за межі звичайного дисидентства, вказує на народоблизчу суть влади, яка стала на шлях нищення найкращих представників української інтелігенції. Він пише:

„Ось... долі — що найпереконливіше свідчать, як пляномірно, безжально, під самий корінь і з усіма молодими пагонами винищувалося радянською владою древо української інтелігенції. Радянською владою? Чи не занадто? Може, Сталіном?... Ні... І не Сталін винний. Почалося при Леніні... Все жажливіше, що відбулося на нашій землі після перемоги „Великого Жовтня”, — винищення селянства, рубання голови інтелігенції, слідство з тортурами, безконечний терор,—все це було запрограмоване в той самий день і час 25 жовтня (7 листопада за новим стилем) 1917 року, коли перемогла ленінська революція й диктатура пролетаріату; на крові утвердилася радянська народна влада—кров'ю народною вона живилася у всі сталінські і несталінські п'ятирічки...” (Розділ V — „Прищавий хлопчик Коля”).

І дійшовши до такого висновку та проаналізувавши особливу природу советського терору, Снегірьов на цьому тлі розглянув і те найболючіше для нього, та й для всіх українців узагалі, питання, що червоною ниткою проходить через увесь його твір „Набої для розстрілу”: як і чому сталося так, що такі найвидатніші представники української національної інтелігенції, як підсудні в „справі СВУ”, далися втягти себе в підступну гру ГПУ й фактично, як сказав у своєму останньому слові на процесі СВУ підсудний Ніковський—„самі подавали патрони” „для того морального розстрілу, який тут робили прокурори”? І часткову відповідь на це питання Снегірьов знаходить у висловеній Солженіциним (в „Архіпелазі”) думці про те, що люди покоління й типу дореволюційних „чеховських інтелігентів” та взагалі „нормальні люди”, виховані ще на моральних засадах минулого сторіччя, є цілком безпорадні в опорі антиморальній системі советського терору, що дослівно перетворює їх в іграшку їхніх катів. Снегірьов пише:

„А чи не пояснення це — чи не одне з пояснень — того, що зрадили себе Єфремов, Дурдуківський та інші? Адже вони з породи чеховських інтелігентів, з нормальних людей початку сторіччя ХХ — кінця ХІХ, того романтичного сторіччя, коли жили за законами порядности, чести й совісти, коли боротьба незаперечно велася за правилами сентиментальних добреньких кодексів. Вони виховані в душі високої моралі — і от на них навалилася нова епоха, епоха пролетарської революції з її залізною кривавою мораллю, в основі якої — відсутність найменшої моралі, повне забуття совісти з честю. І проти бандита, що напав на них, вони виставили тоненький стек на важку сокиру. І їхня п'єса не дійшла до кінця: на грані божевілля вони знищили себе” (Розділ VIII — „46-й стілець — твій”, стор. 223).

□

Посилання на цілком умотивоване „солженіцинське” пояснення того, що Снегірьов назвав „зрадою себе” підсудними процесу СВУ, і чисто людське зрозуміння ним цього прикрого факту, все ж не усувало в автора „Набоїв для розстрілу” почуття болю та жалю до них за те, що вони не змогли перед лицем „суду історій” стати героями мужнього, гідного їхніх імен протиставлення смертельному ворогові України і дати нащадкам відповідний приклад для наслі-

дування. Цей біль і жаль висловив Снегірьов — від свого власного імені і від імені своїх сучасників, звертаючись до підсудних у „справі СБУ” з такими словами:

„Як же посміли ви жбурнути під ноги покидькам і вку-
пі з ними топтати цю високу мету, це святе служіння?...
Хто дозволив вам вливати в наші жили й кістки, в наші
кров і мозок, і в гени — фільтропроникаючі бактерії зради,
безчестя?... Ви ж не могли в тиші (камер)–одиначок не
думати про суд історії! І не кидайте у відповідь на мої роз-
пачливі подиви контрзапитання: — А як би ти чинив на
нашому місці? — Не порівнюйте мене з собою. Ви за своїм
образом і подобою запрограмували мене дволиким боягу-
зом, я зростав і формувався, вбираючи в себе ваш жалюгід-
ний досвід, через вас я — моральний каліка!... І бринить,
не змовкає в мені тоскне: — Як ви могли, хлопці! Що ж
ви накоїли? — І немає відповіді...” (Розділ VIII).

Але цей крик розпачу — не осуд засуджених і знище-
них підсудних процесу СБУ. Свій нещадний осуд і присуд
автор „Набоїв для розстрілу” зробив лише в стосунку до
тих, що вчинили „грандіозний історичний злочин” своєю
інсценізацією процесу СБУ над невинними діячами україн-
ської культури й українського національного життя. Це
зробив автор у формі уявного „другого процесу СБУ”, що
має відбутися вже над фальшивниками „справи СБУ” —
майстрами терору й провокацій ГПУ, прокурорами й суддя-
ми. І картиною цього справжнього „суду історії”, що ви-
правдовує підсудних та притягає до судової відповідаль-
ності творців, режисерів і лицедійників „опери СБУ за му-
зикою ГПУ”, закінчується твір, який і сам у своїй цілості
являє собою ніщо інше, як своєрідний „позов до суду іс-
торії”.

Зрештою — мету, заради якої Снегірьов написав цей
твір, він сам окреслив як значно більш далекосяглу, ніж
тільки саме викриття антиукраїнського злочину советської
влади у формі фальшивого „процесу СБУ”. Тому, звертаю-
чись наприкінці твору вже до „дітей” свого покоління в
Україні, яким він передає цей твір, він говорить також про
„важкий гріх батьків і дідів” їхніх, що „тяжить” над ними.
І це, за Снегірьовим, передусім — гріх прямої причетности
самих же українців до злочину супроти духовно-культурної
еліти своєї нації. Бо хоч цей злочин і був актом плянової
антиукраїнської політики Москви, але здійснено його вели-

кою мірою таки українськими руками, і це яскраво засвідчено зокрема головною ролею в обвинуваченні й засуді підсудних процесу СБУ таких українських комуністів із колишніх колег підсудних у членстві Центральної Ради доби творення Української Народної Республіки (УНР), як Панаас Любченко, Антін Приходько та інші. Також, очевидно, це був і гріх самих підсудних цього процесу, які, за виразом Снегірьова, „зрадили себе” співучастю своїми самозвинувальними заявами в советській брехні проти них і проти ідей, які вони репрезентували, як творці й провідні особи УНР та боротьби за неї. Отож, маючи на увазі взагалі забриханість советського духовного світу, в якому виростають „діти” покоління автора „Набоїв для розстрілу”, він передає їм цей свій твір з таким напутнім словом:

„Простягаю вам, діти мої, ці сторінки для того, щоб ви пам'ятали, який важкий гріх батьків і дідів тяжить над вами. ...Вам належить гріх той простити чи не простити, знизати плечима — „ну, то й що?” — або жажнутися й замислитись про те, який же слід того гріха предків у ваших душах. ...Знати про це вам треба. ...І прошу вас, заклинаю, сподіваюсь: не знизуйте плечима — „ну, то й що?”. ...Замисліться, вглядіться в себе, зважте в собі вагу впадкованої брехні, боягузтва, зради. ...Вглядіться, зважте — і випалюйте, витравляйте в собі, не передавайте дітям своїм! ...Як? ...Як хочете... На відкритий герць — не кличу, бо сам на нього не йшов. Хай кожен вирішить сам. ...Але хоча б думайте про це, пам'ятайте, ятріть у собі і в дітях своїх! Ми звикли думати одне, а висловлювати й чинити — протилежне, звикли так, що й не помічаємо того. ...Мати право висловлювати й чинити те, що думаємо? Та нащо воно... Не звикли, відучені. ...Так давайте заново звикати” (Розд. 8).

Власне, це останнє — заклик „заново звикати” „висловлювати й чинити те, що думаємо”—стало для Снегірьова в час написання „Набоїв для розстрілу” девізою його життя, а твір—практичним утіленням девізи в дії. І послідовно йдучи за цією девізою, вирішивши після смерті Б. Матушевського в січні 1977 р. послати свій твір за кордон (бо до того часу він боявся, щоб не пошкодити Матушевському, розповіді якого було наведено), він закінчив „Післямову” такими словами прощання з Матушевським: „Отож, Борисе Федоровичу, ми — вільні! Вас звільнила смерть. Я — сам себе тим часом звільняю. Тож давайте промовимо, нарешті, вголос те, що думаємо!”

Саме в той час — під кінець 1976 й на початку 1977 рр., коли „Набої для розстрілу” були вже готові для публікації й писалася до них „Післямова”, ситуація в приватному житті Снегірьова була така, що для нього виникла цілком реальна можливість емігрувати з родиною за кордон, використовуючи єврейське походження й ізраїльські зв’язки його другої дружини. Це відкривало для нього перспективу одночасного виконання своєї місії публікацією за кордоном „Набоїв для розстрілу”, розгорнення творчої діяльності у вільних умовах, надійного лікування і взагалі нового, кращого особистого життя. Здавалось би — чи міг бути сумнів щодо вибору між цією перспективою і тією, яка чекала на нього в разі обрання дальшого шляху підсоветського вільнодумця-дисидента: продовження й посилення переслідувань — з неминучим завершенням цього арештом і ув’язненням, що в його стані здоров’я означало небезпеку загибелі.

І все ж таки він обрав саме цей другий шлях. Бо за це промовляла логіка послідовної вірності засаді, проголошеній ним у своєму творі — в уже цитованому зверненні до своїх майбутніх читачів на батьківщині: „висловлювати й чинити те, що думаємо”. Щоправда, в тому зверненні він писав: „На відкритий герць — не кличу, бо сам на нього не йшов”. Так, досі „не йшов”, але тепер пішов. Вирішивши „промовити, нарешті, вголос те, що думаємо”, Снегірьов знав, що промовити це в безпеці за кордоном, закликаючи звідти земляків на батьківщині „випалювати, витравлювати в собі вагу впадкованої брехні, боягузтва, зради”, позбутися ганебної звички „думати одне, а висловлювати й чинити — протилежне” — це було б перекресленням свого заклику, виявом нездібності позбутися власного „боягузтва”, а тим самим і „брехні” ним висловленої думки. Йшлося про власний приклад для інших, і Снегірьов поставив перед собою питання так, як його було сформульовано в єврейському дисидентському русі в СРСР: „Якщо не я, то хто ж? І якщо не тепер, то коли ж?” Відповіддю ділом на це питання було те, що він не поїхав за кордон, а послав туди й пустив у рух дисидентським самвидавом в СРСР свій викричальний твір про советський „грандіозний історичний злочин” в Україні, цим кинувши виклик „на герць” советській злочинній владі, — цілком свідомий того, які фатальні наслідки для нього можуть бути. Про це дуже виразно мови-

ться і в його передмові до переданого за кордон тексту „Набоїв для розстрілу”, де він пише:

„Не відразу наважився я віддати рукопис книги цієї для видання за кордоном. Існувало дві можливості. Перша: вийхати на Захід самому (є така змога) і, вже перебуваючи там, видавати. Друга: лишитися на батьківщині й передати рукопис за кордон. Я розумів: якщо залишуся, то — (за всіма даними, з досвіду поведінки властей моєї вітчизни, — буду заарештований і засуджений. І в тюрмі (а чи й того краще — в „психушці”), з моїм нездоров’ям, значно вкоротяться дні мої. Але обирав другий варіант: лишаюсь. І, очевидно, чекає на мене „небо в клітці” — ґрати на вікні — і суд.

...Чудово знаю, що чекає на мене у випадку тюремного вироку. Нічого, перетерплю. Я прийняв для себе: якщо засудять — життя скінчене, від нього вже нічого не жду, хоча й зашморга сам собі на шию не накинучу.

...Нехай я стану першою ластівкою, яка провістить усьому світові, що на нашу батьківщину йде Весна Свободи!... Треба з когось починати — почнімо з мене”.

Разом з „Набоями для розстрілу” Снегірьов переслав за кордон і передав для поширення дисидентським самвидавом в СРСР ще один свій викривальний твір — документально-художній нарис (названий автором „документальним оповіданням”, а в іншій редакції „документальна новеля”) — „І чого оце я ляпаю?” Цей твір, написаний на початку 1977 р., постав наслідком особистих спостережень автора за життям, побутом, господарською діяльністю і морально-політичним станом працівників і керівників радгоспу одного з типових сільськогосподарських районів України, де 1976 р. перебував автор. Тому що це документальний нарис, правдивий в усіх деталях твір про дійсних, не вигаданих людей та дійсний, не вигаданий стан речей у їхньому житті, то в інтересах правдиво відображених у ньому реальних осіб з їхніми настроями, думками й діями, автор змушений був надати їм вигадані імена й прізвища, не називаючи також точної місцевості. А в зв’язку з цим мусів він і сам цей твір пустити в світ під псевдонімом „Гаврило Стріляний”. Але в супровідному листі до можливих видавців цього твору за кордоном він зазначив: „Коли б на-

дійшли до вас відомості про мій арешт, то тоді псевдонім треба розкрити”.

Об'єктом спеціальної уваги автора в цьому творі є найбільш безнадійний — сільськогосподарський сектор советського „реального соціалізму” в Україні. Нещадність викривальної критики советської дійсності в цьому секторі висловлена тут ще пряміше й гостріше, ніж у „Набоях для розстрілу”. До того ж — це критика не минулих, сталінських часів, а найостанніших „досягнень” уже брежневських 70-х років. Ба більше: твір починається й закінчується їдким глузуванням з самого Брежнева. Спочатку без уживання його прізвища, але з виразним окресленням загальновідомого в СРСР образу цього перестарілого „вождя”, про якого мовиться як про „того «главного», що ото із щелепою своєю завжди на трибуні воює”; а його вождівські якості характеризуються словами — „він таки дурний-дурний, а за інших своїх колег по політбюрі багато розумніший”. Та потім у фінальній сцені в самому закінченні твору названо й прізвище: „Виступав [у телевізори] Брежнев. Люди в залі часто підводилися й подовгу ляпали в долоні... І Вояк [центральний персонаж твору] промимрив: „Ляпають... І ото кожний ляпає — і думає: і чого оце я ляпаю?”

Та головним у цьому творі є саме яскраво-реалістичне зображення того жахливого занепаду, до якого за роки після сталінської колективізації дійшло зруйноване централістично-бюрократичним керівництвом „соціалістичне сільське господарство” України. А на цьому тлі показано фатальні для України наслідки цього: матеріальний і духовний занепад суспільного й особистого життя української трудової людини, що поступово перетворюється чужою їй владою в опримітивлену уніфікаційною стандартизацією, а також русифікаторською денационалізацією, „советську людину”.

Хоч в основному наголошено в творі соціально-економічний і загально-політичний аспект деградації людського життя сільськогосподарської провінції України, але нерозривно з цим пов'язаний національний момент увесь час промовисто нагадує сам про себе з усього тексту твору. Передусім — сама мова діалогів і персональних розповідей, з яких переважно й складається цілість твору, реалістично-точно відтворена в вигляді того українсько-російського „суржика”, яким тепер розмовляє в Україні більшість населення, наслідуючи мову місцевої партійно-державної бю-

рократії та орієнтуючись на русифікаторську мовну політику влади, що постійно втокмачує в голови українців доконечність „зближення української мови з російською”. І це мовне каліцтво підкреслено й у спеціальній авторській примітці, де з цього приводу автор пише:

„Ще раз перепрошую читача, що занотовую висловлювання людей такою суржиковою мовою. Так вони говорять, наші люди, сьогоднішні прості українці. Чистоту мови охороняють ті, хто обстоює україністику з ідеологічних міркувань; вузівські та подекуди шкільні вчителі, студенти (філологи й мовники); серед письменників все частіше звучить чиста мова. Є в Києві один водій тролейбуса, який виголошує в мікрофон зупинки й дотепно-корисні поради пасажирам напрочуд приємною, кольоритною мовою. А село балакає суржиком. Особливо засмічена мова бюрократичними термінами із „загальнодержавного” російського вжитку... Взагалі ж питання чистоти мови нашої в нас на Україні — то проблема пекуча, і бесіду про її вирішення можна вести безконечно” (Розд. 3 — „Запустеніє буде”).

Цю сумну картину мовної дійсності в Україні, 60 років після її советського „національного самовизначення”, доповнює ще сумніша картина демографічної ситуації основного покищо джерела втримання власного національно-мовного обличчя України — її селянсько-провінційної бази (бо ж індустріальне місто вже геть деукраїнізоване). Описуючи процес вичерпання людських сил української сільської провінції, автор починає від радгоспу, про який іде мова:

„Виїздить, вмирає і сідає в тюрму більше, ніж приїздить, народжується і з тюрми виходить, — це останні роки цілком переконливо довели. ...Ну, старики вмирають — то закономірність. Так от же молодь гине, в розквіті сил! І все чомусь після армії [від п'янства і в нещасливих випадках та бійках] ...Щодо виїзду й приїзду... Сидить тут і працює той, хто справді до цієї землі приріс, хто з дітів тутешніх, хто патріот. Або вже непутячий... п'яниця... А патріотів усе меншає... А ті патріоти, що все таки лишаються (молодих маю на увазі) чомусь плодяться надиво погано. Про це шкільні справи свідчать... В старших класах — більше учнів. І щорік — то все менше: все менше народжується, більше виїздить, і ніякого демографічного вибуху на територіях „Комінтерну” не передбачається” (Розд. 4 — „Кляті пережитки”).

Тривогою з приводу загрози занепаду й морально-національної деградації України в ситуації, що виникла для неї в СРСР у 70-ті роки, пройняті й кінцеві уступи „Передмови” Снегірьова до висланого за кордон тексту „Набоїв для розстрілу”, де він звертається до свого закордонного читача:

„...Знай: милу батьківщину твою — сплюндровано, народ твоїй — морально скалічено! Знай. Серцем знай. І з книги моєї — теж знай... У нас зараз точнісінько, як казав Тарас: ”Від молдаванина до фіна — на всіх язиках все мовчить!..” Все мовчить! ...Думаютъ „інако” — всі, і мовчать також усі... Візьми до рук книгу цю, брате мій — зарубіжний українцю, знай: тут, на батьківщині твоїх предків, у твоєму рідному краю — дуже погано. Дуже”.

□

І все ж таки поряд із досить песимістичним поглядом на становище й перспективи України в СРСР 70-х років, у Снегірьова, як і в багатьох навіть уже ув’язнених у той час дисидентів, саме тоді — в 1977 р., коли він посилав за кордон „Набоїв для розстрілу” та „І чого оце я ляпаю?”, — ще жевріла маленька іскорка надії на можливість якоїсь зміни на краще в досить близькому майбутньому. Ця надія тоді серед населення СРСР взагалі зроджувалася в зв’язку з тим, що саме 1977 р. — ювілейного для советської влади року й 60-річчя—мала бути схвалена нова, вже півтора десятка років підготовлювана (й секретно „на верхах” дискутована) перша післясталінська конституція, від якої, після періоду офіційного осуду свавілля сталінських часів, можна було сподіватися юридичного забезпечення бодай формально існуючих людських і національних прав чи, навіть, і певної демократизації системи в дусі хоча б реалізації засад „радянської демократії”. Такі сподівання породжував ще й той факт, що в цьому ж таки 1977 р. мала відбутися в Београді перша конференція для перевірки виконання державами, які разом з СРСР підписали Гельсінкські угоди 1975 р., своїх зобов’язань за цими угодами—зокрема ж щодо забезпечення людських прав і свобод. Отже — думалося, що принаймні під тиском своїх гельсінкських зобов’язань керівництво СРСР змушене буде зробити якісь суттєві конституційні поступки домаганням зростаючих опозиційних сил в країні — в дусі Гельсінкських угод.

Мабуть саме під впливом цих сподівань і писав Снегір'єв у своїй „Передмові” до посланого за кордон тексту „Набоїв для розстрілу” про те, що хоч він і знає, його за цей твір заарештують, але думає, коли його будуть судити, то він зможе своїм словом правди на суді відограти роль „першої ластівки, що провістить Весну Свободи моєї батьківщини”. І далі, цитуючи свою уявну промову на суді, він пише:

„З'явилася в мене віра, що в моєму рідному Харкові, в залі Оперного театру незабаром (незабаром!) можна буде влаштувати справжній, не фальшивий судовий процес, про який пишу я в своїй книжці”.

Але, не виключаючи також іншого, найгіршого варіанту, він писав, майже точно передбачаючи те, що пізніше справді з ним сталося:

„...Можливо, що до суду й не дійде. Навіть до закритого. Просто заберуть і я зникну. Або навіть і не забиратимуть, а, приміром, автомобільна катастрофа, або — бандитський напад. Тоді... Тоді — що ж, привіт, читачу!”

Та сталося це, найгірше, не просто за появу на Заході „Набоїв для розстрілу” — які, зрештою, і не з'явилися за кордоном так і тоді, як він у своєму супровідному листі писав. Передусім, український оригінал узагалі не з'явився книжкою за життя автора, а з'явився вперше в російськомовному перекладі в журн. „Континент”. Ті українські кола за кордоном, до яких найперше потрапив український оригінал, завагалися публікувати його повністю, побачивши в ньому „контroversійність”, що могла викликати різні інсинуацій з боку тих творців легенди про СВУ, котрі проголосили на еміграції „відновлення СВУ” та себе в ролі її „продовжувачів”. Щоправда, видавництво „Смолоскит” зробило півсотні машинописних копій з оригіналу й поширило їх „довірено” серед вузького кола зацікавлених осіб, і таким чином автор цих рядків зміг серією кількадесятьох радіопрограм передати цей текст через Радіо Свобода слухачам на батьківщині. І щойно тоді, як з України дістався висланий автором іншим шляхом машинопис його тексту до редакції журналу „Нові дні” в Канаді, цей текст розпочато друком у цьому журналі 1978 р. — вже тоді, як ув'язнений автор умирав під охороною КГБ в шпиталі після фіктивного „звільнення” в передсмертному стані (він помер 28 грудня 1978 р.).

До речі, в супровідному листі до того машинопису „Набоїв для розстрілу”, що дістався до „Нових днів” (лист

був адресований „Доброму українському видавництву в Канаді”) він у постскрипті власноручно писав:

„Оце дізнався, що „Континент” друкує „Неньку” [„Ненько моя, ненько” — друга назва „Набоїв для розстрілу” — В. Г.], російський варіант. Сталося це всупереч моїм бажанням. Я хотів, щоб спершу видано було український оригінал”.

Власне — затримка з публікацією українського оригіналу з причини, мовляв, „контroversійности” твору та факт публікації його спершу в російськомовній версії дуже сприяли тому, що навколо твору й самої особи Снегірьова було штучно створено певними колами серед української еміграції атмосферу не тільки „контroversійности”, а й сіяння деяким підозріння щодо того, чи не „провокацією КГБ” є цей твір автора з російським звучанням прізвища, який наслівався „розвінчувати СВУ”. І це було саме в той час, як автор уже був приреченою на смерть жертвою витонченого медичного терору КГБ в ув’язненні за „розвінчання ГПУ” й советської влади взагалі, як убивців кращих представників української національно-культурної еліти за фальшивим звинуваченням у „справі СВУ”. Ба навіть більше: в той час Снегірьов уже був в українському й загально-підсоветському дисидентському русі одним з найвідважніших героїв протесту проти цинічного політичного ошуканства, вчиненого „мартією й урядом” СРСР супроти підлеглих їм народів — у вигляді „нової конституції” 1977 р., що виявилася лише погіршеним варіантом брехливої попередньої „сталінської” конституції.

Та ще перед тим, як виявилось це ошуканство з новою конституцією, Снегірьов відважився на відчайдушний вияв дисидентського героїзму, написавши й передавши в квітні 1977 р. (через дисидентські зв’язки з закордонними журналістами в Москві) великого листа до президента США Джімі Картера про становище в СРСР, про брехливість так званої „мирної політики”, про порушення советським урядом Гельсінкських зобов’язань щодо забезпечення людських прав, про антинаціональну політику. Щодо України, він у цьому листі писав:

„...Народ моєї України (я українець) позбавили національної гідності, його славетну історію перекрутили, оббрехали, мої земляки бояться і не хочуть називати себе українцями”.

Цей крок Снегірьова був реакцією на початок репресій супроти Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод у лютому 1977 р., коли було заарештовано одночасно, в Києві — ініціатора й керівника Групи, Микору Руденка, а в Донецькій області — вчителя Олексія Тихого. Хоч Снегірьов не належав до Гельсінкської Групи, але він мав особисті зв'язки з деякими людьми цього середовища, і до Картера він написав не тільки від себе, про що й сказано на початку листа: „Підписав я його сам, але в ньому — настрої й надії багатьох людей”. І головне, до чого зводився зміст листа в кінцевих висновках, полягав у зверненні до американського президента, щоб він не вірив Брежневу й советським керівникам узагалі, бо вони обдурюють західних партнерів, не виконують своїх зобов'язань. Маючи на увазі недалекоку Београдську конференцію для перевірки виконання Гельсінкських угод і майбутню зустріч Картера з Брежневим, Снегірьов писав:

„...Не поступайтеся, Джімі Картере!... Не слухайте боягузів... Радянські керівники брешуть. Галас про „зміцнення миру”—брежня... Пане Президенте! Чи не хотіли б Ви, при зустрічі, спитати свого колегу, нашого генерального секретаря: — Чи ви колись перестанете брехати? Дотепер ніхто прямо не сказав у вічі могутньому партнерові—противникові: Перестаньте брехати! Ніхто досі чітко й просто не сказав — хоч би з приводу тих же „прав людини”... Вимагайте Правди! Тільки Ви один, Пане Президенте, можете вимагати й добитися від нашого уряду Правди. Не бійтеся сутички”.

Коли ж незабаром після відіслання цього листа до Картера в СРСР було опубліковано текст нової, „брежневської” конституції і почалося їй так зване „всенародне обговорення” (а насправді — повселюдне замилування очей народові пропагандною бутафорією інсценізованої згори „показухи”), тоді Снегірьов зробив ще більш відчайдушний крок: він узяв на себе жертвну місію громадянського речника, що мав „за всіх сказати” всю „правду в вічі” советському керівництву про ошуканство ним тих мас громадян, які ще „без надії таки сподівались” чогось справді бажаного їм „нового” від цього свого безнадійного керівництва.

Цю свою жертвну місію Снегірьов здійснив 28-го червня 1977 р., поїхавши в Москву до ген. Петра Григоренка, який на його прохання наступного дня скликав у своєму помешканні пресову конференцію для закордонних журна-

лістів. І там Снегірьов склав сенсаційну заяву про своє демонстративне зречення советського громадянства і передав журналістам ще більш сенсаційного „Відкритого листа урядові СРСР”. А при цьому він також довів до загального відома текст свого раніше посланого листа до през. Картера, доручивши його закордонним журналістам, уже як „відкритого листа”, опублікувати за кордоном разом з „Відкритим листом урядові СРСР”.

Це був уже не тільки відчайдушний, а й прямо таки самозгубний крок одвертого виклику влади „на герць” уже на міжнародно-політичній арені. Сам же зміст „Відкритого листа урядові СРСР”, за прямою й гостротою сказаною в ньому „правди в вічі”, був безпрецедентним у дотогочасній історії дисидентського руху в СРСР. В цьому листі Снегірьов, давши волю всій силі свого гніву з приводу советського „конституційного” ошуканства, писав:

„...Я відмовляюся від радянського громадянства. Таке рішення я прийняв у ті дні, коли ви провадите так зване „обговорення проекту нової конституції” ...Ваша конституція — брехня від початку до кінця. Брехня, що ваша держава висловлює волю й інтереси народу, що вся влада належить народові. Брехня, що вища мета вашої держави—підвищення матеріяльного й культурного рівня життя народу. Брехня, що ви провадите політику миру і боретеся за зміцнення безпеки народів. Брехня — заява про вільний розвиток націй і право республік на вільний вихід із СРСР. Брехня і ганьба ваша виборча система, з якої глузує весь народ...

...Безсоромно забезпечили ви собі закритий суд над кожним своїм громадянином. І раніше ви позбавляли мене прав і свобод, і коли боялися голосу правди, — а ви його завжди боялися, — судили мене закритим судом. Але раніше, навіть проголошуючи себе диктатурою, ви не наважувалися на одвертий цинізм. У мене лишилася можливість вимагувати конституцією й вимагати дотримання гарантованих прав, відкритого суду. Сьогодні ви, скинувши вивіску диктатури і проголосивши себе загальнонародною державою, брутально обриваєте мене: досить посилянй на конституцію, права і свободи твої доти, доки ми, держава, не вирішимо, що вони на шкоду нам, державі, і тоді ми судитимемо тебе закритим судом за встановленим нами, державою, законом! Заперечуєш? — спробуй, так записано в конституції, її ствердив народ і ти в тому числі.

Не бажаю бути в тому числі”.

Оце „не бажаю бути в тому числі” — справжній крик розпучки людини, збунтованої проти гвалтування її власної волі, бо її іменем під виглядом „волі мас” влада в СРСР чинить сваволю, маніпулюючи „масами” за допомогою поліційного насилля й пропагандного обману. І цей крик про своє небажання бути „в тому числі”, стверджений відчайдушним ривком геть із „того числа” таким способом, яким Снегірьов зробив це в Москві перед представниками міжнародної преси, був також демонстративним актом власного прикладу громадянської непокори для тих мас своїх советських співгромадян, які „в тому числі” мовчки давали владі можливість говорити про „ствердження всім народом” її фальшивої конституції, як, мовляв, „найдемократичнішої в світі”. Він знав, що сказане ним у „Відкритому листі урядові СРСР”, будучи опубліковане в закордонній пресі, буде також передане радіом назад, до СРСР і до земляків в Україні. І це для них, для своїх земляків-українців говорив він у цьому листі на тему „чому я не хочу бути громадянином СРСР”, вказуючи й на важливу саме для українців підставу для цього. Так, в окремому уступі про національне лихо й національну ганьбу України в СРСР він звертається до советського уряду від себе й від свого народу з такими гнівними словами:

„Я не бажаю більше лишатися громадянином держави, яка знищила еліту мого українського народу, кращу частину селянства й інтелігенції, перекутила, оббрехала наше історичне минуле, спалювала нашу дійсність. Ви позбавили моїх співвітчизників-українців національної гідності, ви домоглися від нас того, що ми боїмося й не хочемо зватися українцями. І ви у вашій конституції смієте галасувати про розвиток націй? У вас вистачає цинізму знущатися з мого народу й записувати до конституції статтю про право на вихід із СРСР?”.

□

Здавалось би, заявивши так гостро про своє зречення советського громадянства (і навіть, як зазначено наприкінці „Відкритого листа урядові СРСР”, відіславши відразу й свого паспортів відповідній установі міністерства внутрішніх справ) з такою зневагою до нової советської конституції, автор цієї заяви мусів би ще перед цим запевнити собі можливість виїзду з СРСР за кордон. У той час — у період

„обговорення” та перед офіційним введенням в дію нової конституції, маючи можливість розраховувати також на підтримку громадськості й урядових кіл на Заході, як уже відомий тоді за кордоном підсоветський дисидент, Снегірьов мав досить реальний шанс виїхати за викликом з Ізраїлю за кордон. Але він жадних заходів у цьому напрямку не зробив — ані перед своїм виступом у Москві, ані після того, як оголосив і передав там закордонним журналістам свої „відкриті листи”. Навпаки, дуже добре знаючи про те, що саме тепер чекає на нього в СРСР, він закінчив свого „Відкритого листа урядові СРСР” таким викликом владі:

„Повністю розумію, що вчинок мій буде розцінений вами, як найтяжчий злочин: я скористувався правом на свободу слова на шкоду вашій державі, — судитимете ви мене, за встановленим вашою державою законом, закритим судом. А втім, конституція ваша тим часом тільки проект. Доведеться вам для розправи наді мною чекати її всенародного схвалення і тільки тоді застосовувати до мене її статті. Морока! Чи не простіше — психушка? Або звинувачення в крадіжці? Або самосуд ображених патріотів у цивільному? Або дорожня аварія? Які там іще у вашому арсеналі варіанти скорих розправ? Дійте”.

Це не була просто зухвалість, а тверде рішення людини, що послідовно дотримувалась свого приречення, висловленого ще в „Передмові” до „Набоїв для розстрілу” фразою— „Треба ж із когось починати — почнімо з мене”, що було однозначне з формулою — „Якщо не я, то хто ж? І якщо не тепер, то коли ж?” З цим рішенням він залишився в Києві, відмовившись використати надісланий його дружині виклик з Ізраїлю на виїзд з родиною за кордон, хоч його друзі, що в цей час виїжджали, умовляли його зробити це саме. Про це писав він і в листах за кордон до В. Некрасова, виявляючи в цих листах турботу не про себе, а про заарештованого М. Руденка. Ще за місяць до свого арешту він — сам хворий (інвалід другої групи) і під загрозою неминучого ув’язнення — писав у листі з датою 21 серпня 1977 року:

„Щойно був у Раї Руденко. Чи не підняли б ви там у себе галас про нього? Тільки так його можна врятувати: 57 років, хворий, непрактичний. Зацікався його „Економічними монологами”, це дуже бойовита праця. Чому б вам не видати щось із неї (а також із передмови Григоренка) там у

себе? ...Все, любий мій, передрішено. І однак — по-доброму я звідси не втікати... І ще раз: за мене не турбуйся. Я все зважив і знаю, на що йду. Привіт!”

І знову ж таки — гірка іронія долі: в той самий час, як саможертвований вільнодумець-протестант доживав останні дні свої „на волі” під тильним наглядом агентури КГБ, ця ж сама агентура розпускала прониклі й у дисидентські кола чутки про те, що його перебування поза ґюрмою після сенсаційного виступу в Москві означає підозрілий характер його надто сміливого дисидентства. Про це згадував і Снегірьов у своєму листі до Некрасова, де він пише:

„Цими днями довідався, що по столиці нашої батьківщини у колах інакодумців уже повзе про мене чутка, що я сука, провокатор. Оце так. Чому, мовляв, ще й досі не посадили? Єдина втіха, що така ж чутка ходить і про Руденка”.

Не знав тільки бідний автор цього листа, що в той самий час такі ж самі чутки, — можливо навіть з того ж самого джерела, — розпускались і серед української еміграції за кордоном, та ще й від імени „СВУ”, зокрема — у формі пасквільної публікації під назвою „Снегірьов — КГБ і їхні підручні”. Головний „аргумент” той самий: „Чому й досі не посадили?”

А відповідь на це питання дав Снегірьов ще в своєму „Відкритому листі урядові СРСР”, де наприкінці він писав, що „доведеться вам [владі, КГБ — В. Г.] для розправи наді мною чекати й [нової конституції] всенародного схвалення і тільки тоді застосовувати до мене й статті”. І справді, як тільки проминула пропагандна кампанія „всенародного схвалення” нової конституції, коли так багато було галасу на весь світ про „соціалістичну законність” та „права й свободи” советських громадян (а також пройшла „благополучно” для СРСР Београдська конференція партнерів Гельсінкських угод), так відразу ж обірвалась і гра КГБ „в котамишки” з піднаглядним Снегірьовим. 22-го вересня 1977 року, як тільки він вийшов уранці зі свого мешкання в Києві на звичайну ранкову прогулянку, він опинився в оточенні шістьох кагебешників, які затягли його до авта й відвезли в чорний будинок на Короленківській вулиці. Так почався останній етап його життя — в’язнем у слідчій тюрмі КГБ, а потім у „спецкорпусі” Лук’янівки та під „медичною опікою” КГБ в лікарні, звідки йому вже не судилося вийти на волю.

Цей останній етап життя Снегір'ова був тяжким випробуванням фізичних і моральних сил хворого, але затяго в своєму безнадійному єдиноборстві з владою, вільнодумця-дисидента. Щоправда, вишколені в науці рафінованої підступності кагебісти до Снегір'ова не застосовували прямих брутально-жорстоких засобів вимушування „признання”, бо це їм не було потрібне: всі його „злочини” супроти влади були ним наперед демонстративно від власного імени викладені „як на лопаті”. Натомість кагебісти вдалися до інших, розрахованих на довшу мету, засобів повільного фізично-морального тиску на нього, як на інваліда, що потребував спеціального медичного догляду, — з метою довести його до такого стану, щоб медичним шантажем можна було витягти з нього в будь-якій формі те, що єдино було їм від нього потрібне: „каяття”.

Але, не зважаючи на свій інвалідний хворобливий стан, він протягом періоду слідства тримався гідно й твердо та навіть, як і на волі перед цим — визивно. Про це свідчать і його записки та вірші з періоду ув'язнення в тюрмі та в тюремній лікарні, що становлять собою його „тюремний щоденник”, який він зумів зберегти й передати пізніше (вже з лікарні, в якій він умирав) своїм друзям на волі. І в цих записках одним із перших є запис у формі своєрідного „вірша в прозі” його розмови з кагебістами на тему мови слідства.

Як відомо, в Києві, як і в інших містах України, КГБ має окремих вишколених спеціалістів для ведення слідства в справах так званих „українських націоналістів”, тобто, за термінологією КГБ — взагалі українців, що не байдужі до українських національних справ. Володіючи українською мовою, такі слідчі-спеціалісти на бажання заарештованого можуть провадити слідство по-українському, хоч загалом у КГБ в Українській РСР, як і в усіх державних установах республіки, всі справи провадяться обов'язковою, панівною в СРСР російською мовою. Справу Снегір'ова вів такий слідчий-спеціаліст Слобоженюк, і на початку його допитів відразу ж виникло питання про мову. Розмову з приводу цього Снегір'ов записав у такій формі віршованого діалогу впереміж із власними роздумами:

„Вони на допиті спитали перший раз: „Якою мовою бажали б вести слідство?” — Російською. — „Це дивно. Ви ж у нас Письменник український, ще й з дитинства Жили

на Україні”. — Саме так. Та є для того в мене три причини. — „Які ж?”

— Ось перша. Не бажаю, мов жебрак, В застінках кагебеших, де по чину — Адже ви армія? — панує „руський дух”, Вживати рідних слів. Державне свинство Російську мову зброєю начальства Дало „народам-браттям”, — аби вшух Сваволі дух і віл би пер свій плуг, — То нею й правте ваш неправий суд.

Подруге. Знівечили Україну. Честь, віру, волю розгубив наш люд. Спаплюжили історію, дитину Батьки вже мови рідної не вчать! То ви, тепер, щоб злочини прикрити, Припрошуете „вільно” говорити В тюрмі! „Бач, по-українському кричать, Брежня — їм на роти повісили печать!”

І третє. Поневолити мене, Замкнули, запроторили за ґрати — То ще і рідну мову катувати Вам поможу?.

Ні, хай тебе мине Пекельна доля! Птахом на роздоллі, Над краєм поневоленим ширяй! Про отамана піснею злітай У золотім безкраім хлібнім полі: Як батько на порадоньку іде, Аж та діброва навкруги гуде! У гаї солов’їнім опівночі Слова твої шептять устам дівочим... Та не гугнявити тобі в тюрмі — Сплюндрований, розінутій, в ярмі.

Отак. Вам дано зброю — руську мову, Теж вільну, теж прекрасну, й також голу, Прибиту закаблуками чобіт. То краще мовчки, без святого слова, Цю справу чорну ви робіть”.

Під час допитів Снегірьов поведився зі своїм слідчим зухвало, жартівливо. В камері писав веселі, дотепні вірші „легкого” тюремно-фолкльорного жанру — російською мовою, обравши цю мову з кількох причин. Передусім — тюремно-фолкльорний жанр пов’язаний зі специфічним советським тюремним жаргоном і в’язничним „шибеничним гумором” на базі російської мови. Зрештою, вірші писалися для тюремної ж публіки „зеків” різних національностей і також для... слідчого, якому автор їх і читав на допитах, і навіть жартома деякі вписував у протоколи своїх зізнань. Крім того, вся ця творчість, як частина його „тюремного щоденника”, призначалась разом з прозовими записами для можливої передачі на волю через тих його єврейсько-російських друзів, які єдині через його другу дружину мали з ним зв’язок, зокрема в той час, коли він уже перебував у безнадійному стані в спеціальній клініці, де й помер.

Усі ці прозові й віршовані щоденникові записи, що так дісталися на волю та після його смерті потрапили й за кордон, стали надзвичайним „людським документом”. У ньому зафіксовано з усією безпосередньою правдивістю потрясально-жахливу трагедію останнього етапу життя Снегірєва в тюрмі й у лікарні — трагедію приреченої на загин жертви фатальної співдії проти нього двох його смертельних ворогів: КГБ і ним же використовуваної страшної хвороби, що розвинулась у Снегірєва в тюрмі.

Почалася ця трагедія з того, що за десять днів до свята 60-річчя советської влади Снегірєв розпочав голодовку протесту, за його словами (в одному із щоденникових записів поміж віршами) — „проти 60-річчя Жовтня, 60-ти років насильства й брехні, проти нової конституції, та за свободу критикувати політику советської влади й відмовлятися від советського громадянства”. Конкретним домаганням при цьому було надання дозволу на власного адвоката, на побачення з дружиною та на листування з нею. А в день свята — 7-го листопада 1977 р. він, уже знесилений голодовкою, під час тюремної прогулянки вигукнув у дворі тюрми заклик до всіх політв'язнів — „відзначити славне 60-річчя голодовкою протесту” — і від напруження знепритомнів. З того часу його почали силоміць штучно годувати, брутально переборюючи його опір. Врешті він опинився в тюремній лікарні, де, за його словами в одному з записів поміж віршами — „досвідчені тюремники поспішно мене годували — в наручниках, з виламуванням рук, до хряскоту в хребті”.

Це його голодування й насильне штучне годування „з виламуванням рук до хряскоту в хребті” тривало 28 днів. А через місяць після цього, вже на початку нового, 1978-го року, в нього почалися приступи тяжкої серцевої хвороби — стенокардії. В його стані інвалідности наслідком серцевого захворювання це означало безпосередню небезпеку його життя. Свідомий цього та знаючи, що в тюремній лікарні й у тюремному ув'язненні взагалі від такої хвороби лікування неможливе, він почав домагатися застосування до нього в кримінальному законодавстві винятку для тяжко хворих в'язнів, які ще перебувають під слідством, і на цій підставі — надання йому можливості лікуватися в спеціальній клініці для серцевих хвороб „на волі”, перебуваючи

й далі під слідством, на поруках родини. В цьому йому було рішуче відмовлено, але смертельну небезпеку його життя КГБ негайно ж використало для шантажування його звичайним кагебівським способом: йому було сказано, що в разі його „широкого каяття” можливість лікування його в спеціальній клініці „на волі” не виключена. Та, зрозумівши відразу ж, що це медичний шантаж, Снегірьов таку можливість для себе відкинув.

Тим часом хвороба швидко прогресувала і щодалі ускладнювалась. Зокрема — раптом почалося захворювання спинномозкових нервів і виникла загроза поступового паралічу нижньої половини тіла. Також щодалі більше зникав зір і насувалась небезпека осліплення. Нарешті на початку березня 1978 р. йому спаралізувало праву ногу і з'явилися симптоми близького паралічу й лівої ноги. Викликаний на вимогу Снегірьова спеціаліст-невропатолог ствердив початок втрати в нього почуттєвості всієї нижньої частини тіла від пальців ніг аж до ребер і потребу спеціальної лікувальної процедури, що в умовах тюремної лікарні неможлива. При цьому також вияснилося, що раптове захворювання спинномозкових нервів почалося з тієї частини хребта, що з'єднується з шиєю. І в свідомості Снегірьова це відразу ж поєдналося з тим „виламуванням рук, до хряскоту в хребті”, що його він постійно зазнавав з рук „досвідчених тюремників”, які під час його голодовки насильно його годували штучним способом і при тому, як пише він у своїх тюремних щоденникових записах, — „там, коло ший, мене особливо „дбайливо” притримували й притискали”. З того, мабуть, як здогадувався він, і почалося в нього, геть ослаблого від 28-денного голодування та вже хворого на серце, це страшне спинномозкове захворювання.

Під кінець березня обидві ноги в Снегірьова було вже віднято паралічем і почалося поширення паралічу знизу вгору вздовж усього тіла. Стенокардія також прогресувала і в грудях почалися нестерпні болі. В зв'язку з паралічем та одночасним ослабленням серця стало неможливе нормальне функціонування життєво важливих органів травлення й самоочищування організму. І це, разом з сердечними болями в грудях стало спричинювати такі тяжкі муки, що терпіння від них почало щодалі більш перевищувати нормально-людські фізичні сили хворого. Та й у цей час, як мовиться в тюремно-лікарняних записах Снегірьова (зроблених уже пізніше — в спеціальній клініці) — „допи-

ти з приводу різних дрібниць продовжувались — пересічно через день”.

Свідомий того, що в такому стані він не зможе витримати і може зламатися й піти на „каяття”, Снегірьов думав про самогубство. Але це виявилось неможливим. Про це він у своїх записках, занотованих уже пізніше, пригадує так:

„Чому не покінчив з собою? Питання безглузде. Покінчити було неможливо. Нерухомий, ні повіситись, ні задущитись. Ні ножа, ні шматка скла (окуляри забрано, дають лише на допит). І „вертухай” [тюремні сторожі — В. Г.] тут як тут, удень — обидва, вночі — позмінно, кожну хвилину вертять „вічко” [спостережний отвір у дверях камери — В. Г.]. Їх для того до мене й приставлено, а не для подавання санітарної допомоги. Неможливо. Коли мене розтирало, коли я задихався... молив я Господа, щоб припинив Він мою муку. Щоб муки припинив і зламатися не допустив. Але Господь не зглянувся. Муки продовжуються й досі...

...Господь не приймав моїх молитв... Зачав я вдвічі більше курити. Якщо доти курив по пів цигарки, то тепер став курити по цілій, пачку на день. Інколи, накурившись до перебоїв у серці, до екстрасистоли і теакардії, хапав тут же нову цигарку, затягався раз, два, три — ну ж бо, ну, зупиняйся, серце, досить, будемо кінчати! — ні, воно не кінчило...”

І тоді одного дня в розмові Снегірьова зі слідчим Слобоженюком дійшло до такого діалогу, що його цитую у скороченні:

„Слідчому Слобоженюкові треба було спостерігати наростання моєї агонії. Він розпитував мене про „здоров’я”, про „лікування”, „співчував”, якісь там „уживав заходи”... і я щось там говорив, про щось просив. І нарешті він дочекався...”

— Слушайте, Слобоженюк, [— сказав я, —] що ж — лікування моєї хвороби провадити тут неможливо?... Це лікують в інституті невропатології. — „Звичайно, [— відповів він, —] там певніше”. — Так що ж? Будемо мати свіженького трупа 50-річного чоловіка? ...— „Переводити вас у звичайну лікарню і втримувати там під охороною ми не можемо. Значить, будуть якось лікувати тут”. — Про це вже говорено: трупик. — „Є, Гелію Івановичу, єдиний варіант. Можливо, ще не пізно; хоча справа вже майже закін-

чена і зараз це тяжче... не знаю, чи піде на це начальство". — І знову ж таки — „щире каяття"? — „Так". — Так би мовити, під медичними тортурами? Викручування рук, та до того ж іще й хворих? — „Ну-ну-ну, що ви собі дозволяєте?" — Називаю речі своїми іменами...

Помовчали. І Слобоженюк заговорив про те, що, можливо, ще й не пізно, начальство на це піде. А помилування в зв'язку з „щирим каяттям" тепер, ще в перебігу слідства, до суду — це зовсім не те, що після суду; та й коли це буде той суд, адже не можна на суд в такому стані. І я [Снегірьов тише про себе — В. Г.] буду „чистий", і з дружини спадуть усі обвинувачення, і дітям тоді ніхто ніколи не пригадає... — „Подумайте, Гелію Івановичу, добре подумайте. Є ще час, але його вже мало..."

Звичайно, як і в кожній смертній людині, в Снегірьова до останніх днів його догоряючого життя все не згасало цілком інстинктовне прагнення рятунку від видимої смерті, і це породжувало якусь іще крихітну надію, що порятунок у його стані ще можливий. Таку надію підказували й тюремні лікарі, залишаючи в його думках місце для віри в можливість медичного чуда, якщо він вирветься на волю — на лікування в спеціальній клініці. Саме цим спокушувало його КГБ на „каяття", яке на цьому тлі виглядало як зовсім не велика ціна за життя: адже формальну заяву про „каяття" в'язня в ситуації безпосередньої небезпеки смерті однак ніхто не може серйозно вважати за „щире".

Але сама така спокуслива думка про це вирішально не вплинула на зміну безкомпромісової позиції Снегірьова в його протистоянні КГБ. Натомість аргумент слідчого, що така формальна заява, звільнивши його від суду і зробивши його таким чином „чистим", може звільнити дружину й дітей від неминучого в советській дійсності тягару родинної співвідповідальності за провини засудженого чоловіка і батька, — цей аргумент надав спокусливій думці про рятунку через формальне каяття вирішальної ваги. Тим більше, що дружині Снегірьова КГБ вже й погрозувало притягненням її до відповідальності за сприяння чоловікові в його „антисоветській діяльності". Полегшував сприйняття свідомістю формального „каяття", як морально виправданого в такій ситуації рятункового кроку, зокрема той факт, що це не означало жадної зради будь-кого, крім самого себе. І в хвилину своєї людської слабости в протистоянні вже не КГБ, а нестерпним мукам неймовірно тяжкого випробуван-

ня вичерпаних фізичних сил, він своєю згодою на формальне каяття потрапив у пастку своїх не лише фізичних, але й моральних убивців з КГБ.

Як і слід було сподіватися від КГБ, воно його обдурило. Його стислий текст формальної заяви про каяття кагебівські майстри фальшивого слова „обробили” для публікації в пресі по-своєму. А замість обіцяного звільнення (про яке написали й у пресі при публікації цієї заяви), йому просто влаштували своєрідну „камеру особливого ув’язнення” в спеціальній клініці „на волі” — з умонтованою підслуховувальною апаратурою, з агентом КГБ в ролі другого „хворого” поруч із ним, з охороною в коридорі і з „лікуванням”, що насправді було тільки контрольованим лікуванням й кагебістами вмиранням приреченої жертви.

Підписання заяви про „каяття” в уже переробленому в КГБ вигляді відбувалося перед самим перевезенням Снегірьова до спеціальної клініки, коли він був уже в напівпритомному стані, не маючи змоги прочитати те, що підписував — від нестерпного фізичного болю й простої нездібності бачити написане напівсліпими очима. В зробленому згодом, уже в спеціальній клініці, записі про це, він свідчить:

„Потім я читав і підписував ідіотське каяття. „Соромлюсь і осуджую” — ледве читав, не бачив нічого від болю, зливалося. На мить прояснилося — погляд уперся в епітет — „безчесний” перед Некрасовим і Григоренком. Викинув. Вони потім, однак, відновили. Прочитав останні рядки великого документу, — всього документу, виявилось, мені чомусь [читати] не належало: „Слідство припинено і ув’язненого з-під охорони звільнено, оскільки він більше не є соціально небезпечним”. Потім збирання... Носилки. Двоє кремезних санітарів-гебістів. Машина. Дорога, клаптики неба, дерев, будинків. Ніякого відчуття свободи. Тільки брудота, брудота, брудота навколо і всередині. І порожнеча. Була байдужість: зламано”.

Ще перед тим, як Снегірьов дійшов до такого стану, коли довелося згодитися на „каяття”, він, зважуючи в думках таку можливість, в одному зі своїх віршів, писаних у тюремній лікарні, наперед пояснював цей вимушений крок ось так: „Не морально, фізично впає. — У знеможі. І „скінчено баль”. Коли ж цей крок уже було зроблено, тоді його відразу ж охопило почуття сорому й провини перед самим собою,

і до фізичного болю долучився біль моральний, який не покидав його аж до самої смерті. Про це він, уже в спеціальній клініці, не міг писати, руки не тримали вже олівця, але він дещо про це ще зумів розповісти друзям, що бачилися з ним у клініці. Вони там на його прохання робили деякі записи з його слів. Ось що записано про це в один із перших днів його перебування в клініці:

„Він розповідав, що перші „вільні” години здалися йому такими страшними, що навіть фізичний біль відступив десь у глибину. Його місце зайняло гнітюче відчуття неоправданості того, що сталося, страх прочитати осуд в очах найрідніших, найближчих, кого так хотілось скоріше побачити. А вони все ще не приходили. І з кожною годиною, сповненою незвичної, але моторошної самотності, щодалі яснішою й жахливішою ставала думка: вони знають — і не приходять. Вони карають його за зраду! І подумалось: оце ж від цього можна, нарешті, і вмерти”.

Але смерть не прийшла так скоро. Лікарі різними засобами ще довго підтримували його життя, бо воно ще було потрібне для КГБ. Він ще пережив тяжку операцію на хребті, але стан його не поліпшився. Характер його хвороби лікарі тримали в таємниці від нього і від родини та друзів. А тим часом до хворого ходив слідчий КГБ Слобоженюк і домагався, щоб він написав „відповідь” на твердження преси й радіо за кордоном, що його каяття вимушене й пофальшоване. І коли Снегірьов відмовився, слідчий погрозив, що йому „може стати гірше”. Другові-відвідувачеві Снегірьов після цього сказав: „Убивство лікуванням — це також убивство”.

Через деякий час йому справді погіршало, параліч поступово став охоплювати доти ще живі частини тіла. Від нього й далі КГБ вимагало заяви на ствердження автентичності й „щирості” його заяви про каяття. Тоді Снегірьов почав своєю чергою домагатися звільнення його для лікування в справді вільних умовах, з власним вибором місця й методів лікування. КГБ йому в цьому відмовило. Другові-відвідувачеві він заявив: „Думаю, будуть мене скоро кінчати. Інших способів діяння на мене в них уже не лишилося”.

Але в КГБ інший спосіб діяння таки знайшовся. Дружину Снегірьова викликали на допит, а після цього від її імені опублікували в газеті „Вечірній Київ” потрібну для КГБ статтю. Старшому синові Снегірьова перешкодили влашту-

ватися на працю. Другові-відвідувачеві Снегірьов сказав: „Шантажувати мене вони будуть і після смерті”. Тоді він також у розмові з другом пригадав, що одного разу ще в тюрмі, коли його стан здоров'я став погіршуватись, лікар-невропатолог, який його досліджував, чимось спричинив йому біль у верхній частині хребта, і йому здалося, що лікар його вколов. Про це є досить неясна згадка і в його тюремних щоденникових записах, де є таке місце: „Першого ж разу, як тільки доторкнувся невропатолог до чогось там у мене на спині, щось немов би злегка кольнуло мене, десь там у глибині. Чи думка якась, чи відчуття, що на дні пам'яті засіло, а що саме — не знаю, не можу пригадати”. І ось тепер у клініці йому, після раптового погіршення, цей епізод почав раз-по-раз привиджуватися в сні, і його дружина дуже часто чула від нього сонного слова: „шприц... японський застрик...” Але прокидаючись, він казав, що пам'ятає тільки щось дивне і дуже неясно.

В стані між життям і смертю Снегірьов протримався до осені 1978 р. Нарешті на початку грудня він вирішив домогтися від КГБ дозволу виїхати для лікування за кордон. В розмові з друзями він сказав: „Я йду на цей крок, розуміючи, що це кінець, — адже розкритися вони ніяк не можуть. Але далі я так не можу”. Почувши від Снегірьова таке домагання, слідчий Слобоженюк виявив велике занепокоєння і дав йому відразу ж зрозуміти, що цього КГБ не дозволить. Після цього Снегірьов почав прямо готуватися до смерті. Дружині й друзям сказав, щоб після його смерті запросили на розтин тіла одного з його друзів, що був професійним патологоанатомом, щоб вияснити таємницю його раптової страшної хвороби в хребті. Просив, щоб тіло його поховали на Байковому кладовищі в могилі батька. І 28 грудня 1978 року він помер.

Але ні одне з його прохань не було, не могло бути виконане. На вимогу КГБ наступного ж дня після смерті його тіло поспішно було спалено в крематорії й поховано так само поспішно під охороною службовців КГБ. Таємниця ж його загадкової хвороби й смерті так і лишилася невиявленою таємницею КГБ.

На українському дисидентському видноколі Гелій Снегірьов з'явився перед очима української громадськості на

батьківщині й на еміграції раптово, як невідома зірка, що тільки но здивувала спостережників своїм незвичайним блиском — і враз, яскраво спалахнувши, швидкопадним метеоритом скотилась у безвість, лишивши по собі в пам'яті спостережників лише загадковий вогнистий слід. Усього два роки проминуло між його виходом на дисидентську арену зі своїми „Набоями для розстрілу” (на початку 1977 р.) і трагічним фіналом його життя (наприкінці 1978 р.). І за цей аж надто короткий час він своїм дисидентським творчим горінням, своїм нещадно-правдивим документальним оповіданням „Гаврила Стріляного” й своїми відчайдушно-сміливими „Відкритими листами”, сколихнув свідомість і сумління всіх, до кого на батьківщині й на еміграції дійшов його голос неспокою власної громадянської свідомості й власного людського та національного сумління. Викликавши в одних подив і захоплення, а в інших „контроверсію” і навіть ненависть заторкнених голою „правдою в вічі”, він нікого не залишив байдужим до себе й до того, про що дослівно волав його „голос розпуки в пустелі”.

Врешті й саму трагедію свого смертельного згорання в ув'язненні, на яке він свідомо себе прирік заради послідовності в своїй відданості правді, він перетворив на останній акт своєї викривально-дисидентської творчості. Таким чином він уперше в аналах української підсоветської мартирології задокументував усю страшну правду не тільки про своє безнадійне „єдиноборство з дияволом” у катівнях КГБ, і не тільки про свої жахливі муки повільного вмирання тяжко хворого й шантажованого медичним терором в'язня, але й свою людську слабкість наприкінці свого героїчно-страдницького шляху. Це останнє зокрема важливе тому, що тут маємо покищо єдиний випадок, коли доведена до вимушеного „каяття” жертва советських майстрів терору й провокацій сама, ще будучи в лабетах своїх катів, перед самим своїм кінцем відтворила в усіх деталях свій шлях до цього „каяття” і всі ті методи, якими їй доведено до цього. І цим фактично спростовується й уневажнюється це „каяття”.

Цим останнім своїм актом трагічного героїзму, як і всією дуже короткою, але надзвичайно інтенсивною дисидентською творчою діяльністю, ущерть насиченою енергією самовідданої боротьби за правду, — одноособової, безперспективної і, зрештою, самозгубної боротьби, — Снегірьов обезсмертив своє ім'я в пам'яті всіх, кому дорога ідея правди і

боротьби за неї. В історії ж української визвольної боротьби, до якої належить і потенційно визвольний у перспективах свого розвитку український дисидентський рух, йому забезпечене особливе місце, як феноменальному явищу в українському дисидентстві 70-х рр., — явищу, значущість якого полягає саме в його особисто-неповторному характері „феномену Снегірьова”.

Василь Гришко

I

**САМВИДАВНО-ДИСИДЕНТСЬКІ ТВОРИ
І ДОКУМЕНТИ**

КАНАДА — БРАТАМ-УКРАЇНЦЯМ

Шановні панове-видавці!

Передаю у Ваше повне розпорядження ці два рукописи. Примірник "Набої для розстрілу" місяців зо два тому я адресував до "Смолоскипу" у США. Зовсім не певен, чи його одержано там. Тому надсилаючи Вам, не вважаю себе за порушника видавничої етики.

Авторова адреса — тим часом лише для привітань "від тітоньки". Тільки після видання, коли секрету в тому не буде, можна листуватися зі мною одверто (все одно — не одержу).

Прохання: повідомте мені, будьте ласкаві, про Ваші наміри щодо видання — тими ж каналами, по яких потрапив до Вас рукопис.

Прохання: не виправляти, редагуючи. Коли б виявилися неточності за фактажем — вміщуйте пояснення.

Відносно новели. За псевдонім ховаюсь не з остраху за себе. Хоч прізвище героя й змінене, але, знаючи автора, надто неважко обчислити, з ким той автор спілкувався.

Коли б надійшли до Вас відомості про мій арешт — тоді псевдонім треба розкрити.

Щиро — [підпис]

Київ.

Березень 1977.

P. S. Оце дізнавсь, що "Континент" друкує "Неньку", російський варіант. Сталось це всупереч моїм бажанням. Я хотів, щоб спершу видано було б український оригінал.

Г. С.

НАБОЇ ДЛЯ РОЗСТРІЛУ

(Ненько моя, ненько...)

Лірико-публіцистична розвідка

*...Від молдаванина до фіна
На всіх язиках все мовчить...*

Тарас Шевченко

**
*

*Хоч я нут не ношу на руках, на ногах,
Але в нервах ношу все невольничий страх.
Хоч я вольним зовусь, а як раб стину гну
І свобідно в лице нікому не зирну.
Перед блазнем усяким корюся, брешу,
Вільне слово в душі, наче свічку, гашу.*

Іван Франко

**
*

Slavus — sclavus!

Леся Українка

ПЕРЕДМОВА

Не відразу наважився я віддати рукопис книги цієї для видання за кордоном. Існувало дві можливості. Перша: виїхати на Захід самому (є така змога) і, вже перебуваючи там, видати книжку. Друга: лишитися на батьківщині й передати рукопис за кордон.

Я розумів: якщо залишуся, то — за всіма даними, з досвіду поведінки властей моєї вітчизни, — буду заарештований і засуджений. І в тюрмі (а чи й того краще — в "психушці"), з моїм нездоров'ям, значно вкоротяться дні мої.

Але обираю другий варіант: лишаюсь. І, очевидно, чекає на мене "небо в клітку" — ґрати на вікні — і суд.

Прошу тебе, читачу, коли почуєш, що мене судять, не цікався надто додатковою інформацією через чутки, що, може дійдуть до іноземних кореспондентів кризь щільно приперті двері закритого суду, а заздалегідь знай, що сказав я на суді те, що оце зараз ти прочитаєш.

А "сказав" — скажу! — я на суді ось так:

— Громадяни судді! І ви, народ, що сидить у залі... (Можливо, зважаючи на обставини, розшифрую: ...вірні партактивісти й переодягнені охоронники!). Я переслав на Захід рукопис свого твору тому, що коли літератор твір напише, він хоче (і мусить) виплеканий труд свій тримати в руках книжечкою, виданою багатьма примірниками, які потрапили до багатьох читачів. У себе на батьківщині я цього не міг — видати й тримати в руках книжечку. А я її писав і вважав її потрібною людям, бо в книжці моїй — правда, сама тільки правда. Тому й передав я рукопис туди — для видання.

Я міг виїхати туди і потім видати цю книжку й інші свої книжки. Я розумів, що там тихо й спокійно проживу відміряний мені десяток, чи скільки там літ, і розумів, що тут наді мною влаштують розправу. І я лишився.

Навіщо наражаюся на небезпеку? Спробуйте повірити мені: лишився не для того, щоб стати жертвою, щоб судом над собою привернути до своєї персоні увагу західніх злостивців і викликати нову хвилю агітації проти радянської влади.

Лишився тому, що тяжко розлучатися з батьківщиною. І ще — ось чому.

Зріє, визріває в мені відчуття, народжується надія, що [може] мені судилося стати першою ластівкою. Тою, що провістить Весну Свободи моєї батьківщини. З'явилася в мене віра, що в моєму рідному Харкові, в залі оперного театру незабаром (незабаром!) можна буде влаштувати справжній, не фальшивий судовий процес, про який пишу я в своїй книжці.

І я прошу вас, громадяни судді: **НЕ НАЗВІТЬ МЕНЕ ЗЛОЧИНЦЕМ! НЕ КИДАЙТЕ МЕНЕ ЗА ГРАТИ!**

Зумієте повірити, чи не зумієте — що прошу про це не заради себе? Спробуйте, повірте: мої п'ятдесят років зі мною, я їх прожив, ніхто їх від мене не відбере. Я звідав повною мірою все, що відпущено Господом людині: радощі, вболівання, насолоди, страждання: напрацювавсь і наба-

чився, ще й зумів "самовиразитися", розповісти про себе своїм сучасникам і майбутнім поколінням, лишивши їм мого написане. Моя мати пішла з життя в 36 років, батько — в 53, і я готовий піти. Хотілося би, звичайно, ще пожити — та не обов'язково, судомно чіплятися за життя не буду.

Чудово знаю, що чекає мене у випадку тюремного вироку. Нічого, перетерплю. Я прийняв для себе: якщо засудять — життя скінчене, від нього вже нічого не жду, хоча й зашморга сам собі на шию не накину.

Повторюю: прошу не кидати мене за ґрати. Не для себе прошу.

Для кого ж?

Заради моєї вітчизни, заради нашої з вами вітчизни, громадяни судді і ви, люде в залі.

Нехай я стану першою ластівкою, яка провістить усьому світові, що на нашу батьківщину йде Весна Свободи! Треба ж якось починати — почнімо з мене. Хай побачить увесь світ, що батьківщина наша готова, нарешті, скинути з себе тісне ідеологічне веретище, задубіле від сліз, крові і поту! Хай усі країни світу зрозуміють, що з батьківщиною нашою можна говорити, можна вести справи як з достойною, дужою державою, яка не боїться людин!

Винесіть мені виправдувальний вирок, аби не ганьбити ще раз нашу батьківщину перед усім людством!

Чому прошу вас, чому сподіваюся? Адже заарештували, а де, коли й хто бачив у нас, щоб політичного заарештованого помилували? Але заарештували вчора, а нині у нас — сьогодні. Треба з когось починати — почнімо з мене. Нехай я стану першим в історії радянської держави політичним обвинуваченим, який не буде засудженим в'язнем.

Я даю вам, громадяни судді, можливість виправдати мене і тим зробити найрозумніший політичний жест на благо нашої батьківщини.

Так я сказав би на суді.

Проте, можливо, що до суду й не дійде. Навіть до закритого. Просто — мене заберуть і я зникну. Або навіть і не забиратимуть, а, приміром, автомобільна катастрофа, або — бандитський напад. Тоді... Тоді — що ж, привіт, читачу!

І ще одне.

Я хочу, щоб ви, українські мої рідні брати по той бік кордону, тримали в руках плід моїх роздумів і вболівань. Але відразу кажу вам:

— Книжку свою адресував я читачеві в себе на батьківщині, з ним я говорю, до нього звертаюся — до громадянина, що ходить, дихає, живе поруч мене.

Та все таки — не погребуйте і ви трудом моїм. Хай книгу мою про Неньку мою видадуть видавці так, щоб якомога більше потрапило її на мою батьківщину до мого найпершого читача, — але й ти, читачу зарубіжний, не відсторонь її. І от з чим звертаюся до тебе, українцю в Європі чи в Америці:

— З книги моєї відчуй загальну картину нашого життя, моральну атмосферу нашого життя. Бо ти, зарубіжний українцю, не знаєш нашого життя й тої моральної атмосфери, в якій воно триває. Я бачив тебе в Каневі біля Тараса — в поклонах, в сльозах, у тузі, чув слова твої — "Як би волів я лишитися тут, на Україні милій, назавжди!" Ти постояв біля ніг Тарасових годину, побув на Україні тиждень. Ми — тут народилися, тут живемо, тут і вмиремо. Ти не знаєш до кінця істини про наше життя: читав, чув — але серцем не знаєш. Ти прагнеш назад на дідівську землю — тож знай: милу батьківщину твою — сплюндровано, народ твій — морально скалічено! Знай. Серцем знай. І з книги моєї — теж знай.

Нещодавно в однім інтерв'ю, давав його в Парижі галасливий молодий поет, якого відпустили назавжди з Москви на Захід, — я почув: "У нас у Радянському Союзі по всіх містах так званої провінції — тисячі, ні — десятки й сотні тисяч дисидентів, інакодумців, активних борців проти режиму!" Бреше він! Бреше несвідомо, хизується, бо дурень, — або бреше свідомо, бо провокатор, засланий КДБ. Для КДБ потрібні такі інтерв'ю, воно після таких інтерв'ю мусить працювати, хапати й нищити ті сотні тисяч... Бреше він! У нас зараз точнісінько, як казав Тарас: "Від молдаванина до фіна — на всіх язиках все мовчить!..." Все мовчить! Нема [десятків і сотень тисяч] дисидентів. Нема — борців! Думають "інако" — всі, і мовчать також усі. Чому? Про те й пишу в книзі своїй.

Візьми до рук книгу цю, брате мій — зарубіжний українцю, і знай: тут, на батьківщині твоїх предків, у твоєму рідному краї — дуже погано. Дуже.

А в т о р.

[Березень, 1977]

I

ПРО ПОЕЗЦЮ И ПРО ЖИТТЄВУ ПРОЗУ

Мати перекладала українською мовою вірші Некрасова й Блока. Було їй тоді 16, 17, 18 років.

З Некрасова:

СОН

Мені приснилося: я в море
Зі скелі кинутись бажав.
Враз янгол світа і любови
Чудесну пісню заспівав:

”Чекай весни! Прийду я рано,
Скажу: людиною будь знов!
Здійму з чола усі тумани
І запалю холодну кров.

Твою я музу привітаю,
Верну життя щасливих днів.
І на чолі твоїм засяє
Вінок із лаврових листів!”

В акуратному зшиточку — на синій обкладинці білий з рожевою стрічкою квадратик і по ньому зовсім дитячою рукою виведено: ”Наталя Собко“, — цілком грамотний, хоча й буквалістський переклад поеми ”Орина, мати солдатська“. І ще некрасівське про матір, відоме:

Під час кривавої війни,
При кожній новій жертві бою
Не друга жаль, і не жони,
Ні навіть самого героя.

На жаль — утішиться жона,
І друга кращий друг забуде,
Але десь є душа одна,
Що пам'ятать до смерти буде.

Серед холодного життя
І серед життєвої прози
Одні підгледів в світі я
Святі і щирі, тихі сльози.

То сльози бідних матірок.
Їм не забудь своїх діток,
Що полягли на журній ниві,
Як не піднять вербі журливій
Своїх похилених гілок.

А ось із Блока:

Чорний крук у сутінках сніжних,
Чорний в зорях-очах оксамит,
Любий голос у співах ніжних
Про південний розкажує світ...

Блокова "Незнайомка":

Увечорі над ресторанами
Повітря темне і глухе.
І повне окриками п'яними,
І смертоносне, і сухе.

І понад сірою дорогою
Над сумом загородніх дач
Спокійно ніч висить стоокая
І чути там дитячий плач...

Мама писала вірші сама. Ось зовсім дитячий, ним починається синій зшиточок, і почерк зовсім-зовсім школярський:

Україно, моя мати рідна,
Я тобі віддать життя бажаю,
Я люблю тебе над все на світі,
І служитиму, поки здолаю.

Я люблю твої лани широкі,
І Дніпро величний і могутній,
І високий Київ над Дніпром тим,
І козацьку славу незабутню.

Мама (Наталя Собко). Рік 1923.

Я люблю і ночі твої літні,
Коли місяць з неба тихо сяє,
Коли, сном повиті, сплять тополі,
А над всім тим соловей співає.

Я люблю природу твою пишну,
Твою пісню ніжну і прекрасну,
Головне ж — люблю тебе за те я,
Що ти, ненько рідненька, нещасна.

Як тобі життя моє потрібне,
То візьми, візьми його, благаю,
Бо люблю тебе над все на світі
І служитиму, поки здолаю.

Ні, не взяла "ненька рідненька Україна" життя моєї матінки Наталки Собко, не прийняла, точніше — не дала звершити подвигу во славу свою; якщо й прийняла, окільки життя урвалося задовго до відміряного строку, то зовсім інакше, навиворіт.

Це — дитячий віршик, патріотично-піднесений згук юної душі, що прагне подвигу й самопожертви. А ось уже й поезія, слухайте:

Будь прекрасною, як день,
І тасмною, як ніч...
— ...Засміється любо день,
Зашепоче темна ніч...

Будь легенькою, як сон,
І щасливою, як май...
— ...І укриє землю сон,
В первоцвітах прийде май...

Будь могутньою, як грім,
І яснєю, як весна...
— ...Пролунає перший грім,
Принесе квітки весна...

Це написано 1923 року. Мамі — 17. Це інший зошит, точніше — цупкий аркуш, перегнутий, як обкладинка, а в ньому листочки, помережані чіткими, вже не зовсім дитячими рядочками. На обкладинці напис:

ЗБІРКА ВІРШІВ
„БІЛІ КВІТИ”

Присвячено Д. Д. Дудар в день
її іменин 21/І—1923 року.

Від товариша маминого по школі і від брата її, мого дядька Вадима Собка, відомого радянського письменника, я дізнався, що Домникія Данилівна Дудар була викладачкою в школі № 1 імени Шевченка і мама її боготворила, як і всі учні.

В обкладинці тій іменинній — що новий аркушик, то поезія.

Лети, лети, мій світлий корабель,
Ми летимо не по чужих стежках.
Шукаємо ми все нових земель,
Шукаємо ми сонце по світах.

Ми вічні у просторах голубих.
І вічний тихий шум твоїх вітрил.
І не страшні нам бурі хмар земних,
І ми не боїмося темних сил.

Земля, земля... і землі, землі знов.
І де кінець, і де їм початок?
І далі вічний голубий покров.
І в ньому вічний вічності вінок.

Твої вітрила вічно золоті.
Твоє стерно навек в моїх руках...
Мій світлий корабель, лети ж, лети!
Шукати сонце по нових світах!...

Багато строф про різноманітні квіти — чорні й червоні лілеї й хризантеми, зів'ялі й спалені, — данина моді, наслідування Лесі Українки й цілого сонму українських і російських поетів і поетес того бурхливо-печального часу. Але й серед них, серед наслідувань —

Єдина зірка встала в небі синім,
У всьому небі лиш вона сама.
Проніслась тихо хмарка біла.
Нема.

Сестрице зірко, люба моя, мила!
Я — на землі, у небі ти.
Самотні ми, бо як мені до тебе
Прийти?

Коли я вмру, прилину я до тебе.
Твоєю підругою буду я.
І одлетить од нас далеко
Земля...

Аж раптом — аркушик з числом "10", аркушики пронумеровані олівчиком:

ЧЕРВОНЕ

Червоні люди. Червоні тіні.
Червоне.
В далеке небо, в червоне небо —
Прокльони.
Велика слава. І перемога.
І сила.
І слава сильним. А всім останнім
Могила.
Червоні рухи. Червоні зорі
І ріки.
В червонім небі вогонь всесвітній
Великий.
Вогніє небо. Не люди — тіні.
Прозорі.
Червоні люди — Червоні рухи
І зорі.

І ще раптом — рядки зовсім не для сімнадцятирічного дівчиська — простота, невигаданість, соняшна картина:

Дівонька-Наталонька квітонькою гралася,
Дівонька-Наталонька весело сміялася,
В дівоньки-Наталоньки ніженьки і рученьки,
Ніженьки малюсенькі, рученьки малюсенькі.

Дівонька-Наталонька спіймала метелика.
Крилонька білесенькі, сам такий малесенький.
Дівонька-Наталонька весело сміялася,
Дівонька-Наталонька з квітонькою гралася.

Дівонька-Наталонька побачила мамоньку.
На ніжках не встояла, упала на травоньку.
Мамонька голубила дівоньку-Натусеньку,
Цілувала ніженьку, цілувала рученьку...

І ще цілком доросле, хоча й зовсім іншого тону, насправді громадянське, з повним розумінням катаклізмів, що відбуваються у всесвіті:

Віють вітри вічні над нами,
Сонце сховалось в безодні німій.
І пронеслося над селами,
І над ясними полями,
І над темними білими садами:
"Бій буде! Бій!"

І прилетіли здалека грози.
Люди устали й у путь пішли.
Йшли уночі.
Їх не лякали погрози.
А на землю тихо спадали сльози:
"Силу велику пошли!"

Довго йшли і втомилися люди.
Ніч була по усіх краях.
А вони — мовчали.
Не питали: — Хто забуде?
Знали, що сонце і небо буде,
А покищо був жах.

А далі був бій дикий і кривавий.
Вони йшли сміливо без жалю і без сліз.
Їх боялися.
Вони вже перемагали.
І пронеслося по світі голосом слави:
"Люди вільні! Дивись!"

Вічні вітри віють над нами.
Та є вже сонце в безодні ясній.
Ми йдемо вперед.
Ми єднаємося з чужими краями.
Та... шепочуть вітри над полями:
"Буде ще бій!"

Друзі маминої юности кажуть, що мама вважалася серед них поетесою, і ні в кого не виникало сумніву, що на неї

чекає поетичне майбутнє. Досить відомий поет Павло Усенко, сухорлявий усміхнений стариган, нещодавно питав мене:

— Невже нічого не можна видати з Наталчиних віршів? У неї ж такі вірші були! Ми всі в підметки їй не годилися.

Усенко знав маму пізніше, коли їй ішло на 20¹. Мене вона народила в 21. І поетесою не стала. Разом з батьком скінчила вона робітфак — щось на зразок технікуму на нинішні мірки, потім ІНО — Інститут Народної Освіти. Вкупі з батьком перекладала українською мовою якісь політекономічні й філософські марксистські підручники, потім ще й художню літературу, здається щось із Лавреньова. Потім батько захворів на туберкульозу легенів. Не знаю, як вони до хвороби мислили собі розподіл ролей і навантажень у родині й у громадському житті, можливо — збиралися крокувати в літературу рука в руці нарівні, створюючи кожен своє. Та моя поява на світ застала вже ті часи, коли мати йшла в припряжці: батько — хворий письменник, дружина — його секретар і викладач української літератури, спершу в середній школі, потім в інституті. Батько вдався в драматургію, кожна його нова п'єса йому ледь-ледь не вдавалась, в одному-двох театрах ставилася, мала успіх, але чомусь далі не йшла (не та ідейність? невдачливість?) і не приносила ні слави, ані грошей. І він починав працювати над новою і працював важко, поволі, крізь хворобу — він і помер від туберкульозу, маючи 53 роки. І мені запам'яталося з дитинства: біля друкарської машинки "Ремінгтон" сидить за столом мама, плете крючком з білих ниток, а батько то крокує по кімнаті, то стоїть біля вікна і час від часу диктує їй, тоді мама кладе на столик біле плетиво і стукає по клявішах.

Чи бралась мама іще за поетичне стило? Серед батьківських архівів трапилися мені оці ось дитячі зшиточки, сторіночки, з переписаними маминою рукою українськими піснями, альбомчик з побажаннями й віршиками-присвятами від друзів і подруг юности й дитинства. І ще — саморобний зошит у картонній палітурці зі сторінками на машинці. Датовано 1934 роком, на першій сторінці угорі — прізвище автора — Н. Сніжок — і назва посередині:

¹ Павло Матвійович Усенко помер саме в ті дні, коли я писав розділи цієї історії.

ПОЛОНЯНКИ ЗЛИХ ЗЕМЕЛЬ — ОЛЯ, ПОЛЯ І НІНЕЛЬ

(про челюскінців для дітей середнього віку)

Нижче — фотографія: у дворі на фоні куців і паркана— подоба корабля, спорудженого з лав і ящиків, обтягнутих полотнищем, на паперовій полосі напис "ЧЕЛЮСКІН"; на корабель залізло десятків зо два хлопчаків і дівчаток у панамках, паперових пілотках, беретах і картузиках, в сорочечках, майках і голі, з прапорцями, сумками, ляльками в руках — позують для фотографа. Під фотознімком рядок машинопису: "Улюблена гра в дитсадку наукових працівників". Я пам'ятаю, як розбилося це фото. У батька був апарат — рідкість на ті часи, "Фотокор" звався. Жили ми в Южному (Південному) виселку під Харковом, батько з дідом купили там у 1931 році дім — очевидно, на отримання квартири в місті надій не було, а може примусила батькова хвороба, потрібне свіже повітря. Батько взяв мене з собою в дитячий садок на розі сьомої поперечної і четвертої подовжньої, діти гралися в цих самих челюскінців, а він їх фотографував. Потім нас годували обідом — і батько не відмовився, ми пообідали, хоча закарбувалося в пам'яті відчуття якоїсь дикої незугарности. Тепер розумію. То був 1934 рік, коли після всмерть голодного 33-го Україна ледве вилізала із дистрофії. Батько пішов з фотоапаратом підробити — картки потім купували рідні дітлахів — і взяв мене підгодуватися "нашармачка". Мабуть, з цієї візити народилася ідея написати й видати літературний витвір.

З наступної сторінки починаються вірші:

Сонце весело світило.
На пісочку біля лав
Праця радісно кипіла:
Будували пароплав.

Труби вже милують око,
Кіль задрав угору ніс.
На корму флагшток звисока
Поглядає гордо вниз.

І далі в такому ж дусі — вся епопея героїв-челюскінців через гру в дитячому садку:

Батько Іван Тимофійович
Снегирьов, рік 1924.

Батько Іван Тимофійович
Снегирьов у 1952 р. Помер у 1956.

Оля й Поля підмітають,
Мис палубу Нінель,
Капітан стоїть на вахті,
Озирає корабель.

Обережно Шмідт з Бобровим
Лаву знизу потягли.
Перекинулись ослони,
Повалилися столи...

На останній сторінці внизу — адреса автора: Харків, Южний виселок, Кооперативна, 40, Сніжок Н. Н. Рукопис відсилали (а чи відносили) до видавництва. З тих пір, як перекладався Блок і написано вірші про червоні зорі й дівоньку Наталоньку, минуло десять років, мамі вже двадцять сім.

Не поставлять сніжні гори
Більшовицькій волі меж.
Водоп'янов і Доронін
Прилетіли в табір теж!

Мама. Рік 1937. Після операції грудей.

А втім, чим погані віршики? Нинішні зубри дитячої української поезії — Наталя Забіла, Грицько Бойко та Інна Кульська — "сочиняють" набагато гірші...

Допомога ось-ось буде.
Сталін дав твердий наказ:
"Літакам і криголамам
Курс на північ, в добрий час!"

Засмоктав побут? Яка вже тут романтика-поезія, коли голод і холод і треба викохувати хворого чоловіка, і росте син? Чи ПЦЕ якась біда впала на бідну мою матінку в ті десять літ?

Мало щастя випало на її долю. В 1937 році її охристили ворогом народу і чудом дивовижним не посадили. До 37-го вона натерпілася й настраждалася за свого батька, діда мого, чудового незабутнього діда мого Миколу Петровича Собка, царського полковника. В 32 роки у мами знайшли рак грудей, зробили операцію. В 1941-му почалися жахливі випадки — рак мозку. Дві трепанації черепа не дали наслідків: пухлину видалили, вона росла знову. Останні два роки мама прожила паралізована, майже німа, пострижена, при повному розумі. Намагалася вистрибнути з п'ятого поверху, — вважала себе зайвим тягарем для нас, жили в евакуації в Тбілісі, було голодно, — не зуміла доповзти до вікна, звалив черговий випадок, розбила шибку, порізала-ся, тут увійшов батько.

Померла мати в 1943-му, 6 квітня 1943 року. Було їй 37 років. Поховали ми її в чужому Тбілісі, могила загубилася на старому цвинтарі в Ваке — є такий район у місті.

Мені було тоді 15. Я мало знав її, хоча прожив усі ці 15 при ній нерозлучно. Внутрішнього світу її не знав я — мук, радощів, надій. Одне відбилося у відчуттях: носила в собі мама трагедію, холодним згарищем тягне мені з минулого, коли виникає переді мною світлий образ матінки. Світлий образ! — всі, хто знав її, кажуть про неї:

— Вона була свята.

Серед віршів, присвячених улюбленій вчительці, є строфа:

Коли побачили, що її немає,
Коли побачили, що все стало не так,
Тоді так тривожно озирались,
Тоді казали, що вона була свята...

Хворий чоловік. І задушена в собі романтика поетичної юности (ох, хто в юнацтві не грішив віршиками!). І хвороба. І кошмар 37-го року. Але був іще в маминому житті рік 1930-й. 1930-й і роки, що йому передували. Про них я дізнався недавно. Мені сказали, що в один з тих років вона вчинила зраду.

II

РОЗКРИВ Я З ТИХИМ ШЕЛЕСТОМ ОЧІ ГАЗЕТ...

Звертаюся до тебе, читачу. Бачу тебе молодою людиною — юнаком, а чи дівчиною останньої чверти ХХ сторіччя.

Уяви собі таке. Чи то живеш ти у великому місті, чи приїхав у велике місто з "провінції" у відпустку, та тільки одного разу угледів ти на красивому світлому будинку вивіску:

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

(Саме тому й треба, щоб потрапив ти у велике місто: в районному центрі — та й у багатьох обласних — бібліотеки такої немає; і правильно, що немає, не потрібна вона там; для наукової роботи той, кому слід, іде працювати в бібліотеку великого університетського міста).

Побачив ти той напис на будинку і зненацька, уяви собі, подумав: а на біса мені магазини-ресторани, пам'ятники старовини і новітні архітектурні досягнення, кіношки й театри. А піду но я краще посиджу в науковій бібліотечній тиші та наберусь ума-розуму. Дивно? Не трапиться з тобою такого, не проміняєш ти, юначе, кінця ХХ сторіччя, надію "одірвати" в столичному магазині "штатські джінси" або "паризькі шузи" на книжкову пиліюку? І я гадаю — не трапиться, і пошли тобі, Господи, аби не трапилось. Але уяви собі — все таки скоїлася з тобою така напасть. Знехтував ти радісну житейську суєту, зрікся швидкоплинних насолод і ступив під склепіння скарбниці знань людських.

Ступаєш собі коридором, повний поваги до освічености всесвітньої, і читаєш на дверях:

ГАЗЕТНІ ФОНДИ

І ніби підштовхує тебе: а зайти но та погортай старі газети. Адже цікаво буває стрінуги в журналі "Вокруг света" замітки: "Що писали про нас 100 років тому", — а я от сам візьму ці газети і подивлюсь, що вони там писали.

І ось сів ти до столу. І видали тобі підшивку газет. Це знову ж таки уяви собі: випадкового з вулиці чолов'ягу в таку бібліотеку не пустять, треба оформити перепустку, для чого [конечно] представити копію диплома, дві фотокартки, довідку з роботи. Але тебе — впустили. І попросив ти підшивку газети... ну, якої? Ну, тієї, що й нині головна і найрозповсюдженіша — "Известия" попросив. "Известия" за... так, за 1930 рік. Ось чому вибрав ти саме 30-й: любив ти Володимира Маяковського і забажалося тобі самому прочитати, як сталося самогубство, що писали тоді газетярі про несподівану й трагічну загибель "агітатора, горлана, главаря" (всі ми ще в школі закидали вчителю літератури в'їдливе запитання: як, мовляв, так, кликав уперед і вище, лаяв Єсеніна за самогубство — а сам? У чім справа? Хто, мовляв, йому в руку пістоля вклав?).

І гортаєш ти "Известия" 1930 року. Маяковський, пригадується, застрелився в квітні, в підшивці, що тобі принесли, — березень-квітень. Гортаєш з березня. Заголовки передивляєшся. Вводять тебе заголовки в атмосферу тієї доби:

**НА ШЛЯХАХ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ
КОМСОМОЛ У БОРОТЬБІ ЗА ПРОМФІНПЛЯН
НЕПРИПУСТИМА БЕЗГОСПОДАРНІСТЬ ЧИ ШКІД-
НИЦТВО?**

ПРО КОНТРЕВОЛЮЦІЙНІ ПРОРОЦТВА — чи, бач, як поезію шанували, — на весь величезний газетний аркуш віршований памфлет популярного народного поета Дем'яна Бедного.

Ага, ось знаменита, з вивчення історії КПРС тобі відома геніяльна стаття І. Сталіна "Запаморочення від успіхів", а за місяць зустрінеш його ж таки не менш геніяльну й блискучу "Відповідь товаришам колгоспникам".

ПЕРШІ ЧИСТКИ ВСНХ СРСР — що воно за "чистки": О, братіку, чистки — то були відповідальні заходи. Гортай далі, про чистки багато зустрінеш:

**ЧИСТКА НКПС І ВСНХ
ПРОФСПІЛКА РАДТОРГСЛУЖБОВЦІВ НА ЧИСТЦІ
ДЕРЖАПАРАТУ
ДО ЧИСТКИ АПАРАТУ НКЮ
НАСЛІДКИ ЧИСТКИ ГОЛОВТУЗА**

Що за чистка така? А ось під заголовком — **ЧИСТКА НКПС** (перші результати) — читай:

”Вичистити по першій категорії (без права працювати на виробництві), як шкідників справі робітничого класу, . . .“ наведено низку прізвищ; ну, давай прочитаємо про одного з них:

”Проф. М. С. Стрілецький протривався раціоналізаторському використанню мостів, не припускаючи підвищення норм напруження їх. Він домігся введення на 200 мостах обмеження швидкості руху поїздів. При будівництві нових мостів наполягав на тому, щоб вони мали більші запаси потужності, що було пов'язане з величезними витратами додаткового металу“.

От уже майже й зрозуміло тобі, що таке ”чистка“. А щодо правильності ”вичистки“ проф. М. С. Стрілецького з цими його 200 мостами й запасами потужності — біс його знає, а може, з погляду його науки, недаремно він домагався й наполягав? Нехай, дідько з ним, з професором, вичистили — виходить, заслужив.

Далі гортаєш газетні шпальти:

ПРОДОВЖУЮТЬСЯ АНТИСЕРЕДНЯЦЬКІ ПЕРЕГІНИ
ПРОТИ ДУРМАНУ ПОПІВСЬКОЇ ПАСХИ
ПРО ЗРИВИ НА КОЛГОСПНОМУ ФРОНТІ
СІМ ШАХТ НА ЧОРНУ ДОШКУ!
СЕКТА ШУЛЬЦА

(очі вихопили слова в тексті: ”контрреволюція“, ”статеві ненормальності“, ”Дмитра Шульца — до розстрілу“, цікаво б прочитати — та нехай уже, вперед до Маяковського).

О, цікаво, знаменита ”Земля“ Олександра Довженка в ті дні вийшла на екрани. Гляди но, Дем'ян Бедний як по ній бабачнув! Майже на цілий газетний аркуш — віршований фейлетон ”Філософи“, а кінець такий:

Кіно штучка ”Земля“ Іллічу
Була б не на радість, —
Він її оцінив би гидливим слівцем:
”Пренестерпная пакость!“
І справі кінець.

Нічогенько! А як чудово знає Дем'ян Бедний смаки Ілліча, га? Це в ”Известиях“ за 4 квітня. Про фільм, згодом розхвалений, включений в число кращих кінострічок світу, що став хрестоматійним після смерті його творця О. П. Довженка. А ось за 13 днів, 17 квітня — повідомлення:

"Від Головмістества. За постановою Головмістества фільм О. Довженка "Земля" знімається з репертуару до видалення кадрів з голою жінкою та пуском трактора" ².

Гортасш далі. Чимало заголовків про різні судові справи.

СПРАВУ ТЕРЕХОВА ТРЕБА ПЕРЕГЛЯНУТИ — бач, за бійку між мешканцями будинку № 8 по Озерковській набережній якогось Терехова присудили до розстрілу.

СПРАВА СПІВРОБІТНИКІВ "ЛЕНА ГОЛДФІЛС" —десь там на Лені самородки розкрадали і секрети буржуям виказували.

ПІД ВЛАДОЮ БАЇВ — цікаво, вже тоді, через десяток років після революції, узбекська судова верхівка продалася всіляким баям за смачний плов з молоденьким ягнятком. Ого, навіть слівце з'явилося —

"КАСИМІВЩИНА" (справа узбекських юристів) — головного обвинуваченого начальника "Касимов" підвище, статейка через два номери:

"Ці "трапези", як правило, закінчувалися розпусними оргіями за участю, залежно від настрою, то жінок, то хлопчиків".

ОЗДОРОВИТИ СУДОВИЙ І АДМІНІСТРАТИВНИЙ АПАРАТ СТАЛІНГРАДА — от здорово: "Виявлено повний розпад апарату судових виконавців — зв'язок з ворожими елементами, пияцтво, хуліганство і т. п. Дика розпушта панувала в сталінградській міліції й карному відділі, де працівники примушували жінок-міліціонерок до статевого зв'язку".

Ох, бурхлива епоха! Бурхлива й повна протиріч.

4-Й РІК ДНІПРОБУДУ

ТУРКСИБ ВІДКРИТО!

ВИКРИТТЯ КОНТРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В НАРКОЗЕМІ УКРАЇНИ

**НАША ВІДПОВІДЬ ПАПІ РИМСЬКОМУ
ХТО ШКОДИТЬ НА ФАБРИЦІ НОГІНА?**

² Ти, юний читачу, певна річ, не пам'ятаєш, що там за кадри такі. Ну, з голою жінкою — зрозуміло тобі, голих жінок ми в нашому соцреалістичному блаженно-виховному кінематографі завжди вирізали. А з пуском трактора там така петрушка: бойові молодці-трактористи, які пригнали в село перший трактор, весело мочилися в радіатор, коли википіла вода і перегрівався мотор. А весь фільм "Земля" — про боротьбу бідняків з куркулями за створення колгоспів, за щасливу радянську житуху.

**БОЙОВІ ТЕМПИ ТРАКТОРОБУДУ
ОЧИСТИТИ ПРОФАКТИВ ВІД ОПОРТУНІСТИЧНИХ,
ВІДЖИЛИХ, БЮРОКРАТИЧНИХ ЕЛЕМЕНТІВ
УКРАЇНСЬКА КОНТРРЕВОЛЮЦІЯ ПЕРЕД
РАДЯНСЬКИМ СУДОМ —**

(справа "Спілки Визволення України")

**ШКІДНИКИ В ЛІСОВОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇ-
НИ — хм, чи не занадто багато всіляких шкідників у
нас на Україні того року розвелось, га? Ось і знову:**

**УКРАЇНСЬКА КОНТРРЕВОЛЮЦІЯ ПЕРЕД РАДЯНСЬ-
КІМ СУДОМ, — а ні, це не нова справа, це та сама
"Спілка Визволення України", "СВУ", продовжують "Из-
вестия" інформувати про неї.**

ТРИВОЖНІ СИГНАЛИ

ХАОС!

**НЕЩАДНО БИТИ ПРАВИХ І "ЛІВИХ" ОПОРТУНІС-
ТІВ, ЯКІ ЛЛЮТЬ ВОДУ НА МЛИН ВОРОГІВ КОЛЕК-
ТИВІЗАЦІ!**

Ага, ось — 14 квітня 1930 року:

СМЕРТЬ ПОЕТА В. В. МАЯКОВСЬКОГО

"Покінчив з собою о 10.15 ранку в своєму кабінеті... текст заповіту—
"как говорится, "инцидент исперчен", —

Любовная лодка разбилась о быт.
Я с жизнью в расчете,
и не к чему перечень
взаимных болей,
бед и обид".³

І далі —

"вбачайте, це не спосіб... щасливо залишатись... не вважайте мене слаб-
кодухим... в столі у мене 2000 карбованців.."

Все так, як у школі викладалося:

"Як повідомив нашому співробітникові слідчий тов. Сирцов, поперед-
ні дані слідства показують, що самогубство викликане причинами чисто
особистого порядку, що не мають нічого спільного з громадською й лі-
тературною діяльністю поета. Самогубству передувала довга хвороба,
після якої поет ще не зовсім поправився".

³ Залишаю ці рядки в російському оригіналі: офіційно на українську мову вони, наскільки мені відомо, не перекладені, а сам не беруся, зіп-
сую.

Дем'ян Бедний, що вже примелькався на газетних шпальтах, вигукує:

"Інакше, як несподіваним провалом свідомости, втратою внутрішньої орієнтації, хворобливим загостренням особистих переживань, гострою психозою — не може все це пояснити!"

А ось цікаве:

"Мозок Маяковського важить 1700 грамів (середня вага людського мозку — 1300-1350 грамів). Дослідження мозку буде проведене найближчим часом".

Еге ж, важкий мозок. Цікаво, куди його потім поділи — заспиртували в банку? Валентин Катаєв у своїй "Траві забуття" наводить розповідь Ю. Олеші:

..Найдивовижніше, навіть, я б сказав, незбагненне, при всій своїй матеріальності, було те, що я бачив учора в Гендриковому провулку, де ще зовсім недавно ми грали в карти до світання... Ви знаєте, що це? Мозок Маяковського. Я його вже бачив. Майже бачив. У всякім разі, повз мене пронесли мозок Маяковського... Раптом почувся з його кімнати голосне стукання — дуже голосне, безцеремонно голосне: так можуть рубати, здавалося, тільки дерево. То відбувався розтин черепа, щоб вийняти мозок. Ми слухали в тиші, сповнені жаху. Потім з кімнати вийшов чоловік в білому халаті й чоботях — чи то служитель, чи якийсь медичний помічник, одне слово, людина, стороння нам усім: і цей чоловік ніс таз, накритий білою хусткою, яка трохи піднялася посередині і ледь утворила піраміду, ніби цей солдат у чоботях і халаті ніс сирну паску. В тазу був мозок Маяковського..."

Похорон, співчуття, траур. Гіпсова маска на фото — схожий, дуже схожий. Поет Павло Панченко врізав віршику — "Біля труни Володимира Маяковського" (вже перекладу, як зумію):

Серце поета упало на́взнак,
І захлинулась пісня.
Ваше слово, товаришу мавзер,
Сказане не до місця!
Тільки подумать...

І поет Павло Панченко думає про комбайни й про "дим над країною, іскри" і "серце заводу не знає павз" — і "павз" римується з "мавзер":

Серце заводу не знає павз,
Гупає владно
й ново...

Ваше слово,
Товаришу мавзер,
Сказане помилково! —

кінчається віршик.

Думку, закладену в задушевному творінні П. Панченка, чіткою прозою викладає і повідомлення:

ВІД СЕКРЕТАРІЯТУ РАПП (Російська Асоціація Пролетарських Письменників — як нині Спілка Письменників, Г. С.).

"Він сам, хто воював у своїй творчості проти всіляких жалюгідних "коханячок" і сімейних камерних драм, хто віддав зброю свого художнього слова боротьбі за нове життя, в якому не буде місця маленьким особистим почуттям, — він сам став жертвою причепливої сили старого світу. У цього величезного поета, який кликав мільйони трудящих до революційної переробки життя, не вистачило сил для переробки свого особистого сімейно-побутового куточка".

І нарком Луначарський запевняє в своїй промові над могилою:

"Смерть ця викликана чисто особистими мотивами — про це свідчить і лист, ним залишений. Трагічно й жалісно звучать його рядки про "розбитий любовний човен". Декому бажано трактувати самогубство Маяковського як поразку його — громадянина й революціонера. Шкода, що проти цього не може заперечити сам Маяковський так різко, непримиренно й нищівно, як це вмів тільки він".

Оце вже справді — шкода, що не встане покійний... Щось усі надто настирливо базикають про відсутність суспільних причин для поетового самогубства — надто настирливо; хоч ти й молодий іще, читачу мій, а вже, певно, за-своїв: раз запевняють — нема, значить — є. Але у всякім разі револьвера в руку йому, здається, ніхто не вкладав і нема підозри, ніби самогубство інспіроване — стрельнули у вікно, а записочку підробили.

А в Ленінграді майже ту саму думку, тільки ще оригінальніше, виклав тов. Сутирін:

"Не обивательські плітки і не пишномовні проповіді, а твереза більшовицька аналіза цього нещастя потрібна зараз, така аналіза, яку дав сам Маяковський після смерти Єсеніна".

Надзвич-чайно цінна думка!

Відгуки, траурні відгуки з усієї країни:

В Москві:

"Наркомос РСФСР вирішив установити дві стипендії імени Володимира Маяковського".

В Ленінграді:

"Його передчасна смерть — тяжкий удар пролетарській літературі"

В Харкові:

"Без слабкодухових зривів у єдиному творчому колективі будуватимемо нове життя".

У Володимирі:

"У зв'язку з самогубством, бібліотеки відмічають підвищення попиту на книжки Маяковського".

Опис панажиди —

БІЛЯ ТРУНИ

"Коло помосту, за лавами з сім'єю й близькими друзями Маяковського — художники, які малюють поета в труні".

А після опису — "Вміщений у вчорашньому номері "Известий" малюнок "Маяковський в труні" виконав художник Євг. Кацман". Все зрозуміло: забули газетярі в тузі та в сльозах повідомити світові ім'я автора малюнка, а він, хоча теж увесь в тузі та сльозах, тут таки й нагадав, прибіг, скандал влаштував — хоч і горе, а не смійте мене, Євг. Кацмана, затискати, та й гонорар спробуйте тільки не писати!

Так-с, "інцидент исперчен". Можна повернути підшивку "Известий" за березень-квітень 1930 року люб'язній служительниці газетного фонду і рушати до універмагу. Прощавай, горлан-главар, земля тобі пухом, здається — людиною ти був чесною: хоч і добряче наплутав у своїй словотворчості — але кулею гріхи свої всі, як є, спокутував. Які гріхи? А це ж ти, Владиме Владимичу, перший у радянській поезії створив культ вождя — ні, не того вождя, не Сосо Джугашвілі, а Першого самого батька революції, Володимира Ульянова; це ти в своєму нестримному славослов'ї, в філософічному розумуванні заявив: "Ми кажемо партія — маємо на увазі Ленін" і про "кроки Ілліча від перемоги до перемоги" і "вклоняються Іллічевій республіці Рад" і багато ще всякого такого, після чого наше рідне українське на честь нового вождя і вчителя — "Із-за гір та з-за високих сизокрил орел летить" — видається і зовсім не славослов'ям, а так собі лепетанням безбарвним. Але куля, звичайно, спокутує. От і з газетної шпальти так славно погля-

даєш — цигарчина в правому кутику рота, картузик, похмурий погляд. Прощавай.

І перш ніж закрити "з тихим шелестом очі газет" (рядок з Маяковського, непоганий, на мою думку, у нього чимало дуже непоганих рядків), кидаєш ти погляд, мій читачу, на інші заголовки тієї самої газетної полоси. І ліворуч від поетового портрета схоплюєш жирне чорне:

**ТЕРОР, ПОВСТАННЯ, ІНТЕРВЕНЦІЯ —
шляхи контрреволюційної роботи "СВУ"**

Знову "СВУ", вже траплялося в заголовках. Що за таке — "СВУ"? І терор, і повстання. Прочитати, хіба, статейку? Так тому й бути, прочитаю, ще поспію в універмаг...

Дякую тобі, мій читачу, що обрав ти таке рішення — встигну ще. І не дивуйся, що не чув про "СВУ". Ти — юний, а 45 років (нині у нас — 1975-й, а то був 1930-й) — великий строк, особливо в нашу космічну еру. Не дивуйся. Цими днями батько одного твого ровесника — інтелігент, досвідчений п'ятидесятилітній літератор — спитав мене:

— А що таке — СВУ?

Але й це не дивно. А от що в тому ж далекому 1930-му українські дядьки з торбами, куди ледве встигла їм вкинути жона чи мати шмат сала і окрасць хліба, та ще сам в останню мить схопив з полиці улюбленого "Кобзаря" (твердять свідки, ніби у всіх без винятку тих "дядьків" у торбі поруч хліба з салом лежав Шевченків "Кобзар"), що ті дядьки в тюрмах, на пересилках і в таборах на запитання — "За що сидиш?" — відповідали: "Та за якесь Се-ве-у... Не знаєте, що воно за Се-ве-у?" — оце вже дивно...

Отож —

На процесі "СВУ"

**ТЕРОР, ПОВСТАННЯ, ІНТЕРВЕНЦІЯ —
шляхи контрреволюційної роботи "СВУ"**

Доповідь державного обвинувача
т. Михайлика

Ковзнули очі по першому ввідному абзацу — і:

"В чому ми їх звинувачуємо? — питає т. Михайлик і відповідає, вказуючи на лаву підсудних: — Ми звинувачуємо вас у тому, що ви, ідеологи української буржуазії і куркульства, агенти міжнародної бур-

жуазії, прагнули скинути радянську владу, систему й основи соціалістичного будівництва... Ви провадили підготовчу роботу до збройного повстання... Ви прагнули і тепер відірвати Україну від Радянської Соціалістичної Республіки... Ви включили в свою бойову тактику масовий і індивідуальний терор, щоб знищити найвидатніших діячів нашої партії й радянської влади... Ви були розвідниками клясового ворога на радянській землі...“.

Ого!

”Політичних представників ворожого клясу, розбитих у відкритому бою, які перетворили наукові заклади на штаби повстання, контрреволюційних змов і явки для шпигунів, які перетворили знання й спеціальність на зброю підривної роботи й антирадянських вчинків, які склали в своєму контрреволюційному підпіллі плян кривавого пригноблення трудящих і знищення кадрів справжньої інтелігенції, — тих, хто складав плян повороту культури і нації назад до умов капіталізму, хто шукав бойових контрреволюційних дій і створив конспіративну організацію ”Спілка Визволення України“, ось кого судить Верховний Суд України.

Ось чому, товариші судді, таку інтелігенцію ундівський і петлюрівський табір, польська буржуазія вважають своєю і лементують про ”небезпеку“ для ”мозку“ українського народу, насправді ж — мозку української контрреволюції...“

Називаються імена і прізвища: Сергій Єфремов — колишній голова партії соціалістів-федералістів; наукові відрядження за кордон одержували члени ”СВУ“ Черняхівський і Ганцов; Володимир Чехівський — колишній прем’єр-міністр петлюрівсько-винниченківського уряду; Старицька-Черняхівська — ”пройшла ганебний кривавий шлях разом з Петлюрою“.

Утворили ”центр“ в червні 1926 року. ”Весь 1926-27 рр. центр безупинно провадив роботу, створюючи свої осередки в різних областях“.

”Культ Петлюри, знаменитого погромника, був необхідний для них, здатний підняти хвилю зоологічного націоналізму, як заклик до звірячої ненависти, до погромів...“

Серйозно замахнулися, мерзотники! Нумо, далі.

Шляхи знищення радянської влади —
”терор, повстання, інтервенція імперіалістичних держав“.

”Повстання було програмною вимогою ”СВУ“, заради нього було створено розвинуту підпільну контрреволюційну організацію, йому на службу поставили спеціально створений петлюрівський апарат... — церкву, наукові заклади, школу, медицину“.

"Початок повстання вони уявляли собі весною або влітку 1930 року, покладали особливі надії на 1931 рік..."

"Справа повстання була перш за все справою центру "СВУ", і тому, як показав підсудний Дурдуківський, "питання про підготовку повстання президія "СВУ" розглядала на своєму засіданні наприкінці 1928 чи то на початку 1929 року".

Зажди, почекай, щось дивне у цій фразі... Ага, "як показав підсудний Дурдуківський" — ось дивне. Раніше сказано:

"Повстання було програмною вимогою "СВУ", заради нього було створено розвинену підпільну контрреволюційну організацію..."

А тут

"...як показав підсудний Дурдуківський", "питання про підготовку повстання президія "СВУ" розглядала на своєму засіданні наприкінці 1928 чи то на початку 1929 року..."

Виходить, тільки раз розглядали? Як же тоді—"повстання було програмною вимогою"? І чому наведено зізнання одного лише якогось Дурдуківського? І навіщо воно наведене? Адже напевно в розпорядженні державного обвинувача, — як там його, тов. Михайлика, — сотні свідочств і документів, які доводять, що "повстання було програмною вимогою "СВУ"? Дивно. "...як показав підсудний Дурдуківський..." Та нехай, біс із ним, мабуть інші документи вилетіли під час верстки газетного номера, не вмістилися...

"Наприкінці своєї великої промови державний обвинувач тов. Михайлик каже:

— Чи доведені ходом попереднього й судового слідства пункти обвинувачення, поставлені тут прокуратурою? Чи доведено виключну небезпеку для життя пролетарської держави, для незалежності Української Радянської Соціалістичної Республіки, для добробуту й соціалістичного майбуття трудящих нашої країни — зрадницької, контрреволюційної роботи тих, кого досвідчена рука Державного Політичного Управління своєчасно виволікла з підпілля? Чи доведено виключну соціальну небезпечність підсудних Єфремова, Дурдуківського, Чехівського, Гермайзе, Ніковського, Старицької, Гребенецького, Черняхівського, Ганцова, Павлушкова і Матушевського? Чи доведено, що перед нами тут активний, з наймовірно кривавим минулим класовий ворог, який у своїй звірчій ненависті до трудящих і радянської влади готовий кожної хвилини піти на підриву, шкідницьку й повстанську діяльність?"

О, і справді жажлива змова! "Активний, з неймовірно кривавим минулим клясовий ворог!" І заключні слова обвинувача — про те саме:

"Проти цих людей є єдиний засіб соціального захисту — розстріл. Нехай суд сам зважить. (Гучні оплески)."

Правильно! До розстрілу негідників-шкідників, ворогів-зрадників! І я б у долоні бив!

Нумо, розстріляти їх чи ні? 16 квітня, 17, 19... Короткий зміст виступів захисту, останні слова обвинувачених... Ага, ось, 20 квітня.

"Харків, 19 квітня (ТАРС). Сьогодні об 11½ годині ночі після наради, що продовжувалася понад дві доби, Верховний Суд України виніс вирок у справі "СВУ"...".

Далі, далі. "Контрреволюційну діяльність доведено, "СВУ" ставила своїм завданням скинути радянську владу на Україні, одірвати Україну від Радянського Союзу..."

"Виходячи з усього цього Верховний Суд України присудив:

Керівника й організатора "СВУ" — академіка Єфремова, що є соціально дуже небезпечним, ув'язнити з суворою ізоляцією строком на 10 років з позбавленням прав на 5 років... Суд визнав за можливе не застосовувати до Єфремова вищої міри соціального захисту — розстрілу — в зв'язку з тим, що він приніс повне каяття на суді".

Ач, гуманно помилуваний. Академік все таки, не молодий, певна річ — от і помилували. А чи не даремно, коли така він кривава гадина, цей академік?

Гм, і інших не постріляли: 10 років (тоді не давали вище 10, чи як? ⁴) із згадкою про необов'язковість розстрілу, 8 років, 5, 3, кількох — "визнаючи їхнє перебування на Україні небезпечним" — видалити за межі України. Де-в'ять підсудних засуджені умовно і на пропозицію голови суду — "негайно звільнені від варті".

І — "Вирок остаточний. Оскарженню не підлягає.

Читання вироку скінчилося пізно вночі й було вкриті оплесками всієї залі".

От і гаразд, — подумав ти, мій юний гуманний читачу. Вчинили цілком слушно: і страху нагнали за тяжкі злочини перед вітчизною, і кров не пролита, може — ще перевиковуються.

⁴ Так, тоді не давали ні 15, ні 25: 10 років — і вища міра, розстріл.

І тепер ти вже з відчуттям повністю виконаної корисної справи закриєш "очі газет" і поспішаєш до універсуму. А я, бажаючи тобі всілякої удачі й успіху з покупками, не відстану від тебе. Ти рушай собі, бігай по магазинах, їж морозиво і пий пиво, радій новому галстуку, а я телепатичним транзистором приліплюся до твого мозку, до твоєї пам'яті і стану тобі оповідати про процес "СВУ" те, що знаю про нього. Знаю не так уже й багато, бо зацікавився справою "СВУ" і я зовсім недавно (мені в квітні 1930-го року було два роки з половиною), та й то через матір тільки зацікавився. І отримав я відомості виключно з тих самих газет, які ти щойно гортав. Бо сталося так, що учасників процесу "СВУ" серед живих сьогодні один-двоє, та й ті мовчать, зареклися згадувати, бояться. А архіви — не знаю, може й зберігаються десь архіви, але мені до них доступу нема.

Ти не сердься, не жени мене. Поперше, я обіцяю захоплюючи детективну історію — куди там Сіменонови з Агатою Крісті! А подруге, не заради поповнення твоїх знань з історії рідної країни поведу я розповідь. Справа в тому, що ти, мій хлопчику (або моя дівчинко), — ти теж сидиш на лаві підсудних цього процесу "СВУ". Всміхаєшся? Нісенітниця? Ні, не нісенітниця.

І всміхатися ти незабаром перестанеш, не до сміху стане — принаймні, я дуже на це сподіваюсь. Так, мій юний читачу, сьогодні ти проходиш у справі майже п'ятидесятирічної давнини. Так сталося, що провина, за яку покарали ("заслуговує на розстріл, але, враховуючи каяття і т.д., і т. п.") твоїх дідів, лягла на тебе. Вони свою відповідальність переклали на твої плечі. Вони с а м і переклали.

Дивно? О, любі мої, в цій історії дуже багато дивини.

**
*

Отже, я пообіцяв захоплюючи історію. І не відмовляюсь від обіцянки. Але тим часом — прошу познайомитися з іще однією газетною подачею. Вона теж з "Известий" за 1930 рік. Рівторок, 22 квітня. 20 квітня було надруковано результативну, постановчу частину вироку — найцікавіше, кому — скільки. А за два дні — не вмістилося одразу в номері за 20-е — подали першу частину, описову: за що. З неї, з цієї описової частини, стає зрозуміло, що таке "СВУ", яка його історія, який особовий склад, в чому його злочин-

ність. Викладено чітко, коротко — всього три газетні підвальні колонки.

"Известия", 22 квітня 1930 р.
№ 111 (3958) ⁵⁾

ОСТАННІЙ ЕТАП УКРАЇНСЬКОЇ КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ

(з вироку у справі "СВУ")

Процес "визволених" України закінчено. Винесено історичний вирок над учасниками контрреволюційної організації, яка намагалася з допомогою чужоземних буржуазних держав організувати повалення радянської влади на Україні й реставрувати капіталістичний лад.

Протягом сорока двох днів Верховний Суд УРСР повністю розкрив непривабливу картину ідейного, морального й політичного падіння купки людей, які здійснювали під прикриттям своєї вченої і невченої праці контрреволюційну діяльність, спрямовану проти інтересів трудящих України.

У вироці Верховного Суду точно й недвозначно говориться:

— "Спілка Визволення України", організована колишніми членами партії українських соціалістів-федералістів і українських соціал-демократів, — партій, які свого часу стояли на чолі так званої "Української Народної Республіки", яка уславилася жорстоким масовим терором проти робітників і селян, розстрілами революціонерів і вождів робітничого руху, масовими єврейськими погромами на території України — була організацією, єдиною з петлюрівським закордонним центром, що назвав себе урядом УНР. Це була друга контрреволюційна організація, створена керівною групою "СВУ", на чолі з Єфремовим. Ще раніше, в 1920 році, він, як голова партії українських соціалістів-федералістів і разом з представниками українських соціал-демократів утворив підпільну організацію "Братство Українських Державників" (БУД), щоб продовжити збройну боротьбу проти влади робітників і селян після розгрому петлюрівщини в 1919 році.

У вироці далі детально характеризується контрреволюційна діяльність БУД, який свого часу санкціонував польсько-петлюрівську варшавську угоду, підтримував зв'язок з бандитськими загонами й польськими контррозвідниками, що оперували тоді (в 1920 р.) на території України, всіляко полегшуючи польському війську захоплення Правобережної України, і при окупації Києва делегував до петлюрівського уряду під час польської окупації своїх офіційних представників.

⁵⁾ Всі матеріали, видрукувані в оригіналах російською мовою, подаю у власному перекладі на українську. За точність перекладу ручаюся своєю професійною чесністю.

БУД, як бойова контрреволюційна організація, ліквідований в 1924 році, але діяльність Єфремова та його однодумців не припиняється. Вони продовжують трудитися над консолідацією сил для нової контрреволюційної організації.

Загострення міжнародних обставин у 1926 році, створення сприятливих умов для петлюрівщини в окремих державах, активізують петлюрівську контрреволюцію. В 1926 році українські соціал-демократи, українські соціалісти-революціонери і українські соціалісти-федералісти, перебуваючи в еміграції, утворили за кордоном "Спілку Визволення України".

В червні 1926 року Є. Єфремов (друкарська помилка в газеті, треба С. Єфремов, Г. С.) одержав через одне з чужоземних консульств у Києві від голови закордонного "СВУ" Л. Чикаленка листа, в якому повідомлялось про утворення за кордоном "СВУ" і пропонувалося заснувати таку ж організацію в УРСР. Єфремов, А. Чехівський, Ніковський, Старицька-Черняхівська, Дурдуківський і Гребенецький тоді ж ухвалили створити на Україні таку ж організацію під назвою "СВУ".

Керівний центр "СВУ" на перших своїх зборах опрацював програму "СВУ". Встановлено, що ця програма передбачала збройний відрив України від Радянського Союзу і віддачу її під протекторат буржуазної Польщі, поновлення власності на землю, фабрики, заводи, надра, повернення колишнім українським, польським та іншим поміщикам земель, відданих Жовтневою революцією селянству, з тим, щоб селянам надати право землю цю у поміщиків викупити.

Основною соціальною базою, на яку спиралася й орієнтувалася "СВУ", мусіло стати українське куркульство. Прикриваючись гаслом незалежної України, "СВУ" прагнула насправді з допомогою міжнародної буржуазії повністю ліквідувати всі завоювання Жовтня, прагнула до відновлення експлуатації поміщиків і фабрикантів над мільйонами українських робітників і селян і перетворення Радянської України на аграрну колонію міжнародного імперіялізму, повного соціального й національного закріпачення українських трудящих мас. Те, що завдяки пролетарській революції не вдалося здійснити урядам УНР, які протягом шести років продавали Україну по черзі німецьким, французьким, польським капіталістам, білогвардійським генералам Денікіну, Врангелю, це хотіла зробити "СВУ".

У вироці докладно говориться також про організаційні форми "СВУ", про утворення так званих п'ятірок автокефальної, шкільної, медичної, академічної та інших, про периферійну мережу в Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові, Миколаєві, Вінниці.

Організувавши на Україні низку осередків "СВУ", центральна група на чолі з академіком Єфремовим через своїх емісарів керувала всією злочинною діяльністю організації, використовуючи як опорний пункт

Всеукраїнську Академію Наук, даючи звідси всім групам директиви й контролюючи виконання їх. За директивами центру були організовані гуртки "СВУ" у вузах, в науково-педагогічному товаристві та в інституті наукової мови при ВУАН, в ІНО, в медінституті. Здійснюючи розвинуту програму підготовки до збройного повстання, початок якого намічався на 1930-31 рік і пов'язувався з чужоземною інтервенцією, "СВУ" приділяла головну увагу збиранню й вихованню майбутніх кадрів повстання, при чому в цьому відношенні основними джерелами були автокефальна церква і СУМ.

Церковна п'ятірка "СВУ" на чолі з В. Чехівським, використовуючи служителів церкви й контрреволюційний куркульський склад активу п'ятірок, перетворила автокефальну церкву на збірні пункти командного складу майбутнього повстання. В автокефальну церкву на пости керівників і служителів культу підбиралися люди не за релігійними, а за політичними ознаками.

Для об'єднання куркульсько-попівської контрреволюційної молоді "СВУ" створила під безпосереднім керівництвом Єфремова й Дурдуківського бойову організацію СУМ на чолі з Павлушковим і Матушевським. СУМ вербував куркульсько-попівську молодь, розповсюджував антирадянські відозви, утворював нелегальні гуртки. В своїй програмі, що збігалася з програмою "СВУ", СУМ мав спеціальний пункт про індивідуальний терор і організацію терористичних актів проти керівників партії й радянського уряду та провадив підготовку до здійснення терористичної діяльності.

Особливо активну діяльність розгорнув осередок "СВУ" в медичній секції ВУАН. Завданням цього осередку було виховання молодих лікарських кадрів у дусі "СВУ" для контрреволюційної роботи на селі. Медсекція визнавала медичний терор, стоючи на тій позиції, що хворих комуністів треба не лікувати, а знищувати.

Українські націоналісти, і зокрема Єфремов, уживали ряд заходів до того, щоб утворити єдиний фронт проти республіки Рад з російською біло-емігрантською контрреволюцією. Неприхована й виявлена орієнтація "СВУ" на інтервенцію імперіялістичних держав з повною очевидністю свідчить, що "СВУ" являє собою невід'ємний загін міжнародної контрреволюції, є її агентом, виконавцем її волі й найнебезпечнішим ворогом трудящих мас.

Беручи до уваги все згадане, враховуючи, що злочини, здійснені підсудними, були спрямовані на відновлення влади буржуазії й реставрацію прав поміщиків і капіталістів, на поневолення трудящих України чужоземним капіталом і тому є надзвичайно соціально небезпечними; поруч з цим, беручи до уваги, що підсудні визнали всю шкідливість контрреволюційних організацій закордонної "Спільки Визволення Укра-

їни“ й так званої “Української народної республіки“, що підсудні виявили повне каяття й повністю засудили своє контрреволюційне минуле, Верховний Суд УРСР засудив їх до тих строків покарання, про які у нас в “Известиях“ вже повідомлялося”.

Зрозуміло в загальних рисах, чи не так? Ще раз — для закріплення — по пунктах:

1. Контрреволюційна організація “СВУ“ — “Спілка Визволення України“ — ставила за мету повалення радянської влади, відокремлення України від Радянського Союзу, реставрацію поміщицько-буржуазного ладу.

2. Створили її й керували нею колишні петлюрівці, вбивці, погромники.

3. Виникла організація в 1926 році, коли Єфремов та інші криваві зрадники отримали відповідні директиви від закордонних ворогів СРСР.

4. Центр “СВУ“ швидко розвинув організацію, створив численні п’ятірки при різних закладах у Києві, а також широку мережу філій в багатьох областях України; периферія й п’ятірки постійно одержували від центру директиви про підготовку збройного повстання й провадили шкідницьку діяльність.

5. В програмі й статуті “СВУ“ чітко записано:

а) визнати й вітати застосування масового й індивідуального терору;

б) всебічно розширювати організацію за рахунок куркульсько-попівських елементів.

6. Опорним пунктом “СВУ“ стала ВУАН (Всеукраїнська Академія Наук), яку повністю прибрали до рук учені-контрреволюціонери.

7. Українська церква, якою командувала спеціальна п’ятірка “СВУ“, перетворена на збірні пункти командного складу майбутнього повстання.

8. СУМ (Спілка Української Молоді) — бойова терористична організація — готувала масові криваві операції проти комуністів.

9. Вчені-медики з медсекції ВУАН, члени “СВУ“, виховували молодих лікарів для контрреволюційної роботи в народі, закликали їх здійснювати медичний терор: не лікувати хворих комуністів, а вбивати їх.

Логічне резюме: "СВУ" — найнебезпечніший загін міжнародної контрреволюції.

І ПОЧИНАЄТЬСЯ ТУТ НАШ ДЕТЕКТИВ.

УВАЖНО ВЧИТУЙСЯ, МІЙ ЮНІЙ ЧИТАЧУ, В РЯДКИ, ЯКІ ЗАРАЗ ПОЧНУТЬСЯ.

НЕ БУЛА "СВУ" найнебезпечнішим загоном міжнародної контрреволюції.

Вчені-медики з медсекції ВУАН НЕ ВИХОВУВАЛИ молодих лікарів для контрреволюційної роботи в народі й НЕ КЛИКАЛИ до здійснення медичного терору.

СУМ (Спілка Української Молоді) НЕ БУВ бойовою терористичною організацією, НЕ ГОТУВАВ убивств комуністів.

Українською церквою НЕ КОМАНДУВАЛА спеціальна п'ятірка "СВУ".

ВУАН (Всеукраїнська Академія Наук) працювала, не шкодуючи сил, над розвитком науки для народу і НЕ БУЛА опорою контрреволюційної організації "СВУ".

НЕ РОЗШИРЮВАЛАСЯ "СВУ" за рахунок куркульсько-попівського елемента.

Програма й статут "СВУ" НЕ ВИЗНАВАЛИ й НЕ ВІТАЛИ терору — НЕ БУЛО взагалі програми й статуту "СВУ"!

Центр НЕ РОЗШИРЯВ організацію. НЕ ОДЕРЖУВАЛИ директив від закордонних ворогів і НЕ СТВОРЮВАЛИ в 1926 році "СВУ" — не створювали ні в 1926-му, ні в якомусь іншому!

НЕ БУЛО в керівництві організації кривавих убивць і погромників!

НЕ БУЛО керівництва організації!...

— Постривайте, чекайте! — чую, вигукуеш ти, мій читачу. — Як так не було?

— НЕ БУЛО!!!

— А що ж було?

— НІЧОГО НЕ БУЛО!

— Але "СВУ" — була?

— НЕ БУЛО!

— І "СВУ" не було?

— НЕ БУЛО!!!!!!!

— Але... але щось же було?

А було от що. Протягом кількох років група друзів, київських інтелігентів, сходилася в теплому гурті в домі В. Ф. Дурдуківського й чоловіка його сестри С. О. Єфремова — "сиділи навколо "гусака", грали в карти й гудили радянські порядки". "Гусаком" називали куманець з горілкою, який незмінно прикрашав стіл — пили, до речі, мало, зовсім не пили. Фразу взято мною в лапки: наводжу слова людини, яка знала С. О. Єфремова, В. Ф. Дурдуківського й багатьох їхніх друзів — наводжу, так би мовити, безіменно, бо той чоловік відмовився балакати зі мною про ті події й називати його я не маю права.

— До тих пір, — сказав він, — поки в УРЕ (Українська Радянська Енциклопедія, — Г. С.) сказано, що "СВУ" — антирадянська організація, я відмовляюсь від усяких спогадів.

Ні, ще одне було. Була, існувала, зверху державно щоденно й щогодинно спускалася й підсилювалася настанова: шукати й знаходити ворогів народу, контрреволюціонерів, зрадників, шкідників. Їх шукали й знаходили. Чому існувала така настанова — поговоримо згодом.

От що БУЛО...

Ти вражений, мій читачу? Ні, не вражений?

Передбачаю дві твої можливі реакції.

ПЕРША: — Подумаєш, ще одна історія про порушення соціалістичної законності, про неправні репресії в роки культу особи Сталіна! Знаємо, чували про 37-ий рік. Ну, виконував хтось там волю диктатора, звинувачували невинних — а там, певна річ, і винуватих повно було, ліс рубали — тріски летіли. Отож новини ніякої в іще одній подібній історії для мене в принципі нема.

ДРУГА РЕАКЦІЯ: Що ти все — "не було" та "не було"? Було! Не могло нічого не бути! Де докази? Суд їх мав? А де — твої? Нумо, доведи!

Відповідаю тим часом дуже попередньо.

З приводу ПЕРШОЇ РЕАКЦІЇ. Я знаю, читачу мій, що ти чув про рік 37-й і що В ПРИНЦИПІ тебе не здивуєш. Та мій детектив не в тому, постривай з висновками про те, кого вбито і хто вбивця.

З приводу ДРУГОЇ РЕАКЦІЇ. Справді, довести, ніби нічого не було — мені важко. Надзвичайно важко, оскільки справжніх документів у мене немає. Втім, як ти не

забаром побачиш, їх, справжніх документів, і в суді-слідстві-прокуратурі, що вели процес "СВУ", — теж нема. Важко мені, оскільки й свідків у мене фактично нема. Підсудні в справі "СВУ" — на тім світі, у всякім разі... ні, пізніше про це. Ті, хто судив — теж на тім світі, до того ж відійшли вони туди в більшості своїй набагато раніше за підсудних, так вже їм доля випала. Отож із свідків безпосередніх — тобто таких, у кого я сам випитував — є лише ті, хто тоді жив свідомим життям і, хоча й не пам'ятає в подробицях процесу "СВУ", пам'ятає деталі тієї епохи; двоє з них, цих свідків епохи (так їх зватиму), знали двох підсудних і засуджених — пізніше знали, коли ті вийшли на волю: один — щоб невдовзі покінчити з собою, другий — щоб загинути в Ленінградській бльокаді. Децю від них мої "свідки епохи" почули й не побоялися переказати мені, після того як я їх запевнив, що ніде нікому ні письмово, ні язиком я їх не видам. Є ще один свідок, справжній, який знав С. О. Єфремова з його оточенням, він і маму чудово знав, — але і його я називати не маю права.

— Що ж то за свідки, — глузуєш ти, читачу, — як їх і називати не можна? Вигадка, фікція, а не доказ!

А я знаєш, як учиню? Я не буду на їхніх свідченнях будувати докази. Доказів пошукаємо в іншому. Але вони, свідки мої нерозшифровані — хай говорять. Гадаю, сам відчуєш: вони говорять такі речі, котрих вигадати неможливо.

На чому ж, питаєш, хочу я будувати свої докази? А на тих же газетних матеріалах, з яких почалося наше з тобою, читачу мій, знайомство. Буду дуже уважно вчитуватись в допити, які в скороченому вигляді з'явилися на газетних шпальтах, в обвинувальний висновок, в промови прокурорів і захисників, в репортажі з залі суду. І тебе запрошую вчитуватися разом зі мною.

А як же детектив? А детектив від цього не програє. Наше завдання, як при читанні всякого детективу — з'ясувати, кого вбито, хто убив? От ми й візьмемося його розв'язувати за всіма законами детективного жанру, розплутуючи хитрі петлі грандіозного історичного злочину..

III

ХТО КОГО ВБИВ?

Сталося так.

Мій дядько, брат моєї матері — Вадим Миколайович Собко (я вже згадував його ім'я, Вадим Собко, відомий український письменник, надзвичайно приємний чоловіча, Герой Великої Вітчизняної війни, під самісіньким Берліном в останні дні боїв йому відтяло ліву ногу) сказав мені, бажаючи переконати в тому, що політично продати друга, привселюдно зректися дружби відповідним виступом у пресі, — це цілком нормальний, партійний, радянський вчинок: ⁶

— А ти знаєш, Гелюша (так мене в дитинстві звали рідні), яку ролью відіграла твоя мати в справі СВУ? Не знаєш? Так от слухай. В ранній юності вона дружила з багатьма членами цієї антирадянської контрреволюційної зграї — вчилася разом ще в школі, в 1-ій київській трудшколі імені Шевченка; я теж там учився, тільки трохи пізніше. І потім, коли вона зрозуміла, куди ведуть, до чого прагнуть ці її, з дозволу сказати, друзі, — вона спершу переконувала одного з них, з молодих ватажків СВУ, (Павлушков був такий, Микола Павлушков), а потім, коли побачила, що добрим словом їх не зупиниш, Наталя написала листа до ЦК комсомолу. Так, так, про все написала. Можеш назвати це доносом, вона вважала за потрібне донести! На ворогів! На ворогів соціалістичного ладу — і своїх. І цей лист її до ЦК комсомолу, щоб ти знав, Гелюшко, став тим головним і основним документом, який викрив криваву змову і дав до рук ДПУ найважливіший

⁶ Сталося так, що КДБ й партійні органи "пришили" мені цілу купу злочинів, вигнали з партії, позбавили права друкуватись і працювати кінорежисером — це тепер, 1974 року. Приводом для всього того стала моя багаторічна дружба з письменником Віктором Некрасовим, якого і раніше ляяли й цькували, а тут і зовсім потягли на розправу. Мені було запропоновано виступити в пресі з статейкою, яка б паплюжила Некрасова: принось — і тобі простять. Я відмовився.

Письменник Вадим Собко тепер (1976 рік?).

матеріал. От так, племінничку. Ти не знав про це? Так от знай!...

Дядечкові слова палицею по тім'ю мене вдарили. Та мова про інше. Абсолютно того не бажаючи — от уже ніяк йому того не кортіло! — дядько мій, ультраконформістський письменник країни Рад, штовхнув мене на вивчення історії СБУ і на писання цих розділів...

Отож, читачу мій, відгортаємо назад газетну підшивку, повернемося на два місяці — в лютий 1930 року. А оскільки події відбувалися на Україні, то попросимо до "Известий", що вже лежать перед нами, додати ще й головну українську газету "Вісті"; в ній, певна річ, процес висвітлювався набагато детальніше, ніж у загальносоюзній пресі.

У "Вістях", за 25 лютого, знаходимо першу згадку про СВУ. Такий собі перший анонс. Проте, не ручуся, що перший; можливо й раніше, в січні 30-го чи наприкінці 29-го десь іще промелькнула схожа афіша.

Під заголовком —

В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ БЕРЕЗНЯ РОЗПОЧНУТЬ
СЛУХАТИ СПРАВУ "СВУ"

— читаємо:

"...заступник Наркомюста і Генеральний Прокурор Республіки т. Михайлик заявив:

— ДПУ УРСР закінчило проведення слідства в справі "СВУ"...".

Далі — абзац про вже нам знайоме, про завдання — готувати збройне повстання, про зв'язки з українським петлюрівським центром. І —

"Матеріали передсудового слідства (зізнання самих підсудних, програма організації, її статут, документи, виявлені в підсудних) доводять наявність контрреволюційних чинностей, як у всій організації в цілому, так і кожного її учасника".

Говориться, що прокуратура притягла до суду 45 осіб.

Починаючи з наступного номеру (з 26 лютого), "Вісті" друкують дані звинувального висновку. От, приміром, в номері за 26 лютого — перша подача:

ІЗ ЗВИНУВАЛЬНОГО ВИСНОВКУ В СПРАВІ "СВУ"
ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ "СВУ"

"Органи ДПУ УРСР викрили й ліквідували в другій половині 1929 року запільну контрреволюційну організацію, що звалася "СВУ"...

І тому подібне. Детально, два підвали дрібним набором. У наступному номері — за 27 лютого — розділ II звинувального висновку:

ДІЯЛЬНІСТЬ КЕРІВНОГО ЦЕНТРУ "СВУ",—

— знову два підвали. За 28 лютого —

III. ПОВСТАНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ "СВУ",

Потім —

ПОЗИЦІЯ "СВУ" В ПИТАННІ ПРО ТЕРОР
ДІЯЛЬНІСТЬ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ — ЗНАРЯДДЯ "СВУ"
ДІЯЛЬНІСТЬ КООПЕРАТИВНОЇ ГРУПИ "СВУ"
ДІЯЛЬНІСТЬ "СПІЛКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ" ("СУМ")
МЕДИЧНА СЕКЦІЯ
НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО
ШКІЛЬНА ГРУПА
КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ "СВУ" НА КУЛЬТУРНОМУ
ФРОНТІ
ДІЯЛЬНІСТЬ "СВУ" НА ПЕРИФЕРІЇ

В кожному номері газети "Вісті" з 26 лютого по 9 березня 1930 року — два, а подекуди три підвали.

Нарешті, 9 березня читаємо витяги з власних зізнань десяти найголовніших підсудних і в номері за 10 березня — перший репортаж із залі суду, підписав його якийсь М. Берлін.

СКАЛКИ ПОТРОЦЕНОГО

(наводжу уривками — Г. С.)

Велика зала Державної опери, де відбувається процес, переповнена трудящими...

В дипломатичній льожі присутній консульський корпус у повному складі...

З 45 обвинувачених — 20 походять з попівських родин. Інші з поміщиків, офіцерів, чиновників тощо...

Читають акт звинувачення. Сторінка за сторінкою, розділ за розділом, епізод за епізодом... Перед аудиторією змальовується лице обвинувачених і їхня зрадницька контрреволюційна діяльність. Обвинувачені зливаються в єдину постать українського войовничого фашизму...

Ого! Оце — образність: всі 45 — зливаються в єдину постать українського войовничого фашизму!... Стривайте, а чи не зарано? Чи не зарано виносити вирок? Адже тільки починається судове слідство? Адже для того й засідає суд 42 дні, щоб з'ясувати, чи правильно пред'явлене звинувачення? А раптом — не винні? Ну, хоча б не всі 45 не винні, а хоча б один-єдиний з 45-ти, а ми вже, газетярі, М. Берлін — і його туди ж запроторили, в "єдину постать українського войовничого фашизму?" Пригадується, за

якимись там міжнародними юридичними нормами вина може бути доведена тільки судом, звинувачення слідчих органів — далекі не факт, так, здається, вважають у всьому цивілізованому світі? Та й за нашим радянським карним кодексом начебто так? В нині діючому Карному Кодексі України читаємо:

"СТАТТЯ 3... Кримінальне покарання застосовується тільки за вироком суду".

Так то ж покарання, покарання після суду й настане... Вибачте, а привселюдно — в газеті, в органі партії й держави — причислити людину до фашистів перед судом — хіба це вже не покарання? Кажуть, можна в подібних випадках подавати на газету в суд? Та кажуть, — у фашистській Німеччині, кажуть, можна було, Георгій Дімітров притягнув газету до суду за передчасне обвинувачення його газетою і, як мене не зраджує пам'ять, газету присудили до штрафу.

Стривайте, може це М. Берлін у "Вістях" тільки дозволив собі таке? Нумо, спитаємо ще підшивку най-найголовнішої партійної радянської газети — "Правду" нам, будь ласка! Ось вона, "Правда", 11 березня 1930 року, півтора-підвальна стаття Н. Попова "Судоми української контрреволюції". Читаємо:

"Саме тепер (в 1926 році — Г. С.) за прямою директивою петлюрівського уряду, створюється "Спілка Визволення України" з орієнтацією на капіталістичні елементи всередині країни і на зовнішню допомогу...

Як виявилось тепер, він (підсудний Ніковський, який запросився в 1924 році повернутися на батьківщину з еміграції — Г. С.), був спеціально посланий Петлюрою для організації "Спілки Визволення України"...

В Академії наук зручно влаштувався головний осередок...

Терор і шкідництво стали їхнім методом внутрішньої боротьби..."

Як бачимо — і в "Правді" теж: в ж е утворився, в ж е виявилось, зручно влаштувався, стали методом — начебто в ж е все доведено.

Е, та годі вам! Чого ми у відчинені двері ломимось! Два дні перед тим, 9 березня, ті самі "Вісті" надрукували витяги з власних зізнань обвинувачених — так би мовити, квінт-есенцію зізнань, найвиразніші і найударніші абзаци й речення. Ось вони, читайте!

С. Єфремов: — „люди, що так можуть помилятися — повинні зійти з політичної арени раз і назавжди... З політичного погляду маємо многоголовий труп...

Цей якийсь надто образно плете, не до кінця, наче "колеться". Нумо, далі —

В. ДУРДУКІВСЬКИЙ: — Висловлюю глибокий сум і жаль, що під впливом і тягарем минулого, яке, безумовно, засуджено на конання й смерть, я не мав сили й сміливості рішуче піти назустріч тому молодому, многонадійному, яке принесла комуністична партія...

Теж і цей ремигає — "печаль", "жаль", "не мав сили", не зізнається навпрямки. Хто він там такий? Дурдуківський Володимир Федорович, 57 років, з попів, директор трудшколи № 1 імени Т. Г. Шевченка. Та під три чорти його... А ось іще, ось:

В. ЧЕХІВСЬКИЙ: — Приношу перед радянською владою цілковите, повне і щире каяття за всю мою провину в контрреволюційній організації...

О. ГЕРМАЙЗЕ: — ...уся жалюгідність, беззубе шемрання, безсила злоба, плазування... засуджена історією на знищення...

Ач, цей наче вже собі й вирок підписав!

А. НІКОВСЬКИЙ: — Я, як людина, що була діяльним учасником, апологетом і прихильником всіх названих вище злочинів... щиро засуджую...

О, чітко й одверто!

О. ГРЕБЕНЕЦЬКИЙ: — ...ідучи на суд за свою контрреволюційну й зрадницьку роботу, я хочу заявити, що всяку кару прийму, як цілком заслужену.

К. ТОВКАЧ: — Віднині визнаю радянську владу як єдину державну форму...

А раніше де був?

В. ПІДГАЄЦЬКИЙ: — Я не в силі зміряти всіх наслідків цієї своєї контрреволюційної роботи... Я відмовляюся від своїх хибних, на сліпій ненависті збудованих політичних переконань..

Гр. ГОЛОСКЕВИЧ: — Викриваючи своє і моїх товаришів контрреволюційне минуле, щиро й одверто признаюсь у своїй антирадянській діяльності.. я роблю це... щоб з корінням вирвати, дощенту знищити в собі ту єфремівсько-петлюрівську ідеологію, що привела мене до контрреволюційної антирадянської діяльності...

Мужньо і чесно! Може, щодо викривання товаришів — зайве, вже за себе розписуйся, себе викривай... І останній, десятий — точніше, остання:

Н. ТОКАРІВСЬКА: — Коли ми мали мужність бути членами СВУ, коли тепер розуміємо і засуджуємо свою ідеологічну політику і засоби її проведення, тим більше ми повинні радіти, що справу організації "СВУ" передано до суду. Ми виявимо на суді суть усієї нашої антирадянської діяльності, її помилки, покажемо, що арешти української інтелігенції — це не є похід радянської влади проти українців, як напевне думають на волі, що недовір'я з боку радянської влади, коли воно й було, мало на це свої підстави. Оголошення матеріялів примусить наших однопумців, усю контрреволюційно настроєну інтелігенцію, а така єсть, критично поставитися до своїх поглядів, думок, настроїв...

Ну-у, ця взагалі арію співає, соромно якось навіть читати подібне ... "Ми повинні радіти..." — марення якесь, чого ж ти туди перлась? І як розуміти — "як напевне думають на волі" або "недовір'я... коли воно й було" — яке вже тут коли, раз заарештували? Істеричне борсання, соромно, що надрукували таке... Та біс із нею, трапилася одна істеричка. До речі, що їй там за 42 дні присудили? Три роки умовно, тут таки в залі суду й звільнили — бач, недаремно так щиро істеріку заводила, "ми повинні радіти"!

Так це ж зовсім інша річ! Раз самі зізналися — ми злочинці й контрики — то можна й газеті так їх обзивати! Навіть і до суду можна, а чого з ними панькатись, раз самі зізнались!...

Ні, стривайте, здається — все таки не можна. Бо інакше... Справді, навіщо ж тоді суд? Він же тоді перетворюється на формальність? Прощтемпелювати звинувальний висновок слідства — і квит? Але ж суд покликаний зовсім до іншого?...

І ще одне. Десь там в якихось країнах, європейських, буржуазно-загниваючих, є, кажуть, спеціальна в кодексах стаття про те, що власне зізнання обвинуваченого не може розглядатися судом, як доказ провини обвинуваченого, бо... ну, з багатьох причин. А в нас — нема такої статті? Ні, у нас такого — в нині діючому кодексі — немає. І раніше ніколи не було? А раніше — було. Історія цієї статті в кодексах держави російської приблизно така — я не спеціаліст, старовинних кодексів не вивчав, отож у деталях десь можу припуститися неточностей, але в загальних рисах це виглядає так.

До Петра І на особистих зізнаннях трималися, як правило, всі звинувачення. Тортури завдяки цьому були в по-

шані: не скажеш "подлинную" (тобто "под линником", батогом) — скажеш "подноготную" (цвяхи "под ногти", лишаяю ці виразні прикметники без перекладу, в нашій українській, співучій і не жорсткій мові їм і відповідників не існує — Г. С.) — і справу твою вирішено.

Петро І той порядок скасував, і ніяк судді не могли з новим становищем звикнути, про що з граничною чіткістю говорить устами Петра Гриньова Олександр Сергійович Пушкін в "Капітанській доньці":

"Катування в старовину було так укорінене в звичаях судочинства, що благородний указ, який його знищив, довго залишався без усякого впливу... Гадали, що власне зізнання злочинця конче потрібне було для повного звинувачення — думка не лише не обгрунтована, але навіть цілком неприйнята здоровим юридичним глуздом: бо якщо відмовлення підсудного не визнаються за докази його невинуватости, то зізнання його ще менше мусять бути доказом його провини".

("Капітанська донька", р. VI)

Таке становище, що виникло за Петра І, залишалося, наскільки мені вдалося встановити, і далі за всіх царів аж до самого "Великого Жовтня". І після Жовтня ще якийсь час — у всякім разі, в 1922 році В. І. Ленін, редагуючи (чи то передивляючись) проєкт судового законоположення молоді держави переможного соціалізму, підкреслював потребу зберегти пункт про неприпустимість становища, при якому особисте зізнання стає доказом вини. Але на це зауваження вождя судді мало звертали уваги. А в 1932-му році В. Я. Вишинський положення це для радянського судочинства скасував. Підвів могутню теоретичну засаду Януарійович (на XXIII з'їзді КПРС Хрущов назвав Вишинського "юридичною ломакою") — не стало статті в кодексі, зникла стаття і згадки не лишилося.

Так то — в 32-му, а в 30-му, виходить, ще була? Ну, в 30-му — в 32-му, подумаєш — два роки! Це ж не два сторіччя! Та й взагалі — що то за панські витребеньки такі, що за телячі ніжності? Зізнаєшся — значить винний, і нічого кодекс усілякими різними дурницями захаращувати! Не винний — не признавайся!

Вірно це, ой — до чого вірно! НЕ ВИННИЙ — НЕ ПРИЗНАВАЙСЯ! НЕ ПРИЗНАВАЙСЯ!

А коли вимагають?

Коли... коли дуже вимагають?

”Вісті“, 10 березня:

”На суд прибули 9 свідків, а загалом викликано — 10“.

Один — не прибув. Чи — одна? Може, мама? Чому не прибула?

Приятеля свого, котрий має допуск до спецфондів наукової бібліотеки і зміг одержати стенографічний звіт про процес СВУ, попросив я погортати той звіт з метою розшукати згадки про матір. Зазначу, що в фондах виявився тільки перший том звіту, другий десь розтанув, а точніше — його просто не видали, оскільки пересаждали не тільки видавців, але й на момент виходу друком другого тому, зробили ворогами і членів суду-слідства, котрі з високої трибуни громили контру СВУ. Приятель зробив мені цю послугу і виписав із звіту чотири шматки тексту, де згадано маму.

1. З допиту підсудного Павлушкова Миколи.

Павлушков свідчить:

”На чолі ТЕЗ почесним головою був Дурдуківський, дійсним головою був Сава Малашук, я — секретар, Борис Матушевський — скарбник, Наталя Собко — член просто, і другим членом була Вітя Мазуренко. Крім того, кандидатів 5 душ“ (Том I звіту, стор. 460).

Про Миколу Павлушкова — попереду ціла повість. Тим часом — про ТЕЗ, щоб не лишати шарад.

Випускники 1923-го року Київської трудшколи № 1 (школу очолював блискучий педагог, улюбленець учнів Володимир Федорович Дурдуківський), зберігаючи найліпші спогади про шкільні роки, юнацьку дружбу й улюблених навчителів, вирішили згуртуватися в такий собі тісний загін, щоб збиратись, не розпорошуватися безвісти, бути разом і надалі. І вигадали вони собі ймення — ТЕЗ — Товариство Єднання і Згоди, обрали ініціативну групу. І сходилися майже цілий рік, сходилися там таки в школі, було їх, випускників 23-го року, 60 чоловік: клясів було два, адже в школі існувала ще й ”бурса“, як її охристили, — своєрідний інтернат для бідних та не місцевих школярів, годувати яких допомагали на свої власні кошти В. Ф. Дурдуківський, директор школи, та його родич С. О. Єфремов, академік — часи були важкі, жилося голодно.

Дурдуківський на допиті казав про це так (тут і далі — за газетою ”Вісті“):

"Спочатку, як завідувач школи, він хотів об'єднати дітей, щоб вони, закінчивши школу, не розгубилися у великому життєвому морі. "В організації цього товариства я брав безпосередню участь... Я мушу сказати, що, може, моя любов до дітей була помилкова, може, моя любов до них привела деяких з них до лави підсудних..."

"Підсудний захвилювався, — пише далі газета, — Голова суду оголосив перерву".

Гуманний суд, нічого не скажеш.

На лаві підсудних сиділо двоє колишніх учнів трудшколи імени Шевченка — Микола Павлушков і Борис Матушевський. Промовляючи ці слова — "може, моя любов до них привела деяких з них до лави підсудних", — Володимир Федорович повернувся до них і наче до них звернувся. І вони на це слово старого педагога ледве не скочили зі своїх місць, як схоплювалися за партами, коли звертався до них у класі улюблений навчитель і шановний директор...

...Підсудний захвилювався. Голова суду оголосив перерву...

Ще про ТЕЗ. Ось із допиту свідка Сави Малацука:

"Цей ТЕЗ "в офіційній його частині" був об'єднанням молоді, що влаштовувало різні вечірки, екскурсії, літературні читання. Але потім Малацук побачив, що, крім цієї офіційної частини, є неофіційна — політична, антирадянська, і він вийшов з ТЕЗу".

І, нарешті, в обвинувальній промові наприкінці процесу прокурор Ахматов висловиться так:

"Засноване в школі "Товариство Єднання і Згоди" було **напівлегальною** організацією, яка мала виразну **контрреволюційну** мету. Це була первісна форма, легальна форма, яка потім дозволила керівникам ТЕЗу перетворити товариство на **виразну фашистську контрреволюційну організацію** "Спілка Української Молоді" (підкреслення скрізь мое — Г. С.).

Ще кілька відомостей про школу № 1, про її директора та про ТЕЗ.

ДУРДУКІВСЬКИЙ: — Школу вважалося за зразкову і в її стінах перебувало багато відвідувачів.

Це — за газетою "Вісті". Про те ж з "Известий":

"Трудова школа ім. Шевченка вважалася в Києві зразковою школою. На чолі її стояли відомі педагоги... Школа виникла в 1917 році як перша українська гімназія і з самого початку ставила перед собою націоналістичні завдання..."

Якась дивина виходить. Настав 1917 рік — і Україна домоглася права мати власні українські гімназії (за царату гімназій з українською мовою навчання не існувало). І от перша з них — ”з самого початку ставила перед собою націоналістичні завдання“... Якось воно незручно...

І далі з ”Известий“:

”Дурдуківський був переконаним і послідовним противником всієї радянської шкільної системи. Він був проти класового відбору учнів, проти класової лінії у викладанні... Гімназія лишалася для нього ідеалом учбового закладу...”

Ну, тут для нас із тобою, мій читачу, кілька ребусів. Погано це — чи добре, класовий відбір учнів? Спробував би хтось у наш час, коли діє закон про обов’язкове загальне навчання, заборонити прийом до школи онуки попа чи там правнука княгині. Але то ж — тепер, а то — тоді, важко нам розібратися... А гімназія — добре це чи погано? Кажуть, буцім то знання вона давала дуже міцні, а там — Господь відає...

Але ось ще одне показання Дурдуківського (знову ”Вісті“):

”Центральним місцем, де найбільше працював я, як педагог, де найбільше виявляв свою шкідливу роботу для молоді, яку вважаю і дійсно мав за форпост своєї антикомуністичної роботи, відкіля мій вплив широким струменем розпливався по всій країні і навіть поза її межами, була моя, як я її зву, перша українська трудшкола імені Тараса Шевченка“.

Дивне зізнання? Чи не так? Не все дивне, два слова роблять його дивним — ті самі, що набрані в газеті чорним кеглем. Так і ввижається, ніби замість ”шкідливу“ хотів промовець сказати ”корисну“, та язик підвернувся, а замість ”антикомуністичної“ вже був вимовив ”улюбленої“, а потім чомусь виправив свою помилку. Вибачте, не сказати — а написати хотів, не язик підвернувся, а перо: ці показання Дурдуківського взято з матеріалів попереднього слідства, вони писалися підсудним на слідстві перед очима слідчого.

”Таким чином, за даними передсудового слідства встановлено, що трудшкола імені Шевченка була за одну з найважливіших підпор ”БВДу“ і ”СВУ“...

Могутня підпора, нічого не скажеш — школярі й десяток вчителів. Могутнім було й те, що на підпорі тій трималося.

В. Ф. Дурдуківський одержав за вироком 8 років, але незабаром опинився на волі — мабуть, через похилий вік, через хвороби, а також за ту неоцінену послугу, яку він зробив для слідства й суду. Один з моїх "свідків епохи" зустрів його в Києві після звільнення.

— Він нікуди не виходив з дому. А коли приходив хто до нього, перед кожним гостем земно вклонявся, промовляв при цьому: "Простіть мені, люди добрі, простіть, коли зможете!"

В 37-му його взяли знову. Вже на той світ.

Інший мій "свідок епохи" застав у живих Г. К. Голоскевича, що пройшов по тому ж процесу СВУ⁷.

І Голоскевич йому казав, що Дурдуківського під час слідства й суду судді й підсудні прозвали "Нестором-літописцем", оскільки він увесь час писав: сидів у камері й писав, писав, писав. Його допитував слідчий Брук — страшний, з усього судячи, тип. Йому, Бруку, згадував Голоскевич, належали слова:

— Ех, слід би всю Україну перестріляти, та на жаль, — не можна. Але вас, українських інтелігентів, ми всіх знищимо!

Брук був єврей. Як і всі (або майже всі) слідчі в справі СВУ — Южний, Грозний, Правдін, Бронсвой, Гольденберг — були євреї. Незрозуміло? Та чого вже! Саме євреям слід було доручити справу недобитків петлюрівщини, погромників. Ну, а дальша доля цих южних-грозних тебе, читачу, цікавить? Скажу. До 37-го їх уже серед живих не значилося. Останнім відійшов туди Бронсвой. З ним у 37-му сидів в одній камері батько мого доброго приятеля. Він (батько приятеля, нині вже покійний) відбув свій строк, повернувся додому і розповідав синові, що Бронсвих в один прекрасний день виявилось в камері двоє: до київського брата привезли брата московського, теж слідчого, на очну ставку і довели їх до того, що один з братів — не встановити вже тепер, котрий — збожеволів і но-

⁷ Григорій Костянтинович Голоскевич, редактор інституту ВУАН, на слідстві й суді впав у цілковиту істеричну знемогу, обривав себе і всіх підряд, а в хвилини просвітлення ридав, каючись й божився, що тільки не відбуде покарання, ту ж мить покінчить з собою. Йому дали 5 років. Він дотримав обіцянки: вийшов після табору на поселення, огледівся, дихнув вільного повітря, якщо повітря напередодні 37-го року можна назвати вільним, і — повисівся. Дещо встиг розповісти друзям, частина оповіданого дійшла до мене.

чами вив на місяць, точніше — на запечатане "намордником" вікно).

Так от, Дурдуківський тоді ж під час суду скаржився Голоскевичу, що не може бачити Брука, не має сил балакати з ним, той його гіпнотизує і вганяє в нестерпний жах, через те він, аби віддалити чергову зустріч, пише, пише всі свої свідчення, намагаючись наперед угадати, про що іще може запитати Брук, чим іще може зацікавитися...

У "Вістях" вміщуються фотографії: суд і захист у повному складі, підсудні — загородка з вартовими по кутках, громадські й державні обвинувачі, загальний вигляд сцени оперного театру з портретом Ілліча на задньому тлі. Подано ораторів на трибуні, обвинувачів, адвокатів, підсудних: фото або малюнок олівцем якогось Євг. Кацмана (пам'ятаєте — образився за портретик "Маяковський в труні"?) склішовано й перенесено на газетну шпальту. Не всі підсудні удостоїлися, але головні красуються в газеті. Серед них і В. Ф. Дурдуківський. Лисий, старий, товсті вуса вниз, дуже на Шевченка схожий. Весь якийсь розгублений, боязкий — духом ніяк на бунтівника-Кобзаря не схожий... "Простіть мені, люди добрі, простіть, коли зможете! Може, моя любов до дітей була помилкова... привела деяких з них до лави підсудних..."

Повертаюсь до цитат, виписаних приятелем із стенографічного звіту процесу СВУ.

2-ий шматок тексту, де згадано маму. Теж допит Павлушкова Миколи.

Тов. Любченко: — Хто утворив вашу організацію — ТЕЗ?

Павлушков: — Це був шкільний випуск у повному складі.

Тов. Любченко: — А на чолі були ви?

Павлушков: — Малашук, вихованець дитячого будинку, Мазуренко, вихованка дитячого будинку, я і Наталя Собко.

Тов. Любченко: — Ви не знаєте, де Наталка Собко?

Павлушков: — Я не знаю. Знаю, що її викликано сюди як свідка.

Тов. Любченко: — А де Малашук?

Павлушков: — Його теж було викликано як свідка. Малашук — комсомолец, а Собко — я не знаю" (Том I звіту, стор. 479).

3-ій шматок тексту. Павлушкова допитує адвокат Гродзинський.

"Павлушков: — З товаришів, які постійно працювали, могу назвати Димнича, Матушевського і рідше — Марія Скрипник, Вікторія Мазуренко, Малашук і Собко.

Мама, дід і дядько Вадим. Рік 1937.

Гродзинський: — А Малащук, Вікторія Мазуренко і Собко були правіше, ніж ви, чи ні?

Павлушков: — Вони були лівіше“ (Стор. 505).

I 4-й шматок. — З допиту свідка Малащука.

Прокурор: — Чи були в цьому гуртку учні, ближчі до Гермайзе?

Малащук: — Мазуренко, Скрипник, Собко були ближче“ (Стор. 533).

От і все із звіту про маму.

Виходить, її викликали свідком. Але чи була? Викликано — 10, прибуло — 9. Вона? Про її допит ні в газетах, ні в звіті не згадано. Вміщено допит Малащука, згадано показання на попередньому слідстві свідка Бобиря Д., а про маму немає. Тим часом стара мамина подруга вважає, ніби мама ходила на процес і виступала як свідок: вона, подруга, пригадує навіть, як мама з нею радилася, яку сукню одягти.

— Чому це тебе цікавить? — дивувалася подруга мами моїм настирливим розпитуванням.

Я пояснив, що хочу зрозуміти й зважити, який трагічний тягар мусіла мама носити в душі своїй до самої своєї передчасної смерті в тридцять шість років, якщо їй справді довелося свідчити проти друзів своєї юности — ні в чому не винуватих, як вона про те достеменно знала. Що, може,

тому й пішла вона так рано з життя, зламалась під тягарем надмірної ваги, не зумів хворий мозок протистояти раковим лещатам. І я мушу знати про те! Про слова, сказані дядечком, я, певна річ, подрузі маминій не базікав.

— Та не було в тому ніякої трагедії, запевняю тебе! — говорилося мені. — Пішла вона, сказала, що слід, — і тут таки забула!

Ой ні, не забула.

І як узагалі проминула її чаша сія? Член керівної групи ТЕЗу, названого прокуратурою напівлегальною організацією, що перетворилася незабаром на фашистську контрреволюційну. Дочка царського офіцера. Помилували? В газетах я теж знайшов її ім'я:

"ТЕЗ, як відомо, розпався, при цьому Собко і Малащук вступили до комсомолу, а Павлушков та інші пішли в СУМ... Виходить, що коли Собко й Малащук змінили нездорову атмосферу шевченківської школи й потрапили в оточення здорової молоді, вони одразу ж стали зовсім іншими, почали працювати разом з комсомолом".

За це матір помилували? В комсомолі вона не була, це я точно знаю — навіть якби дуже хотіла й старалась, не могли її в ту пору прийняти, офіцерську доньку. Чи за те помилували, що написала в ЦК комсомолу? Донесла? А, може, тому не вивели перед суд 10-го свідка, що приберегли його, сподівалися ще використати?

Я вже згадував, що в 1937 році маму оголосили ворогом народу і чудом незбагненим вона не загинула. Випадково збереглася в мене газетка 37-го року, в якій надруковано донос на маму. Ось вона у мене в руках. Газета "Большевик Южной", 22 вересня 1937 року — йдеться про "Южную" ("Південну") залізницю.

ШКОЛОЮ КЕРУЮТЬ ПОЛІТИЧНІ СЛІПАКИ

Два роки в 46 залізничній школі (виселок "Південний") викладала українську мову й літературу націоналістка Снегірьова-Собко. В минулому вона була тісно зв'язана з учасниками контрреволюційної організації СВУ, вітчима її за ворожі дії вислано⁸.

Працюючи в школі, Снегірьова дискредитувала радянських українських письменників. Крім того, вона запрошувала учнів додому і там провадила "виховну роботу". Вона всіляко прагнула, щоб учні не

⁸ Про маминого вітчима Аркадія Степановича Степаненка я ще згадуватиму.

захоплювались історією та російською мовою, а для цього підривала авторитет викладачів цих дисциплін.

І лише наприкінці учбового року, коли їй не вдалося обрехати кращого педагога школи, коли на неї напав педагогічний колектив, вона, аби уникнути остаточного викриття, вирішила піти із школи...

Керівники школи, замість того, щоб серйозно зайнятися питанням про Снегіркову, легковажно відпустили її "за власним бажанням". Вони не придивилися до Снегіркової, до її справ, не зробили з цього більшовицьких висновків.

Тим часом, Снегіркова, що проживає тут таки біля школи, продовжує свою "діяльність". Досі її квартиру відвідують учні, а її чоловік, який видає себе за члена спілки письменників, розбещує учнів.

І це анітрохи не турбує ні директора Кривогуз, ні комсорга Микільченка, ні парторга виселка Скибу, який працює в тій таки школі.

На початку учбового року деякі учні 10 класу, приборкані Снегірковою, зібралися провідати стару "вчительку". Кривогуз, дізнавшись про це, мовчала. Один учень 10 класу, оброблений Снегірковою, двічі виступав на мітингах з контрреволюційними тлумаченнями, а тепер всіляко вихваляє її серед учнів.

Керівники школи поводяться, як гнилі ліберали, роззяви. Вони не придивляються до того, хто ховається за спиною учнів, не бачать, що шкільна бібліотека захарашена шкідливою літературою.

Дорвідділ шкіл виступає в ролі спостерігачів. Маючи сигнали про Снегіркову, ніхто з дорвідділу сюди навіть не зазирнув. Керівники дорвідділу досі не проглянули висновків атестаційної комісії, в якій були націоналісти. Снегіркову ця комісія вихваляє як зразкового педагога, і представляє до атестації вчителя середньої школи.

Це сигналізує, що з атестаціями неблагополучно, їх слід негайно переглянути, зробивши відповідні висновки.

Ю. ДОНЕЦЬ

Ховаю газетку назад на дно архівної теки — лежи, ти ще знадобишся, як от знадобилася вже.

Чимало страшеньких спогадів промайнуло, поки передруковував статейку — як пакували щовечора, вкладаючись спати, дві валізочки батько й мати, по одній для кожного, як підхоплювалися всі в домі ночами, почувши десь гарчання мотора... Та не про спогади зараз, їм інше місце, інший час. Статейка ця, доносець, в пресі опублікований, рівнозначний був смертному вирокові. Але — чудо сталося. Через місяць в тому "Большеви́ке Южно́й" на останній сторінці внизу з'явилися чотири рядочки дрібненьким набором про те, що звинувачення, висунуте проти

Дід мій незабутній Микола Петрович Собко (1881—1942).

Снегіррової, не підтвердилося. Не буду описувати, як біг півтора кілометра від залізничної станції до хати, вимахуючи газетою, мій шестидесятирічний дід, як билася в істериці й лежала напівмертвою мама — для того інший час, інше місце. Таких чудес в ту епоху — ох, кого не питав, ніхто пригадати не міг. І все таки — сталося. Чудо? Чи... чи помилювали, згадавши старі заслуги? Чи ще раз приберегли — щоб ще використати?...

Прости мені, мамо... Прости мені, що так грубо, нечемно препарую пам'ять про тебе... Боляче тобі це. Знаю. І мені болить... Прости.

Днями з одним із моїх "свідків епохи" відбулася в мене така розмова.

— Ви, Гелію Івановичу, — сказав він мені, — погано уявляєте собі ті часи. Тато моєї нареченої, професор, видатний вчений, проходив по так званій "6-ій категорії", звалося "допущення з припиненням"⁹ — дозволяли себто йому працювати, читати лекції, але найсуворіше контролювали. Читав він лекції в інституті червоної професури. Він стояв біля столу, читав, а слухачі з чистокровних пролетарів, партійні й радянські бонзи напівлежали на канапах і слухали його, перериваючи, коли їм, господарям життя, ввижалося, ніби він ідеологічно помиляється. Зауважу, до речі: ці майбутні "червоні професори" довго теж у своєму званні не протягли, в більшості своїй...

А професор протягом десяти років... та ні, понад десять, з 1929-го по саму війну, — щоночі клав біля ліжка на столик запасну пачку цигарок і п'ять карбованців. Щоночі гули на вулицях мотори і зупинялись десь поруч, а може й біля нашого під'їзду, і щоночі чути було кроки на сходах...

— Але ж це... так було в 37-му, мені здавалось?

— В 37-му? Та ні, раніше це було, до 34-го, я студентом був, у 33-му я інститут кінчав. У нас в ІНО, — Інститут Народної Освіти називався, щороку йому міняли наймення, — викладачі й професура, особливо з історичних дисциплін, мінялися кожні два тижні. Приходить новий, читає свою першу лекцію і, натурально, лає свого попередника, який ось учора зник і — ми вже знаємо — оголоше-

⁹ Це власний авторів переклад-калька безглузлого російського "неологізму" — "допущение с пресечением" (Г. С.). Ред.: Точний переклад — "допущення з запобіжними заходами".

ний ворогом народу. І ми цього нового слухаємо — і посміхаємося в долоню: ти ото хоч пару тижнів протянеш? Точно два тижні минало — зникав, голубок... А брали чоловіка, голову родини — тут таки вночі в іншу машину дружину, дітей. Пам'ятаєте Любченка — Панаса Петровича Любченка, голову українського уряду на час 37-го року? Він чудово знав державні порядки з досвіду попередніх років, у 37-му, коли стрілявся, спершу дружину й сина порішив, а потім уже — себе, спершу про свободу для близьких потурбувався.

І студентство туди ж котилося. У нас у групі було четверо міських — ми в себе дома жили, а інші — сільські, в гуртожитку. І один якийсь пішов з кімнати, а штани запасні мав, чудій, — залишив висіти на стільці. Тим чотирьом, а чи трьом, не пригадую, попоїсти закортіло, час був голодний, вони штани його продали і чогось там купили на базарі, попоїли. Той повертається — штанів нема. Розсердився, пішов і на всіх наклепав. Один з них був такий зразковий комсомолец — ім'я Сталіна згадував, руки на молитву складав і очі під лоба заводив, так той і на нього за штани свої доніс: цей, мовляв, тримав отак перед себе портрет вождя і сказав — "ось азійський сатрап!" Усіх забрали. До випускних іспитів нас із усієї групи четверо й лишилося — чомусь саме городяни всі вбереглися. Заходимо, складаємо іспит, — "Наступний!" — а наступного нема.

Отак з тими сільськими було. Йшли вони з голодного розваленого села до міста, в науку — і котилися в м'ясо-рубку. А нас, городян, на село посиляли — на продрозкладку і просто працювати, як зараз студентів посилають. І я їздив. Отак поруч за два кроки від мене ті селяни помирали з голоду. А ми — працювати приїхали. А що ми могли там напрацювати, самі геть попухли, ось-ось подохнемо...

Ви кажете — в 37-му. В 1934-му підробляв я тут під Києвом у санаторії влітку, письменників там чимало було. Траплялось, іде письменник на прогулянку — і не повертається, нема його. Ніхто особливо й не дивувався, розшуку не оголошували. Тільки досі не візьму втямки — що в о н и там, за кожним кущем сиділи й фотокартки в руках тримали — цього брати, а цього ні?

— Але потім їх хоч реабілітували, а цих...

— Реабілітували? Багатьох реабілітували. А декого і так реабілітували: витягли з ями посмертно — а потім зно-

ву туди ж. От Зеров Микола Костьович, вдома у них бував, у нареченої моєї, дуже мила й дуже нещасна людина; син єдиний і улюблений п'яти літ від менінгіту помер; з дружиною мучився, стерво попалося. Величезної культури вчений, нечувана пам'ять, колосальні знання — весь у науці, в поезії, в історії, талановитий літературознавець, знав десятків мов, поет, а лектор, оратор який потрясаючий! Забрали, в 37-му згинув. Потім реабілітували, а нині знову заборонено згадувати його ім'я.

— Як? Таж у 66-му вийшов том його вибраного — солідний том, з передмовою Максима Рильського!

— То було — в 66-му, а нині у нас, вибачайте — 76-ий. В академії нещодавно книжечка одна виходила, автор у ній послався на Зерова, помітили стражі крамоли вже тоді, коли півтиражу видрукували й розіслали: так у другому півтиражі передруковували ту сторіночку й нову вклеювали, а ту — вирізували. Так і пішло: півтиражу — з Зеровим, половина — без... Ні-і, не шукайте кардинальних відмін. Цифри — не ті, масовости, хвалити Бога, нема, а в принципі — те саме.

Але тоді була просто таки розкладка цифрова, завдання стояло: викрити й ліквідувати якомога більше ворогів. Не можна було без ворогів. Звичайно ж, не було ніякого СВУ, всі це знали. Всі знали, що кожного з нас можуть в першу-ліпшу мить забрати, ні за цілову душу заберуть. І Єфремов, і Ніковський, і Іваниця — до речі автор чудового підручника, прекрасного підручника (намагався я дістати, дуже він мені потрібен, — неможливо, все знищено, все загинуло для культури, для народу), — всі вони віддані науці вчені, світові імена, відомі, від політики далекі. Так, у повному розумінні — мозок українського народу. Знищення цього мозку негайно відбилося на інтелектуальному й духовному процесі в країні, відбивається понині й довго ще буде. Адже на місці тих голів з мозками негайно сіли, вибачайте, задниці й заходилися командувати, вершити науку й культуру на свій взірець і подобу.

— Але чого я все таки не доберу до кінця — який був сенс знищувати, навіщо та цифрова розкладка?

— Навіщо? А мабуть, і справді не враз це осягнеш. Бачите, дуже багато приводів для подібних акцій у тиранії, у влади, яка навіть сама собі не вірить.

— Припустимо, у влади — багато приводів. Але чому вони самі визнавали себе винними в тому, чого не зробили?

Навіщо оббріхували самі себе? Адже твердять, ніби в ті роки, до 37-го, ще не били!

— Не били? Ви погано уявляєте себе на їхньому місці. А якщо тиждень не дати поспати, все тягати на допити? За півгодини сну скажеш що завгодно. А якщо настрахають — зізнавайся, інакше розправимося з рідними?

— Так, розумію, згоден. Але таку непотребицю на себе взяти!

— А я вам з цього приводу смішний випадок розповім. Відомий вірменський учений опинився з революції за кордоном, а потім запросився на батьківщину. Його впустили, а за рік — підмели. І слідство вимагало від нього зізнатися, що він — турецький шпигун. Так він їх благав і переконавав: гаразд, каже, визнаю, що шпигун — але переробить орієнтацію, нехай не турецький! Який завгодно, перший-ліпший, але не турецький, не можу, каже, визнати себе турецьким шпигуном, ніхто не повірить, це історичний нонсенс, оскільки я переконаний вірменин, а у вірменів з турками древня історична ворожнеча! Як собі хочете — а не міг я стати турецьким шпигуном, нехай уже буду афганським, чи що. Слідчий доповів по начальству — й дозволили йому визнати себе афганським шпигуном. Це він мені сам розповідав, він і досі живе й благоденствує.

IV

ВОЖДЬ І ЙОГО АРМІЯ

Ні, спогади "свідка епохи" навів я не як доказ того, що процес СВУ — фальшивка. Як ми й домовлялися: докази — тільки з посиланнями на джерела. В цій же розповіді все безіменне, тому сприйmemo її лише як настроєву характеристику тієї доби. І нехай відкладуться десь у кутиках пам'яті два прізвища: ЛЮБЧЕНКО і ЗЕРОВ — ми з ними ще зустрінемося.

Отож, ми з тобою, читачу, прийшли на процес у день його початку: потім, нагадаю тобі, здивувалися, що газети іще до суду пишуть про підсудних так, ніби вони визнані судом винними: "обвинувачені зливаються в єдину постать українського войовничого фашизму"; заходилися ми перевіряти правильність-помилковість такого становища, а заразом подискутували, чи можна звинувачувати на основі самих тільки особистих зізнань підсудних, — і від засідання одійшли. Давай же тепер знову повернемося до Харківського оперного театру березня 1930 року¹⁰.

Отже — в залі повно трудящих. В льожі — весь у повному складі дипломатичний корпус. За огорожею — по кутках стоять міліціонери — 45 підсудних; а стільців чомусь 46, один зайвий, і стоїть він попереду у всіх на виду — ми ще зустрінемося з цим зайвим стільцем. Сидить преса, спалахує магній фотокореспондентів.

За столом на фоні портрета Леніна — державні обвинувачі: Михайлик, Ахматов, Якимішин, Биструков; громадські обвинувачі — П. П. Любченко, академік О. Н. Соколовський, письменник О. А. Слісаренко; голова суду — Приходько; члени суду, серед них — Гаврило Одинець, голова Укомнезаму, Українського комітету незаможників — запам'ятаємо й це прізвище — Одинець; Коробенко

¹⁰ Процес СВУ відбувався в Харкові, хоч організація — київська і її члени-підсудні в основному кияни. Харків був тоді столицею України, столиця стала в Києві з 1934 року, і така гучна справа повинна була, певна річ, розглядатися в столиці.

— старий робітник, арсеналець; захисники: Ратнер, Віленський, Пухтинський, Ривлін, Шац, Волкомірський (виразне прізвище для адвоката!)...

Оголошується звинувальний висновок — той самий, що друкувався в газеті "Вісті" з 27 лютого по 9 березня, довгий висновок, два дні читали.

Всі підсудні повністю згодні з висновком і визнають свою провину:

— Підсудний Єфремов! Визнаєте себе винним?

— Так, визнаю.

— Підсудний Чехівський, визнаєте себе винним?

— Так, визнаю.

— Підсудний Дурдуківський, визнаєте себе винним?

— Так, повністю визнаю...

І 44 рази — "так, визнаю". Тільки... тільки раптом підсудний Гр. Холодний підхоплюється й гукає:

— Обвинувачення не визнаю! Дам пояснення! ("Вісті", 13 березня).

"А на попередньому слідстві цілком признав себе винним", — глузує газета¹¹.

— Обвинувачення не визнаю! Дам пояснення!

Даремно, не гортайте газетних шпальт. Не дав підсудний Гр. Холодний пояснень. Чому? Невідомо. Коли дійшла судові черга його допитувати, він уже нічого пояснювати не намагався, і повністю визнав обвинувачення, як робив це і на попередньому слідстві. І друкуючи його допит, "Вісті" вже не згадують про непередбачену й "непристойну" вихватку Гр. Холодного. Даремно будемо зазирати в "Правду" з "Известиями" — там взагалі замінку з Гр. Холодним пропущено. І ніхто ніколи нічого не визнає, бо десь наприкінці 50-х років отримали родичі Григорія Григоровича повідомлення про те, що він в 1938 році розстріляний.

¹¹ За процесуальними положеннями у всьому світі (і в нас, хоч це й дивно, прогавив, видать, свого часу Вишинський) обвинувачений має право на суді відмовитися, зректися власних показань, які він дав і навіть підписав на передсудовому слідстві. Гнилий, звичайно, порядок. І суд тоді зобов'язаний особливо ретельно перевіряти, яким же чином, чому підписав він, звинувачений, ті свої попередні зізнання: а чи не вжито до нього слідством недозволених засобів — ось що перш за все з'ясовує суд у таких випадках. Подібний прецедент — чимала морока для слідства. Та й для суду теж.

Суд допитував підсудного Холодного 4 квітня. 12 березня гукнув він:

— Обвинувачення не визнаю!

Що відбувалося з Григорієм Григоровичем Холодним, 43 років, науковим співробітником ВУАН, директором Інституту наукової української мови в ці 22 дні — з 12 березня по 4 квітня — ми не знаємо. Павза. Біла (чорна?) павза. Заповни її, читачу, як сам знаєш...

Першим допитують голову організації СВУ, підсудного С. Єфремова¹².

"Вісті", М. Берлін:

"...постать хуторянського політикана пирятинського масштабу..." (Пирятин — невеличкий райцентр на Україні, — Г. С.).

"...хуторянський глядіатор політичної арени..."

Намагався "встановити на Радянській Україні буржуазно-демократичну диктатуру воєвничого фашизму".

"Правда", Д. Заславський, стаття "З дозволу сказати, вождь":

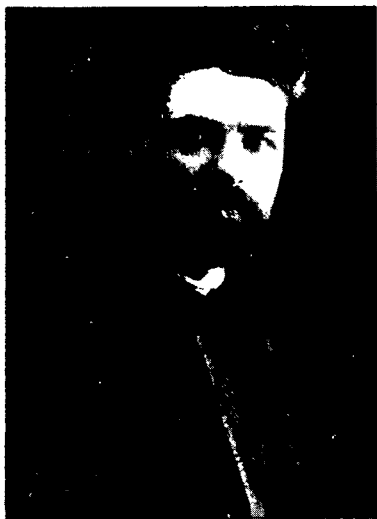
"В залі погана акустика... А у Єфремова слабкий голос. Його погано чути... долинають тільки два слова:

— Себто... тощо..."

...І отак протягом п'яти годин: жадного одвертого слова, жадної принципової заяви. Весь час зигзаги, весь час слизькі виверти..."¹³

¹² Можливо, слід би подати тут, у цьому місці моєї розвідки, характеристику С. О. Єфремова, головної постаті процесу СВУ, розповісти про його походження з діда-прадіда, про величезну кількість його праць з історії культури України, літературознавчих досліджень, публіцистичних виступів, про громадсько-наукову його діяльність протягом мало не тридцяти років, про політичні його погляди й ідеали. Та не робитиму цього. Давай ми з тобою, мій читачу, покищо, на початку процесу знатимемо про нього тільки те, що знав кожний середній харків'янин, заходячи тоді, в березні 1930 року до залі оперного театру. А саме: академік Єфремов, віцепрезидент ВУАН, відомий український філолог, в минулому — член всіяких націоналістичних українських партій, угруповань та урядів, творець і керівник виведеної на суд СВУ.

¹³ На процесі підсудним під час допитів дозволяли спершу висловитися "од пауза", кому скільки бажалося, а вже потім вели самий допит. Навіщо так? Можливо, щоб стомився підсудний. Можливо, щоб стомилися від його теревенів слухачі — зала, кореспонденти, корпус дипломатів, щоб незлюбили його. Може, аби підкреслити демократичність суду, мовляв, патякайте собі, ми дозволяємо, не боїмося, адже якби патякання повернуло кудись не туди — завжди можна збити промовця запитанням прокурора чи члена суду і спрямувати в потрібне річище. Ніковський балакав 5 годин, Чехівський — 5 годин.

С. О. Єфремов.
Початок ХХ сторіччя.

С. О. Єфремов.
Фото з процесу.

З портрета глядить сповнений гідности добродій — гордовита постава голови, сива пишна кучма, одвертий погляд, вуса вниз — теж шевченківські.

П'ятигодинну промову С. О. Єфремова не надруковано, певна річ, в газетах. Але давайте послухаємо (почитаємо), про що він казав (писав?) на попередньому слідстві, що відповідав на допитах, як характеризують його юристи, свідки, підсудні, журналісти.

Отже, в минулому академік Єфремов активно вдавався до політики. Найвиразніше про злочини Єфремова в минулі часи скаже громадський обвинувач П. Любченко в своїй блискучій звинувальній промові. Справді, без іронії — блискуча промова, якби тільки... гаразд, пізніше про це.

"...диктатура пролетаріату надто милостива до своїх ворогів, надто швидко прощала тих, хто зі зброєю в руках виступав проти неї. Справді, хіба не мала права радянська влада посадити на лаву підсудних ще 19 року голову партії соціалістів-федералістів, заступника голови Центральної Ради Єфремова, що збройно боровся проти радвлади?...

А що робить робітничо-селянська влада? Ще не вщухли гармати..., а вже активні учасники петлюрівщини допущені до роботи, як наукові працівники, як працівники кооперації і цілої низки інших ділянок... храм науки перетворили на центр шпигунства... Важко сказати, товариші судді, де більше неправди, чи в тому, що бандитські отамани Гайовий, Орлик, Ангел не стали членами медсекції ВУАН, або педагогічного товариства, чи в тому, що віце-президент академії Єфремов тільки в академії керував бандитами, а не пішов на чолі їх гуляти по лісах України“.

А втім, думки про минуле Єфремова розбігаються. Журналіст Д. Заславський — дуже відома постать в газетярському світі, різнобічно ерудований товариш, — пише в "Правді" з приводу допиту С. Єфремова:

"Літо 1915 року. В Москві виходять худенькі книжки журналу "Украинская жизнь" в синіх палітурках... Тут майбутній вождь "Спілки Визволення України" надрукував статтю (під назвою "Подвійною міркою") про "Союз Визволення України"¹⁴.

Майбутній вождь "Спілки Визволення України" писав так:

"З одного боку — австрійський уряд, що чинить так, як чинить звичайно уряд за подібних обставин, а з другого — купка перш за все самозванців, які втратили можливість орієнтуватися в політичних обставинах. Оцінка цього "співробітництва" не викликає сумнівів: воно, як і всяка гра, однаково відворотне (підкреслено обидва рази в "Правді"— Г. С.) і з того, і з другого боку..."

Скоропис-Йолтуховський, Жук, Донцов та інші вожді першого "Союзу Визволення України" були полум'яними національними імперіалістами австрійської орієнтації. І от політику цих націоналістів Єфремов вважав "відвортною"..."

¹⁴ Вже тоді, виявляється, існував "Союз (спілка?) Визволення України", а потім Єфремов з К⁰ заснував "Спілку Визволення України", та ще й та перша начебто продовжувала існувати там за кордоном? Пішла плутанина. Адже коли в залі суду промовлялося: "Спілка Визволення України" — то хто там їк бісу спроможний був розібрати, про яку йдеться!? Та й при читанні газетних матеріалів на те саме поверталось. Так і виходило: перша "Спілка" існувала реально раніше (й продовжувала існувати тепер), факт же відомий і всіма на суді визнаний; існування другої "Спілки" начебто слід було б доводити, але в плутанині, в жонглюванні "Спілками" він одразу вже став реальністю.

Цю Спілку було засновано, як відомо, під час війни групою українських націоналістів і ставила вона своїм завданням з допомогою Німеччини й Австрії відторгнути Україну від царської Росії. Існувала ця Спілка на засоби й при підтримці австрійського генерального штабу...

Володимир Чехівський.

Стривайте, а Д. Заславському це не подобається, чи як? Адже таврує С. Єфремов за проданців, ще в ті далекі часи — таврує! І дуже вдало начебто таврує, цілком наша людина! Але навіщо ж це його вдале таврування цитує Д. Заславський, котрому, як ми тямимо, самому треба за таврувати Єфремова? А от навіщо. Далі йде

"В боротьбі з ними він виступав як лояльний, підданий царського уряду... Більшовики таврували російський патріотизм єфремівського типу".

Якось воно непереконаливо вийшло, чи не так? Не хотів продавати Україну австріякам, лаяв тих, хто намагався продати — і тут таки й винен... Та гаразд, лишимо цей викрутас на совісті Д. Заславського; зате ми тепер начебто можемо зробити для себе висновок, що за дореволюційну діяльність радянській владі особливо карати С. О. Єфремова зайве; існувало б щось вагомніше — вже, будьте певні, докопався б Заславський¹⁵.

Ще про політичну діяльність Єфремова в старі часи. Захисник його Ратнер риторично запитає:

"Чому Єфремов, що до 1920 року відігравав дуже невелику роль у політичному житті України (підкреслення моє — Г. С.), став раптом на шлях політичної діяльності, на шлях боротьби з Радянською владою?"

Промовляв адвокат ці слова в присутності прокурорів і громадських обвинувачів, і ніхто поправляти його не став. Міг адвокат, певна річ, і помилитися — адже міг? Навряд, небезпечно було захисникам помилятися на тому процесі на користь підсудних.

Вся біда в тому, що сам Сергій Олександрович визнав себе активним політиком антибільшовицького напрямку — в усі часи, до революції й після. У своїй громовій промові державний обвинувач Михайлик скаже так:

"Член закордонного СВУ Феденко в своєму органі "Тризуб" від 2 лютого 1930 року (себто коли стало відомо про підготований процес — Г. С.) запевняє: "Більшовикам добре відомо, що Єфремов вже 1920 р. відійшов від політичного життя і присвятив себе цілковито науковій

¹⁵ Д. Заславський і не до такого докопувався. Ми ще не раз на цих сторінках зустрінемо шедеври видатного радянського журналіста Давида Заславського, який за рік до цього, в 29-му цькував Осипа Мандельштама, 25 років згодом знищував Бориса Пастернака, а в проміжку за чверть сторіччя закопав стількох, що хай вже Господь порухає.

роботи". Хай Феденко спробує тепер після зізнань Єфремова (підкр. мое — Г. С.) розказати про це..."

Не можна начебто на власних зізнаннях будувати звинувачення, товклися ми на тому, але справді — спробувати Феденкові важко, пошив у дурні Єфремов Феденка. Навіщо він це зробив? О, це питання!

Ні, покищо нам з тобою, читачу, неясно: за Д. Заславським і захисником Ратнером — начебто до революції Єфремов у політику не ліз; якийсь там контрик Феденко заявляє, що після революції Єфремов у політику не бавився; Любченко з трибуни волає про збройну боротьбу Єфремова проти радянської влади — заплутано. покищо незрозуміло.

Про позицію адвокатури на суді детально побалакаємо пізніше, зараз дозволю собі навести тільки довгу й психологічно цікаву характеристику С. Єфремова, дану йому тим самим С. Б. Ратнером, його адвокатом:

"Всі 45 підсудних визнали себе за винних ще на попередньому слідстві¹⁶. Більше того, вони власноручно майже всі без винятку—написали зізнання, де детально й докладно з цілковитою одвертістю розповіли про свою контрреволюційну діяльність. Коли я сторінку за сторінкою перегортав власноручно складені Єфремовим зізнання, я спочатку думав, що підсудний під впливом чи то почуття страху, чи інстинкту самозбереження, чи під впливом будь-якого психозу — написав не те, що відповідає дійсності. Але в кінці я зустрів протокол від 23 грудня 29 року, коли Єфремова у БУПР¹⁷ одвідали голова ДПУ т. Балицький і заступник наркомюста т. Михайлик¹⁸.

На їхнє запитання, чи не було допущено будь-якого порушення під час проведення розслідування — Єфремов заявив: умови, в яких він перебуває в місці ув'язнення, а також проведення розслідування, буквально ідеальні... отже, свої підсумки контрреволюційної діяльності Єфремов писав не з почуття страху, що взагалі не властиве підсудному, а з бажання цілком щиро розповісти пролетарському судові і радянському суспільству про своє минуле. Так само зробили всі інші 44 підсудні...

¹⁶ Інцидент з Г. Г. Холодним — начисто забутий.

¹⁷ БУПР — будинок примусових робіт.

¹⁸ Вважаю за потрібне дати довідку. Товариші Балицький В. А. і Михайлик М. В. пізніше розстріляні радянською владою як вороги народу. Точних дат (хоча б років) їхнього знищення встановити не зумів. Констатую факти. Більше нічого сказати цим не хочу.

...Підсудні змушені... одверто визнати свої злочини перед державою трудящих. Це їхнє признання назавжди зафіксовано в історії українського революційного руху і тому тепер підсудні є політичними трупами... Між обвинуваченням, обороною і підсудними, що визнали свою провину, немає ніяких розходжень...“

Вчитайтеся в останню фразу, що я підкреслив. Ач, яка ідилія! Ніяких розходжень!

Але продовжу висловлювання Ратнера ¹⁹ про Єфремова:

“...Не треба забувати, що Єфремов є не тільки великим контрреволюціонером, але також великим ученим, за час своєї діяльності написавши 3000 різних наукових розвідок, біографій, праць і таке інше. Це серйозний актив, повз який пройти не можна...”

Двоїстість — характерна риса для Єфремова, також як для деякої частини інтелігенції взагалі. Ця двоїстість, постійна непевність — “крок уперед, два назад”... спричинилася до тих наслідків, за які він тепер сидить на лаві підсудних, бо коли б цієї двоїстости не було, він би лишався видатним ученим і не мав би тих ухилів, що перетворили його на великого контрреволюціонера...”

В промовах прокурорів Єфремов затаврований ще й як запеклий антисеміт, що домагався навіть обмеження прийому євреїв до українських вузів та на службу до українських закладів. Ну, сором'язливо нагадаємо собі, що подібні настрої ого як квітнуть у нашій державній політиці нинішньої доби і, виходить, для нас сьогодні — академік-антисеміт Єфремов цілком наша людина. Якщо він справді антисеміт. Та я на секунду про інше. Нам нині ввижається: подумавш — звинувачення в антисемітизмі, тут і фашизм і контрреволюцію “шиють” людині! Так от мої “свідки епохи” запевняють всі, як один:

— Та ви з Місяця впали! Та в ті роки за пошепки промовлене слово “жид” нараз давали п'ятірку!

Чи бач, а ми й не знали, думали собі — ха, од антисемітизму одхрещуються! Справа серйозна, виявляється! Ось чому виявляється, знайомий наш Гр. Холодний, як пишуть про те “Вісті” —

“...вважає свою роботу в “НАРАК-у” і “СВУ” за контрреволюційну, одночасно категорично відкидаючи звинувачення в антисемітизмі”.

¹⁹ Ратнер Семен Борисович — найвідоміший київський адвокат, заарештований радвладою в 1937 році і розстріляний, як про те повідомили його родину, в 1941-му.

Отак! І Ратнер повністю обстоює свого підзахисного Єфремова:

"..Цілком не можна говорити про те, що підсудний Єфремов є антисемітом...".

Не можна цілком, оскільки ще в 1905 році Єфремов виступив із статтею "Чи буде суд?", в якій протестував проти єврейських погромів. Антиєврейську політику чорносотенців затаврував він і в 1909 році в солідній праці "Єврейська справа на Україні".

"Правда, — Ратнер далі, — після 1918 року Єфремов трохи змінив своє ставлення до євреїв, проте, повторюю, цей злам не вилився у форму антисемітизму".

Словом — ясно: не був Єфремов антисемітом, цілком порядний в цьому аспекті громадянин. Згоден, читачу?

Закінчує Ратнер свою захисну промову так:

"Підсудний Єфремов сидить перед судом цілком розбитий, цілком знищений, розпластаний... В своїх висновках він заявив: "Я винний у цій справі подвійно, поперше, я відповідаю за все те, що мені правильно інкримінують в цій справі, і подруге — я відповідаю за всіх тих підсудних, яких я притяг до контрреволюційної роботи".

В душі Єфремова розігрується велика трагедія. Йому, колись такому популярному і зв'язаному з закордоном, йому не так просто перед лицем усього світу робити такі заяви... Можливо, що для нього фізична смерть була б прийнятніша, легша, ніж цілковите визнання свого політичного банкрутства, ніж той хрест, який він поставив над усією своєю минулою діяльністю".

То що ж, начебто з перших характеристик виглядає підсудний віцепрезидент Сергій Олександрович Єфремов цілком порядною людиною. Тільки що ж він там накоїв такого, з приводу чого зізнання у бувалого юриста Ратнера викликали повне зачудування і навіть сумнів, аж поки двоє кандидатів у покійники, Балицький з Михайликом, не заспокоїли його? Доведеться повертатися до газетних матеріалів — "З обвинувального висновку в справі "СВУ", основою в них лягли дані попереднього слідства і серед них особисте зізнання С. Єфремова, що так здивувало захисника Ратнера.

Отож — з початку.

Момент з історії створення СВУ. Якого? Тьху, кат його знає, мабуть, — цього, нашого, за яке судять.

Л. Чикаленко, діяч української еміграції, в квітні 1926 року до С. Єфремова —

"...звернувся з директивним листом, де він інформував його про те, що закордонна еміграція об'єднується для боротьби з радянською владою, і зазначав, що на Україні треба також перейти до організованої контрреволюційної роботи...".

"Чикаленко писав..., що вже пора закласти визвольну організацію, як було умовлено ще на Берлінській нараді з Ніковським".

Ніковського вже ми згадували: той самий, що втік за кордон міністром закордонних справ погорілого уряду УНР, а в 1924 році запросився на батьківщину і приїхав — але приїхав, виявляється, таємним шпигуном Петлюри з усіма належними клейнодами.

Навколо листа Чикаленка Єфремову виникне на суді суперечка, якщо можна назвати суперечкою те, що відбулося. Громадський обвинувач П. Любченко питає в одного з підсудних М. Павлушкова під час допиту останнього:

— Чи оголосив суд перерву, коли ви попросили, що втомлені?

— Так, — відповідь Павлушков.

— А ви, Єфремов?

— Так, — відповідь Єфремов, — і на моє прохання оголошено перерву.

— А газета "Новий час" у Львові²⁰ пише, що ви п'ять разів просили — і вам відмовили... Ще вони пишуть: "Професор Єфремов відповів твердим і виразним голосом — "Хочемо незалежної України!".

— Ні, так я не відповідав...

"Сміх, — зазначають далі "Вісті". — Сміється і підсудний Єфремов".

Взагалі, на тому суді багато сміялися, було дуже весело і публіці в залі і акторам... тьху, вибачайте, і тим, хто сидів на сцені, підсудним і членам суду. Щоб не забулася — запам'ятай, читачу, фразочку: "Опера СВУ, музика ДПУ", потім розберемося в її змісті.

Ні, таки справді всі весело сміялися, атмосфера в залі була тепла, дружня — театральної прем'єри атмосфера. Та сама мамина подруга двічі одержувала в себе на підприємстві перепустку на суд і двічі була там. Вона казала мені,

²⁰ Львів тоді був закордонним пансько-польським містом, де зібралася чимала компанія українських емігрантів.

що на суді панував повнісінький спокій, ніби й справді розігрувалась вистава:

— Всі чудово зодягнені, чай у склянках, максимум ввічливости. Я навіть засумнівалася, а чи не дали їм якісь заспокійливі сильні таблетки...

Так от відсміявшись, Любченко спитає Єфремова про лист Чикаленка 1926-го року. І Єфремов, відсміявшись, відповість:

— Так, був лист, закликав заснувати СВУ, читав я його на засіданні президії.

— А Чикаленко, — обуриться Любченко, — заперечує у Львівській газеті "Діло": писав, мовляв, єдиного листа в 1922 році і без жадної політики, запитував, чи не вціліли випадково старі його наукові рукописи й геологічні експонати. Ще й присягається, мерзотник! Був лист?

Цитую газету:

"ЄФРЕМОВ: — Я стверджую, що одержав листа від Чикаленка 1926 року.

Тов. ЛЮБЧЕНКО: — І читали його на засіданні СВУ?

ЄФРЕМОВ: — Так".

Отак в єдиному пориві, рука в руці, посадовили в калощу емігрантського ворога-петлюрівця друзі-однодумці — підсудний С. Єфремов і обвинувач П. Любченко.

Не розумію я цього. Міг Єфремов відмовитися — заявити, що не було листа, а його найпевніше так таки й не було? Міг. Лист до рук ДПУ не потрапив, як доказовий документ суду не пред'явлений. Хтось із підсудних — Ніковський, а чи Дурдуківський — засвідчили, ніби пам'ятають читання листа на одному з засідань СВУ. Але вирішує питання — був лист чи ні? — Єфремов, від нього вимагає суд остаточної відповіді. Що йому варто сказати: "Ні, не одержував, ні, не читав на засіданні СВУ". Нічого не варто. І одначе — він не каже, хоча чудово розуміє (не дурень Єфремов, далєбі не дурень!), який удар наносить цим собі й своїм товаришам. Як же, підхопили директиву закордонного петлюрівського штабу й втілювали її в життя! Удар і по закордонних своїх приятелях недавніх, які там божаться-присягаються, ніби не втручаються в справи ненависної для них радянської влади на Україні... А чого ж ото він так, Єфремов, га? Навіщо так активно допомагає судові?

Незрозуміло. Мені — незрозуміло. А тобі, читачу?

То повернімося знову до початків СВУ.

"Перше установче зібрання фундаторів "СВУ" було скликане в червні 26 року з ініціативи Єфремова... Єфремов з приводу першого засідання "СВУ" та своєї доповіді свідчить:

"...Десь коло половини червня 1926 року ми скликали, нарешті, своє перше організаційне засідання, — кажу "ми", себто я і Дурдуківський, що виступали, таким чином, ініціаторами справи. Одбулося зібрання в помешканні Дурдуківського.²¹ Крім нас, присутні були такі запрошені нами люди: Гермайзе, Гребенецький, Ніковський, Черняхівський, Чехівський. Збори розпочав я, вказавши на причину їх та завдання. Торкнувшись коротенько останніх подій, що категорично диктують нам стати на шлях організованої нелегальної діяльності, я зробив огляд тих обставин, серед яких нам доведеться працювати, і виглядів, які може мати ця праця...".

"20 жовтня 1926 р. в день іменин Єфремова у нього в помешканні відбулося засідання центру "СВУ" в складі всіх його членів. Це засідання складалося з двох частин — закритої та відкритої. На першій, закритій частині, з участю тільки членів керівної семірки... була доповідь С. Єфремова про роботу п'ятірок... Виступивши в дебатах, А. Ніковський і В. Чехівський поставили питання про перебудову системи п'ятірок, бо вона гальмує зріст організації..."

Тут таки В. Дурдуківський свідчить про відкриту частину засідання, —

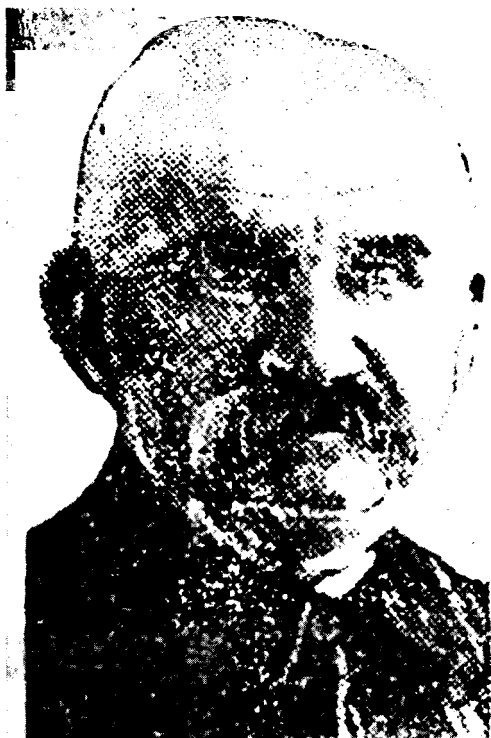
"на якій брали участь... також гості, що зібралися на іменини Єфремова... (підкреслення моє — Г. С.).

(Господи, газетярі-редактори, та викресліть хоч це речення, не компромітуйте ДПУ)...

...була присвячена (відкрита частина — Г. С.) організації комітету для увічнення пам'яті Петлюри".

Ні, братці мої, це — гусак, той самий гусак, — сходилися, сідали навколо "гусака"... Та що ж то за конспірація, звиняйте? При гостях — не дріб'язком жартувати, створювати комітет для увічнення пам'яті П е т л ю р и ! І коли? Де? В країні, де вже всі знали від малого до старого, що ДПУ жартів не розуміє, нехай то буде ще і не 37-ий, але вже 27-ий! Брехня тут, без усякого сумніву — брехня.

²¹ Родичі С. Єфремов і В. Дурдуківський мешкали в одному домі по вулиці Гоголівській, 27. Дурдуківський займав кімнати на другому поверсі, Єфремов розташувався серед величезної кількості книг своєї бібліотеки на першому. Зазначимо, що з ними жив і Микола Павлушков, їхній небіж.

В. Ф. Дурдуківський. Фото з процесу, з газети „Вісті”.

Далі про те, як ”у тісному колі керівників ”СВУ“ конспіративно формували кабінет і розподіляли міністерські портфелі“:

”Кожну кандидатуру брали під всестороннє обговорення й критичну оцінку. В результаті керівники ”СВУ“ зупинилися на такому розподілі міністерських постів: Єфремов — прем’єр-міністер, міністер освіти — Дурдуківський, міністер внутрішніх справ — Ніковський, міністер праці — Гермайзе, міністер культів — Чехівський, міністер рільництва — Мацієвич та інші“.

Уявімо собі на хвилику таку сцену. В домі Дурдуківського сидять друзі й ріжуться в ”дурня“.

— З вальта зайду!

— Тобі б, Володько, з твоєю головою — міністром освіти, не менше...

- А я твого вальта — королем, я міністром праці буду!
- А я тебе, Йосько, тузом!
- Ну-у, прем'єр, Серьога, прем'єр-міністер...

Дурна пародія, скажете, блюзнірство невинправдане? Так от послухайте, як потрапив до цього кабінету на пост міністра внутрішніх справ — головним по ДПУ — Ніковський:

"Винувачений А. Ніковський, викладаючи свої політичні наради з В. Дурдуківським та С. Єфремовим, на яких обговорювалися перспективи "СВУ", свідчить:

"...Пригадую, що в якійсь розмові на політичні теми (підкреслення моє — Г. С.) з Єфремовим, Дурдуківським, Павлушковим було зачеплено справу, як би слід було будувати владу, коли б (підкресленн обидва рази мої — Г. С.) українська націоналістична інтелігенція була знову покликана до цього; на питання, чи пішов би я тоді до уряду і взяв би той самий, що мав колись, портфель (міністра закордонних справ — Г. С.), я відповів — ні, на цей раз, коли б до того прийшлося, я пішов би на міністра внутрішніх справ, бо більшовики нас навчили, як треба будувати владу і апарат в країні, і в їх треба вчитися системі твердої влади".

Вірю! Точнісінько так і патякав Андрюха Ніковський, жартівник милий, з друзями Володькою та Сергійком, тільки от при небожі їхньому Миколці Павлушкові краще помовчав би... Так, точнісінько так і жартував. Біля "гусака". Але слідчим — Бруку, Правдіну, Броневому, Южному, Грозному — навіщо про те плескати? Теж і з ними себе в тісному дружньому гурті відчули — і слідчі разом з арештантами до "гусака" підсіли? Втім, не Ніковський слідчим уперше той епізод оповів, зверніть ще раз увагу на те, що бесіда велася при небожі, Павлушкові. Ох, цей не-біж!

До речі, не думай, читачу, ніби "гусака" не виволокли на процес, на сцену Харківської опери. Ще й як! З великої літери!

"Це тільки в щоденниках Єфремова та Дурдуківського, це тільки на зборах "Гусака" та інших славетних осередків "СВУ" можна ляяти радянську владу за те, що вона провадить українізацію, індустріалізацію країни та колективізацію сільського господарства. Тільки там, в "інтимних" угрупованнях можна говорити, що село виснажується, наука не може розвиватись, діти не мають де навчатися, а письменник не може творити..."

Так возвеличить "Гусака" з високої трибуни прокурор Ахматов²². Точно таким він собі "гусака" і уявляє, яким той насправді був...

Так от. За перше півріччя центр, очолюваний Єфремовим, створив 15 гуртків-п'ятірок.

"...У низці великих міст України — Одесі, Харкові, Полтаві, Чернігові, Вінниці, Дніпропетровську, Кам'янці та Умані — почато роботу над організацією первісних п'ятірок. Члени президії спеціально виїжджали на місця (С. Єфремов — до Полтави, Дніпропетровська, Херсона, Чернігова, А. Ніковський — до Одеси), щоб утворити нові філії "СВУ".

Стоп. Для організації СВУ Єфремов до Полтави не їздив: СВУ заклали в 26-му, а їздив він туди востаннє за даними слідства — в 23-му, для організації БУД-у, Братства Українських Державників, контрреволюційної організації, що передувала СВУ; він, БУД, тут таки й розвалився, як це відмічено слідством. Побіжно скажемо, що то була за організація. Про візиту Єфремова до Полтави в 1923 році говорить підсудний Товкач — про нього ще йтиме мова, тим часом зазначу тільки, що він полтавець, викладач ІНО і сліпий, фізично сліпий.

"...Потім влаштували вечірку на честь Єфремова. Єфремов і тут розповідав про "БУД", а коли прощалися, Єфремов сказав присутнім: "Так ви ж організуйтеся". На це присутній Щепотьєв у дуже піднесеному тоні відповів: "Не турбуйтеся, ми організуємося".

Отак, пробачте, створюються підпільні антирадянські організації?

Прокурор Биструков²³ тут таки в сліпого Товкача питає:

Тов. БИСТРУКОВ: — Чи вважали ви себе за члена БУДу, організованого після цих двох нарад?"

Вже організованого — тямите? Щойно Єфремов сказав — "Ви ж організ..." — і готово, вже готово! Ні, стривайте, була ж іще перша нарада? Була. Про неї Товкач теж розповів, трохи раніше, це — коли гостя, дорогого Сергія Олександровича, зустрічали на вокзалі.

І як же відповів прокуророві підсудний Товкач? — Цитую "Вісті":

²² Розстріляний в 35-му році.

²³ Еге ж, заgrimотів, ні слуху про нього, ні духу.

"Товкач говорить, що "офіційно" ні, проте сам Товкач кінець кінцем говорить: "Я брав активну участь в роботі БУДу".

Отак! А вже потім, у 26-му році, приїхав Товкач до Києва, де Єфремов "ознайомив його на словах" і з плятформою СВУ. На словах — все на словах! Хоча б клаптик списаний! Чи вже мовчить про це "на словах", панове начальники, в газеті не викривайте себе.

"Товкач згодився сам пристати до неї і взяв на себе доручення організувати полтавську філію. Він це завдання виконав..."

Як виконав? Кого організував? Немає про це в матеріялах обвинувального висновку, нема в свідченнях Товкача на допиті. І прокурор не прагне ставити про те питання. Чому прокурор не прагне? Бо знає він: підсудному Товкачу відповідати нічого, не виконав він завдання, оскільки його й не одержував, не було в Полтаві ні філії, ні п'ятірки, ні в часи БУДу, ні в епоху СВУ, ніде в матеріялах процесу не знайдете про це жадного слова! І прокурор натомисть запитує:

"Тов. БИСТРУКОВ: — У чому саме полягало головне завдання СВУ?

ТОВКАЧ рішуче заявляє: "У поваленні радянської влади*.

Тов. БИСТРУКОВ: — А повалити радянську владу можна лише зброєю?

ТОВКАЧ: — Зрозуміла річ".

Вчися, читачу мій, якщо колинебудь тобі доведеться допити провадити — високий рівень! Кожен так відповідь, не тільки сліпець затурканий, і ми з тобою так відповімо:

"А повалити радянську владу можна тільки зброєю? — Певна річ, мабуть — і зброєю важкенько..."

Чимало всілякої сресі звалили на себе вожді СВУ з приводу підготовки ними збройного повстання. Ніковський, Дурдуківський, Павлушков клепають на Єфремова, він плеще сам на себе. Але шедевром є останнє зізнання Єфремова з розділу обвинувального висновку "Повстанська діяльність" СВУ":

"Ми висловлювали думку, що село ще не зовсім позбулося зброї, що її чимало повинно зберігатися позахованої з часів імперіялістичної і громадянської війни і в потрібний момент її вистачить на озброєння повстанців".

Га? Це заявляє не хлопчак-першоклясник, не ідіотик — це з виглядом цілком серйозним промовляє академік-історик, що бачив не одну війну. А громадяни начальники теж згодні прийняти його слова всерйоз. Та що вони, і академік і начальники — збожеволіли? Прикидаються? Та хто ж такому повірить?

Якої зброї могло "зберігатися позахованої?" Обрізи? Іржаві нагани? Пара гвинтівок? І з ними — проти танків, гармат і авіації Червоної армії? Адже бачив Єфремов ті танки й авіацію на парадах, читав про них в газетах! Ні-і, познущався над вами академік, панове начальники, — славно познущався, а ви й прогавили. І виказали себе з головою...

Мені здається, читачу, завдяки одній цій "похованій" зброї ми з тобою маємо цілковите право з повною відповідальністю твердити: не готував Єфремов з друзями-приятелями повстання, не вела СВУ повстанської діяльності.

Нумо, що там іще сказав (написав) академік С. О. Єфремов такого, на що варто нам звернути увагу? От, наприклад, зізнається він ("Вісті", 3 березня, з обвинувального висновку — "Діяльність кооперативної групи "СВУ"):

"...Ми заснували кооперативну п'ятірку в складі Болозовича, Ботвиновського, Ганчеля, Височанського, Пожарського. П'ятірка **мала взятись до роботи** (а взялася? — ні: коли б узялася — неодмінно про те розписали б — Г. С.) і по практичних лініях кооперативного руху і по вихованню та впливу на молодь у Кооперативному інституті... — утворити в Кооперативному інституті твердиню антирадянського кооперативного руху".

І далі:

"Отже, попереднім слідством встановлено, що контрреволюційна організація "СВУ" підготовляючи збройне повстання проти радянської влади, намагалася використати (бач, не піднялася рука написати — "використала"! — а чому, власне, хто опротестував би? а так, коли тільки "намагалася" — то в чому ж провина кооперації? — Г. С.) в своїх контрреволюційних намірах апарат кооперації".

Всі розділи обвинувального висновку закінчуються аналогічним резюме:

"Таким чином, за даними передсудового слідства встановлено, що трудшкола ім. Шевченка була за одну з найважливіших підпор "БУДУ" і "СВУ"...

"Таким чином, на передсудовому слідстві встановлено, що "СВУ" провадила консолідацію своїх сил у літературно-видавничих установах з метою шкідництва на ідеологічному фронті".

З кооперативної п'ятірки вивели на процес двох — Болозовича й Ботвиновського: чому немає ще трьох? — а їх не в і д і б р а л и в залю оперного театру (про відбір цей — пізніше). На допиті Болозович намагається урезонити прокурора: мовляв, не йшли ми, старі, не раз одшмагані кооператори на одверту боротьбу, не зривали ми постачання народу, Бога побійтеся! ²⁴

"Підсудний заявляє, що він винний тільки в тому, що не виявив, як кооператор достатньої активності... Коли ви вступили до СВУ? — запитує тов. Якимишин ²⁵. Болозович розповідає, що наприкінці 1926 року, зустрівшись із Єфремовим, він скаржився йому на те, що, мовляв, важко працювати, жити тощо. На це Єфремов відповів, що все це тому, що ми розпорошені". Через деякий час Ботвиновський розповів йому, що і він мав розмову з Дурдуківським, при чому останній радить, щоб "українці об'єдналися". Тоді, за словами підсудного, він зрозумів, що справа набирає певною мірою організаційного характеру, хоч і не уявляв собі це конкретно..."

І тут звучить запитання прокурора:

— Які завдання ставила "СВУ"?

Помічаєте, як хитро і вчасно ставиться саме це запитання? Кожного разу, коли слід би спитати — Коли і хто прийняв вас до СВУ? — так не приймав же ніхто і ніколи, тільки такою й може бути відповідь, а вона, певна річ, не влаштовує! От прокурор і питає м а й ж е начебто те саме, але вже не практичне, а теоретичне, а тут вже й відповідати можна:

— Які завдання ставила "СВУ"?

"Болозович починає вагатися" (підкреслення моє — Г. С.)...

Зверніть увагу на це "починає вагатися". Не тільки Болозович починав вагатися, коли в залі суду відповідав на головні запитання, от і Товкач завагався — офіційно, мовляв, не був членом БУД-у, але кінець-кінцем визнав, і в інших ми ще зустрінемо ці вагання...

²⁴ Болозович на момент початку слідства в справі СВУ вже сидів два роки по якійсь іншій справі — сидів, здається, в таборі в Котласі. Його витягли звідти й прилучили до справи СВУ.

²⁵ Де він? "Там". Після вбивства С. М. Кірова.

"...Він, бачите, розумів слова Єфремова і Дурдуківського так, що українцям треба об'єднатися для "підвищення і зміцнення національної культурної роботи", а не для якоїсь організації, що має за завдання повалити радвладу, і тому, мовляв, він згодився увійти до СВУ (підкреслив я — Г. С.). Про справжню мету "СВУ" він ніби довідався тільки на процесі".

Стривайте, "згодився увійти" — себто увійшов? Але де? Коли? Хто приймав? Коли прокуратура ставила йому про це запитання? — ми щось прогавили, — коли Болозович на них відповідав? А ми не прогавили. Не було запитань. І не було відповідей, бо ніхто, ніколи й ніде не приймав старого кооператора в СВУ. А як же він опинився... А отак, спритність рук — і ніякого обману. Та бути того не може, десь все таки зізнається він, чогось ти, авторе, не процитував! Ну, от присягаюся всім святим на світі — все виписав, що було писано й казано! От хоч і адвокатку Вознесенську, яка захищала Болозовича й Ботвиновського, послухайте:

"...Пристали до СВУ цілком випадково: не знаючи ні програми, ні остаточної мети... фактично нічого не робили — надії центру СВУ на кооперацію не справдилися".

Таж вона все таки сказала — "пристали до СВУ"? А ви б хотіли, щоб вона цього не сказала? Може, ви б іще хотіли, щоб адвокатка з трибуни заявила, що не існувало ніякого СВУ? Так? Досить і без того взяла на себе: нічого не робили, надії не справдилися. Таку заяву вже можна тлумачити, як героїзм, гадаю — і за ці слова її по голівці не погладили...

Та давайте вже разом і допит Ботвиновського послухасмо. Виявляється, він був членом БУД-у. От як це сталося.

"Наприкінці 1922 року потрапив на якісь збори, де були Єфремов, Гермайзе, Дурдуківський. Єфремов у своїй промові закликав широкі кола української інтелігенції об'єднатися... Тоді він вважав, що це звичайнісінькі збори, але потім зрозумів, що був присутній на засіданні БУД-у. За словами Ботвиновського, він "мимоволі став членом БУД-у".

Знову ж: присягаюся всім святим — виписано мною слово в слово! Газета "Вісті", 9 квітня...

Я питаю: чи можна — чи потрібно — коментувати подібне? Хіба от у якому пляні: громадяни начальники, не компромітуйте підпільну контрреволюційну організацію

БУД! Допит Ботвиновського вміщено в газеті за 9 квітня: випадково забрів на якісь збори — виявилось, що то засідання БУД-у, підпільного, контрреволюційного і, натурально, законспірованого. Змилюйтеся з БУД-у, побережіть його авторитет хоча б ще день! Завтра громадський обвинувач Панас Любченко в блискучій своїй промові вигукне на всю залю і на весь світ:

— І от, товариші судді, з недобитків... створено на початку 20 року підпільну контрреволюційну організацію "БУД", а року 26 підпільну контрреволюційну організацію "СВУ".

Брудно працюєте, громадяни начальники...

Аби покінчити з кооператорами — ще слово Ботвиновському. Про своє членство в СВУ він каже так:

"...В цьому на нього мав вплив Дурдуківський, який розмовляв з ним про утворення організації "для скупчення розпоросених українських сил"... вступив, як і Болозович (це не я вставив — "як і Болозович" — це газета, а як вступив Болозович? — Г. С.), в кооперативну групу... — члени кооперативної групи використовували кооперативний інститут у Києві, прагнули створити з нього твердиню антирадянського контрреволюційного руху (підкреслив я — Г. С.) — от уже і зникло "намагались", стало "використовували", ось так)... Я визнаю свої тяжкі провини і щиро каюсь і зрікаюсь... я проклинаю українську контрреволюцію."

Проклинаєш? Твоя особиста справа. Одержуй 3 роки суворого режиму плюс 2 позбавлення в правах. Болозовичу — 2 плюс 2 на доважку до раніше одміряного. Кайся — не кайся, існує логіка чи нема її в тому, що забрів на якісь збори — отож став членом контрреволюційного підпілля — доля твоя вирішена: академік Єфремов (хіба можна не йняти віри академікові?) вписав тебе до свого активу, племінничок його Павлушков піддав пари ("Єфремов назвав тоді імена Болозовича й Ботвиновського... які повинні були розхитувати радянське господарство", — ох, цей плем'яш!) — і пісеньку твою проспівано: ще до процесу ти вписався в "єдину постать українського войовничого фашизму".

Навіщо, навіщо ви зізнавались в тому, чого не робили, Болозович і Ботвиновський? Та в чому, власне, й зізналися? Тоді навіщо каялись — "визнаю", "проклинаю"? Е-е, не кажи, коли б не каялись — то й під розстріл би, чого доброго, підвели, — а жити хочеться... Га? Все могло бути.

Все могло бути, от і Страшкевич, редактор Інституту української наукової мови при ВУАН, покався зрештою. А було так. На допиті в суді:

"Страшкевич намагався провести версію, ніби він не знав, що "ІНАРАК" — контрреволюційна організація, ніби він не знав, що це філія "СВУ". Але його власні зізнання, як і зізнання інших підсудних, суперечать цьому (чи бач — негідник, воду мутить, намагається відмовитися від того, що визнав на попередньому слідстві! — Г. С.)... Організаційні збори групи Холодного "ІНАРАКУ" Страшкевич намагається змалювати так, ніби, побачивши неналагодженість в інституті, зібралася "виробнича нарада при керівникові інституту Холодному", що й поставила питання про всі ці справи. Насправді ж закладали "ІНАРАК"...²⁶ Єфремов, як і в зізнаннях на попередньому слідстві, так і тепер на суді, називає Страшкевича "одним з основоположників "ІНАРАКУ". Кінець-кінцем, Страшкевич вже категорично каже: "Я вважаю, що фактично належав до "СВУ" і цілком визнаю свою вину"...

Ось воно — знову: і цей "починає вагатися" — але "кінець-кінцем вже категорично каже"...

Уловлюєш, читачу, психологію цього процесу — починає вагатися, але кінець-кінцем уже категорично?..

Перед судом слідчий Брук сказав:

— Ти ж, мать-перемать, гляди і пам'ятай! (А може — без "мать": — Ви, голубе, глядіть і пам'ятайте!) Бо як не те... Зрозуміло? Нумо, повторимо, як будеш відповідати?

Повторює покірний раб.

Повторює — та в глибині душі пульсочок: а от виїду перед залю, на люди, на тисячі очей — і скажу: все не так, не був, не робив, не входив до організації!

І виходить. І бачить залю. І тисячі очей... і тремить від жаху — і... і надія ворухиться... і совість перед тими тисячами очей воскресає... І... і він, бідолаха розчавлений, починає вага т и с я : відмовитися, не визнати, плюнути на Брука!... Але Бруки — тут як стій! Тут таки на сцені оперного театру — позаду всіх біля самого задника з висячим Леніном — у потилицю підсудним, прокурорам, судові, адвокатам! І нишпорять Бруки мертвими очима, впиваються в раба, що здумав не покоритися.

І раб згинає спину.

²⁶ Про ІНАРАК і про походження самого цього "іноземно-рачного" терміну ще поговоритимемо.

Тож бо то, опам'ятався. Вказав на тебе Єфремов пальцем — не тріпочи крильцями. А між іншим, адвокат Обуховський, захищаючи Страшкевича, дозволив собі теж не абияку сміливість:

"Єфремов, очевидно, помилково, перелічуючи членів "СВУ", назвав прізвище Страшкевича".

Відчайдушні хлопці — адвокати на тому процесі!

Страшкевич одержав 3 роки заслання. Вийшов на волю. Жив на Україні.

З пам'яттю академіка Сергія Олександровича твориться страшне щось. А слід гадати, непогану пам'ять мав автор 3000 наукових праць. От допитують В. Ганцова, професора-лінгвіста:

"Коли мова йде про вступ до СВУ, Ганцов визнає, що фактично він був членом СВУ, але формально ні "і що навіть" саму назву СВУ він почув лише під час слідства (підкреслення моє — на цю фразу я ще посилатимусь — Г. С.). Запитаний прокурором підсудний Єфремов підтверджує, що він завжди вважав Ганцова за члена "СВУ"... На запитання тов. Любченка, чому підсудний Єфремов не сказав нічого Ганцову про організацію, Єфремов відповідає: — "Я вважав, що він знає про це... Мені здавалося, що Ганцов був тоді на засіданні, коли я доповідав про організацію".

Не був Ганцов на засіданні, алібі в нього: їздив Ганцов у закордонне наукове відрядження. Чому забув про це Єфремов, навіщо топить хорошу людину? А він не забув. І не топить. Він стомився. А головне — він знає: так скажу, чи інакше — результат буде один, впаяють Ганцову на повну катушку, бо —

"Всеволод Ганцов, 39 років, він професор-філолог київського ІЮ, науковий співробітник Академії наук... В епоху Центральної Ради посідав невисоку посаду повітового комісара — однак і тут відзначився: зарештував президію селянського з'їзду і підвів під статтю, що карала смертю. Не скарали не з його вини. Не приховував своїх симпатій до погромників, мріяв про криваву лазню для всіх більшовиків у 1918 році...

Відрядження йому дали. Спорядили належні радянські папери, він завітав перед від'їздом до Єфремова, щоб одержати належні вказівки для поїздки: він їхав не вчитися, а інформувати закордонних діячів СВУ про роботу київського центру і отримати своєю чергою інструкції з-за кордону.

Розповідь Ганцова на суді про закордонну поїздку була неповна.

Найсуттєвішу частину йому запропонували продовжити при зачинених дверях. ²⁷ А тим часом постала перед слухачами картина еміграції, нечисленні ці емігранти. Кілька десятків людей, розкидані по всій Європі. Нема, однаке, жадного європейського кабінету, де б не тулився десь на задвірках, годуючись кухонними об'їдками, член "уряду УНР" ²⁸. В Чехо-Словаччині — Лотоцький, у Парижі — Прокопович, Шульгін, у Львові — Дорошенко, в Варшаві — Чикаленко (той самий, що листа Єфремову не писав — Г. С.) та інші. Цікаво, що науковий маршрут Ганцова збігся з усіма цими центрами.

Він побачив усіх цих "колишніх людей" і з усіма пошепотів. Розписав, звичайно, роботу СВУ в Києві зі слів Єфремова: вийшло, ніби існує на Радянській Україні страшенно могутня й численна організація, яка хоч раз — на все готова! Зі свого боку, "міністри"... повідали Ганцову, що останнім часом надзвичайно підвищився інтерес у капіталістичних урядів до України...

Сам Ганцов повернувся весною 1929 року, незадовго перед тим, як викрито було організацію СВУ. Він ще встиг побачитися з Єфремовим, повний звіт про "відрядження" йому довелось дати вже на суді..."

("Правда", 31 березня, під матеріалом "Закордонне "відрядження" професора Ганцова" підписався наш приятель Д. Заславський.)

То як? При такому "складі злочину" залежить хоч щось від слів, які скаже підсудний С. О. Єфремов? І одержує професор-філолог В. М. Ганцов свої 8 суворой плюс 3 позбавлення прав. А просидів він загалом 21 рік. А захисник Юрицький —

"...вважає, що Ганцов щиро визнав свою контрреволюційну роботу в СВУ, але робота його, на думку оборонця, "не була активна". Підкреслюючи наукову роботу Ганцова, оборонець вважає, що до Ганцова не варто застосовувати довготермінову ізоляцію".

²⁷ Коли суд, прокурори або підсудні впиралися в справи, що стосувалися "однієї зарубіжної країни" — оголошувався антракт і справу слухали далі в закритому засіданні. Так було кілька разів. Це надавало процесові особливу значимість і таємничість.

²⁸ Це правда. Це відомо з історії, про це ми ще слухатимемо показання А. Ніковського, який і сам "тулився й годувався" й запросився на батьківщину. Та якщо це правда — то про які серйозні погрози радянській державі з боку могутніх і страшних "українських націоналістичних штабів" могла йти мова? В році — підкреслюю — 1930-му, а не за Центральної Ради чи за гетьмана Скоропадського чи хоча б під час рейду отамана Тютюнника в 1921 році? От лишенько Д. Заславському! Носа витягнеш — хвіст зав'яз, і навпаки. Возвеличиш українську еміграцію — негарзд, різні непотребні хошли надто шанобливо про неї думатимуть; принизиш її, капосну — знову біда, боротися ні з ким.

Відсидів професор "недовготермінову ізоляцію" — і живий, кажуть, ще десь і понині, могутній рід людський...

(Цікавий деталь з приводу можуть роду людського. Всеволод Михайлович Ганцов був малий на зріст, худорлявий. Про це згадують мої "свідки епохи", про це ж фраза у захисника Ривліна:

"Маленька постать професора Ганцова раптом обернулася на процесі на постать великого політичного діяча".

Якось один колишній "зек" спитав мене:

— Як ти гадасш, хто виживав у таборах?

Я заходивсь гадати: сильні духом, загартовані фізично, блюдолизи...

— Не те. Виживали маленькі, малі на зріст і худощаві. Їм їжі менше треба і до тепла легше прослизнути.

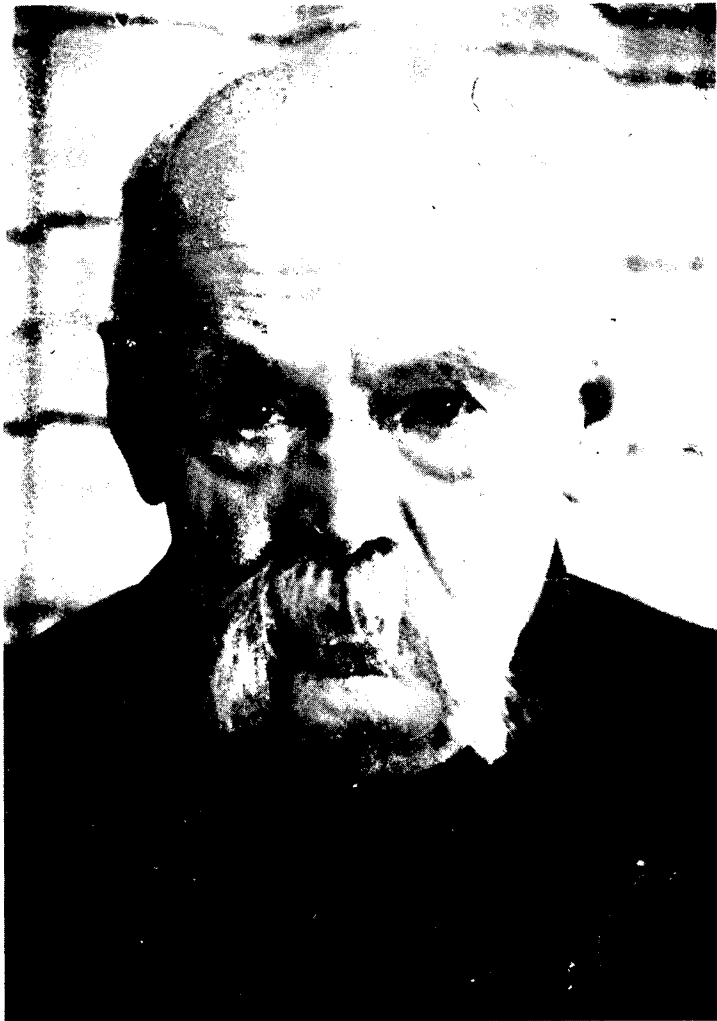
Отак).

Так, живий Всеволод Михайлович Ганцов! Уже під час записування цих розділів, — точніше, на той час, коли закінчив я обережне копання в газетних архівах і вже втратив надію зустріти віч-на-віч когось живого з підсудних у справі СБУ, — раптом привели мене до професора Ганцова...

Відбулося в мене із Всеволодом Михайловичем дві зустрічі. На другу приніс я з собою свій старенький "Фед" і ввечорі, без спеціального освітлення, зібравши всі настільні лампи, що були в домі, наклацав кадріків.

Маленький міцненький дідок (йому 84 роки) з доброю, лагідною крізь посмішку українською мовою і добрими уважними очима. Ніяких ознак старечого маразму: деякі події плутає, але абсолютно твердо пам'ятає, що в закордонне відрядження виїхав 4 грудня 1927 року, а повернувся — 27 січня 1929 р., пробув там 13 місяців. Точно пам'ятає, що I-ий Інтернаціональний лінгвістичний конгрес у Гаазі в 1928 році почався в квітні на третій день Великодня: Ганцов був учасником конгресу, отримав почесне запрошення після того, як найвизначніша світова величина в галузі лінгвістики француз Мейє в "Бюлетені лінгвістичного товариства" дав високу оцінку працям Ганцова, зокрема роботі "Клясифікація українських говорів".

Після зустрічей зі Всеволодом Михайловичем записував я уривками головне, що він оповів. Так, уривками і перенесу, мабуть, сюди.

Всеволод Михайлович Ганцов. 1975 р.

Ганцов вчився у знаменитого російського лінгвіста О. О. Шахматова; його називали "українським Шахматовим".

Справді, за кордоном він побачився з тими українськими емігрантами, чиї імена поминали на процесі: з Лотоцьким, Прокоповичем, Шульгіним, Дорошенком, Чикаленком. Вони, дізнавшись про візиту земляка, розшукували

його, приходили до нього. Побачення були сумними, дивилися вони на нього заздрісно: він повернеться на батьківщину, хоча й поневолену Советами. Лотоцький сказав:

— Я твердо знаю: мені вороття немає.

А Прокопович розповів, що кожного літа виїздить на кордон Франції й Еспанії, в селі там живуть баски, природа там і склад життя схожі йому на рідну Україну:

— Вони їздять волами...

Але здебільшого водився Ганцов у своїй науковій поїзді з ученими типу Макса Фасмера, автора знаменитого "Етимологічного словника російської мови"; він знав Фасмера ще з Петербургу, де був студентом, а Фасмер — приват-доцентом університету; зустрічалися вони в Берліні, де Фасмер завідував в університеті відділом слов'янських мов і всіляко допомагав молодому радянському лінгвісту в його наукових дослідженнях.

На момент арешту Ганцов не читав лекцій і не писав нових наукових праць: всі сили й час забирала робота над складанням "Словника української живої мови" — він очолював комісію по складанню словника.

Я спитав:

— Вибачайте за нечемність, Всеволоде Михайловичу, — але як ви могли визнати свою неіснуючу провину? Ви особисто — і ви всі, підсудні по СВУ?

Тихим своїм, крізь смішинки, голоском він відказав:

— Мене спантеличили Страшкевич і Голоскевич, все переконували, що треба з усім погоджуватись, чого вимагають слідчі й прокурори.

Пояснення не те, що могло мене влаштувати, — мене цікавлять психологічні глибини, — але натискати, випитувати, в'їдатися в душу — я не наважився, і без мене не бракувало в житті допитів старому.

А Ганцов, до речі, порівняно з іншими оббрехав себе зовсім мало і майже не каюся. Він твердо заявив — і збити його з цієї позиції не вдалося: формально членом СВУ не був і саму назву СВУ почув тільки під час слідства. Інших його покаянь я в газетах не знайшов, хоча зі слів захисника він "щиро визнав свою контрреволюційну роботу в СВУ". Піді тепер розберись.

Любченко назвав Ганцова в своїй звинувальній промові — "Козелецький Кавеньяк"; Козелець — містечко на Чернігівщині.

В. М. Ганцов і я. (Прошу вибачити за погану якість фотографій: робив сам, а не професіонал, довіритись нікому).

Захисника свого, Юровицького, Всеволод Михайлович не пам'ятає — чи то бесідували один якийнебудь раз, чи зовсім не бачилися. Але що формулювання, яке дало йому 8 років суворої і 3 позбавлення прав, звучало так:

”Доведені виявлені ним фашистські переконання й антисемітизм“, — це він запам'ятав, як ”Отче наш“.

Я спитав, навіщо знадобилося С. О. Єфремову ствердно відповідати на перепитування прокурора й захисника — чи знав Ганцов про СВУ, чи був членом СВУ. Він посміхнувся, збентежено потиснув плечима, відвів світлі свої очі:

— Не знаю, не можу сказати... У нас з Сергієм Олександровичем завжди були чудові взаємини. Він мене любив...

Одержав він у справі СВУ 8 років, а просидів загалом — 21 рік. Спершу йому продовжили строк — подвоїли. Випустили в 1947 році. Він подався до Москви, прийшов до Інституту мовознавства Академії наук. Його обіймами зустріли світочі радянської лінгвістики Виноградов і Аванесов:

— Ми вчимося на ваших працях! Кожна ваша найменшенька стаття — це докторська дисертація! Ми негайно беремо вас до себе в інститут!

Та... на другий день вони ховали очі, матюгалися лінгвістично в безсилій люті...

— Пробачте, Всеволоде Михайловичу, — нічого не можемо... Стіна! На вашому імені — табу.

Він оселився десь під Москвою, намагався шукати правду. Його вислали. Потім знову судили — за віщо? Не шукайте відповіді — і відправили досиджувати до двадцять одного року...

Всеволод Михайлович Ганцов пройшов за його власним підрахунком 40 (сорок!) тюрем і таборів. Жорстокого поводження не пам'ятає. Замовчав у розмовах зі мною, вирішив назавжди забути? Не думаю. Як співставляти його дані з матеріалами "Архіпелагу ГУЛаг"? Не знаю. Щастило, певне, Всеволодові Михайловичу. Він пригадує навіть таке. Починаючи з Соловків, їм, політичним, видавався "політпайок": 600 грамів хліба в день, 35 — цукру, приварок. І політпайок той ішов за арештантом: переводили в іншу тюрму — пересилали "атестат"; в Кемі, наприклад, політичних разом з Ганцовим було всього кілька чоловік, і окремої кухні для них не тримали, так вони домовили жінку, яка їм варила й приносила в окремій каструлі. І йшов той пайок десь аж до 1935 року. Про подібне, про політпайки в радянській системі тюрем 30-х років — я ніколи ні від кого не чув. О. Солженіцин згадує в "Архіпелазі" політпайок — але то ж одразу після революції, на початку 20-х років. Але Всеволод Михайлович розповідає впевнено.

Щастило? І слава Господу.

Їм же, політичним, на політпайку видавалися цигарки. І належало здати стільки викурених мундштуків, скільки одержав цигарок, — аби не використав "зек" той квадратик паперовий для змовницького листування. Траплялося, поринувши в мрійне камерне забуття, курець жбурляв недокурок в парашу, а потім змушений був під дружні нашішки співкамерників виловлювати підзвітний документ з нечистот, обтирати його й висувувати...

Багатющу бібліотеку В. М. Ганцова батьки його перевезли з Києва після його арешту до себе в Чернігів. У війну будинок згорів. Бібліотека й архіви загинули.

Остаточо звільнений у 1956 році, Всеволод Михайлович брав участь у Всесоюзному з'їзді мовознавців в Ужгороді як почесний гість; не було на з'їзді учасника, який не підійшов би потиснути йому руку, промовити теплі слова:

— Ви — наш воскреслий із мертвих навчитель!

— Ми виховуємо себе на ваших працях!

У президії з'їзду він сказав головуючому Микиті Іллічу Толстому — главі радянської лінгвістики, онукові Льва Толстого:

— От — уперше сиджу в президії...

— Зате дивіться, — відказав той, — як вас усі люблять! Чомусь один Білодід вас не любить.

Про Білодіда — розповім зараз. А діалог цей у президії виник після того, як Ганцов блискуче виступив із зауваженнями з приводу якогось важливого дослідження і йому влаштували п'ятихвилинну овацію; М. І. Толстой тут таки підбіг до трибуни, обійняв розчуленого, в сльозах промовця, повів до президії і всадив поруч себе:

— Радий, невимовно радий, Всеволоде Михайловичу, вашому тріумфові!

Та скільки після того тріумфу не намагалися колеги, учні й шанувальники Ганцова витягти його з Чернігова в Київ, взяти до інституту мовознавства української Академії наук — нічого не вийшло. Повстав проти того академік Білодід Іван Костьович, "глава" української лінгвістики, нинішній віце-президент АН УРСР, типовий кагебіст від науки і науковець від КГБ. Відомий Іван у вченому світі тим, що має особливий нюх, собаче верхнє чуття на варті уваги праці опальних учених, на титульній сторінці яких (праць) можна без усякого ризику й труду вкласти своє власне співавторське ім'я: "Академік І. К. Білодід". Не хоче зізнаватися Всеволод Михайлович, посміхається й уникає відповіді, — але було, натякав Іван, що непогано б удвох видрукувати децицію з колишніх відкриттів "українського Шахматова"...

Лишився Всеволод Михайлович у Чернігові. Мешкає в однокімнатній квартирі з племінницею покійної дружини. Дружина Ганцова — теж співробітниця ВУАН на кінець 30-х років, теж філолог (слухала у Львові лекції Грушевського й Франка), теж заарештована у справі СВУ і не відібрана на процес, засуджена й загинула в таборі... Одержує Ганцов 52 карбованці пенсії — з розрахунку зарплатні бухгалтера ліспромхозу, місця, що його посідав професор на засланні; з племінницею покійної дружини довелося зареєструвати шлюб, інакше, після його смерті її викинуть з квартири... Ось адреса В. М. Ганцова: Чернігів — центр, вул. Леніна, 35, кв. 154.

Авторство його належить такому Горожаніну, відомому гепеушнику з Москви, він набув уже великого досвіду в створенні й провадженні подібних справ. Його спеціально прислали, він був головним диригентом процесу СВУ. Він розробив фабулу справи, координував дії окремих Бруків-Правдіних. Він провадив і відбір підсудних для процесу, про який — відбір — ми вже згадували: одних залишав у безвісті — судили й закатували закрито, інших — виводили в залю опери на сольні партії. Відбирати було з кого: заарештували тоді в 1929 році за дуже приблизними даними чоловіка з 250 (це інтелігентів, крім дядьків з "Кобзарями" в торбах), вивели на сцену лише п'яту частину. За яким принципом Горожанін відбирав? Ну, це ясно. Відбирав він досвідченим своїм оком тільки надійних...

— На суді зізнаватиметесь, як і зараз на слідстві зізнаєтесь? — запитував він і, якщо вловлював вагання, лишався непевним у можливій поведінці злочинця — вилучував.

Цей відбір на відкритий суд теж був своєрідним засобом примусити "піддослідних" зізнаватися і не борюкатися. Козирним тузом прибивав Горожанін:

— Будете відпиратися — засудимо без галасу, спіймаєте кулю в повній безвісті, ніхто й не знатиме, в яку яму ваш труп кинуть!

І рвався піддослідний — до світу, до людей на очі... Рвався ще й через те, що плекав у собі відчайдушну надію: там, в залі, на очах людей, гукну з трибуни:

— Все брехня! Нема ніякого СВУ! Все наклеп!

Та на цей випадок — передбачив Горожанін! — чекісти-слідчі Бруки-Бронсві безцеремонно сиділи на сцені позад суду всупереч усяким правилам суддівства. Сиділи в упор у спину винуваченим і судові, мовчки сиділи. Пронизували очима. Слухали, чи так густо поливають себе калом підсудні, як прорепетирувано.

Та не дійшло до того випадку, не дав промашки Горожанін, хіба трішки не догледів Гр. Холодного, котрий на мить збився з ноги й гукнув — "Обвинувачення не визнаю!" І в антрактах виходив Горожанін на авансцену й орляний погляд свій втуплював у залю. Нишпорив очима по рядах між глядачами. Уяви собі, мій читачу, ніби ти сидиш там у залі, смакуєш морозиво-єскімо на паличці і зненацька... потрапив ти у фокус того погляду... Лягнуло на підлогу єскімо з палички, га?

Так от про чужоземних кореспондентів Д. Заславський у "Правді" 15 березня (процес почався, нагадую, 9 березня) пише:

"Видовище небезпечне. І я розумію чужоземних кореспондентів, котрі, ніби змовившись, відсутні на цьому процесі... чужоземні імперіалістичні кола перебільшили розмір і сили ефремівської "Спілки Визволення України"... чужоземні кореспонденти вчинили не так вже й нерозумно, ухилившись від присутності на суді й зрадивши свою професійну цікавість".

Так, повтікали чужоземні кореспонденти, нецікаво їм стало. Їм і їхнім закордонним органам. Чому? Та тому, що з першої ж години судових засідань заходилися підсудні "колотися" й каятись. Адже вони, чужоземні кореспонденти й їхні органи, найближчі до якої з сторін процесу? До захисту, чи не так? Вже ото, закордонні органи, мусять до останнього захищати контрреволюціонерів, вірно? Але от як красиво й точно характеризує становище захисту на даному процесі адвокат Віленський:

"Оборона в цій справі опинилася в становищі оборонців фортеці, що здалася до першого штурму, виставивши білий прапор ще до першого грізного випалу з прокурорських батарей. Фортеця здалася давно". І далі:

"Підсудні засуджені власним признанням, власним каяттям"...

Дуже точно. Чого ж нидіти чужоземним газетярм? Давно надрукували їхні газети й прочитали читачі, що в залі Харківської опери розігрується добре відрепетирований спектакль, немає ніякого бою-бійки, обвинувачі задалегідь співають фанфарну перемогу. І нічого сидіти в залі, хіба лишити одного на всю компанію чергувати — а раптом все таки вряди-годи зірветься якась драчка-кошачка²⁹ — а іншим попивати тим часом у підвальчику на Римарський пивце та чекати тепер уже оголошення вироку.

Отож я й побоююся, читачу, — а як і тобі вже нецікаво? Фортеця викинула білий прапор до першого грізного випалу...

"Дайош, дайош" випали! Вперед!

Але перше ще трохи про академіка С. О. Єфремова. Кілька слів на захист його.

²⁹ "Кошачкою" називають у цирку конфлікт, коли збунтуються проти дресирувальника "кішечки" — пантери, тигри, леви.

Хотілося б не звинувачувати його суворо за оббрікування себе й друзів, за ослабілу пам'ять і втому. Він — непоганий чоловік. Чесний чоловік. І розумний. І дуже-дуже ненавидів він усе те, що творила на Україні радянська влада — бачив, розумів, ненавидів. От послухайте, які уривки з щоденника Єфремова цитувалися на процесі. До речі, щоденник Єфремова, старанно захищений від стороннього ока, але слідчим виказаний Колею Павлушковим, виявився єдиним документом, що фігурував на процесі СВУ. Я не перебільшую: щоденник Єфремова — єдиний документ, представлений слідством у розпорядження суду. Все інше — власні зізнання обвинувачених.

І от — зі щоденника :

"Устрій, що встановився, від Миколи відрізняється в кращому випадку тим, що немає царя Миколи II, а на це місце став Микола III — Ленін з червоною аракеївщиною..."

Одразу, з перших слів видно — ворог! Ворог радянської влади, диктатури пролетаріату! Ворог Леніна!

"Робиться наша академія, а може вже й зробилася, стервом, на яке збігаються з усіх боків шакали й гієни..."

Досить точна характеристика академічних справ того часу, якщо врахувати, що справжні науковці сидять або розігнані, а на їхні місця по головах одне одного лізуть бездарні наклепники і "червона професура".

"Вчора було єднання академії з приїжджими робітниками Донбасу. Я, звісно, не пішов на це фарсове єднання. Ті, хто сам був, оповідають, що враження від цього єднання просто огидне. З одного боку хамський тон зарозумілого невігласа — "дайш науку!" зараз, моментально, а з другого боку — хамське таке виправдовування переляканих вчених".

Теж точна картина, вірно підмічені взаємини гегемона з недобитою інтелігенцією. Головний державний обвинувач, цитуючи це місце зі щоденника (для більшої ваги "Щоденник" — скрізь із великої літери і в лапках: документ із справжньою назвою), — вигукує:

"Єфремов по-звірячому ненавидить сьогодні гегемона життя — пролетаря і будівника всієї будучини людської, у травні місяці 29 року в своєму "Щоденнику" пише, хай це почують трудящі — кожен робітник і кожен селянин!"

Справді, на робітника й селянина тих літ це мусіло вплинути — проходило, я певен, під оплески й вигуки "розстрі-

ляти!“ І я згоден з обвинувачем: ненавидить Єфремов пролетаря, факт, точніше, — ненавидить пролетаря в фальшивій, безглуздій і жорстокій ролі гегемона, ролі, цілковито йому протипоказаній.³⁰ Знову ж — ненавидить Єфремов і радянську владу.

Чую, читачу, твоє обурене:

— То він же справді — ворог! Контрреволюціонер! А про Леніна як він? Хіба можна? Ленін, наш рідний батько, наш Ілліч — і раптом Микола III з аракеївщиною! Ні, за таке треба... не можна прощати такого!

— А як тобі, друже мій, сподобається ось така характеристика, видана рідному Іллічу?

”Поголовне винищення всупереч мислячих — старий, перевірений засіб внутрішньої політики російських урядів. Від Івана Грозного до Миколи II-го цим простим і зручним засобом боротьби з кривою вільно й широко користувалися всі наші політичні вожді — чому ж Володимирі Леніну відмовлятися від такого спрощеного засобу?

Він і не відмовляється, одверто заявляючи, що не погребує нічим для викорінення ворогів“.

Обурюючись, заперечуєш? А як тобі ось це?

”Примусивши пролетаря погодитися на знищення свободи друку, Ленін і прибічники його узаконили цим для ворогів демократії право заткати їй рота, погрожуючи голодом і погромами всім, хто не згоден з деспотизмом Леніна-Троцького, ці ”вожді“ виправдовують деспотизм влади, проти якого так жажливо довго боролися кращі сили країни“.

— Та хто посмів? — проривається в тобі благородний гнів. Відповідаю. Тримайся за стінку, не впади.

³⁰ Не згоден, читачу? Стосовно того, що пролетаріатові невластива роль гегемона? А я наполягаю: диктатура пролетаріату — це марення! Подумай на цю тему хоча б з от якого кінця. Аристократ, захопивши владу, залишається аристократом: стає політиком, вождем, але від клясу свого, інтереси якого захищає, не відривається. Те саме і з капіталістом. І з поміщиком. І представник інтелігенції — юрист, письменник, учений, — ним і залишається, плюс набирає ваги політичного діяча. А пролетар? Він в с у н у т и й в керівники — і перестав бути пролетарем, робітником. Прощай, верстат, і заводська прохідна. Те ж і селянин. Не бажаю фантазувати, що, які зміни відбуваються у зв'язку з цим в психічно-психологічному стані цього робітника-селянина, фантазуй, будь ласка, сам. Тямиш? І виходить: диктатура пролетаріату — це диктатура властолюбних вискочок, гегемонія новоутвореної бюрократії, яка дорвалася до влади і, не маючи ні культури, ані традицій, ламає і нищить усе навколо, що заважає їй владувати й солодко жити. Отакі обставини з диктатурою. Не згоден? Твоя справа.

Це сказав Максим Горький. Не три очей, зір не зрадив тебе. Олексій Максимович Пешков це сказав, великий пролетарський письменник-революціонер Максим Горький, автор роману "Мати", революційних пісень-закликів про Сокола й Буревісника.

Сказав він це в 1917 й 1918 роках, одразу після того, як перемогла Велика Жовтнева революція і жажнувся письменник з того, скільки брудоти й крові принесла з собою ленінська диктатура. Сказав у цілком зрілому віці: на 1917 рік написано Горьким майже все, лишилося написати "Артамонових" і "Самгіна". Сказав він це — написав — у газеті "Новая жизнь", де з номера в номер протестував проти кривавих кошмарів переможного більшовизму в статтях під назвою "Несвоевременные мысли" (не шукай їх, певна річ, у багатотомних радянських виданнях, не шукай і в перекладах на українську мову — мені доводиться перекладати самому).

Ти отямився, читачу? Хочеш іще? Будь ласка.

"Сам Ленін, звичайно... людина талановита. Він володіє всіма якостями "вождя", а також і необхідною для цієї ролі відсутністю моралі й чисто панським, безжалним ставленням до життя народних мас" ("Новая жизнь", 10 листопада 1917 року; попередня цитата — теж із газети за 10 листопада, а найперша — 17 січня 1918 р.).

Олексія Максимовича за його "Мысли" звинуватили в зраді справи революції й пролетаріату, попереджали його й погрозували йому, а влітку 1918 року прихлопнули "Новую жизнь" розпорядженням ленінського радянського уряду.

Одначе, судити й заарештовувати не стали. Побоялися авторитету? Не настав іще час розправ? Не будемо гадати, не про те мова. Я виписую шматки з Горького, аби ти, мій читачу, трішечки точніше розумів, що до чого і що по чім. От іще кілька цитат з Горького:

"...Будучи переконаним, що він (уряд — Г. С.) розум народу, він змушений позицією своєю прищеплювати народіві переконання в тому, що він володіє найрозумнішим і найчеснішим урядом, щиро відданим інтересам народу.

Народні комісари прагнуть саме цієї мети, не соромлячись — як не соромиться ніякий уряд — розстрілами, вбивствами й арештами не згодних з ним, не гребуючи ніякими наклепами і брехнею на ворога" ("Н. Ж.", 19 лютого 1918 р.).

Так це ж точнісінько про поведінку уряду через 12 років на Україні в нашій справі СБУ!

"Наша революція дала повний простір усім гидким і звірячим інстинктам, що накопичилися під свинцевим дахом монархії і, в той самий час, вона відкинула від себе всі інтелігентні сили демократій, всю моральну силу країни..." ("Н. Ж., 16 березня 1918 р.).

І останній уривок з "Несвоевременных мыслей" Максима Горького — трохи задовгий, але вповні до нашої теми:

"Днями якісь окаянні мудреці засудили сімнадцятирічного юнака на сімнадцять років загальних робіт за те, що юнак відверто й чесно заявив: "Я не визнаю радянської влади!"

Не кажучи про те, що людей, які не визнають авторитету влади комісарів, знайдеться в Росії десятки мільйонів, і що всіх цих людей неможливо винищити, я вважаю за корисне нагадати суворим, але нерозумним суддям про те, звідки з'явився цей чесний юнак, так безглуздо-суворо засуджений ними. Цей юнак — плоть від плоті тих прямодушних і безстрашних людей, які на протязі десятиріч, живучи в атмосфері поліційного нагляду, шпигунства й зрадництва, невтомно розвалювали свинцеву тюрму монархії, несучи з небезпекою для свободи й життя свого, в темні маси робітників і селян ідеї свободи, права, соціалізму. Цей юнак — духовний нащадок людей, які, схоплені ворогами і поневіряючись у в'язницях, відмовлялися на допитах розмовляти з жандармами з презирства до ворога — переможця.

Цей юнак вихований високим прикладом тих кращих російських людей, які сотнями й тисячами гинули в засланнях, в тюрмах, на каторзі, і на кістках яких ми нині збираємося будувати нову Росію.

Це — романтик, ідеаліст, якому органічно бридка "реальна політика" насильства й омани, політика фанатиків догми, оточених — за їхнім власним зізнанням — шахраями й пройдисвітами.

Щоб виховувати мужніх і чесних юнаків у підлих умовах російського життя, потрібна була величезна витрата духовних сил, майже ціле століття напруженої роботи. І от тепер ті люди, заради свободи яких вершено ту роботу, не тямлячи, що чесний ворог краще підлого друга, засудили мужнього юнака за те, що він, — як це й повинно бути, — не може і не бажає визнати владу, яка топче свободу" ("Н. Ж.", 3 травня 1918 р.).

То як? Не такими жажними ввижаються тобі тепер висловлювання С. О. Єфремова? Я забув ще одну з "несвоечасних думок": Жовтневу революцію Горький називає

"це російський бунт без соціалістів по духу, без участі соціалістичної психології".

Так, це Горький. Це 1918 рік. Підшивка "Новой жизни" видається там таки в газетному відділі наукової бібліотеки — і тобі видадуть, читачу, запишись тільки в бібліотеку і проси потім ту підшивку, як і я просив: "Правду", сьогоднішні "Літературну Україну" й "Комсомольця України" — а серед них і "Новую жизнь", ніхто "недремний" не помітить. Візьми, не пошкодує часу, почитай. Надзвичайно цікаво! А вже про талант публіциста, про виблиски думок — і гомоніти зайве, це Горький. Так, Горький. Той самий, котрий через десяток літ висуне офіційно визнану формулу вбивства без суду й слідства: "Если враг не сдается — его уничтожают!" (Коли ворог не здається — його знищують!). Той самий, котрий стане основоположником висміяного всім мислячим світом "соціалістичного реалізму", про який народ навідріг скаже "соціалістичний реалізм — це оспівування вождів у доступній для них формі". Ще побуває він, Горький, в таборах на Соловках і в труднолонії для малолітніх під Харковом і захопиться на старості, як "гуманно й високоморально перевиховує" радянська влада злочинців... Так було, нікуди того не дінеш. Аналізує усе це, читачу мій, сам...

Та повернімося до щоденника Єфремова. Ось іще зі щоденника:

"Збідніло село, збідніло матеріально і духовно. Половина ходить в рядовині, одяга куценька, обсмикана; часто на дворі збудування понишені, а під боком ліс, та його нема за що купувати. Економію знищено — щоб коли власник вернеться, то не було б де сісти, а все ж багато людей за паном жаліє. Був заробіток, а тепер нема де заробити і позичити*.

Це з щоденника 1929-25 років. Досить благополучна картина, якщо врахувати недавнє воєнне лихоліття. Лишився б Сергій Олександрович на волі та побував би в селі на рідній Україні в 33-му, коли жерли матері м'ясо своїх дітей, страшно писати про таке літерами звичними...

Ще уривок:

"Кажуть, ніби син Ніковського записався в піонери. Ні він, ні батько до нас не заходять. З гарного хлопчика вийшло стерво. А все батько винний.."

Досить щоденника. Все розуміє академік. І дуже не любить диктатуру. І дуже сподівається на те, що вона кудись щезне. І дуже логічно було б, коли б він з такими настроя-

ми і справді організував антирадянську спілку. Але..., але він цього не зробив, не організував академік Єфремов підпілля. А коли йому "пришили" СВУ — не став відмовлятися. Чому? А може вирішив — нехай вважають, що я його заснував? Нехай всі вважають? Адже я повинен був, просто таки мусів його заснувати! В інтелігентських колах, що цікавилися процесом, ходила така пошепки передавана фраза: "СВУ повинно було бути... але його не було".

Ні, не думаю. Не знаю. Це хлопчисько Павлушков міг так розумувати і обрехати себе, дядьків, друзів по школі, тих, кого й не знав зовсім, — он який я герой, скільки в мене війська! А досвідчений Єфремов, розумний старий науковець — не міг зробити такого кроку. Він просто заплутався.

І його заплутали.

Долинуло до мене таке. Вже після суду в загальній камері розповів Єфремов це Голоскевичу, а той, вийшовши на заслання і перш, ніж повіситись, переповів одному з моїх "свідків епохи"...

Єфремов тримався найдовше. Не визнавав ні існування СВУ, ні себе в ролі його вождя. Йому принесли зізнання Павлушкова, Дурдуківського, Ніковського й сказали:

— Ви ж розумний чоловік і тямите, що, маючи їх зізнання, та к і їх зізнання — ми обійдемося й без ваших признань вини. Але врахуйте: вас — розстріляємо. Розстріляємо, як керівника. А оскільки керівника розстріляли — хоча він і не зізнався, — то тих, котрі зізналися в кривавих злочинах, тим більше доведеться розстріляти. Винуватцем їхньої загибелі будете ви. А признаєтесь — помилуємо всіх.

Впливали на академіка і, так би мовити, розумово-філософічно:

— Ви повинні всього тільки зійти зі сцени — всі ви, старі інтелігенти-націоналісти. І далі українська культура розвиватиметься без вас. Розвиватиметься вона пречудово, ось бачите — адже ми всіляко стоїмо за українізацію. Ви зійдете зі сцени, до української культури прийдуть на зміну вам нові, молоді кадри, і українська культура розвиватиметься без вас пречудово!

Ще йому казали, що коли він не зізнається, його не відберуть для процесу й не випустять в залю опери, а тихо "шльопнуть" і підберуть для СВУ іншого голову, більш податливого, з тих, хто вже зізнався.

І він став "зізнаватися", став брехати на себе й на інших. Він брехав і жахався з того, що творить. І перед початком суду сказав своєму оборонцю Ратнеру:

— Я вирішив на суді відмовитися від усіх своїх попередніх показань. Скажу з трибуни правду!

Ратнер, переляканий до смерти, озирнувся на двері камери, схопився за голову й зашепотів:

— Бога ради, Сергію Олександровичу, — тільки не це! Ви не знаєте, скільки народу схоплено в цій справі! Вони мститимуться, вони заллють кров'ю всю Україну!

Чи був адвокат щирим? Чи грав на користь ДПУ, якому за всяку ціну треба було, щоб каялись підсудні? Я схиляюся до останнього: грав на користь ДПУ. А може — й ні. Тепер цього не визнаєш. Кажуть, був Семен Борисович Ратнер людиною порядною.

І Єфремов переконаний, хоча й пасивний ворог радянської влади, став її поплічником у найчорнішому, ганебному, нелюдському...

Потихеньку-полегеньку котиться наш детективний візок, мій читачу. І сам бачиш: вже добряче переплуталося, кого вбито, а хто вбивця.

ПРИЩАВИЙ ХЛОПЧИК КОЛЯ

Павлушков Микола був на зріст не високий, некрасивий, прищавий. Короткозорий, окулярів не скидав. Похмурий був, мовчазний, великий акуратист: завжди все занотовував, вів щоденники, підшивав і пронумеровував одержані листи. Років 16-ти приїхав він звідкілясь із Росії, здається — з Тули, де ріс у попівській родині. Дуже швидко засвоїв українську мову — відмінно засвоїв, говорив виключно українською, хизувався цим. Жив з дядьками, при дядьках — дядькові Сергії й дядькові Володимирі. Єфремова боготворив, ходив за ним назирці, слухав, затамувавши подих, кожне слово поспішав записати...

Кортить мені домалювати образ Павлушкова Миколи, дофантазувати, розписати його психологію. Змалювати живу картину, як крокував він одного хмільного весняного вечора по Фундуклеївській (нині —вулиця Леніна), вдивлявся допитливим поглядом в освітлені вікна будинків і раптом відчув якийсь поштовх усередині і почув віщій голос, що закликав його звершити подвиг і стати на чолі. Та краще без "липи".

Втім, то не "липа", що, безперечно, народився й виховався Коля з яскравим інстинктом лідерства, з прагненням до влади й слави. Росточку був непомітного, тілом не Голіяф — зрозумів незабаром, що слава Мочалова-Садовського, так само й Дон-Жуана — не його покликання. І розсудив цілком тверезо: буду навчатися, оволодію рідною мовою, вивчу історію рідного краю (от і знаменитий, ерудований дядько поруч ходить), увірвусь до високої політики і... і спробую стати вождем. Навчався, засвоював. І науку головування теж змагав. Не без участі й допомоги дядьків очолив ТЕЗ. "Товариство єднання і згоди" — нехай і шкільний дитячий колектив — а все таки. Не вдержався ТЕЗ, скінчили діти школу — розлетілися хто куди, хоча

прощаючись і присягалися в романтичній вірності до могили. А лідерствувати, очолювати Колі кортіло, та й дядьки свого морального нащадка підштовхували до того: хлопчина росте тямущий, допитливий, ньеньку-Україну любить — чому такий не послужить ньеньці!

Скликає Микола кількох друзків по ТЕЗУ й каже:

— А давайте но, друзі, організуємося. Всіх тезівців не збереш — давайте хоча б ми зустрічатися, гомоніти про те — про се, пляни різні намічати...

— Які пляни? Про віщо?

— Ну, про все. Про любов до багатострадальної України і взагалі. Я вже й назву для нашого гурту придумав: СУМ — будемо іменуватися, з перших літер слів "Спілка Української Молоді". Звучить, га? Ми — СУМ, сумна мо-лодь, оскільки стурбовані долею батьківщини.

Погодилися хлопці. Відбулася та розмова в 1925 році. Було їх разом з Миколою шестеро: Нечитайло, Бовкун, Кокот, Матушевський, Бобир і — Павлушков. Більше їх і потім не стало:

"Не зважаючи на спроби поширити свій вплив у масах, "СУМ" до останнього часу залишався замкненою організацією, що втягла до своїх лав тільки незначні шари націоналістичної української молоді, виключно вихідців із ворожої пролетарству і селянству кляси" ("Вісті", 5 березня).

"Незначні шари" — все таки "шари", так не скажеш про шістьох пацанів. Фразу взято з даних передсудового слідства. Давайте глянемо, що там іще встановлено щодо "шарів".

На лаві підсудних з усього складу СУМ опинилося двоє — Павлушков і Матушевський. Бобир залучений як свідок — після чого, цілком зрозуміло, відсидів "своє". Кажуть, у тюрподі (тюремний підвал) під час слідства бачили ще Кокота. Всього — четверо. Як тобі, читачу, ввижається, судячи з того, що ти вже про справу СВУ знаєш, — могли сісти на лаву підсудних тільки двоє, коли їх було... Ну, сорок, п'ятдесят? З організації, про яку сказано:

"...суворо законспірована, бойова, фашистського типу організація, що брала участь у підготовленні під керівництвом "СВУ" збройного повстання проти радвлади і як організація, що готувалася чинити терористичні акти" (Теж "Вісті", 5 березня).

Микола Павлушков.

Мені здається — тобто я в тому переконаний! — ні, не могли сісти тільки двоє, сіли б усі.

Словом, так їх шестеро й лишилося. Скільки разів вони сходилися? Вшістьох — двічі, а чи тричі протягом усієї діяльності. Востаннє бачилися всі гуртом у 1926 році, про це й у вирокі сказано (там про Матушевського, наприклад, записано: "з 1925 до 1926 року був членом керівної п'ятірки "СУМ").

Отже — всього шестеро хлопчаків влилося до СУМу. Незначного успіху домогся кандидат у вожді Павлушков Микола, жалюгідна армія. Та в матеріялах суду... о-о, в матеріялах суду!

З допиту Матушевського:

"...Матушевський визнає, що "СУМ" була терористична організація, маючи за мету застосовувати терористичні акти проти видатних діячів партії і радвлдаи, а також і те, що частина "СУМу" вважала за потрібне застосовувати терор і проти місцевих представників радвлдаи...".

З допиту Павлушкова:

"В разі повстання "СУМ" мав стати окремою бойовою одиницею — батальйоном".

Батальйон — це, як не помиляюсь, чотири роти, а рота — 300-400 багнетів, отже батальйон — не менше 1200 бойових одиниць? Хочеться з цього приводу тоскно підспівати: "Де ж ви, де тепер, дружки-однополчани?" — невже всіх вас забрала мати-сироземля без суду й слідства? Та не будемо сумувати, не треба трауру — в даному конкретному випадку не треба: батальйон, створений намаганням слідства, мусів складатися на випадок повстання з 6 багнетів, озброєних, як побачимо за кілька сторінок, одним малокаліберним пістолетиком "монтекрісто" для патрончиків "лонг-райфен" (в дитинстві був у мене такий пістолетик, мідний і блискучий, батько купив його за просто в магазині і навчав мене володіти зброєю: сидючи в нього на руках, бо ще зовсім малий був, ціляв я у папірець на стовпі). Щоб покінчити з "бойовим батальйоном" — ще одна цитата — і досить. "Правда" від 14 березня:

"Хирлява у повному розумінні спілка контрреволюційної молоді (СУМ) представлена на лаві підсудних Павлушковим і Матушевським. Про інших членів цієї спілки згадується в обвинувальному висновку, але частина зреклася спілки раніше, ніж вона провалилася".

Борис Матушевський, рік 1925.

Згадується "про інших" — мається на увазі один Д. Бобир, що фігурує на процесі як свідок. Навіть Н. Нечитайло, Бовкун і Кокот — не згадані ніде ні разу.

Одне слово, не вийшло з Колі вождя широких мас. А кортіло бути вождем, он як кортіло. А тут іще "шерше ля фам" — з'явилася дівчина, Люся Варенуха, красуня й розумниця, нащадок старовинного українського інтелігентського роду, яка раптом (кохання дурне) обрала прищавого Колю серед писаних красенів. Вождь також закохався по вуха. І страшенно пишався з того, що упокорив таку дівчину. Але любов цю годилося заслужити — Коля дуже боявся своїх прищів, неоковирних круглих окулярів. Він викладав Люсі свої героїчні наміри, повідомляв про грандіозні заміри, натякав з трагічними інтонаціями про своє місячністське покликання.

Зненацька... наприкінці квітня 1929 року заарештовують сестру Павлушкова. Брат домагається правди, носить передачі. Люсі він цілує руки, гіпнотизує її сталевим "сумним" поглядом і переконує в тому, що вона мусить відштовхнути його, тікати від нього, не ризикувати собою, через те, що зрадити сестру, не домагатися її звільнення, не носити передач він не може. Люся своєю маленькою ручкою тисне його мужню спітнілу правицю й промовляє:

— Ми підемо разом шляхом боротьби й страждань!

Та в середині травня сестру випускають. А 18 травня 1929 року — в один день заарештовують Павлушкова, Матушевського, Бобиря. Нагадую: старики — члени ще не існуючого ³¹ СВУ Єфремов, Дурдуківський, Ніковський і вся компанія — всі на свободі, нормально працюють в академії, готують до видання словники й підручники, лікують радянських громадян, служать у радянській кооперації, викладають у школах і не сподіваються на себе ніякого лиха.

Хто виказав — точніше, наклепав? Випитали щось цікаве у сестри? Зуміли підкотитися до красуні-розумниці Люсі? — шепотілися сусіди, ніби викликали її, красуню, після арешту коханого й возили до нього на квартиру. ³² Тільки обшук в акуратиста Колі одразу дав багатий улов: що-

³¹ Це не описка. ЩЕ не існуючої, хоча всьому світу відомо, що СВУ виникла у 1926 році. Вона не виникала взагалі, а до травня 1929 року не існувала у фантазіях ДПУ: треба було "розколоти" Павлушкова, щоб почала жити, рости й діяти "Спілка Визволення України".

³² Про Люсю Варенуху мені нічого більше не відомо.

денники з записами про організований СУМ, з пророчими висловами дядечка Сергія, листування³³. А серед того підшитого в папки й пронумерованого листування — і мами моєї Наталки Собко листи, в яких вона не погоджувалася з націоналістично-інтелігентською обмеженістю поглядів Колі, що животіє в міщанському Києві, і з пролетарського Харкова кликала на широкий шлях комсомольської романтики... Яку б роль не відіграли ті мамини листи в розмотуванні ниток, що привели до утворення клубка СВУ — можна сказати впевнено: спасибі Колиній акуратності, спасибі, що підшив він і беріг мамині листи, що дихали пролетарським радянським настроєм, інакше, за одну лише активну участь мами в ТЕЗі, за дружбу з Павлушковим, Матушевським та іншими їй, доньці царського полковника, неминуче сидіти на лаві підсудних, або, ще гірше, вислухати присуд, не будучи **відібраною** для присутності в залі опери. Це в тому випадку, якщо мама не писала доносу в ЦК комсомолу, а якщо писала — то, звичайно, листи її Павлушкову вже не були потрібні, вона вже була **їхньою** людиною. Під три чорти, голова обертом...

Прости мені, мамо... Просить спокою душа твоя, чую... Вона заслужила спокій і тишу. А я не даю тобі тиші... Прости...

Та що ж все таки сталося з Павлушковим і з ще двома сумівцями після їхнього арешту, як вийшло, що заспівали вони в камерах ДПУ "фашистську" оперу СВУ?...

Ніяк, ну ніяк не виходить у мене без посилань на хоча б одного живого свідка. Потрібен він мені. Тобі, читачу, потрібен. І він є. З'явився вже після знайомства мого зі Всеволодом Михайловичем Ганцовим, коли я перепитав і перешукав усіх, хто міг мати хоч якийсь відношення до СВУ: адвокатів і чекістів тих часів, можливих родичів, однофа-

³³ Я вже казав, що ДПУ володіло єдиним документом — "Щоденником" Єфремова. Мабуть, слід уточнити. Маю на увазі, що більше документів на суді не фігурувало: не оголошувалося, не пред'являлося прокурорами, ні захисниками, як це завжди на всіх судах чиниться. Не принесли на суд ні щоденників Павлушкова, ні листування його, ні щоденників та листування когось іще. Чому? Відповідь може бути лише однозначною: нічого в них, тих документах, не було цікавого, такого, що доводило вину підсудних. Нижче я згадуватиму листівку, написану з приводу вбивства Петлюри, — так і вона не фігурувала на суді, хоча насправді існувала. Ну, це вже недоробка слідства: не збереглося з 1926 року жадного примірника, листівки — нічого не варт було зфабрикувати, цілу бойову фашистську організацію зфабрикували, а листівочку — не зуміли.

мільників. Раптом почув я від одного старого літератора, якому виклав свою маскувальну версію про розшуки мої з приводу мами.³⁴

— Як, адже живий і здоровий Борис Федорович Матушевський! Інженер на пенсії, два місяці на рік ще підробляє бухгалтером, в садку возиться. Син у нього, онук, дружина жива-здорова, бадьорий, стариком не назвеш. Колись, розповідає, віршики пописував, журналістикою грішив, і зараз літературно-історичними дослідженнями бавиться. Та от вам і адреса його: Київ, вул. Тургенєвська, 74-б, кв. 3.

І от він — переді мною. Живий Борис Матушевський, один із двох, посаджених на лаву підсудних членів СУМ. Живий і здоровий, з прекрасною пам'яттю і — на превелике щастя — не боїться про все те минуле згадувати.

В чернетках своїх я засекретив його псевдонім — Андрій Петрович М. Пролежали чернетки півроку — і ніхто їх, хвала Господу, не шукав і в очі не бачив (маю на увазі, що після першого обшуку в мене я, наляканий, весь час чекаю повторів, особливо оце зараз, коли годинами стукаю на машинці і те чують сусіди, і під вікнами чуть). Сів я опрацьовувати чорнові записи, сів одразу за машинку — і замислився. Залишити псевдонім? Знову те саме виходить — який же живий свідок? І цитувати мені доведеться шматки з матеріалів суду й слідства, де йдеться про Матушевського, а не про Андрія Петровича? — надто вже нескладно демаскувати його. Та й фото Бориса Федоровича для повнішої переконливості хотілося б мені сюди вклеїти... Не можна

³⁴ Приступаючи з розпитами про СВУ до кожної нової людини, в якої, за моїми припущеннями, можуть бути про те якісь дані, пояснював я свою цікавість так. Дізнався, мовляв, випадково від одного старого друга покійних батьків про те, що мама була причетна до процесу і начебто брала в ньому участь чи то як свідок, чи навіть залучалася до слідства. Чи не пам'ятаєте випадково чогось з цього приводу?... Ні, не пам'ятаєте... А чи не знаєте когось — журналістів, чекістів, адвокатів — хто міг би пам'ятати?... Теж ні... Кілька разів відповідь звучала дещо інакше:

— От ім'я рек такий то пам'ятає, певне, знав і бував, але... ні-і, він вам ні за що не схоче розповідати...

Вам — себто цілком можливому сексотові. Так, ми живемо в тому світі, де навіть у доброму приятелі не можна бути впевненим. Я оце перебрав у пам'яті всіх своїх друзів-близьких, і дійшов висновку, що поручитися можу лише за двох. Отак...

Одне слово, версія для розпитувань мною вигадана була така. Власне, й не вигадана, так воно фактично і було. Дядечко мій наштовхнув мене на розшуки з приводу матері, і аж ніяк не його вина, що коло пошуку розширилося.

мені без нього, без його живих спогадів. Та яких спогадів!

А власне — ну, прийдуть, ну — знайдуть. Моя вина — моя відповідь. Він у чому завинив? Щиро й одверто, повіривши мені тільки через те, що вже надто добре знав мою маму, дещо розповів? Так зрештою — не давав Борис Федорович нікому підписки про мовчання і ніхто від нього тої підписки не відбирав. І спить, дорогий Борисе Федоровичу, спокійно!

Отак. І тепер нам з тобою, читачу, набагато легше житиметься; знайомі ми вже зі Всеволодом Михайловичем Ганцовим, а тепер заговорить і Борис Матушевський. І ні для чого мені перед тобою "темнити" — мовляв, відгуки голосів з процесу — це хтось з учасників справи СБУ розповів децицію моїм "свідкам епохи". Тобто, було й таке, Голоскевич і Ніковський справді розповідали, та більшість свідчень — це спогади Бориса Федоровича Матушевського, якому я... готове було зірватись: вклоняюсь... Якому я вклоняюсь...

А, мабуть, таки — вклоняюсь. Вашому, Борисе Федоровичу, понівеченому життю, Вашому життєлюбству, яке після всієї тієї минувшини дало Вам лишитися повнокровоною людиною з вірою в життя. І нехай в минулому тому Ви, тоді двадцятидвохрічний студентик, показали на себе при допиті:

"Як і Павлушков, визнає (до речі, й мова, бач, не пряма, за Вас слідчі висловлюються — Г. С.), що "СУМ" була терористична організація, маючи за мету застосувати терористичні акти проти видатних діячів і радвллади..."

а на запитання — "Чи засуджуєте діяльність "СУМ"? — відповіли:

"Звичайно, засуджую. Я вважаю, що був під впливом цих самих авторитетів — Єфремова й інших, що, одверто кажучи, авторитетами для мене тепер не залишилися..."

З останнім — о, як треба погодитися! Коли у Вас на очах ці "авторитети" обливали себе гиддю перед усім світом, продали свою віру й свої ідеали — які вже тут авторитети!

Ви там, на суді, не звели на себе наклепу. Адже з усіх злочинів, що їх "пили" членам СБУ і СУМ, єдина реальна справа, що існувала насправді, — це написання Вами особисто вірша на смерть Петлюри і організація тасмної пана-

хиди по Петлюрі в Софіївському соборі з розкидуванням листівок, які закликали берегти пам'ять отамана.

— Це було, — відповідаєте Ви сьогодні на моє запитання, — Петлюру вважав видатною людиною, він і справді був визначний діяч; вам, людям молодших поколінь, подано його викривлений бузувірський образ. І панахида в Софії була. Офіційно правили молебень з приводу десятиріччя смерті Івана Франка, але ми нашепотіли знайомим, кому довіряли, а ті — своїм: нехай подумки моляться за убієного Симона Петлюру. І листівки виготовили — штук із сотню, не менше, — і там в Софії роздавали людям і розкидали...

Вам, Борисе Федоровичу, можливо й було в чому каятися. Ви припустили такі протизаконних дій: розповсюджували листівки. Це вже серйозно, за це можна судити. Ви й Ваш співучасник по молебню й листівках Павлушков — справді винні. Ви — єдині! Решта 43 посаджених на лаву — ні в чому! Жадного злочинного вчинку за душею в жадного з них — 43-ох, які, як ми добре пам'ятаємо — "зливаються в єдину постать українського воєвничого фашизму".

А Ваше, Борисе Федоровичу, останнє слово? Дзвінке й достойне, хоч його і спалюжили в газетах, лишили тільки покайну частину, котру за Вас "сочинив" Ваш оборонець Волкомірський. В газетах лишилося:

"Цілком щиро засуджую колишні свої контрреволюційні настрої й діяльність. Я маю єдине бажання — це виправдати свою провину перед трудящими України. Я кажу ці слова щиро, одверто, як це може казати тільки юнак".

А викреслене газетами — ось:

"У своїй любові до рідного краю я наслідував заповіді мого батька, який вчив мене любити Україну так, як любив її сам — любив, жертвуючи всім найдорожчим заради служіння вітчизні. Для мене батько мій завжди був взірцем, по ньому я ривняв своє життя!"

...Ось розповідь про Бориса Федоровича Матушевського. Доля, — вірніше, як зараз побачимо, долі, — що найпереконливіше свідчать, як пляномірно, безжально, під самий корінь і з усіма молодими пагонами винищувалося радянською владою древо української інтелігенції. Радянською владою? Чи не занадто? Може, Сталіном? Може, свреями-депеушниками, що мстилися за погроми? Ні, не свреями, ні до чого тут свреї. Якщо ти, читачу, завдяки моїм неодно-

Борис Федорович Матушевський, 1975 рік.

разовим поминанням Бруків-Правдіних, схиляєшся до висновку про мої антисемітські настрої, — то упереджую тебе: нема в мене тих настроїв, нема, не було й бути не може. І не Сталін винний. Почалося при Леніні. І не Ленін винний. Все жахливе, що відбулося на нашій землі після перемоги "Великого Жовтня", — винищення селянства, рубання го-

лови інтелігенції, слідство з тортурами, безконечний терор, — все це було запрограмоване в той самий день і час 25 жовтня (7 листопада за новим стилем) 1917 року, коли перемогла ленінська революція й диктатура пролетаріату; на крові утвердилася радянська народна влада — кров'ю народною вона живилася у всі сталінські і несталінські п'ятирічки.

19 квітня 1944 року Віра Олександрівна Матушевська написала сину Борисові останнього свого листа з Темняківських таборів у Мордовії. 28-го квітня вона померла. Було їй 67 років.

Любі мої, дорогі, кохані мої, далекі істоти!

Я тяжко ослабла, спочатку була грипа, а потім ускладнення на серце доводить мене до могили. Мушу з вами, моїми дорогими, попрощатись. Усіх згадую, усі Ви стоїте у мене перед очима з татусем на чолі. Земним укліном прощаюся з Вами. Земним укліном вклоняюся тій великій силі духа, яка втілена в вас, тій силі, що заставила татуся одірватися од любої сім'ї і вмерти на чужині, на посту, що заставила Бусика³⁷ своєю поведінкою викликати глибоку повагу і захоплення людей, що чули його слова на великому зборі³⁸ („светлое единственное пятно среди темноты“, „запахна чудова квітка серед бур'яну і реп'яхів людського занепаду“, — сказала одна жінка, — „свіжий вітер серед туману і задухи“ — слова Наталі Данилівни)³⁹. Бусиків спогад про свого батька, що навчив його любити свій народ, був перейнятий таким піднесенням і шляхетством і яскраво відрізнявся від усього тону оточення, що навіть самі суворі і люті слухачі з опозиції (читай — прокуратура і суд, — Г. С.) стихли і підлягли тій духовній красі, що виявилася в словах пошани до батька.

Ця духовна сила виявилася у Юрасика в його листах до мене, в його бажанні взяти темою дипломної роботи шлю-

³⁷ Домашнє ласкаве наймення сина Бориса.

³⁸ Тобто на процесі СВУ, закономірне маскування в листі з табору; де цензура лютувала.

³⁹ Так, друзі, що потрапили на процес, розповіли матері про останнє слово сина. Слово було гордим і дзвінким, я вже казав про це. Мати не чула сина, її не допустили в залю харківської опери: ще під час слідства кинули на місяць до в'язниці за те, що разом з іншими матерями штовхалася під стінами Лук'янівської тюрми й "вела антирадянську агітацію серед радянських жінок", а потім відібрали підписку про невіїзд із Києва.

зування річки Дінця.⁴⁰ Це з 13 років берегти таку любов до своєї країни! Одірвавшись од неї ще 13-літньою дитиною! Все своє життя носити в душі її образи... І донечку свою назвав суто українським ім'ям, моїм бажаним ім'ям, що марилося мені назвати свою дочку, а довелося звати онучечку... А Васильочок⁴¹. Ця нерозквітла квітка... Його багата обдарованість, його душа наповнена звуками, любов'ю до природи, такою глибокою, тонкою, проникновенною любов'ю до мрійної краси рідного лісу, особливо його складна психологічна вдача, його зовнішня, юнацька рідна краса... і все це дороге, безцінно дороге, рідне загинуло...⁴² Бабусенька наша, мамонька моя, з такою безконечною кротістю, добротою душі, яка в той же час заповнена високими почуттями — широкими, всесвітніми почуттями краси добра і правди й любови до людей. Во всій своїй духовній красі воно виявилось в часи Турецької війни, коли, піднявшись вище звичайного почуття матері до своїх дітей, вона покинула на руки бабусі двох нас малих діток і пішла на широкий шлях допомоги раненим бійцям і страдальникам. І далі, в часи допомоги голодуючим у 1899 р., коли, на виклик Червоного Хреста, молодь медичного інституту і я записалася в отряди їхати на працю в небезпечні й тяжкі умови і од батьків полетіли телеграми — „пожаліти старого батька, не покинути осиротілу матір або сестру” — од моєї мами, у якої я була єдиною дочкою — я одержала благословляючу депешу їхати на допомогу голодним хворим. Ця депеша ходила по руках у моїх товаришок, її перерисували, нею милувались, мені заздрили, що у мене така мати...

Пропускаю середину листа. Згадує мати рідних і близьких своїх — і в кожному образі бачить ”втілення обов'язку, чести, довгу перед державою і громадянством...”.

Звертається мати до своєї невістки-українки, з якою за кордоном одружився старший син:

⁴⁰ Юрій — старший син Матушевських. В 1919 батько взяв його з собою за кордон, там він і залишився, нині проживає в Америці. Про батька й Юрія я зараз оповідаю.

⁴¹ Василь — молодший син. Коли писала мати ці передсмертні рядки, його вже закидано було мерзлою землею в одному з Тайшетських таборів. Матір не сповістили про його смерть.

⁴² Ні, повторюю: мати не знала про загибель Василька. Борис, одержавши 1943 року звістку, не повідомив, приховав од матері. Все просто: мати. Серцем почула.

А моя дорога, хоч і невідома ще мені невістонько Галю! Я тебе не знаю, але вірю, що ти будеш вірним подружжям моєї дорогої дитини — первенця Юрасика, що ти поділятимеш з ним усі його духовні — художні і життєві переживання, що ти збережеш і підтримиш і розвинеши його дарування. Його шлях намічався, шлях художника, як Василька — композитора, а Бусика — літератора, але не судилося... Ти остання прийшла до нашого роду і я вірю, що ти будеш міцним звеном, що також буде зв'язувати і надалі наш рід, зв'язаний тим почуттям, яке я тепер переживаю, одходячи тепер од вас, моїх дорогих, у далеку путь. Це почуття щ а с т я (моя розрядка — чуєте, чуєте?! щастя! — Г. С.), що доля дала мені пережити з усіма вами, подяка цій долі за це щастя, високе щастя, радість, що ви усі мені дали, радість, що у вас живе джерело цього щастя — любов до рідного краю, що зв'язує нас усіх, через яку виявляються і ваші чудові душі, ваші високі почуття... Я щаслива цим і глушу в своєму серці той біль, що мучить зараз мене: тепер після усього пережитого, поруч вашої зрілості, свідомості, мати щастя пережити з вами останні дні свого життя, пригорнути до свого серця останній раз.

Пригортаю, цілую і до землі вклоняюся тій великій силі, що держить вас і мусить держати надалі у житті...

Останнє бажання і заповіт:

що тільки збереглося для увіковічнення пам'яті високої нашого незабвенного татуса — зібрати і передати до Академії в його відділ. Написати мемуари не встигла. Коли Буся зможе що зробити, нехай збере колись у Юрасика про татуса... Чи збереглася коричн. картонна папка, що була в дубовому шкафу? Які збереглися папки з узорами, орнаментом, яка сорочка, килим чи рушник — усе для Оксанки та Юрасика — нехай Юрасик виховає у неї любов до рідної краси художн., а Буся — любов до пісні. Цілую усіх...

Як не хочеться вмирати, хочеться ще жити. Лікар каже, що у мене ще свіжий, ясний, навіть „молодий” ум, а серце оджило, легені теж ще хороші, а вмирати доводиться.. Одпусте приступ — ще трохи дихаю, а тоді знову задихаюсь.

Обнімаю усіх, прощайте.

Віра Матушевська

Віра Олександрівна і Федір Павлович Матушевські, 1900 рік.

Тебе, читачу, не вражає це прощання? Мене воно приголомшує. Сльози читати заважають. Вчитайся, проникни: про що думає, що бачить перед собою в останню свою годину ця жінка, Л Ю Д И Н А — нещасна тілом і велика духом!

Була вона лікар. І невтомний громадський діяч — на благо української культури. І вірний товариш чоловіка. І вихователь достойних роду свого дітей.

Федір Павлович Матушевський народився 1869 року в містечку Смілі, на Черкащині, а помер 1919 року в Атонах. Народився в бідній багатодітній сім'ї псаломщика, помер послом Директорії УНР в Греції. Вчився в бурсі, в семінарії, в Дерптському університеті. Викладає, редагує газети й журнали, пише статті, есеї і великі праці про найрізноманітніші проблеми україністики. В 1906 році, будучи першим редактором першої щоденної української газети "Громадська думка", заарештований царським урядом, сидів у Лук'янівській тюрмі. Дружив з кращими представниками передової української інтелігенції, з Франком, Кропивницьким, Лисенком, Старицьким, Доманицьким, Заньковецькою, Грушевським, Грінченком, Коцюбинським, Лесею Українкою. І де б не перебував — одна з головних турбот — об'єднати українців, організувати їх на розширення справи україн-

ської культури: в Дерпті засновує українську студентську громаду з хором і театром, все життя підтримує тісні зв'язки з петербурзькими українськими колами, його обирають головою українського клубу "Родина".

Невтомно веде українську пропаганду і дружина: курсисткою в Петербурзі — активно працює в студентській українській громаді, лікарює в Боярці — в роз'їзди возить із собою грамофон з українськими піснями, Шевченка читає селянам, за що йшли на неї доноси. Потім, уже за радянської влади, працювала в Києві в поліклініках — і була членом комісії ВУАН по складанню словника живої мови й медичного українського словника, збирала пісні для видання.

Послом до Греції потрапив Матушевський, за спогадами сина Бориса, так. Рік 1919; в Києві — нарешті вже міцно — Директорія УНР. На вулиці зупиняється біля Федора Павловича автомобіль, виходить Петлюра, тисне руку старому своєму знайомцю.

— Федоре Павловичу, любий, прохання до вас. Складайте манаття, підбирайте собі підхожу дипломатичну місію та паняйте до Атен.

— Та я ж не дипломат! — здивувався той.

— А я — військовий? Бухгальтер — а от доводиться.

— Що ж це ви вже й до нас, соціалістів-федералістів — за послугами? — покепкував Матушевський.

— Не до партійної чистоти зараз, — відповів Петлюра, — катма культурних людей, мов наші хохли не знають.

Загальновідомо, що стараннями царату освіта на Україні, так блискуче поставлена в сторіччі XVIII, наприкінці XIX й початку нинішнього сторіч зведена була нанівець.

І Матушевський став збиратися. Важко хворів — серце, туберкульоза. Міркували, радилися. Вирішили — Греція, клімат, швидше вилікується. Взяв із собою старшого сина Юрка, аби менше нудьгувати. Чому не всю родину? А й на думку не спадало, що покидають вітчизну навіки. Підбираючи собі склад місії, всіляко відмовляв новий посол їхати сім'ями:

— Сміятимуться! Циганський табір прибув!

У січні 1919 місія виїхала. В жовтні Федір Павлович помер, клімат Греції виявивсь не для нього.

Хоч як дивно, Борисові на процесі в 30-му ні слідчі, ні суд не згадали батькового служіння Петлюрі. Записали — походження з попівської родини — і квит.

Одним із друзів і сподвижників Матушевського був і С. О. Єфремов. В одному з некрологів ("Вільна українська школа", № 4-5 за 1919 рік) наведено його слова:

"...напевне, багато знайдеться людей, які від Ф. П. понесли в світ ту велику любов до людини і до рідного краю, якою жив їх товариш-учитель... Була це людина високої громадської етики... Цей м'який, лагідний, кристалево-чистий чоловік якось потрапляв угадувати людей, єднати їх круг своєї особи, він високою мірою посідав великий секрет панування над душами й навертання їх до того, чим жила його власна душа".

Якщо Федір Павлович — інтелігент у другому (чи, може, й у першому) поколінні, то дружина його Віра Олександрівна — з старовинної інтелігентської родини. Батько її, приват-доцент Харківського ветеринарного інституту, помер, коли доньці минуло три роки, виховав її дід — протоієрей Тимофій Павлович, настоятель Харківського кафедрального собору. Віра Олександрівна скінчила в Харкові Марійську гімназію, в Петербурзі — Бестужевські вищі жіночі курси й жіночий медичний інститут.

У 1937-му її заарештували. Звинувачення — очолювала організацію дружин в'язнів (запитати: така організація — злочин?) Тюрма на Лук'янівці, тут у 1906 сидів чоловік, в 1930 — син, і тепер сидить молодший син, його забрали через дев'ять днів після матері. Вирок — десять років — Новосибірські табори. Там була лікарем, відповідно існувала. Перевели в Мордовію, в Темняківські. Працювала в амбулаторії для вільнонайманих. Поховали на цвинтарі для вільних. В 1948-му син приїхав на могилу, розшукав горбочок, табличку з номером, поставив огорожку, на дерев'яний хрест прибав мідну пластинку, зняту з дверей київської квартири.

ЛІКАР В. О. МАТУШЕВСЬКА

Поклав вінок з червоної калини — з України віз...

Молодший брат Василь пройшов у тій же справі СВУ 30-го року. Він ні слухом, ні духом не чіплявся ні до ТЕЗу, ні до СУМу. На процес його не відібрали: по ОСО одержав 4 роки, був він перед арештом студентом--архітектором. Апатитові рудні під Мурманськом, потім Архангельськ. У 33-му повернувся; ні до інституту, ні на роботу не брали, працював поденником на укріпленні схилів Дніпра під Аскольдовою могилою. В 36-му вдалося поновитися в інсти-

туті. Через рік — забрали. Помер у таборі на Тайшеті 29 липня 1943 року.

— Васильок вже тоді будував БАМ, — гірко кепкує Борис Федорович. — Ми з ним листувалися, я воював на Карельському фронті, метеорологом в БАО (батальйон аеродромної обслуги — Г. С.). І з мамою листувалися, ішли листи, дозволялося, викреслювали тільки, як щось не те. А чому не дозволяти, я на радянському фронті, мені рідні пишуть з радянського табору, я охороняю своїх рідних і радянські табори від фашистських загарбників — все логічно... Довго не було листа від Васі, пишу — що з тобою, захворів ти там, відгукнися. І одержую маленького такого саморобного конвертика, товариш його пише, Васильок, пише, помер від чахотки легенів і горла. Мамі я вирішив не говорити. І не написав. Так вона і вмерла, не знала...

Знала мати. Знало серце матері.

І ще розповідає Борис Федорович:

— Коли в 58-му пішов я добиватися реабілітації, то з мамою вирішилося легко, швидко видали. А з братом почали зволікати. Яюсь питаю прокурора: а за що брата засудили — вдруге, в 37-му? Він мені показує справу — а там записано: мати втягла його в організацію дружин в'язнів. Я засміявся — слухайте, кажу, але ж брат мій, здається, мужчина? А він мені — "А ви чому так розмовляєте? І нащо вам взагалі все ще про брата?" Я на нього як кинувся — "Тим самим старим голосом, — кричу, — забалакав? Для чести людської це треба, щоб ганьбу зняти з доброго імени! Для історії треба, щоб такі, як ви тут, від історії правду не сховали!" Він забігав—"Пишіть, пишть заяву".

Реабілітували Василька, навіть по першій сидці, по СВУ добився я реабілітації, хоча по СВУ реабілітації зовсім не було...

Життя ж самого Бориса Федоровича склалося так. Він 1907 року народження. В 1923 році скінчив школу — ту саму І трудшколу ім. Шевченка, де ТЕЗ, де моя мама. Вступив до педтехнікуму. Вичистили з першого курсу, донос був: "син цукрозаводчика." З принципових міркувань домігся правди, поновився і сам пішов геть з того технікуму. Поступив до ІНО, провчився три роки. В травні 29-го заарештували. Відсидів свої п'ять років: тюрми в Києві, Харкові, Ярославлі, Соловецькі табори, потім Кемь. З Кемі повезли до Москви, в Бутирку.

— Навіщо мене везли під спецконвоєм, на Ленінград, потім у Москву — так і не знаю, кого не питав — не чули такого. Я, звичайно, вирішив: починається нове слідство, ще строк накинуть, хоча теж незрозуміло, навіщо в Москву. Віз мене мій спецконвойний досить демократично, їхали ми з ним у вагонах з простими вільними пасажирами, дівчата їдуть — пісні співають. Я в нього спитав: куди везеш? Показав він пакет: Бутирський слідчий ізолятор. Їдемо, він, конвойний мій, купить горілки на станції, вип'є і хропе, навіть мене раз почастивав — пуншем, в кип'яток горілку налив, цукру кинув — пий, зігривайся. А я пишу листівки і на станціях виходжу, кидаю в скриньку; матері пишу, що везуть мене в Бутирку для нового слідства. Приїхали, здав він мене, помістили в одиночку, сиджу день, два, три, добре годують, не турбують. Лежу, читаю "Анну Кареніну" — надзирач тихенько через віконце — там усе тихенько робилося, килими вздовж коридорів лежать, щоб ходити нечутно: — Ваше прізвище? — Матушевський. — Зберіться з речами. І ви — вільні. Точно п'ять років, день у день, шість годин не досидів: 18 травня 29-го о шостій вечора взяли, а 18 травня 34-го о 12 дня випустили; ці 6 годин недосиджені мені потім новою сидкою компенсували...

Випустили, звеліли йти в ГПУ на Луб'янку по документи й гроші на проїзд. Прийшов, отримав і тут таки біля віконця на лаві угледів матінку: листівки встигли вчасно, вона примчала до столиці, їй уперто відповідали в Бутирці, що такий не числиться, вона доплентала (вже важка сердечниця) на Луб'янку — і там дочекалася таки сина.

Приїхали до Києва — першого ж дня з'явилася міліція: в столиці (щойно перебралася столиця з Харкова) жити тобі не положено. Тут таки на очах відібрали в матері одну з двох кімнат — міліція з вантажниками викинула речі, прорубали двері з кухні — вистачить з вас, контриків, і однієї, в новій столиці новим панам житлоплоща потрібна. Подався до Боярки, де колись жили, коли мама там працювала, — не беруть на роботу. В Фастові — те саме. Поїхав у Білу Церкву, прийшов на плодоконсервний завод проситися чорноробом; директор зиркнув на документи, зняв трубку:

— Слухай, прокуроре, тут шкідник прийшов, на роботу проситься. Брати?... Зрозумів... Катай звідси!

Все таки взяли — на млин. Прописався. Прислали повістку на призов до армії. З'явився. Комісія сказала:

— Довірити зброю не можемо.

Настало 1 грудня 1934 року, день убивства Кірова, покотилися повальні арешти, розстріляли два з зайвиною десятками письменників (Косинка, Влизько та інші), повідомивши про те в пресі. Відчув: треба тікати. Списався із знайомими в Хібіногорську, поїхав туди (саме Хібіногорськ перейменували на Кіровськ), поступив на метеорологічну станцію. Прослужив там два з зайвим року, в 37-му подався знову до Києва поступати в медінститут. Склав усі іспити на "5", прийняв поздоровлення екзамінаторів, а в списку проти свого прізвища побачив "2" і "3". Вже повним ходом ішли арешти великих партійців. І знову втік до своїх Хібін на метеостанцію. Поїхав, — через тиждень забрали маму, потім брата...

— Дуже гидко я себе почував: мама сидить, Василько сидить, а я — на волі гуляю. Вже я жонатий був. І коли мене в 38-му в Кіровську арештували — якось мені аж веселіше стало на душі: слава Богу, вже тепер ми всі сидимо... Запамяталося мені, коли привезли в НКВД: барак поганенький, двері на бараку товстелезні, нові, дубові з залізними широкими штабами і в петлях отакенний масивний замок з відштампованим серпом і молотом — радянський замок, міцної держави замок!...

За що взяли? Звинуватили у тому, що якийсь Завертайлюк, якого оце заарештували і який перед тим за два роки рекомендував Бориса на роботу, зізнався, що завербував його в повстанську українську організацію. А ще звинуватили в агітації: виступив на профзборах, коли його приймали до профспілки, і виголосив антирадянську промову...

— Тут уже я мав досвід — нічого не визнав, хоч як слідчі билися. Що ж, кажу, я за ідіот, якщо, маючи на меті пролізти до профспілки і втертися в довіру, став би проголошувати антирадянські промови — і після тих промов мене все таки до профспілки приймають, га? Словом, все відкинув, і агітацію, і повстанську організацію, нічого не визнав... Не били мене, ні, вже не 37-ий, спадала хвиля тих жажливих тортур, а може — там оддалік від цивілізації й культури менше лютували. Вистоювати примушували цілу добу — ноги роздувало, чоботи не стягнеш, різати халяви доводилось. В кожусі саджали отак спиною до роз-

жареної пічки — сиди, притискайся спиною рівно, не смій нахилятися, слідчі змінюються — а ти сидиш, конаєш від задухи. "Ну, будемо говорити? Будеш зізнаватися?" Витерпів, серце ще здорове було...

Отак. Уже не 37-ий...

Судила виїзна сесія Ленінградського обласного суду, двоє свідків брехали, ховаючи очі, про антирадянські анекдоти, конвойні сиділи в залі для публіки. Дали останнє слово. Громив свідків, своїх же сусідів, і доводив, що безневинно гине жертвою наклепів — тоді саме вирішили провести в газетах красиву кампанію проти наклепників. Вплинуло на суд, не інакше: всім, кого ще в той день "благословляли", рядили по червінцю (10), а йому відважили 4 плюс 2 позбавлення прав.

І далі — все, як у мільйонів: перший етап, загратовані теплушки, трюм баржі через Онеське озеро, а в темряві трюма — 1500 зеків зпресовані, жбурляють у трюм солону рибу без води, грабіжники-урки і регіт конвойних, коли спробували "контрики" відбитися від урок. Лагпункт на Кіндозері біля селища Стєклянос. Загальні роботи — лісопояс. Вже конав, помирав від виснаження, сокири не зда-тен був підняти, а ті самі урки, що стали за начальство в таборі, посадили на три доби в карцер на 150 грамів хліба за невиконання норми. Випадковий порятунок: лікпому знадобився грамотний санітар. Відгодувався риб'ячим жиром на медпункті, жменями ковтав вітаміни. Відробляв свій порятунок повним навантаженням — від миття підлоги до писання звітів за лікпома, знав латинь.

В 40-му — зненацька звільнення. Повністю: розпорядження вищого начальства — перегляд справи — звинувачення не potwierдилося — марш на волю...

— А під час слідства, сидячи в отому бараці під серпом і молотом, на тоненькому папері гострим хемічним олівчиком написав я заяву до прокуратури в Мурманськ. Відносно того, що я жертва наклепів і доносів, про ту саму промову на профзборах — словом, про все. Дружина приносила передачі, в корзинці, а я ті папірчики скатав у трубочку і засунув у ручку корзинки. Побачень, звичайно, не давали, але через усе місто водили нас до лазні, і дружини наші про те дізналися і підстерігали нас дорогою — як не словом перемовитися, — конвой відганяв, — то хоч побачити, що живий. І я дружину помітив і гукнув по-французьки, вона теж трішки французьку знала:

— Шерш дан ля корбей! — шукай у корзині...

І ще двічі гукнув: шерш дан ля корбей... І вона кивнула, зрозуміла мене. І знайшла заяву, відвезла до Мурманська, пробилася особисто вручити прокуророві і пообіцяв прокурор перегляд справи. І от таки переглянули, два роки вісім місяців я відбув. А вийшов, одержую документи, питаю:

— Ну, влаштовуватимусь я на роботу, питають — де був увесь цей час?! Що мені відповідати?

— Відповідайте: ніде не були.

— Так і сказали: ніде не був. Так я й відповідав. Уявіть собі — розуміли, ні разу ніхто не перепитав, видно — не я один так відповідав. **Ніде не був...**

У 1940-му звільнили Бориса Федоровича — і відразу ж заходився він добиватися дозволу на побачення з матінкою й братом. І вже зовсім був добився — війна. Працював там таки на метеостанції, потім економістом на мебльовій фабриці, яка і військові замовлення отримувала, дишла різні, приклади до автоматів, міни якісь дерев'яні. І увесь час відчував себе під підозрою. І два роки його регулярно викликали до військкомату — але все не наважувувалися довірити зброю...

— Так, у мене за дверима два роки, з 41-го до 43-го дві торби і стояли напоготові: одна — на випадок арешту, друга — на повістку до армії...

Нарешті, в 43-му довірили — покликали воювати. І воював до кінця, до осені 45-го.

А далі настало суцільне щастя. Прописали в Києві і навіть оселився у старій маминій кімнаті, де доживала віку батькова сестра, і навіть роз'яснили, що має право писати в анкетах — судимостей не мав (**НІДЕ НЕ БУВ!**). І влаштувався в гідрометеослужбі. І закінчив заочно технікум, а потім інститут. П'ятий інститут вдалося таки закінчити, навчання в попередніх чотирьох переривалося з тієї самої причини — **НІДЕ НЕ БУВ**.

Зате нині огрібає Борис Федорович державну милостиню-пенсію — аж 63 (шістдесят три!) крб. щомісяця.

Інколи згадували йому минуле. Коли в 48-му повіз каиновий вінок на мамину могилу і надто настирно розпитував тих, хто знав маму, і надто довго копався з хрестом та з огорожкою, то **прийшли** просто на могилу, уважно вивчили пашпорт і звеліли забиратися. А коли повернувся до Києва, прийшов у свою метеослужбу, то відразу відчув, як

Борис Матушевський і Всеволод Ганцов.

— Двоє нас, Борю, лишилося...

Ці слова сказав Всеволод Михайлович, коли я наставляв апарат. Так, двоє. А вдумайся, читачу: чи випадково це? Чи випадково, що живі саме вони двоє — вони, які менше за всіх каялися й просились, менше за всіх ганьбили себе? (Машинописний текст Г. Снегір'ова)

до нього, фронтовика-переможця, різко змінилося ставлення начальства: то мало до партії не кликали, а то й не вітаються...

І знову беру я до рук лист-заповіт Віри Матушевської:

"Пригортаю, цілую і до землі вклоняюся тій великій силі, що держить вас і мусить держати надалі в житті"...

Господи, Боже, та що ж то за сила така? Як зветься? Де береться? Рубають дерево, ламають гілки, вивертають коріння, тягнуть, спопеляють — а воно жене, жене нові паростки...

Та не жене. Дивлюсь я на Бориса Федоровича, слухаю його — і боляче й страшно думати: піде він — і навіть нікому передати безцінні батьківські й материнські архіви, які ще (поки — ще!) лишилися випадково цілими, архіви одного з останніх родів української старої інтелігенції, який живе нині в останньому своєму пагоні. Є в Бориса Федоровича син, є невістка й онучок — але в них інші запити, нема в них цікавості до дідівських вірувань і заповітів. Інакше вони виховані. Тією самою радянською владою, яка зни-

щила їхніх батьків і дідів — інакше виховані. Як інакше? А так: домоглася свого радянська влада, винищено справжню українську інтелігенцію, а разом з нею — необхідні народові вірування в Свободу, Честь, Совість.

Є ще паросток — там за океаном, син Юрій у Нью-Йорку, онука Оксана, її двоє синів. Та хіба виживуть родові традиції оддалік рідного порогу? Іноді виживають. Дай, Боже, та ми не діти Ізраїлеві. Та й доба не та...

Сподіваюсь, читачу, у тебе не виникло сумніву, що паросток цей зрубано було б, якби в 19-му батько не забрав із собою сина до Атен? Може, сумнівався все таки, що не троє, а всі п'ятеро Матушевських покотилися б по тюрмах-таборах країни Рад? Не сумнівайся, не треба...

Але ми відволіклися від Миколи Павлушкова. Зупинилися на тому, що 18 травня 1929 року він і ще Матушевський і Бобир були заарештовані. Що ж відбувалося з ними після арешту?

Про Павлушкова відомо небагато. Тобто про те, що примусило його "колотися" понад усякий глузд, оббрехати себе й усіх і створити справу СВУ (так, його базікання створило СВУ!), — не відомо зовсім нічого. Можна лише догадуватися; вже після процесу хтось із "колег" спитав з відчаєм і огидою — від Павлушкова всі шарахалися, як від зачумленого:

— Слухай, навіщо ти все це казав, писав, навіщо спалював нас усіх, з гівном змішав?

Він понуро відповів:

— Так треба було.

А дядечко його Сергій Олександрович Єфремов сказав (після оголошення вироку) Всеволодові Михайловичу Ганцову:

— Ніколи не прощу Миколі, Микола для мене вмер. Я йому довіряв більше навіть, ніж Дурдуківському. Він один, Микола, знав той потайник, де я ховаю свої щоденники.

Це — про поведінку Павлушкова. Слів його, показань його — ми ще наслухаємось.

Але й з того короткого — "Так треба було", знаючі чільні риси характеру нашого героя (перш за все — інстинкт лідерства), легко дофантазувати, що ж було. Зарозумілий молодик готував себе в герої, а тут настрахали його арештом і він вирішив: еге, ви мене взяли — отже, я для вас страшний, боїтеся мене, так от же вам, всьому світові з тюремних мурів і з трибуни суду викладу свою

програму! А що її не існувало, тієї програми — так я для переконливості піддам такого — охнете!

І Колю понесло. І донесло до того, що сьогодні Борис Федорович Матушевський, друг його в минулому і соратник, кваліфікує його вчинки так:

— Вирішив увійти в історію, а назвали зрадником.

Хоча Павлушков про друга свого Бориса Матушевського скаже в заключному слові так:

"...За контрреволюційну діяльність Бориса Матушевського на дев'ять десятих беру відповідальність на себе через те, що мав на нього надто великий вплив".

І в цій фразі, — начебто мужній, сказаній порядною людиною, — лунає мотив вождизму: он який я, мав вплив, та ще й надто великий! А починатиметься заключне слово так:

"Ще з 1922 року я провадив антирадянську роботу і перетворився на запеклого ворога революції. Потім я заснував і керував СУМом... Я цілком визнаю свою провину і цілком щиро засуджую свою злочинну діяльність".

Так мужньо, хоробро почав — хоча в 1922-му й було йому всього 17 літ, і справді — "Так треба було!" Тільки навіщо ж після цього — "Я повністю визнаю..." Га? Навіщо? Чому? Ох, нічого вже тут не розплутати...

— Били вас, мучили? Застосовували фізичні засоби?

— Ні, [каже Матушевський] не били. Мене — не били, від інших теж не чув, від наших. Взагалі, фізичні засоби — те вже пізніше прийшло, туди до 37-го. А з нами поводитися по-людському. Ну, спати, звичайно, не давали, приведуть з допиту, тільки ляжеш — знову на допит, а там слідчі змінюють один одного, а ти не спи. Ну, сидів у сирому темному тюрподі. Ночами крики в коридорі: "Прощавайте, товариші, ведуть на розстріл!" — і чути гарчання мотора в гаражі і постріли; глушили, значить, мотором стрілянину. Справді розстрілювали, чи для настрашки в'язнів — не знаю. Та ні, розстрілювали, точно. От із записок, які примудрялися передавати, ми знали, що сидять з нами в тюрподі сім'я Бондаренків: двоє братів-близнюків Василь і Борис, сестра Галя і їхній дядько, їм присудили створення КВУ — Комітету Визволення України. Борисові й Василюві років по 23 було, студенти кооперативного інституту. Так Павлушков розповідав — уже після суду, коли в загальній

камері сиділи, — мене перевели в тюрму на Лук'янівку, а він там у Липках в тюрподі лишався, — розповідав, що Бориса й Василя розстріляли: вночі почули вони їхні крики — "Прощайте, товариші!" — і потім мотор в гаражі, постріли... Був такий шофер Стасик, полячок, і комендант Зимовський, — так подейкували, ніби вони розстріляють і одержують по 7 карбованців за голову... Ну, наган на стіл клали. Мене допитував спершу Брук, жакливій і відворотний тип, це про нього Дурдуківський казав, що він його гіпнотизує і він під його поглядом зовсім втрачає волю й не здатен ні думати, ні говорити, а тому все задалегідь пише; ми, підсудні й слідчі, його за це Нестором-літописцем прозвали, Дурдуківського. Так цей Брук — потім він мене передав Правдіну, теж сволота не остання, — допитує мене і заходить ще слідчий, Гольдберг, здається, а на столі наган лежить — це з самого першого допиту так наган на стіл клали. І Гольдберг бере наган і пересипає патрони, на мене зиркає. А Брук йому — "Кинь, каже, встигнеться, від однієї з цих куль він нікуди не дінеться"... Ну, на розстріл мене водили. Вночі — "Збирайся, мерщій". І ведуть через темний сад, дуло нагана ззаду в спину, зупиняють. — "Стій!". Потім знову ведуть, відчиняються двері, сходинки вниз, там світло — ну, отут і каюк, тут і застрелять. Виявляється, в інший тюрпод перевели...

Отак. Ще — не 37-й!

Про перші допити після арешту Борис Федорович згадує так:

— Спершу слідчий — перші три, а чи чотири допити — тільки кричав, лаявся і вимагав у чомусь зізнаватися, в ворожій діяльності. Я знизував плечима і відповідав, що зізнаватися мені абсолютно ні в чому. І вже на п'ятий раз цей Брук, — отак я через стіл від нього сидів, — він через стіл до мене рвонувся, кулаком вперед, мало не в лице, мало-мало не дістав, аж я відсахнувся, і як загорлас: "Сволота! А СУМ — знаєш?" Я йому потім сказав: коли б ви мене вдарили тоді, дотяглися б кулаком — я б вам тут таки стільцем голову проламав... "СУМ, — кричить, — знаєш?" Ну, і все для мене прояснилось. Кажу йому — так це ж коли було; ми ж після 26-го року жадного разу не сходилися, три роки минуло! Яке там. І покотилось... Він мені одне щоразу товкмачив: "Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання — і воно буде виконане; кого не поставимо — перестріляємо!"

Василь Матушевський, рік 1936.

Юрій Матушевський, дружина його Галя і донька Оксана, 40-ві роки, Зах. Європа.

І покотилось. Матушевський чесно виклав слідству все, що було: вірш про Петлюру, молебень, листівки, антирадянські розмови на засіданнях — засідань було аж два, спроби навчитися володіти зброєю й придбати її... Було, признався, три роки тому.

Про зброю слід сказати детальніше. Вирішили, що членам організації слід уміти на всяк випадок володіти зброєю. Де ж її дістати, і яка зброя? виявилось, що в магазині можна придбати пістолетик, "монтекрісто", соліднішого ніде нічого не дістанеш. Що ж, хай буде — виїхати за місто, в лісок, постріляти в мішень. Заходилися збирати гроші — коштував він, "монтекрісто", 7 карбованців (щойно я записував цю суму 7 карбованців — збіг: стільки ж Стасик і комендант Зимовський одержували за розстріляну "голову"). Зібрали 3 карбованці 30 копійок — більше не

нашкрЯбали, так і не купили зброї, а гроші десь поділися. Гроші віддавали Борисові Матушевському—от він і "скарбник організації". Епізод цей дав привід оборонцеві Ратнеру, головному адвокатові на процесі СВУ, дотепно пожартувати щодо того, що коли говорити про терор, до якого готувалися сумівці, то слід вживати слова "ТИРористи" — від слова "тир".

Читачу, я передчасно розкриваю карти? Обіцяв вибухи, стрілянину, трупи? І — не буде цього? Не буде — оскільки не було. Ні вибухів, ані трупів. А слідству й судові он як їх кортіло, ані трохи не менше, ніж нам з тобою, вихованим на Шерльоку Голмзі, Меґре й Штірліці! Один би трупик, манюсінський — як би одразу засяяв процес усіма барвами!

Стривайте, а звідки взагалі взялися дані про терор? А від Колі Павлушкова, вони й узялися. От послухайте. І уважно слухайте, це захоплююча історія, в ній і вибухи, і трупи — м і л ь й о н трупів!

Газета "Известия" від 21 березня 1930 року. Під загальною "шапкою" — "Процес СВУ" — заголовок: "А в Києві — дядьки"... Пише А. Аграновський, жвавий і дотепний репортер.

"Павлушков поводитьсь "дуже непристойно". Київські дядьки — Єфремов і Дурдуківський — нервують, плем'яш надто багато знає і надто детально розповідає. Як домочадець і Єфремівський нахлібник, Павлушков може перерахувати на пальцях, скільки разів бували у Єфремова в гостях отамани бандитських зґрай. Павлушков може точно згадати, коли йому було дано директиву висаджувати в повітря мости. Це було в день одержання звістки про наступ Тютюнника.⁴³ Може, нарешті, розповісти, кого з мільйона комуністів⁴⁴ він, як генеральний секретар

⁴³ Ой, Аграновський, чоловіче добрий, брешти — та не перебріхуй! Тютюнник — це рік 1921, плем'яшу Миколці всього 16 годочків, яку директиву, які висаджувати мости!

⁴⁴ Незрозуміла штука. Панас Петрович Любченко в своїй блискучій промові вигукнув, що Єфремов мріяв про фашистську диктатуру з масовим винищенням мільйонів комуністів. На це Єфремов з лави підсудних кинув репліку:

— Я сказав не мільйонів, а — м і л ь й о н А.

В залі це викликало вибух реготу. Сміявся і сам Єфремов. Борис Федорович чув ці слова на власні вуха і теж... сміявся. Природу сміху цього він так мені розтлумачити й не міг — не збагнув я, чому сміялась зала і Єфремов. І що означала ця дивовижна поправка Єфремова? Панас же Петрович підхопив її тут таки — теж під сміх залі — підрахував, що, оскільки на Україні комуністів лише 250 тисяч, то останні 750 тисяч призначених на винищення — безпартійні трударі... Мені весь час цей ка-

СУМ (не втримався, підкреслив, як звучить, га? — Г. С.), мусів знищувати в першу чергу на випадок повстання“.

Там же через абзац:

”Реальна сила ”СУМ“ полягала в тому, що він готував кадри антирадянських шкідників на найвідповідальніші ділянки нашого будівництва. Про це Павлушков не говорить, про це ви не знайдете спеціального пункту в програмі СУМ, але це витікає з усього того, що ми взнали з допиту Павлушкова...”

”СУМ була бойовою організацією, тому кожний її член повинен був вивчати військову справу. В разі потреби СУМ повинен був виступити, як окрема бойова одиниця“ (могутній батальйон, як ми пам’ятаємо — шість багнетів! — Г. С.).

Ще наводить А. Аграновський шматок допиту:

”Тов. МИХАЙЛИК: — Єфремов дав згоду на затвердження пункту про терор?”

ПАВЛУШКОВ: — Так.

Тов. Михайлик питає: ”Як ви кваліфікуєте тепер СУМ“?

Павлушков категорично відповідає: ”СУМ — це контрреволюційна бойова фашистська організація“.

Це — загальні, так би мовити, постуляти до теми терору. А ось пише наш давній вже знайомець, видатний радянський журналіст (до речі, есер, чомусь помилуваний радянською владою, не важно — чому, помилювали — відробляй!) Д. Заславський, ”Правда“, 18 березня. Тут уже маємо деталі:

”Павлушков розповідає (знову зверніть, звертайте увагу: тільки розповідає, тільки — витікає з допиту, ані жадного тобі документика, і все — Коля розповідає! — Г. С.), що під час чистки студентів Єфремов дивувався, чому студенти не наважаться **знищити** (підкреслення моє — Г. С.) декілька осіб, що провадять чистку...”

Я перериваю Д. Заславського, але знову надам йому слово, вставляю сюди тільки свідчення про те саме з іншої газети — ”Вісті“, 1 березня:

зус сприймається як ідіотизм гравців у шашки, коли один веде гру за правилами атаки, а противник його грає в ”піддавки“.

Згодом уже в бесідах доаналізували ми з Борисом Федоровичем причину сміху. Заля реготала з фантазмагоричної безглузлости всієї справи, як і з обвинувачення в знищенні мільйонів, і Єфремов репліку свою кинув, виправляючи мільйони на мільйон, знущаючись, уже сміючись, щоб підкреслити абсурдність.

"Нарешті, Єфремов просто звернувся до мене — слухай, Миколо, що ж думають собі чесні студенти! Невже спокійно погоджуються з усією цією вакханалією або тихенько в своєму куточку чекають баранами, поки їх не потягнуть на різницю? Невже не стало тепер сміливих юнаків, щоб зібралися **провчити** (підкреслення моє — Г. С.) кількох найнахабніших шпиків із студентства... коли не зможуть добратись кудись повище, до всяких наркомів, що заправляють цією наволоччю?"

Як вам цей діалог? Пригадайте, будь ласка, свідчення мого "свідка епохи" про репресії й доноси серед студентів. Як іще міг реагувати на "всю цю вакханалію" старий чесний вчений, український інтелігент? Правильно реагував. Треба "провчити" — влаштувати "темну" з лантухом на голову — це й ми з тобою, читачу, студентами будучи, з підлотниками робили і, сподіваюсь, діти наші теж від цієї традиції не відмовляться!

Повертаю слово Д. Заславському:

"...що провадять чистку.

Тов. ПРИХОДЬКО: — Чи можу я зробити висновок, що Єфремов наштовхував вас на терористичний акт?

ПАВЛУШКОВ: — Для нього це було б бажано.

На попередньому слідстві Павлушков заявляв трохи одвертіше:

"Єфремов сказав мені: "Невже нема юнаків, які знищили б (підкреслення моє — Г. С.) декількох нахабних студентів, якщо не можна добратись до наркомів?"

Бачили? Як легко й просто посилив ефект досвідчений "пшакал пера" Д. Заславський! У м'якотілих хохлацьких "Вістях" — "провчити". Слабо! Без тіні сумніву "правдист" замінює на "знищити" і викидає "шпиків" — і з'являється справжній заклик до різанини — знизу й до верхів. Вчися, мій читачу, якщо тобі (Боже, збав!) судилося стати радянським журналістом!

І далі читаємо з насолодою Д. Заславського:

"Винувачений (Павлушков — Г. С.) повідомляє, що на другий день після смерті Леніна Єфремов і Дурдуківський говорили, що було б корисно знищити 10-15 найвидатніших діячів партії і таким чином розвалити партію, вважаючи, що смерть Леніна дуже підхожий момент для здійснення терористичних актів. Це питання обговорювалося також і на засіданні п'ятірки СУМ.⁴⁵ Три члени цієї п'ятірки вважали, що теро-

⁴⁵ А не існувало ж СУМ-у в рік смерті Леніна, га? СУМ, за даними слідства, виник у 1925, а Ленін помер у січні 1924, принаймні за рік раніше. То як же?

ристичні акти повинні бути спрямовані проти видатних діячів, а два, в тому числі — Павлушков, — що вбивати кожного комуніста є досягнення і що слід розповсюджувати коло терористичної діяльності на комсомольців і піонерів“ (кошмар! Ну, звірі! — Г. С.).

Член суду питає Павлушкова:

— Чи не було спроб здійснити терористичні акти проти комсомольців?

ПАВЛУШКОВ: — Були, але випадково не вдавалися“.

Повір, читачу, — всіма святими присягаюсь! — ні у ”Вістях“, ні в стенографічному звіті цього нема. Цього: ”Були — але випадково не вдавалися“. Не наважилися ”Вісті“ так неприкрито брехати, все таки — Україна, частина читачів були в залі суду, слухали, стидно журналістові, хоча яке вже там стидання. А правдисту-москвичу Д. Заславському, що втрачати? Хто перевірить? Хто спростує? Нехай спробує! А що, справді, жвачку ремигати! Все теорії про терор та гнилі інтелігентські розпатякування. Невігласи-слідчі не зуміли ні вибухівки підкласти, ні парочку трупів зорганізувати — так журналіст Д. Заславський пером своїм майстерним їх підправить. Були постріли, були бомби й поїзди під укіс — та випадково обходилося без жертв...

Мерзотник ви, Д. Заславський, знайте це на тім світі і нехай нащадки ваші знають на цім!

VI

ПРО ПАТРОНИ ДЛЯ РОЗСТРІЛІВ, ПРО ОТРУТИ ТА ПРО ЗАМАХИ НА ВОЛОДИМИРА ІЛЛІЧА ЛЕНІНА

А втім... Що вже там ганьбити журналіста. Адже він має справу з покиддю. Я, читачу, маю на увазі не покидь з ДПУ й суду-слідства, вони — кати на утриманні влади, з них і питати не варт. Може, не погодишся ти, читачу, з таким моїм суворим присудом, — але покиддю я хочу назвати Колю Павлушкова і все інше преславне товариство. Саме вони перш за все вражають мене, і хочу, щоб вразили й тебе. Дивуйся, читачу, їхній зраді. Це вони зрадили ньеньку-Україну, предків і нащадків своїх, самих себе!

В чудовій своїй праці "Історія українського письменства" С. О. Єфремов писав:

"Збудити великий народ, не останню частку людськості, до свідомого життя, духа живого вдмукнути в приспаного історією велетня, перетворити сирову етнографічну масу в свідому і своєю свідомістю дужу націю — я не знаю більшого заміру на світі, ширшого розмаху для праці, кращої мети серед людей".

Так, заради такої мети варто жити. І Єфремов, не сумніваюсь, ще в юності своїй дав собі обітницю — служити вірою й правдою батьківщині. І 52 роки служив, ніде не збився на манівці. Що ж сталося з вами на 53-му, академіку Єфремов?

У заключному слові один з головних звинувачених А. Ніковський, дипломат, літератор і колишній петлюрівський міністер закордонних справ, який добровільно запрошився з вигнання на батьківщину в 1924 році, скаже:

"...Для того морального розстрілу, який тут робили прокурори, ми, підсудні, самі подавали патрони" (підкреслення мое — Г. С.).

Образно, га? І точно. Цілком точно! Тільки — навіщо ж ви подавали? Ніковський сам на наше гірко-розгублене запитання і відповідає:

"Я говорю тут на трибуні з доброї волі. Мене ніхто не тягнув за язик...Хай знає радянська суспільність і там за кордоном, що так каються нас примусити ніхто не міг. Ми калялися з щирим бажанням убити до кінця контрреволюцію".

Зліва направо: Борис Матушевський, Наталя Собко, Гандзя Луговенко і Микола Павлушков. Київ, 1923 р.

Зрадник ви, Андрію Ніковський, боягуз і зрадник.

Але то — потім. Потім зрадниками й боягузами виявилися вони всі. Розкололися до останку могутні пеньки, що лишилися від крислатих дубів української опозиції. Та для розколювання тих пеньків потрібен був колун-сокира така важка на держальні, яку вганяють у щілину, яка поки ледь тільки намітилася. І важким тим колуном став хирлявий мозгляк Павлушков.

Ось фотографія. На ній ліворуч (в темному) — моя мама. Це рік, з усього судячи, 1923. Фотографував — Микола Павлушков. Мама з подругою (це Гандзя Луговенко) сидять на каналі в кімнаті Павлушкова. Позаду на килимі — бандура. Коля прикрашав своє житло національними реліквіями. Він усе знав і все умів, педант Коля — і фотографувати вмів. Коли я уявляю собі, що ось він стояв і наводив фотоапарат, — мені ввижається, ніби на маму дивилося дуло гвинтівки...

Чого тільки не знав, про що тільки не варнякав педант-вождь! От уже на біду наділив Господь відмінною пам'яттю! Він чув і знав абсолютно все. Одного з шкільних своїх

навчителів, О. Гермайзе, він прозвав "дволиким Янусом", розплескав про те слідству; ту ж мить зроблено висновок, що —

"Гермайзе вів подвійне існування... Оволодівши марксистською фразеологією, Гермайзе одержував від петлюрівських організацій завдання розбещувати і збивати молодь. І він це робив... Він був одним з керівників СУМ. Але з його школи виходили не прикрашені соціал-демократи, а відкриті фашисти"⁴⁶.

Йому, прищавому Колі, достеменно відомо, що лікарі ("доктори-бандити", як таврує їх у "Правді" Д. Заславський), члени медсекції ВУАН, що входили, цілком зрозуміло, до СБУ, обговорювали питання —

"...як краще "допомагати вмирати" всіляким видатним пацієнтам з комуністів — просто отрутою чи щепленням бактеріяльних культур".

Так, так, було й таке. Лікарі-отруювачі 1953 року он звідки, виявляється, свій рід ведуть!... До лікарів-бандитів ми ще повернемося, зараз про Колю. Він скрізь, він — найголовніший! Слушайте:

"Ми взагалі висловлювали побажання (підкреслення моє — Г. С.), щоб медики використовували своє становище й непомітно "допомагали вмирати"... всіляким наркомам та іншим"...

Це знову Д. Заславський ("Правда", 27 березня). Вірити йому не можна, та навряд чи став він "досочиняти" від

⁴⁶ Гермайзе, порівняно молодий педагог — єврей, до речі — і, судячи з усього, педагог блискучий, викладав у трудовій школі № 1 і вів там філософський гурток. Членом гуртка була і мама. Членом гуртка була і активна учасниця ТЕЗ-у Вітя Мазуренко, яка пізніше, році десь у 24-му, повісилася — як подекували, закохавшись без взаємності в Гермайзе. В маминому альбомі (старотрадиційний альбомчик, куди друзі вписували віршики, побажання, вкладали квіточки, малювали візерунки) — напівдитячим почерком —

"Наталі від її товаришки Віті Мазуренко.
10. II. 1922 р."

І відомі рядки Шевченка.

— Чи ми ще зійдемося знову,
Чи вже навкі розійшлись,
І слово правди і любови
В стели-вертепи понесли?...

Закінчуються виписані в альбомчик вірші дуже співзвучно нашій темі:

Свою Україну любіть,
Любіть її во врем'я люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

В останню тяжкую минуту...

себе безглузде "ми висловлювали". Воно політичної ваги злочинцям аж ніяк не додає, але воно цілком у душі невилупка-лідера Колі. Хто — "ми"? Ми — Микола П, ми — мої дядьки і Я, хто завгодно — і Я! Ні, тут провини Д. Заславського нема, все правильно. Ось той же момент з "Вістей" від 1 березня 1930 року, показання Павлушкова на попередньому слідстві:

"Згадалося мені... ми дорікали професора Хведорова за те, що він не "дорізав" Леніна після відомого на нього замаху, згадалося, що під час тієї розмови в нашому домі після смерті Леніна ми взагалі висловлювали побажання, щоб медики... непомітно "допомагали вмирати" усяким визначним своїм пацієнтам з комуністів, усяким наркомам тощо... за можливу зброю в руках лікарів вважали ми тоді не тільки отруту, але бактеріальні культури, якими діяти можна було менш помітно..."

Ми! Знамениті діячі, дядьки мої — і Я, а мені ото всього-навсього 19 літ — який Я герой, га?

Кооператорів (Болозовича й Ботвиновського), як ми вже бачили, теж завалив Павлушков: йому, бачте, дядько Сергій "назвав тоді імена Ганчеля, Болозовича... які повинні були розхитувати радянське господарство".

Після вбивства Петлюри Павлушков дослівно згадує й красиво цитує слідчому для запису (а чи сам записує й подає, всі вони там стали Несторами-літописцями) слова Єфремова:

"За кожний волос його повинна загинути комуністична голова. Страшна повинна бути помста нації на убивство свого проводиря... Хвилею повинні прокотитися убивства комуністичних верховодів у Москві та Харкові..."

Це хто ж — на думку мудрого, сивого Єфремова — мусить здійснити ту хвилю убивств, чи не "ТИРористи" з СУМу, батальйон із шістьох жевжиків?

Вбито повпреда Войкова — Коля напоготові:

"...Вчинок Коверди (вбивця Войкова, польський студент — Г. С.) усі ми троє — Дурдуківський, Єфремов і я — розцінювали, як справжнє героїство. Самого Коверду Єфремов ставив за приклад для нашої молоді... добре б, щоб знайшлася якась смілива душа і проробила щось подібне і в нас у Москві".

Тут таки вибвкє небіж про

"побажання та натяки Єфремова щодо бажаности вбивства усяких там піонерів (звірі! — Г. С.), комсомольців і взагалі... низових діячів... ті вбивства просто зменшували б загальну масу комуністів бодай і на кілька визначних одиниць".

Пам'ять у Колі істинно виняткова. В 1921 році, коли було йому 16, готувався й відбувся невдалий рейд на Україну отамана Тютюнника, а Коля пам'ятає все, наче вчора трапилось:

"...Наскок Тютюнника не був несподіванкою в нашому домі... Єфремов, довідавшись про нього за кілька днів до того, як відповідна звістка з'явилася в пресі, й ходячи нервово по кімнаті, говорив про те, що тому загонові треба прорватися ближче до Києва, де назустріч їм вийде Гайовий з Орликом, а з боку Гумані, Таращі, Богуслава підуть тамошні сили на чолі, як не помиляюся, з отаманом Цвітковським..."

Після такого доносу рідного небожа на дядечка цілком логічно зробити резюме:

"...Встановлено, що БУД і його керівники, до яких належали і вивучені С. Єфремов та В. Дурдуківський, підтримували безпосередній зв'язок з отаманами банд, керуючи (підкреслення моє, вже керуючи!— Г. С.) їхньою діяльністю".

Нормальне резюме — чи ні? На основі с а м и х т і л ь к и доносів підсудного ж небожа? Не хочу, розбирайтеся самі...

Прогорів рейд Тютюнника, розгромлені Червоною армією "банди". Відновлюється економіка, змінюються (чи так?) настрої селян, укріплюється радянський апарат, Червона армія, органи ДПУ — та битим не сидиться:

"...Група Єфремова додержувалась тактики використання негайних можливостей для тривалого організаційного готування, щоб утворити нові кадри для повстання... М. Павлушков свідчить: "...Стихійного вибуху чекати вже не доводилось... Доводилось спеціально готувати це повстання власними силами... В цьому другому періоді СВУ Єфремов так само казав, як і раніш, що село на час виступу виплодить собі нових Зелених, Струків, Орликів, які й вестимуть безпосередньо повстанські загони. Для членів же СВУ... бути немов би політкомаами і організаторами нової національної влади на селі... Одночасно з початком повстання всередині країни повинен був розгорнутись і наступ інтервентської армії..."

А чи не здається вам, надто вже обожнює небіж рідного дядечка? Так і пре на нього, так і прагне в труну заколотити. А хіба психологічно це не виправдане? Як на мене — цілком. Адже — школярик, учень, в рота зазірав і кожне слово ловив; адже нахлібник, за кожний шмат подяку мусів відчувати. А натура — яка? Для лідерства створена,

майбутній вождь. А вожді, тим паче, що не здійснилися, — вчителям і благодійникам своїм помщаються...

Саме після цього показання Павлушкова в матеріялах передсудового слідства вміщено ту чудову заяву Єфремова, яка маківкою виказує всю "липу" СВУ:

"Ми висловлювали думки, що село ще не зовсім позбулося зброї, що її чимало повинно зберігатися позахованої з часів імперіялістичної і громадянської війни, і в потрібний момент її вистачить на озброєння повстанців".

Я вже коментував цю перлину: десяток іржавих наганів і обрізів вибілений сивиною, цілком сповна розуму історик Єфремов збирався протиставити танкам, гарматам і авіації Червоної армії.

Але повернімося до небожа. В його спогадах і гордовитих зізнаннях є свій Мон-Блян, вище котрого — тільки небо...

Приїздить на маневри до Києва товариш Ворошилов. Цілком зрозуміло, керівники СВУ негайно спускають відповідні директиви для СУМу, директиви, в основі яких теоретичні (на жаль, тільки теоретичні) міркування про те, що

"коли знищувати кого, то тільки таких людей, як Сталін, Ворошилов, Будьонний".

І Коля — слухайте! — в своїх показаннях підхоплює вже практично:

"Зустрівши раз у Києві машину Ворошилова, коли той приїздив туди, здається на маневри, я вельми шкодував за тим, що не було в мене зброї, інакше я конче вчинив би замах на того наркома".

А Клим, бач, Єфремович, донецький слюсар, і гадки не мав, бідолаха, що життя його висить на волосинці. Всього-навсього 3 карбованці 70 копійок не вистачило кривавим змовникам на "монтекристо" — лежати б наркомові покійничком... Тиро-ристи зачухані.

Отак переляканий і сердитий на дядьків, прищавий хлопчисько Коля рядив себе в герої. Перед красунею Люсею, перед хирливим військом своїм, перед історією. Вирішив увійти в історію, а назвали зрадником!

А чого я, власне, так уже в'ївся в того нещасного Колю? Ну, розкололи, заплутали, напатакав зайвого. А коли б ні—то не було б процесу, не судили б їх і не понижили? Точні-

сінько все так би й лишилося, не маю в тім найменшого сумніву; не Коля — так хтось інший, Горожаніну, хвала Господу, було з кого відбирати. І не вартий той Коля такої великої уваги. Амінь.

Давайте вже покінчимо з терором, чи що.

Категорично й беззастережно про підготовку в лавах СВУ й СУМу терору взяв на себе сміливість говорити сам тільки Павлушков. Документів, що підтверджують теоретичне й практичне готування терору, як нам відомо — немає, тільки слова. Чому? Прошу, ось чому, передбачено слідством таке пусте запитання, слідство дає пояснення, юридично невагоме, але для дурників цілком переконливе. Коля розповідає (знову Коля, бодай йому!), що одного вечора вийшли вони з дядьком Сергієм в садочок і дядько все крутив коло та навколо — взагалі, мовляв, терор зло, варварство й дикунство і всяке отаке, а далі,

"Покінчивши звичайною цією передмовою, Єфремов сказав, що справді організації молоді слід велику увагу звертати на цю форму роботи, бо ж ніхто крім молоді не зможе робити її, а вона безперечно може дати великі наслідки. На мое зауваження, що як так, то треба буде додати зразу відповідний пункт до нашого статуту, Єфремов сказав, що саме цього і не слід робити, бо такі речі краще ніде не фіксувати".

І квит. І не зафіксували. І кінці в воду. Та висновок попереднє слідство все одно зробило — як начебто існував справжнісінький статут з непідробним пунктом про терор, або гриміли вибухи й валялися трупи:

"Таким чином, дані передсудового слідства встановлюють, що керівники СВУ виховували контрреволюційну молодь у дусі безумовної відданості ідеям терору і готовності в перший ліпший момент застосувати його проти представників радянської влади і комуністичної партії".

Для дурників — переконливо: не фіксували з метою конспірації, а що вже плянували терор — будьте певні який!

М. ПАВЛУШКОВ: "На думку Єфремова, треба було викорінити і, взагалі все, що пахло тільки реальним комунізмом, насамперед усіх об'єднаних навколо Комінтерну, не обмежуючись самими "отечественными" більшовиками.

Звідси резюме — перша частина:

"В дикій звірячій ненависті до комунізму й комуністів С. Єфремов не обмежувався проектом головного винищування комуністів у Радянському

Союзи. Він вважав, що інтереси буржуазного суспільства можна забезпечити лише винищенням комуністів у міжнародному масштабі“.

Резюме — друга частина:

”Прихильник масового терору, запровадженого в період існування БУД, С. Єфремов, не знаючи на нову тактику СВУ — запровадження індивідуальних терористичних актів, — інструктуючи молодь, неодноразово розвиває свою стару теорію масового знищення комуністів. Ця теорія дозволяє не обмежуватися лише терористичними актами відносно керівників радянської влади, але й включати до контингенту об’єктів усю масу партійців і навіть комсомол“.

Вистачить, бо й дурники вірити покинуть.

Сам академік С. О. Єфремов з приводу терору визнав свою провину ось у чому:

”Власне до терору, як системи політичної боротьби, я раз-у-раз ставився негативно. На жаль свій, я не утримався на цій принциповій позиції, і останніми роками, в період СВУ схитнувся був, допустившись внутрішніх суперечностей, про які тепер можу тільки глибоко жаліти“.

Що ж, коли заклик ”провчити нахабних шпиків зі студенства“ — це терор, то Сергієві Олександровичу є в чому каятися — ”схитнувся, допустившись внутрішніх суперечностей“. Більше за душею в нього нема нічого, не закликав він молодь стріляти й вішати, як це успішно робила з тією самою молоддю рідна радянська влада.

А ось зізнання В. Дурдуківського, найдобрішого старого вчителя, закоханого в дітей (”Простіть мені, люди добрі, простіть, якщо зможете!“ — пригадуєте? — кланявся він, випущений на волю, в пояс кожному):

”У своєму безкрайньому націоналістичному засліпленні, в своїй фанатичній ненависті до комунізму і до його кращих визначних діячів, я іноді, добре це знаю і пам’ятаю (підкреслення моє — Г. С.), висловлював терористичні настрої...“.

”Добре це знаю й пам’ятаю“... Бідний стариган...

Із цього всього державний обвинувач Михайлик зробить у своїй погромній промові такий висновок:

”Єфремов і Дурдуківський доводили... смертельну небезпечність для своєї класи непохитного керівництва комуністичної партії — звідси у Павлушкова і Матушевського прагнення знищити Сталіна... наміри знищити Ворошилова під час перебування його на маневрах в районі Київської округи... наміри ліквідувати Скрипника... в якийсь його приїзд до

Києва...⁴⁷. Не стався терористичний акт не тому, що його не хотіли“ (підкреслення моє — а чому? — Г. С.).

Для зовсім уже повного прояснення проблеми терору в діяльності СБУ надамо слово обороні. Адвокат Ратнер:

”Я думаю, що в діяльності СБУ терористична робота не посідала будь-якого серйозного місця. СУМ дійсно мав на увазі провадити цю роботу. Але треба нагадати, що Павлушков і Матушевський, говорячи про терор, мали на увазі свої настрої, переживання. Але від їхніх поглядів, від їхніх настроїв до активної терористичної діяльності — дистанція величезна. Отже, цілком поділяючи суть обвинувачення, що його пред’явив товариш Михайлик до підсудного Єфремова, я все ж вважаю, що до здійснення терору було дуже далеко“.

Адвокат Віленський (захищає Павлушкова):⁴⁸

”Вони бажали бути терористами. Але, товариші судді, для бажання особливої мужності і особливого ризику не треба. Ми, старі оборонці, знаємо, яка прірва лежить між задумами і здійсненнями... Я прошу, щоб у вашому присуді було засудження Павлушкова тільки в міру того, що він задумав, але не вчинив“.

Ти, читачу мій, уже знаєш: помилитися на користь підзахисних оборонцям на тому процесі було небезпечно.

Та лишилося ще одне жажливе звинувачення. Справді — жажливе, якщо воно справедливе хоч на крихту. Медичний терор. Прокурор Ахматов з високої трибуни прорікає:

”Було дуже важко питати професорів, культурних діячів, відомих медиків, чи вважають вони за можливе застосовувати до політичних су-

⁴⁷ М. О. Скрипник — нарком освіти України. ТИРористам не варт було тратити набої для його знищення. В 1933 році це успішно зробила рідна радянська влада: ”оскаженілого націоналіста“, ”ворога народу“ Скрипника довели до самогубства. Він застрелився після того, як з’явилася в пресі погромна стаття ”Помилки Миколи Скрипника“. І він, вистреливши, впав, але зрозумів, що схибив, тільки поранив себе, і вимовив:

— Ще одна помилка Миколи Скрипника.

Цю помилку не довелося виправляти колегам шофера Стасика — заробити свої 7 карбованців; всім, за наркомівську голову, мабуть, платили більше, всю десятку. За два дні Скрипник сконав у лікарні.

⁴⁸ Той самий, що сказав: ”Оборона в цій справі опинилась у становищі оборонців фортеці, що здалася до першого штурму, викинувши білий прапор ще до першого грізного випадку з прокурорських батарей“. Він взагалі красиво говорить: ”У своєму політичному дальтонізмі вони (українські інтелігенти — Г. С.) не бачили інших кольорів, крім жовто-блакитного“ (себто кольору українського національного прапора — Г. С.). Йому ж, Маркові Віленському, належить клясична формула про поведінку й громадську совість радянського оборонця — про неї пізніше.

противників "медичний терор"... Цинічно казали вони про використання медичної науки на знищення творців пролетарської революції. Вони любили поговорити про "незрозумілість" поведінки лікарів після замаху Каплан на Леніна... Лікарі — члени СВУ це розуміли, як можна лікувати хворих комуністів, коли вони "згубили неньку-Україну". У своїх зізнаннях на попередньому слідстві, коли їх не слухали мільйони трудящих мас, вони також чітко зазначили, що не заперечують проти такої методи боротьби... ніхто не заперечував, ніхто не хотів зрозуміти, що така принципова настанова нечувана в історії людства".

Страшненько, правда ж? Ось іще з Д. Заславського в "Правді": назва статті — "Доктори-бандити".

"На війні — як на війні, казали вони... Лікар Підгаєцький обмовився правдивим словом...: у громадянській війні буржуазний лікар не вважає себе зв'язаним міжнародними правилами. Ненависть до пролетаріату перевищує всякі правила "лікарської етики"... Цією своєю терористичною люттю медична група виділялася серед інших груп СВУ".

Жахливо... Давайте копати.

Почнемо з того, що жадної жертви медичного терору нема — не зафіксовано. Спритно діяли? А зовсім не діяли, навіть спровокувати чийсь смерть чи видати чийсь загибель за медичне вбивство "докторів-бандитів" обвинувачам (ДПУ) не вдалося, в матеріялах слідства і суду згадок про подібний прецедент немає. А зробити це — видати чийсь у лікарні смерть за загибель від руки лікаря погодьтєся, зовсім не важко, було б бажання, причепка завжди знайдеться, хіба вже зовсім не вмирили пацієнти в наших лікарів-підсудних. Видать, не шукали слідчі, полінувалися, а трупики — вже ми балакали про це — он як потрібні б! Не подбали слідчі, не потрудилися: а нащо їм? І без трупиків обійшлося. Т о д і обійшлося. А чи обійдеться в звітності перед майбутнім, чи обійдеться для м а й б у т н ь о г о процесу СВУ, який людство раніше чи пізніше, але обов'язково зажадає влаштувати, — про те слідчі не думали, не дбали. І даремно. Та до цього ще повернемося.

Отож — немає жертв. А що ж є?

Є — знову ж таки — спогади прищавого хлопчиська Колі — "пригадалося мені — не лише отруту, але й бактеріяльні культури", з нього почалось. Далі підключили другого героя, прекраснодушного навчителя Дурдуківського, загіпнотизованого слідчим Бруком:

"На одному засіданні медсекції ВУАН обговорювалося питання, як свідомі лікарі-українці повинні ставитися до хворих більшовиків, чи

повинні лікувати їх, чи повинні, розглядаючи боротьбу з більшовиками як бойовий фронт, а себе, як борців на цьому фронті, не лікувати, а нищити більшовиків, своїх національно-політичних ворогів. Здається, ніякої постанови з приводу цього питання не було зроблено, але кажуть (підкреслення обидва рази мої — Г. С.), що були такі лікарі, що висловлювалися за те, щоб українці-лікарі, як солдати на війні, нищили своїх ворогів“.

Як вам подобаються ці ”здається“ і ”але кажуть“? Нещасний старик, ”простіть мені, люди добрі“...

Далі. Допитують Удовенка, лікаря, члена медсекції ВУАН. Він ”пригадує тільки один випадок, коли в колах медсекції говорили про те, що в певний момент політичної боротьби можна не зважати на лікарську етику щодо політичних супротивників. Проти такої постановки питання ніхто не заперечував“.

Що ж, могли лікарі в тісному колі побесідувати в історичному аспекті про медичний терор і лікарську етику, в самому факті бесіди на подібну тему злочину бути не може. Державному обвинувачеві Михайлику цього, зрозуміло, замало. Він починає давити Удовенка:

”Тов. МИХАЙЛИК: — Ви твердо знали, що з пропозиції Черняхівського ваша нелегальна організація (медсекція ВУАН — Г. С.) вступає до другої організації — СВУ?”

УДОВЕНКО вагається, але зрештою тихо говорить: ”... так, в СВУ“.⁴⁹

Тов. МИХАЙЛИК: — Так що незалежно від того, чи ви отруїли якогось комуніста, чи ні, але принципово настановлення вашої медичної секції було таке, що треба відкидати всяку лікарську етику щодо комуністів. Як член СВУ ви відповідаєте за це настановлення? (вже беззастережно — член СВУ! — Г. С.).

УДОВЕНКО: — Відповідаю. Але про знищення комуністів, мовляв, нічого не говорилось“.

Але з зізнань Дурдуківського на попередньому слідстві виявляється, що медсекція ВУАН ішла далі, вона обговорювала справу про те, що більшовиків треба не тільки не

⁴⁹ На попередньому слідстві Удовенко пояснював: ”Черняхівський розповів, що в інших ВИШах українські сили об’єдналися для спільної акції на користь національної справи, пропонував зв’язатись з цими об’єднаннями — ніхто й не заперечував. У такий спосіб медична секція, що й до того провадила контрреволюційну роботу, фактично приєдналася до СВУ“.

Отак: фактично приєдналася — і розумій, як сам знаєш.

лікувати, а знищувати як своїх ворогів. На запит тов. Волкова Павлушков стверджує, що на засіданні медичної секції говорили, що, "лікуючи комуністів, можна, вживаючи різних хемікалій під час операцій, знищувати хворих".

Повернулося "на круги своя" — до Павлушкова. Та він ото як потрапив на засідання медсекції ВУАН?

Ще один допитуваний — професор Підгаєцький став професором за радянської влади, радвлада створила йому умови, відрядила його до Італії й Німеччини; на запитання — "яке завдання ставила перед собою СВУ?" — відповідає: "Повалення радянської влади, реставрування капіталізму. У мене утворилася така уява, що СВУ, власне кажучи, була маленьким додатком до роботи генеральних штабів сусідніх країн".

"Тов. МИХАЙЛИК: — Як ви оцінювали роль лікарів під час повстання, про яке мріяла СВУ?

ПІДГАЄЦЬКИЙ каже, що їхню роль можна визначити формулою: "На війні, як на війні...".

Тов. МИХАЙЛИК: — Скажіть судові, як ви під час своїх зізнань формулювали вашу діяльність в СВУ в цілому?

ПІДГАЄЦЬКИЙ: — Я тоді визнав себе винним приблизно в 20-и методах і способах контрреволюційної боротьби".

Який жаль, що не зажадав прокурор уточнення — що ж то за методи, такий чудовий досвід загинув! 20 метод, поділився б!

Запитує голова суду Приходько:

— Як ви вважаєте — як мусить поставитися радянське суспільство до СВУ, зокрема до вашої діяльності як контрреволюціонера?

ПІДГАЄЦЬКИЙ: — З найбільшою огидою, з найбільшим обуренням і з вимогою суворої кари...

Цей проф. Підгаєцький, визнавши себе винним у 20-и методах і засобах контрреволюційної боротьби, настільки певен був, що всі ці допити й зізнання — весела гра в мишки-котики, що на останнє засідання суду, коли оголошувався вирок, захопив із собою з камери зубну щітку й останній чистий носовичок (всі свої речі), будши впевненим, що тут таки в залі суду буде звільнений і поїде трамваєм марки "А" ночувати до харківських своїх друзів; коли почув професор, що впаляли йому 8 плюс 3 — знепритомнів і гелпнув на підлогу.

З Підгаєцьким розмови про терор немає.

Та ось — Барбар⁵⁰. Керівник секції ВУАН, старий до-свідчений лікар, асистент знаменитого Стражеско. Лікував багатьох керівників партії й радвлади на Україні — був особистим лікарем П. П. Любченка; це йому Любченко зашепотів одного разу, увійшовши до камери:

— Розстрілів не буде, передайте всім...

Нумо, замислись, читачу: що в цьому — милосердя, підтримка звинувачених, котрих (Любченко те знав) звинувачувати ні в чім, чи підлий заклик — "кайтесь, кайтесь, кайтесь! я обіцяю — розстрілів не буде — та для цього кайтесь!" Що?

За гетьманщини Барбар був "директором медичного департаменту" — міністром охорони здоров'я. За денікінщини був головою Червоного Хреста. Перед тим, до революції, його за революційну діяльність судив царський суд, про що записано навіть, як вказує захисник Ривлін, в збірнику "Історія революції на Україні". Так, каже Ривлін, за поляків був комісаром шпиталю, підсудний не заперечує цього, "...але на його честь треба сказати, що саме завдяки Барбару й іншим товаришам 3000 червоноармійців, залишені в Києві після відступу червоного війська, були визнані за цивільних хворих і завдяки цьому ніхто з них не потерпів. Про це оборона подала відповідні матеріяли судові..." (далі захисник скаже: "Не довгою ізоляцією, а дуже короткою можна зробити з Барбара чесного радянського лікаря. Про це я прошу суд"; Барбару дають 8 плюс 3; про обставини його загибелі в таборі — скажу).

Щезли матеріяли, подані судовою обороною, ніде їх більше ні разу не згадали, закатали Барбара Аркадія Олексійовича, якого судив царський суд, який (Барбар) врятував 3000 червоноармійців. Та мова про інше. При допиті Барбара на всю залу з трибуни пролунало:

"Члени медичної групи СВУ, обговорюючи питання про те, як ставитися до хворих комуністів, вважали за потрібне замість лікування гу-

⁵⁰ Аркадій Олексійович Барбар, прекрасний лікар, великий жартівник, дотепник, заводіяка, співак. У нього був чудовий баритон. Григорій Холодний співав тенором, другим тенором, у сліпого полтавця Товкача (оборона назвала його "в квадраті сліпцем — фізичним і політичним") в тюрмі прорізався високий тенор, і Чехівський мав голос. І в загальній камері після суду утворився квартет української професури — заслухаєшся! А пісні, пісні які! Все про велику воленьку та про неволеньку,— їх на неньці-Україні ще з часів татарви сліпі кобзарі наспівали на багато-багато прийдешніх поколінь, до страшного суду вистачить...

бити їх. Ось слова Барбара на попередньому слідстві, що від них він не відмовляється і тепер: "більшовики жалю не викликають і лікарської етики не заслуговують"... осліплення і навіть моральне дикунство панувало в СБУ..."

Проте, додається в газетному звіті: "...щождо медичного терору, підсудний відповідає, що він його не здійснював, а лікував і вилікував кількох комуністів".

Одне слово, читачу, про медичний терор я відшукав у газетах і навів на цих сторінках усе. Принаймні — все, що доводить наявність терору. Суди сам, чи реальний той жах. Додам іще висловлювання адвоката Ривліна:

"На щастя, про медтерор були тільки балачки. Я смію запевнити, що від цих слів до справи була дистанція величезна".

А набула вся розмова про терор (не лише медичний) такого грандіозного розмаху знову ж через прищавого вождя. На попередньому слідстві й пізніше на допитах він дуже добре відповів на сзутське запитання громадян начальників (цитую за "Правдою" від 18 березня):

"На запит прокурора, яке враження справила на Єфремова смерть Леніна, Павлушков цілком спокійно, мовби він говорить про звичайні речі, відповідає:

— Відчувалося, що він сприйняв цю звістку, як можна прийняти звістку про смерть великої людини..."

І заткнись, Миколо, помовч, ти добре відповів! Ні, тягне, несе навіки переляканого до самої прямої кишки героя!—

"...В той же час він сказав, що значного політичного значення ця смерть мати не може. Тут таки було висловлено думку: шкода, мовляв, що свого часу Каплан не докінчила свою справу, або що їй не допомогли докінчити її лікарі, що лікували Леніна".

Отак. Жах?! Таке — про Леніна! Але вчитайся, вдумайся — і ти, читачу, зрозумієш, що Єфремов висловив цілком правильну й анітрохи не цинічну й не жорстоку думку. Тільки в другій її половині думку цю газетярі й слідство ледь-ледь підредагували. Справді: Ленін понад рік перед смертю був важко хворий (паралізований і майже німий) і фактично біля державного керма не стояв. Тоді не вміли ще приховувати, не ховали від народу хвороб або смертей вождів, як навчилися пізніше, коли кат Сталін з 2-го березня лежав трупом, а народові повідомляли, ніби він хворий і віддав кінці тільки 5-го, поки Маленков, Хрущов, Берія

ділили владу. Ще в тому ж 1930-му І. Ходоровський друкував в "Известиях" спогади, де писав:

"4-го грудня 1922 року я отримав від Володимира Ілліча такого листа... (цитує про шефство осередків міських над сільськими — Г. С.) Через 7—10 днів після вищенаведеного листа на Володимира Ілліча обрушився новий важкий удар, від якого Ілліч так і не поправився".

Проте, можливо, відносно політичного значення смерти вождя Єфремов і помилявся: мислив він так, виходячи з його відомих історичних паралель. І далі він продовжував розвивати свою думку: "От коли б свого часу Каплан докінчила свою справу, або доктори, що лікували Леніна не змігли повернути його до життя — от тоді його смерть в момент найактивнішої діяльності та від руки вбивці, "імперіалістичного найманця", була б бомбою". Цинічно? Анітрохи, цілком тверезі роздуми людини, що тямить в історії й у політиці, можна з ними не погоджуватися, але ніякої жорстокости в них немає. Хтось із дійшлих, з досвідченим оком слідчих жорстокість, цинізм і моральне дикунство тут побачив, підредагував, вип'ятив, роздмухав — і пішла палажкотіти жаклива пожежа терору по сторінках матеріалів процесу. Пожежа та дала прокурорам право бити на сполох:

"І коли зважуєш всю вагу вини злочинів, що їх заподіяли підсудні, коли вдивляєшся у криваве контрреволюційне минуле підсудних Єфремова, Чехівського, Ніковського, Дурдуківського і Ганцова, коли ще раз аналізуєш жакливі пляни, виконавцем яких повинен був стати Павлушков, то робиться ясно, що проти цих людей є один засіб соціальної оборони — розстріл". (З промови державного обвинувача Михайлика).

Що ж, досить про терор. А втім — стоп, перелік неповний: один терористичний акт все таки наявний. Панас Любченко, закінчуючи розділ про терор у своїй блискучій, багато разів нами вже цитованій промові, вигукує:

"Оскаженілий професор інституту народної освіти Холодний протягом ночі зі спринцовки чорнилом записував пам'ятник вождю пролетарів — Леніну".

Як, як? Зі спринцовки? Навіщо —зі спринцовки? Що за безглузді витівки? Це — "Вісті", а ось — "Правда":

"На зборах вчительської організації не тільки промовлялися антирадянські промови, а відбувалися й випивки. "Ковбаса й чарка" були обов'язковою приналежністю в реалізації романтичної козацької старовини. Невідомо, в п'яному чи в тверезому вигляді педа-

гог Холодний,⁵¹ якому ще належить розповісти про свої подвиги на суді, в Чернігові забризкав чорнилом пам'ятник Леніну. Він сам хвалився тим у розмові з Залеським“.

(Принагідно: Залеський розпатякав про те слідству, дав до рук слідчим блискучий факт терористичного акту, та все одно свої 5 плюс 2 вхопив).

І після "Правди" нічого не второпали. Справді — по п'янці, чи як? Так кажуть, ніби Холодний в рот хмільного не брав... Ану, пошукаймо ще. Ось із промови Якимишина:⁵²

"Щодо характеристики Холодного, товариші судді, то досить яскравий ганебний епізод з діяльності Холодного в Чернігові. Холодний, що вважає себе культурною людиною, допустився ганебного вчинку, заливши вночі червоним атраментом пам'ятник Леніну. Чим, як не дикою звірачою ненавистю до вождя пролетарської революції, можна пояснити цей вчинок оскаженілого підголоска буржуазії? В одному цьому вчинку віддзеркалилася вся контрреволюційна суть Холодного. Він органічно не приймав соціалістичної революції. Він весь час мріяв про загибель диктатури пролетаріату, про повернення капіталістичного ладу. Не тільки мріяв, але й діяв“.

А в чому ж — дія? Як же, пам'ятник і чорнило... Ні, все таки не... не зрозуміли. Навіщо, в ім'я чого?

"Політичне хуліганство Холодного (він облив червоним атраментом пам'ятник Леніну) оборонець гостро засуджує, але пояснює його тим, що в цей час Холодний перебував у стані, близькому до афекту“.

Ясно. Нажлуктався хлопець. В рот не брав — з якоїсь нагоди взяв, сп'янів, поліз до Ілліча, цілуватися, в портфелі випадково нагодилася пляшка червоного чорнила, і він, примовляючи: "Ілліченько ти наш, червоний наш вождь, ось я тебе зараз чер-во-нень-ки-им!" — заходивсь його поливати. Стривайте, аж там десь ще спринцовка згадувалася — вона ж ото як до портфелю трапила? Виходить — задовго готувався?

З допиту Холодного:

⁵¹ Той самий Григорій Григорович Холодний, який при першому опитуванні підсудних — єдиний з 45-и гукнув: "Звинувачення не визнаю! Дам пояснення!" — і замовк, і не дав пояснень, і визнав себе винним, і був закатаний і розстріляний.

⁵² Не числиться прокурор Якимишин серед живого населення СРСР з 1935 року.

"...Свій інцидент з погруддям т. Леніну, яке він оббризкав атраментом, він вважає за гайдамацький вчинок, зроблений в стані афекту, і тому суворо засуджує його".

Бідний Ілліч, ні за цапову душу постраждав... Тільки навіщо так багато про це, ніби й справді про серйозне й жакливе? Прокурори всі підряд, захист, допит про те саме — невже важливішого нічого немає? Та в тім то й справа: немає. Цей пам'ятник, забризканий червоним чорнилом, — єдиний "терористичний акт". Одна із здійснених акцій. То все — бовкання, словеса, а це — акція. Безглуздя, — але акція. Як він його вночі, із спринцовки, червоним чорнилом, — сам, дивись, вивозився по вуха...

От і все про найстрашніше на процесі СБУ — про терор і "ТИРористів". І про прищавого героя, що увійшов в історію зрадником і провокатором — теж усе.

І про СУМ, яким він керував, досить. Хіба от іще до СУМ-у.

Крім СУМ-у ще були гуртки — "підготовчі до організації", як показує Єфремов: гурток Гермайзе для вивчення філософії й української історії, гурток Чехівського (з колишніх учнів школи № 1, товаришів рано померлої дочки Чехівського), ще два гуртки — "відомостей про них немає жодних", так записано в матеріялах попереднього слідства.

Є в мене відомості про один з них. Створила його моя мама і звався він "Газамотор". Мама в школі була майстерницею — акомпаньювала хоріві, грала Гріга на концертах і Бетговена, писала п'єси-казки для шкільних вистав, вірші писала — з нею прагнули товаришувати, до неї залицялися хлопці. Центром їхнього гурту були Матушевський, Димнич Василь, Павлушков, Гандзя Луговенко, Вітя Мазуренко. І якось вони зібралися, читали вірші, співали, гомоніли про все на світі одразу, як це властиво юності — здається, саме того дня зфотографував Павлушков двох подружок Гандзю і Наталку. І мама вигукнула:

— Слушайте, а як це так, що наш тісний гурт не має свого наймення? Нумо, зараз ми це виправимо!

І тут таки вхопила словник чужоземних слів, заплющи-лась, відкрила, тицьнула пальцем — і потрапила в слово "газомотор". Неоковирне слово, та доля є доля. Тут таки вкупі придумали й розшифровку свого наймення, довелося тільки "о" замінити н а"а": "Готуємо Артистів Залізної Армії Майбутніх Атлантід Тобі, о, Робітництво!" І довго вони

ще сходилися під стяги свого "Газаматора" — сперечались, співали, читали вірші, аж поки мама 7 березня 1924 року не виїхала до Харкова.

Дату цю — 7 березня 1924 року, день від'їзду мами з Києва, назавжди, до Харкова — не я запам'ятав і не я в записках маминих знайшов. Пам'ятає ту дату Борис Федорович Матушевський. Велика дружба об'єднувала їх, з великим сумом він її в день 7 березня проводжав...

VII

А СМІХУ БУЛО!...

Отже, в загальних рисах — все зрозуміло. Фінита ля комедія — точніше, фінита опера СВУ. Можна закруглятися. Хіба деякі штрихи.

Як ставився до процесу СВУ народ? А загалом — байдужісінько. Гадаю, найповніше й найточніше висловила це стара мама подруга Настасія Максимівна Ніженець.⁵³ Філолог, доктор наук — спеціаліст з української літератури XIX сторіччя. Нині на пенсії, двічі бабуся. Батько її сів у 37-му абсолютно невинуватий, одержав розстріл, чудом вона його врятувала. Я спитав Настасію Максимівну: як вона вважає, могла мати написати в комсомол того листа, що став доносом?

— Не знаю, — сказала вона, — я звикла говорити про те, що мені відомо, а про листа такого не чула нічого. Ні від Наталі, ні від Івана (мій батько — Г. С.). Зв'язана вона з ними була, розповідала мені, це пам'ятаю, листування в неї з кимось із них було, не погоджувалася вона, критикувала їхні погляди (дружба Настасії Максимівни з матір'ю й батьком — це вже харківський період, починаючи десь із 1926 року — Г. С.). Потім вона відійшла, вийшла з організації. Чи писала якусь заяву про вихід, писала до комсомолу — не знаю... Але ти даремно надаєш цьому таке велике значення. Ми всі, тодішня молодь українська, сприйняли цей суд як цілком закономірне й нормальне явище: недобитки петлюрівські, колишні міністри-націоналісти, керівники церкви. Дивувалися тільки, як це вони досі викладали, вчили молодь, наукою керували. Ми вважали їх ворогами. Не замислювалися ми, чи хотіли вони збройного повстання, не сприймали всерйоз балачок про терор, відновлення влади поміщиків з буржуями, а що буржуазний історик Єфремов — націоналіст, в це ми вірили. Та я й зараз так

⁵³ Н. М. Ніженець я називаю, не боюся виказати її, бо виказувати нічого, її свідчення можуть бути записані їй тільки в позитивне сальдо.

Мама, Наталя Миколаївна Снегір'ова-Собко, 1940-ий рік.

вважаю, так воно і є. Ну, а якісь помилки в обвинуваченнях могли, певна річ, бути — так їх же й присудили не до розстрілу. І не забувай тієї епохи, пам'ятаєш вірші? — "Нам голубіють береги комуни золотої!" — жило для всіх нас гасло: — "Даєш всесвітню революцію!" — ми захоплені були грандіозним розмахом нового життя, і мама твоя була захоплена, подумаєш, якихось там півсотні недобитків-націоналістів судять! Ні, ми вірили, не сумнівалися нітрохи в законності процесу. І Наталя вірила. Вона була на процесі, я точно пам'ятаю — радилася зі мною, що їй одягти, яке плаття, хоч який у нас тоді був гардероб, хіба хто про сукні піклувався; зовсім інші були запити й прагнення — націленість на світову революцію! І ніякої, запевняю тебе, трагедії у всьому Наталя не бачила...

Те саме кажуть інші друзі мами й батька: вірили, захоплені були грандіозністю розмаху.

Про які реакції народу писали в ті дні газети? Ну, це не важко вгадати.

"Известия", 23 квітня 1930 року:

РОБІТНИКИ УКРАЇНИ ВІТАЮТЬ РІШЕННЯ СУДУ В СПРАВІ "СВУ"
...Вчора й сьогодні в Києві відбулися збори на ряді підприємств...
На зборах робітники піднімали клопотання про нагородження працівників ГПУ, що розкрили контрреволюційні дії "СВУ", орденом Червоного прапора".

Як нагородили працівників ГПУ — ми вже знаємо.

"Правда", 25 березня:

ВІДПОВІДЬ ЗРАДНИКАМ
(лист до редакції)

"Протестуючи проти контрреволюційної змови "СВУ", відаю один свій винахід на посилення фонду індустрії нашої країни і один з на оборону країни Осовіяхему для застосування в військовій медицині. Мій приклад закликаю наслідувати інших товаришів винахідників.

Лікар Мартов".

"Вісті", 9 квітня, вміщують аж три відгуки:

**У ВІДПОВІДЬ НА ШКІДНИЦТВО — ПРАЦЮВАТИ УДАРНИМИ
ТЕМПАМИ**

Сьогодні 16 професорів Київського Інституту Наросвіти, звідки чимало членів "СВУ", оголосили себе за ударників щодо готування кадрів червоних педагогів.

ШКІДНИКІВ ВИКИНУТИ З ЛАВ ЧЕСНИХ ТРУДЯЩИХ

Збори професорів і навчителів Київського медичного інституту у своїй резолюції рішуче відмежовуються від контрреволюційної купки в "СВУ"... Збори вважають за потрібне повести самоочистку своїх лав від шкідників... Резолюцію підписали 99 професорів, асистентів, навчителів, серед них такі відомі професори, як Стражеско, Губергріц, Гакебуш, Кримов, Нещадименко.

"УТОДІК" ВИКЛЮЧАЄ З СВОЇХ ЛАВ УЧАСНИКІВ "СВУ"

Правління "УТОДІК" (Українське товариство драматургів і композиторів) виключило з лав своїх членів активних учасників "СВУ", між ними Старицьку-Черняхівську.

А от іще з "Правди" цікавий відгук на процес, хоча згадок про СВУ в ньому й немає. У "Вістях" — дивись вище— резолюцію підписали відомі професори Стражеско, Губер-

гріц, Гакебуш, Кримов, Нецадименко. Це справді видатні вчені, визначні медики зі всесвітніми іменами. Навіщо ж вони підписували? Навіщо підписував професор М. Д. Стражеско, в якого "доктор-бандит" Барбар був улюбленим асистентом? А от слухайте — "Правда", 23 березня, з рубрики "З усіх кінців Радянського Союзу":

"Видатний український вчений-фізіолог... (перераховані посади й звання) ...академік Палладін подав до бюро партосередку Харківського медичного інституту заяву з проханням прийняти його до лав ленінської партії. В бюро осередку академік Палладін прийнятий в кандидати КП(б)У".

Адже — це те саме підписання резолюції. Ложку до столу, в самому розпалі процесу СВУ, по якому проходило чимало колег і товаришів Олександра Володимировича Палладіна, подав він заяву в КП(б)У!

Дуже зримо уявляю собі стан академіка О. В. Палладіна, видатного вченого. Був він тоді в розквіті сил, 45 річний академік, учень і послідовник І. П. Павлова, директор щойно заснованого за його ж ініціативою Українського інституту біохемії...

І входить до кабінету директора-академіка особа — сіра й упевнена. І каже:

— Шановний Олександр Володимировичу, ви були, здається, вчора в оперному театрі?

— Був, — морщиться господар кабінету.

— Які криваві негідники!

Мовчанка. Мовчить Олександр Володимирович: сам корінний інтелігент, син академіка В. І. Палладіна, відчуває він огиду до брудного цькування невинних братів своїх.

— Всі співробітники нашого інституту письмово висловилися в плані засудження націоналістичних запроданців, — безбарвно цідить сірий.

Мовчить академік.

— Годилося б і вам, Олександр Володимировичу.

Мовчить академік. Нахилиється сірий через стіл, з притиском обрубує слова:

— Є така думка, громадянин академік. Ваше слово — багато важить. В цій ситуації, коли дехто ще сумнівається, і за кордоном кричать і брешуть... Розумієте?

Мовчить академік. Гнівом закипає, подумки накручує зовсім не інтелігентні матюки. Але — мовчить.

А сірий — впевнений знову клеїть:

— Ми з вами нещодавно балакали про ваш вступ до партії більшовиків. Чому б вам зараз не подати заяву?

Спрямовує академік погляд на негідника — повний ненависти й безсилля погляд. І мовчить.

— Пора, любий Олександрє Володимировичу, давно вже час. І моментець нині дуже навіть підхожий.

— Потім, — захрипло вичавлює з себе Палладін, директор щойно з такими труднощами утвореного інституту. — Встигнеться.

— Тепер. Тепер треба, — натискує негідник. — Інакше... Інакше можуть нас з вами не так зрозуміти.

Мовчить академік.

— То як же, Олександрє Володимировичу? Ось і папірчик чистенький, і ручка — пірце золоте... Пишіть: "В бюро осередку..."

— Дома напишу, — вихрипує академік.

— І завтра принесете? Я завтра ж, зраночку й прибіжу!... До побачення, до побаченнячка, любий Олександрє Володимировичу...

Бридко академіку, синові академіка. Гидко, ганебно. Та що діяти? Ат, чорт їх забирай, тих сволот! Аби тільки існував інститут. Аби лиш не заважали працювати. Аби просувати науку. А їм... тим нещасним, які до того ж самі себе топлять... чим я їм допоможу? Чим? Прости мені, Господи...

І академік Палладін присуває папір, пише:

"В бюро партосередку..."

І живе він до 80 років. І вручає йому батьківщина і радянський уряд чотири ордени Леніна і привласнює звання Героя Соціалістичної Праці...

А не напиши він тоді заяви до бюро партосередку? Га?

Отак вони, видатні вчені з світовими іменами, і підписували. І продавали, і зраджували. І купували тим благополуччя своє — і своєї улюбленої науки для свого улюбленого народу.

А друг батька й мами М. В. (пенсіонер, колишній директор технікуму, двічі дід і садовод) розповів смішне:

— Твоя мати — кришталєво чиста людина, — почав він, — можеш бути певен. І взагалі — нащо воно тобі? Хто що може поставити тобі за неї в провину?... А, ти не про те — ну, як знаєш. І все одно — покинь це, ні до чого воно тобі. Я завжди дотримував принципу: роблю — що положе-но, не в своє не лізу. І від учителів своїх завжди в колективі вимагав: служиш — давай чесно служи тому, хто тобі гро-

ші платить і жити змогу дає, не згоден, не бажаш служити, не плескай язиком, а йди геть... А щодо процесу — я його в деталях не пам'ятаю, а замислювалися ми тоді про це мало. Це ж там Панас Любченко їх громив, да? А цікаво потім з Панасом получилось. Я вчився з його дружиною в один час в ІНО — вона на курс старша була — красива баба, з культурної сім'ї, знайомі були з нею, розумієш, по інституту. І в 37-му він бац — кулю собі і, балакали тоді, їй теж. І — ворог народу. І був у мене помгосп на робітфаци, єврей миршавенький, розумієш. І раптом викликають мене, а навколо арешти, саме тільки-тільки, буквально вчора оголосили Любченка ворогом народу, — і сидить отак наш парторг, з ним ще хтось чужий, і він там стоїть, той єврейчик, розумієш, помгосп. І повідомляють мені — на нього, на єврейчика показують, — що я вчився разом з дружиною Любченка, товаришував з нею і вдома у них бував. І от — сам дивуюся, як мене осяяло, мене ж завжди всі тугодумом вважали, тухтієм. Глянув я на нього, на жидка того, і як осяяло мене. Цілковито, розумієш, спокійно кажу: "Вчився в один час, — кажу, — вірно, але навіть знайомий не був; так — вітався, баба красива, а Любченка в очі ніколи не бачив і бачити не бажую. А от що ти, — на помгоспа пальцем, розумієш, — на першотравневому параді ніс портрет Любченка і "ура!" йому горлав — це я сам бачив і чув і весь наш дружний колектив підтвердить!" Отак, розумієш. На другий день щез жидок — тільки п'ятами блиснув.

Смішно, правда ж? На процесі СБУ в залі оперного Харківського теж було чимало смішного. Сміялася вся зала і сам Єфремов, коли оголосили текст львівської газети "Діло" про гордовиті слова Єфремова — "Хочемо незалежної України!" Сміялися, коли Єфремов поправив "мільйонИ" на "мільйонН". Сміялися, коли Холодний пояснював свій нельояльний, з червоним чорнилом, "замах" на Ілліча.

Сміялися, коли Панас Любченко "врізав":

"Тов. ЛЮБЧЕНКО: — Чи вірно я вас зрозумів: ви причисляли себе до лівого флангу СБУ, котрий збирався реставрувати капіталізм?"

ГЕРМАЙЗЕ: — Правая, лівая де сторона (це він процитував віршик з пісні п'яниці, котрий увечорі плентає додому й не може розібрати, де яка сторона вулиці — Г. С.) — тут не розбереш".

Ще, здається, й підспівував трохи — ха-ха-ха! — прокотилося по залі (опера! — та й годі), сам Гермайзе теж сміявся. Він і ще посмішив глядачів, коли заявив, що взагалі

до СВУ відношення не має, "проте, Гермайзе вважає себе за контрреволюціонера, бо іноді в приватних розмовах вів контрреволюційні розмови з молоддю і під час гулянок і екскурсій студентів дозволяв собі критикувати заходи рад-влади..." А як дотепно знущався Гермайзе — ото вже культурний, нічого не втнеш, історію достеменно знав! — над собою й своїми колегами! "Знущаючися над своїми товаришами по лаві підсудних, він назвав їх "пирятинськими лютерами й солом'янськими савонаролями", намагаючись самого себе зобразити "Гамлетом з Житнього базару" — сміх та й годі.

Ну, заявами з приводу причетности своєї до контрреволюції насмішили залю чимало підсудних, наприклад:

В. ДУБРОВСЬКИЙ, редактор Інституту Української Наукової мови; він визнає, що з осені 1927 року був членом контрреволюційної організації "ІНАРАК", і додає:

"Я знав від Дурдуківського про існування ширшої контрреволюційної організації української інтелігенції і **можу думати** (підкреслення тут і далі мої — Г. С.), що ця група вважала групу "ІНАРАК" за свій осередок. Я вважаю себе і за члена СВУ..." Дубровський називає себе фашистом".

П. О. ЄФРЕМОВ — брат **С. О. Єфремова**, дніпропетровський професор — так сказав:

"На запит оборонця Вознесенської Єфремов відповів, що він "активним політичним діячем ніколи не був, а свою діяльність розцінює як злочинну — контрреволюційну".

Посмішив людей **В. ДУРДУКІВСЬКИЙ**, коли член суду професор Соколянський заявив, що в книжці "З практики трудшколи", яку підсудний редагував у 1923 році, ні на одній сторінці немає слів "радянський", "соціалізм", "комунізм", "диктатура пролетаріату", "кляс" тощо.

— Чи вважаєте ви, що це було педагогічне шкідництво?

— Згоджуюсь, що це було шкідництво, — відповів старий вчитель на превелику потіху залі.⁵⁴

⁵⁴ Трагічна постать процесу — **В. Ф. Дурдуківський**, мабуть — найтрагічніша. З цим його "простіть мені, люди добрі", яке все звучить у мене в вухах, загінотизований Бруком, розчавлений, — кається, прагне всіх порятувати — і натомість зраджує, топить. А найбільш людяну характеристику дає йому оборонець його Пухтинський, один із найстаріших і найрозумніших київських адвокатів. Пухтинському пощастило, дали смерті своєю смертю (діти тільки сиділи): "Дурдуківський, як і всякий вчитель, трохи людина в футлярі... людина м'якої волі... перетво-

Сміялися, і коли слухали про шкідницьку групу "ІНАРАК", що шкодила в справі складання українських словників, "віддаляючи українську мову від пролетарських мас, викидаючи інтернаціональні слова і перетворюючи українські словники на зброю шовіністичного виховання мас".

А до речі, що воно за "ІНАРАК"? А це теж весела історія. Це в Інституті української наукової мови Академії наук під керівництвом знайомця нашого Г. Г. Холодного, великого жартівника, який раніше в Чернігові поліз до бюсту Леніна з чорнилом, жартівники-співробітники для власного розважання придумали гурток, назвали його дивним словом з модного в той час роману Винниченка "Соняшна машина" (щось на зразок "Газаматора" з участю моєї мами), придумали собі, чудії отакі, смішні прізвиська й розважалися. "ІНАРАКУ" Коля не забув і скінчилися жарти ось чим.

"Правда", 5 квітня, Д. Заславський:

"Кінцевою метою "Інараку", як заявляють звинувачені, була підготовка до того, щоб "на випадок створення УНР посісти відповідні керівні посади в державному апараті"... Інараківці ставили також на порядок денний своїх засідань питання про повстання й індивідуальний терор... Для кращої конспірації всі учасники "Інараку" мали псевдоніми. Так, Кривенюка звали "Бородачем",⁵⁵ Холодного — "Гарячим", Шарка звали "Сірко" і т. п... А коли треба було поїхати в ділових справах до Наркомосу в Харків, то ніхто не захотів їхати, аби лиш "не зустрічатися з представниками радянської влади".⁵⁶

Отак обернулися жарти!

Зажди, читачу, може — не переконув тебе уривок із Заславського?

Ввижається тобі, ніби й справді "ІНАРАК" — терористична конспіративна банда? Ось перечитую і знеачка засумнівався: може, й з приводу інших моїх доказів лиши-

рився не на педагога-супільника, а на педагога-квочку." Як то тій квочці, що квоктала над своїми курчатами-школярами, вважати, що він, їхній педагог, занапастив їх!

⁵⁵ Посміялися в залі коли дізналися, що Михайло Васильович Кривенюк (і справді — "Бородач", бородинища від брів до пояса, голова Чорномора!) — зять Лесі Українки, чоловік рідної сестри великої української поетеси-революціонерки, а "в минулому був революціонером, його переслідувала царська влада" (захисник Обуховський).

⁵⁶ Га? Розчудесний привід для того, щоб звинуватити в контрреволюційній діяльності — не схотіли їхати до столиці, аби не зустрічатися з представниками влади! Як могли громадяни газетярі писати про таке? А більше ні про що, от їхня біда!

лися в тебе сумніви, непереконаливі для тебе мої докази? Перебираю подумки деякі моменти: терор докторів-бандитів "ТИРористи" Павлушков і Матушевський, позахована зброя для повстання, напівлегальний "ТЕЗ" — підпора СВУ, історія В. М. Ганцова, відсутність документів у обвинуваченнях, жалюгідна безпорадність підтасовників-журналістів... Ні, начебто не повинні виникнути у тебе сумніви. Ну, а про "ІНАРАК" — ось іще на всякий випадок читай:

"КРИВИНЮК ("Бородач", редактор Інституту Української Наукової Мови — Г. С.) розповів, що наприкінці 26 року в інституті... група штатних працівників інституту, так званий актив, об'єдналися для того, щоб "боротися з анархією в інституті". Коли вийшла книжка Винниченка "Соняшна машина", цей інститутський актив дав своєму об'єднанню назву "Інарак"... Про внутрішню "СВУ" і її завдання він, за його словами, довідався тільки під час слідства, так само як і про те, що "Інарак" — філія "СВУ"... На запитання оборонця тов. Обуховського Кривенюк запевняє, що коли б він знав раніше, що "Інарак" є філія контрреволюційної організації, яка має за своє завдання повалити радвладу, він би ніколи не був членом "Інараку", а звідси і "СВУ".

ШАРКО (теж редактор Інституту — Г. С.): "...в інституті зібралось чоловіка з 8 або 10 працівників інституту і утворили об'єднання, щоб боротися з "козацькими вольностями", що існували в інституті"... Про "СВУ" він уперше почув 28 року від Холодного, який говорив, що на чолі з Єфремовим є якась організація... За словами підсудного, про завдання "СВУ" повалити радвладу — він, мовляв, довідався тільки на попередньому слідстві. Підсудний заявляє, що раніше він навіть не бачив, що "Інарак" є філія "СВУ". Про все це, бачте, довідався тільки на суді... "Тільки тепер я бачу, що фактично я був членом "СВУ" і що "ІНАРАК" був її філією."

ТУРКАЛО (редактор Інституту — Г. С.): "У грудні, коли робота в технічному відділі погіршала, частина штатних редакторів почала часто збиратися, щоб обміркувати, як боротися з "тими, хто невправний з термінологічною роботою". У другій половині 28 року це об'єднання назвали "Інарак". Туркало запевняє, ніби "Інарак" існував тільки, щоб налагодити роботу інституту...

"Чому ж тоді ви дали псевдоніми членам "Інараку"? — запитує прокурор Якимишин.

— Для того, відповідає Туркало, щоб законспіруватися від своїх людей в інституті. Взагалі ж я прийняв ці псевдоніми, як жарг...

Закінчуючи свої зізнання, Туркало заявляє, що своєю роботою в "Інараку" він все ж вважає за контрреволюційну, ганебну й засуджує її (підкреслення моє, знайома формула — Г. С.).

Більше про "Інарак" не знайшов нічого. Міркуй сам.

Веселилася зала, слухаючи і підсудного Чехівського. "Известия" подають цей момент так:

"Цей завзятий контрреволюціонер, петлюрівський прем'єр і погромник 5 годин закликав суд і глядачів далі укріплювати диктатуру пролетаріату, боротися з світовою буржуазією, індустріалізувати й колективізувати країну.

Даремно йому кілька разів нагадували, що тут не мітинг і що він не доповідач, а підсудний, що звинувачується в тяжких злочинах, — він нахабно продовжував цитувати Маркса і, потрясаючи кулаками, громити Антанту".

Ну, а Ніковський взагалі викликав у залі гомеричний регіт.

"Известия", 16 березня:

"Почавши з істеричної п'ятигодинної лекції... почавши з того, що він, Ніковський, ніколи не посмів би піти проти своєї України, що, навпаки, повернувся він до Києва в 1924 році в наслідок "психічних хитань" та інших переживань і розчарувань", він змушений був сьогодні на кінець засідання перед лицем убивчих документів (брехня, не було документів — крім зізнань того ж Ніковського на попередньому слідстві і наклепів на нього його ж поплічників! Г. С.) і фактів зізнатися, що сам доклав рук до всіх міжнародних інтриг, що їхав на Україну не хитатися й переживати, а організовувати повстання, підготовляти вибух зсередини.

— Як же після цього всього, — питає тов. Любченко, — назвати ваших колег по лаві підсудних і всю вашу організацію? Спілка Визволення України?

— Спілка Поневолення України, — цідить, потупивши очі, Ніковський.

— А як, — продовжує Любченко, — назвати все те, що ви говорили й писали раніше... і те, що говорили ще вчора й сьогодні тут? На яку літеру?

— На літеру "б".

Це вимушене запізніле зізнання перед лицем кількох тисяч глядачів, присутніх в залі суду, домальовує портрет Ніковського".

Одреготались? На здоров'я... А тепер давайте подумасмо: як могло статися, щоб дипломат, літератор і взагалі далеко не дурень закатав п'ятигодинну промову про свою принциповість і правоту, а потім раптом — нате вам, "спілка поневолення" і "на літеру "б"? На мій погляд — єдине можливе. Сказали йому перед засіданням громадяни начальники:

— Іди, патякай досхочу. Але потім — пам'ятай: тебе "прищучить" обвинувач — і ти відповіси отак і ось так... На літеру "б" — це твердо запам'ятай, на "б"! Інакше... Тямиш? Марш, іди патякай.

І він, блискучий оратор, подумав: мені надають трибуну, дозволяють говорити, що хочу, — та невже я не зумію... ну, щонебудь якось там зумію, а там потім ці відрепетирувані зізнання з "б" — відіб'юся від них якось там... Та "щонебудь" і "якось там" не вийшло, хватка в Горожаніна була мертва... Іншого варіанту я не бачу.

Та це ще не все з комедіянтотом Ніковським. "Известия" від 17 березня, через день, пишуть:

"Допит Ніковського закінчився незабутнім акордом... Несподівано взяв слово член суду — Одинець.

Чернігівський селянин Одинець не зовсім зрозумів одну обставину.

— Як це так, — питає, — адже підсудний мені особисто відомий, селянин за походженням. І прадід, і дід його були селяни, і батько селянин. Чому ж Ніковський опинився по той бік?

Мовчання.

— Ні, справді, — питає Одинець, і старечий голос 60-річного "вічного неможливого" тремтить якось особливо...

Одинець не судить. Судить він уперше. Процесуальні порядки йому мало відомі.

— Ти, Ніковський, давно так?... Чому ви хотіли продати нас французам, полякам, японцям? Так краще було б українській бідності?

— Ні! — спалахує Ніковський.

— Я теж так вважаю, — підтверджує Одинець.

Зупинився, замислився і, ніби відповідаючи на власну думку, тихо додав:

— І от я пішов з революцією..."

Смішно? Ні? Зараз насмішу.

Гаврило Одинець... Куди тільки не кидала партія вірного свого раба! Багато років був він головою Комнезаму, делегат багатьох республіканських з'їздів Рад, член ВУЦВІКУ кількох скликань.

Переді мною газета "Радянська Україна" від 30 грудня 1962 року. Нарис Дм. Прикордонного і О. Купріна "Живуть на світі Одинці". Цитую з передостанньої газетної колонки:

"Бурхлива діяльність селянського самородка обірвалася несподівано в дні лютого розгулу служителів культу Сталіна. Коли холодні, замундирені з голови до ніг люди-автомати приїхали по душу вже старого Гаврила, він устиг сказати синові:

Гаврило Матвійович Одинець з сином Тарасом. На звороті фото напис: „Многоуважаемому Сергію Олександровичу Єфремову — Гавр. Одинець з пошаною. 1920 рік.”

— Десять раз мене вже брали — в царські часи, в гетьманщину. І щоразу я знав, за що. А за що беруть тепер — убий, не знаю...

Далеко, десь аж під Актюбінськом опинився Одинець. А тут почалося переслідування дітей. Виключили з партії, зняли з посади начальника цеху і прогнали з "Арсеналу" сина Сергія, того самого, що 15 років працював на цьому заводі, тут вступив до комсомолу, до партії. Звинуватили в шкідництві сина Миколу, заарештували зятя.

Через сім років хворий і розбитий повернувся Гаврило в Биковню під Києвом. Жив з дітьми в землянці. Писати вже не міг і все просив Наталку:

— Я продиктую, а ти запиши, донечко, треба ж розповісти людям, як мене хотіли зробити ворогом народу. Це дуже важливо...

І портрет лобастого бородатого мудреця в ватянці посеред газетної шпальти — дуже схожий на Л. М. Толстого...

То як? Весело? Ха-ха-ха-ха-ха-ха-ха-ха-ха-ха...

Ще постривайте!

Ще газета — "Известия", 1 січня 1970 року, то був — 62-ий, — це 70-ий. 8 років минуло... Нарис Дмитра Прикордонного (Київ) "Рідня Гаврила Одинця". Той самий портрет — ну, зовсім граф Лев Толстой. Тільки не шукайте в нарисі абзаців про арешт і заслання старого Гаврила, про переслідування його дітей, про розгул культу Сталіна. Нема цього! Все життя Гаврила Матвійовича є — а цього нічого нема. Як і не було. Де був? — ніде не був!... Як же так? А так. Рік уже — 1970-ий! Отак!

Але і в "Радянській Україні" за 1962, і в "Известиях" за 1970-ий вміщує мій добрий знайомий Дмитро Максимович Прикордонний — найчесніша, найпорядніша людина, але, як усякий і кожний радянський журналіст, повна повія в своїй професії, — такий абзац:

"В 1930 році був судовий процес над так званою "Спілкою Визволення України" — "СВУ". Український народ судив націоналістичних зубрів, що прагнули відірвати Україну від Радянського Союзу і продати її західнім імперіялістам. Членом високого суду був і Гаврило Одинець. Серед інших йому довелося судити Сергія Єфремова — колишнього заступника голови Центральної Ради, Андрія Ніковського — члена Ради. Їм дошкуляв він гострими запитаннями, викривав антинародні дії націоналістів і твердою рукою підписав їм справедливий вирок".

Підписав? Справедливий? Ну, так і котись сам у ту саму м'ясорубку, чесний бідняк Одинець, туди тобі й дорога! Адже ти, Гаврило, чудово знав Сергія Олександровича Єфремова і Володимира Федоровича Дурдуківського, в домі в них сто раз бував, судив-рядив з ними, мудрости й розуму від них набирався — та й вони з тобою, старим селянином, побалакати любили, погляди твої шанували! Справа в тім, що руками Гаврила Матвійовича, умілого столяра-червонодеревця, пороблені були в українському стилі книжкові шафи, столи й конторка в домі Дурдуківського по вулиці Гоголя, №27...

Ну, наредготалися? Досить.

Ні, ще не досить. Ще звеселю!

До вершин каяття піднявся колишній міністер закордонних справ А. Ніковський — вище нікуди: "спілка поневолення", власні думки — "на літеру "б", і це привселюдно. А солідний Ніковський, у собі впевнений:

"Ніковський — помітний мужчина, — малює А. Аграмовський. — Барви меланхолії. Виплекане аристократичне обличчя. Говорить красиво, жестикулює красиво, красиво попиває ковтками люб'язно запропонований йому чай в срібному підстананнику.

Він — дипломат...

— Високому судові буде бажано... — починає Ніковський... він все частіше по мірі розгортання свідчень повторює:

— І от я, як відомий журналіст...

— І от, як авторитетний український діяч...

— І от, я кажу якось Лесеві Курбасу: "Наш український театр..."

Ні, вони всі там, ці підсудні ідіоти, збожеволіли, не один Коля Павлушков! Та як же можна паплюжити всує чиесь ім'я тобі, заарештованому й підсудному ворогові народу, польському, а чи ще чийомусь контррозвідникові, петлюрівському міністрові!? Та тямиш ти, базіка нетямущий, що цим "я кажу якось" тягнеш ти Леся Курбаса, з яким, виявляється, близький і взагалі "на ти", в ту саму яму, куди сам валишся!

І затагнув. Три літа всього прогуляв на волі Лесь Курбас — відомий талановитий радянський режисер — після процесу СВУ. На початку 1934 року загребли його і, не сумніваюсь, дружбу з Ніковським сповна йому пригадали.

Можете і тут посміятись. Учень Леся Курбаса Р., теж режисер, розповів мені про своє останнє побачення в Москві в 1934-му з Курбасом, уже звідусіль вигнаним, зацькованим, напередодні арешту. А потім пригадав таке.

— В 1955 році мене разом з театральним художником В. — він у 33-му, зовсім молодим іще, оформлював Курбасу виставу, — викликали до прокуратури. Прийшли, нам люб'язний приємний слідчий пояснив:

— Ми хочемо попрохати вас допомогти нам у справі "реабілітації" Курбаса. Будь ласка, познайомтеся зі справою.

І кладе перед нами отакенну товстезну теку. І ми з В. заходилися гортати папери. І мене з кожною сторінкою охоплював усе більший жах.

Зізнання, зізнання в усьому! Цілковите марення — і його підписи, його підписи, я його руку добре знаю. В. питає тихенько:

— Його рука?

Я тільки покивав. І закрили ми справу. Сказали слідчому, що знаємо Олександра Степановича як найчеснішого, відданого вітчизні діяча, написали пояснення. Слідчий помітив, як ми похалцем справу закрили, не схотіли читати, і каже на прощання:

— Вас вражає? А ви уявіть собі, що ви опинилися на його місці 20 років назад. Як би ви чинили?

— Мабуть, так само, як і ви б з нами чинили ті ж 20 років назад, — відповів я йому якомога чемніше.

Повсміхалися ми одне одному, поручкалися та й попрощалися з тим люб'язним приємним слідчим...

І Лесь Курбас, — людина "не від миру сього", що знала одне лише своє мистецтво, поет і святий, — зрадив себе. Для свого морального розстрілу (додамо: не тільки морального, але й фізичного) вони самі подавали патрони. Оборонці на процесі СБУ, ніби виправдовувались перед народом в залі суду й перед історією за стінами Опері, підкреслюють, що обвинувачені дружно вибивають у них з рук всі козири:

ГРОДЗИНСЬКИЙ: — Гермайзе на процесі був сам своїм обвинувачем...

РИВЛІН: — Вони (Підгаецький, Барбар, Черняхівський) винесли самі собі присуд, який містить в собі одне слово — засудження!

ВІЛЕНСЬКИЙ: — Підсудні засуджені власним зізнанням, власним каяттям...

ЩО Ж ВИ НАРОБИЛИ, ХЛОПЦІ? ЯК ЖЕ ВИ МОГЛИ?

Один харківський письменник розповів мені, що вони удвох з товаришем, тоді молоді й задьористі, провівши безсонну ніч, вирішили йти вранці до оперного театру на судове засідання і на всю залю заявити:

— Оскільки тут на лаві підсудних сидять ні в чому не винуваті, чесні люди, мозок української нації — садовіть на цю лаву і нас!

І прийшли до театру. І почули, як поливають себе брудом Дурдуківський, Ніковський, Павлушков. І принишкли, знітилися й бочком-бочком забралися геть...

А от давайте прикинемо — що було б, якби вихопилися ті двоє хлопців і заволали на всю залю:

— Тут судять невинних людей! Раз так — то судить і нас!

Отак і заволали — дурними з переляку голосами.

Що відбувається далі? А нічого не відбувається. В залі, цілком зрозуміло, повно переодягнених співробітників ДПУ. Наших двох героїв хапають дужі хлопці, затискають їм роти (не фігурально, а буквально, смердючими від вакси для чобіт і пістолетної змазки долонями), і тягнуть геть із залі. Того ефекту, на який розраховували герої, не відбувається: ведуть через залю на очах перелякано-співчутливо-захоплених глядачів і жбурляють у загородку до інших. Їх волочуть геть. І голова суду не приділяє інцидентові ані півслова, навіть павзи не станеться ні найменшої в ході засідання. А вже куди герої з залі потрапляють — про це догадатися не важко...

Ні, подвиг сторонніх, чужих людей — не дав би нічого.

А от натрапляю я подумки на варіант, який у записках моїх уже виникав, — і не можу вирішити сам для себе, який же його фінал... Міг чи не міг С. О. Єфремов здійснити свою погрозу, якою поділився з адвокатом С. Б. Ратнером:

— Вийду — і скажу з трибуни всю правду!

Як ти гадаєш, читачу, могло таке здійснитися? Нумо, давай пофантазуємо... —

...Раптом, для всіх несподівано, посеред промови своєї робить Сергій Олександрович павзу і якомога голосно й чітко, оскільки оратор він, як ми пам'ятаємо, поганий, вимовляє:

— А тепер, брати мої, досить брехні, заявляю: все, що тут відбувається — омана! Не існує СБУ! Нас примусили визнати те, чого не було! Ми оббрехали самі себе!

Його тут таки переривають — для того й сидять під Леніном Бруки — Правдіни. Голова позбавляє підсудного слова, філери влаштовують в залі колотнечу — але Єфремов встигає докричати:

— Ми оббрехали себе самі, не існує СБУ!

Ще встигає він докричати, поки тягнуть його міліціонери геть за лаштунки опери, — це вже друзям своїм по лаві:

— Товариші, друзі, відмовляйтесь від брехні, досить! Всі говорять правду, тільки правда врятує нас! Тільки правду!...

Цілком очевидно: головний диригент СБУ Горожанін такий пасаж передбачив. На всяк випадок, хоча ймовірність майже дорівнює нулеві. Як реагує Горожанін?

Скрутити Єфремова, витягти і тут таки заявити в залі, що в зв'язку з недостойною поведінкою, підсудний Єфремов позбавлений слова і суд переходить до допиту наступного — навряд чи можливо: хоча про стид і совість мова не йде, — а все таки у тисяч людей на очах... Треба оголошувати перерву. Засідання перерване. Відмінене на сьогодні і перенесене (треба ж порадитися, вжити заходів):

— Про час продовження буде повідомлено окремо.

Скандал! Хоч один із чужоземних журналістів у залі сидів? Іншим розповів? Ті негайно ж на свій гнилий Захід передадуть? Скандал!

Можна, звичайно, швиденько "пришити" того одного журналіста — автомобільна катастрофа.. Можна не випустити глядачів з зали, пригнати сотню "чорних воронів" чи як їх там у 1930-му називали, і відтарабанити тисячу гавриків у тюрподи, всіх підряд, включно з кореспондентами (Д. Заславським на чолі), щоб менше базікали. Але — скандал! Неприємності для Горожаніна й Бруків, та ще які! Вони, звичайно, засукавши білі рукава, беруться за Єфремова, але той (ми фантазуємо з тобою, читачу!) твердо стоїть на своєму, наполягає. Вони кидаються наново залякувати інших для гарантії — але воскресає гордість в Г. Холодного, протестує Всеволод Ганцов, Андрій Ніковський, старий Дурдуківський, юнак Матушевський, — приклад голови струснув усіх!

Скандал!

Дізнаються про скандал нагорі, в Москві. Торох-тах-тах! — розгром Горожаніну і всім начальникам, признають нових. І... і починається слідство спочатку — обережніше, розумніше. А то, дивись, і зовсім вирішують відмінити тим часом СБУ, з гадами-інтелігентами розправимося поодиноці. А покищо, оскільки привселюдно прогоріли (неможливо все таки тих тисячу глядачів опери тихо й непомітно згноїти в тюрподі), може навіть з'явиться заміточка чорненьким петитом у "Вістях", три рядочки:

”В справі СВУ проведено нове слідство.
Дані першого слідства не підтвердилися.
Обвинувачені з-під слідства звільнені“.

Так, подібна ескапада головного винуваченого могла б мати сенс, несла вибухову силу. Цей варіант, навіть при тому найповнішому беззаконні, проходив. І Єфремов розумів це — не міг не розуміти. І щоразу, застібаючи піджак і поправляючи сиве своє пишне волосся перед виходом на глядача, уявляв він собі можливість такого ходу свого. І — не робив його. І — не зробив.

Розумів, уявляв — і занурювався все глибше в трясовину.

Микола Зеров (див. стор. 217-218)

VIII

46-И СТИЛЕЦЬ — ТВИИ

І ятрять мене сумніви...

А чи правий я, коли звалюю провину на вас — на Єфремова, Ніковського, старого вчителя Дурдуківського, молодого вождя Павлушкова? Адже героїзму вимагаю — чи не так? Від кого, від вас, від сорока п'яти одібраних на процес Горожаніном — слабкодушних, відокремлених од тих, хто виявився твердішим? Так, від вас. Адже могли ви — Єфремов, Дурдуківський, Ніковський — ваші півсотні й більше прожитих років уже за вами, їх уже не відібрати від вас! — Могли ви повстати проти брехні й ганьби — і гукнути в залю правду? Могли!

О. І. Солженіцин пише в "Архіпелазі" (переклад, вибачайте, власний):

"Одні ще сподіваються на благополучний кінець і криком своїм бояться його зірвати... Інші ще не дозріли до тих понять, які складаються в крик до юрби. Адже то тільки в революціонера його гасла на губах і самі рвуться на люди, а звідки вони у смирного, ні до чого непричетного обивателя? Він просто не знає, що йому кричати".

Обивателі? Ні, не згоден. Ви — знали, що кричати, у вас, у кожного були свої гасла, своя ідея, своя любов і ненависть. Не борці? Так, ви не борці. Залізли в свої нори — наукові, педагогічні, медичні? Мабуть, так. І все таки — не обивателі, за висловом того ж Маяковського — "нас обувайте ви — і ми вже всі за вашу владу"...

Автор "Архіпелагу" простежує, як ішли підсудні до признання своєї неіснуючої провини. До комуніста-підсудного звертався комуніст-прокурор:

— Я вважаю вас комуністом. Я не сумніваюся в вашій невинуватості. Та наш з вами партійний обов'язок — провести цей процес. Прошу вас всіляко допомагати, йти назустріч слідству.

І обіцяв комуніст. І не смів уже влаштувати на суді світовий скандал ("це буде удар у спину радянській владі") і виконував свою обіцяну надхненну роллю.

Так то — комуніст, охоплений "партійною відданістю". Від наших же підсудних такою відданістю і не відгонить, зневажили вони її.

Тоді — що ж? А ось воно, ще "Архіпелаг":

"Як їх обробити? А так: ви жити хочете? (Хто для себе не хоче, той для дітей, для онуків). Ви розумієте, що розстріляти вас, не виходячи з двору ДПУ, вже нічого не варто?... Але і нам і вам вигідніше, як що ви зіграєте деякий спектакль, текст якого ви самі ж і напишете... Виступати вам буде неприємно, ганебно — треба перетерпіти! Адже жити дорожче!... Та вже тільки виконайте всі наші умови до останньої!...

І підсудні виконують всі умови..."

Але як же назвати після цього підсудних? Як, читачу? Боягузами? Зрадниками? Так, боягузами й зрадниками.

В іншому місці книги, перерахувавши "деякі найпростіші засоби, які зламують волю й особистість арештанта" (тобто тортури й знущання), Солженіцин вигукує:

— Брате мій! Не осуди тих, хто так потрапив, хто виявився слабким і підписав зайве... Не кинь у них каменюку.

Не годиться кинути, не годиться осудити. І не вдаюся я до розумувань: з тортурями — одна справа, без — інша. Не в тім суть.

І все таки...

ЩО Ж ВИ НАКОЇЛИ, ХЛОПЦІ? ЯК ЖЕ ВИ МОГЛИ?

Що ви наробили, свідок Микола Зеров — поет, поліглот, видатний мозок українського літературознавства? Зерова притягли як свідка (точніше — експерта), щоб дав він об'єктивну оцінку діяльності "літературного сальону" Старицької-Черняхівської і творчості письменника Івченка (і вона, і він сидять на лаві підсудних). Знає Зеров, якої оцінки від нього чекають, було йому просто в вічі про те сказано. Та в залі опери перед тисячами очей зробив він спробу лишитися чесним — почав давати оцінки "і нашим, і вашим". Тоді прокурор Ахматов прикрикнув на нього:

— Кажіть одверто: контрреволюційна діяльність — чи ні? Так — чи ні?

— Так...

А обстановка в залі — весела. І не тільки в залі, але й за лаштунками: прокурори, підсудні, оборона працюють

дружно, активно з повним взаєморозумінням і взаємодовірою. На всяк випадок кожного підсудного проводить, певна річ, до кльозету вартовий при багнеті, але атмосфера за лаштунками настільки приємна, що Андрій Ніковський, журналіст і художник, при допомозі сусідів по лаві навіть журнальчик випускає, такий собі самвидавний орган (що ходить по руках між арештантами, слідчими-прокурорами, захистом і членами суду. Об'єднаний такий собі орган підсудних, суду й прокуратури. І от після виступу свідка-експерта М. Зерова в черговому номері з'являється карикатура. Стоять Зеров і Рильський Максим, вони були великі друзі; позаду них — загородка ота навколо підсудних, сидять голубчики, і один стілець — сорок шостий (пам'ятаєте? — зазначали ми раніше, що всього підсудних було 45, але для чогось стояв 46-ий стілець) один стілець вільний. І під карикатурою підпис:

— Як же ти міг, Миколо? — питає Рильський в Зерова.

І той відповідає:

— Розумієш, Максиме, увесь час ліз мені до вч отой вільний стілець, і не міг я відкараскатися думки, що його поставлено для мене.

Миколу Костьовича Зерова посадили в 36-му. В таборі в Соловках у день пушкінського ювілею 29 січня 1937 року (100-річчя смерті гучно святкувалося всім нашим люблячим Пушкіна народом, що одержав оспівану поетом свободу — вільність) Микола Зеров провів чудовий вечір, про життя поета, про його мрії й діла. А потім перед політичними і урками, що тамували подих, напам'ять прочитав свого улюбленого "Онегіна"... На волю М. К. Зеров не повернувся.⁵⁷

46-ий стілець... Читачу, уяви його собі, цей вільний стілець, ніким ще не зайнятий, але вже для когось поставлений... Уяви його собі, роздивись його там за загородкою. Га? Адже кожний, хто сидів у залі харківської опери, примірював до нього свій зад! Чи не так? Ти хіба не приміряв би? Вже приміряв? От бачиш...

Про долю учасників суду-слідства в справі СВУ ми вже казали. Набагато раніше їхніх підопічних скарані на

⁵⁷ Принагідно: першим перекладачем "Євгенія Онегіна" українською мовою був Володимир Олександрович Щепотьєв, підсудний у справі СВУ, професор з Полтави.

горло радянською владою слідчі Бруки, Бронєві, Грозні, покотилися до ями Балицький, Михайлик та інші, винищено прокурорів Ахматова, Биструкова, Якимишина, за малим винятком вибито оборонців, згинув голова суду Приходько, застрілився в 37-му московський диригент Горожанін, коли потяглися до його горлянки криваві пазурі колег-чекістів. Про Одинця ми знаємо. Час сказати й про блискучого громадського обвинувача Панаса Любченка.

В ніч на 30 серпня 1937 року Панас Петрович вирвався в одній білій сорочці з засідання ЦК компартії України. Був він на той час не більш і не менш як головою уряду УРСР, головою Раднаркому України, знай наших! Так от вирвався в одній білій сорочці, вскочив у свою машину і помчав до себе додому начебто по важливі якісь папери. Вбіг у дім — особняк на вулиці Леніна біля вельотреку — і нічну тишу прорізали три пістолетні постріли: дружину, старшого сина, себе.⁵⁸

Громадський обвинувач, письменник Олексій Андрійович Слісаренко ("ви судите тут не інтелігентів, не професорів і академіків, як про це волають фашисти всього світу, а агентів куркуля, поміщика й попа") — "сів" і 3. XI 1937 року знищений. Один тільки учасник розправи, громадський обвинувач академік Соколовський Олексій Никанорович (закликав "забити остаточно осиковий кілок на цьому трупі!") — теж син священика — дожив до 1959 року і помер своєю нормальною смертю в почесній старості, кавалером двох орденів Леніна.

Ти гадаєш, читачу мій, процес СВУ — пагорб серед рівної рівнини, вибух серед загальної тиші й могутнього зростання нашої чудово-прекрасної країни? Рідкість — процес СВУ і не типове явище? Ой, не думай так, мій любий читачу. Ось тобі тільки дані газет і тільки за той період, коли висвітлювався в них, в газетах, процес СВУ, за березень-квітень 1930 року.

⁵⁸ Самогубство Любченка обросло легендами. Мені довелося чути кілька з них. Що застрілив старшу доньку й дружину, а молодшу лишив жити, буцім то патронів було лише три. Що сина не вбив тому, що той пішов гуляти (було це не вночі, а вдень, і приїхав не з засідання а просто на перерву). Що стрілявся не вдома, а в автомобілі: запросив дружину покататися, а zarazом пристрілив уже й шофера. Що стріляв і в сина, але схибив, і син, десятирічний хлопчак потрапив до Броварського тюрподу (є ще одне трактування слова "тюрпод", не підвал тюремний, а підвідділ), знаменитого своїми тортурами, і там ридав: "Татку, чому ти схибив, чому не вбив мене!"

"Правда", 11 березня:

Органи ГПУ України, що пройшли велику школу боротьби з контрреволюцією, ще три роки тому викрили й заарештували... так звану "мужицьку партію".

Протягом другої половини квітня центральна преса з дня у день висвітлює "Справу службовців акціонерного товариства "Лена-Голдфілс" — Колясникова, Муромцева, Рябова-де-Рібон та інших по звинуваченню їх у шпигунстві й шкідництві. Та Лена — це далеко, це Сибір, Бог з нею.

"Правда", 11 квітня. На п'ятій шпальті згори — "СВУ". "Українські контрреволюціонери перед Радянським судом", промова громадського обвинувача тов. Любченка: а трохи нижче —

ШКІДНИКИ В ЛІСОВОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

Грандіозна змова, жажливе шкідництво, безліч учасників — і всі при чинах, при званнях. І всі — всі до єдиного! — дружно зізнаються в свідомому шкідництві, в антирадянській підривній діяльності! Всі — Кричевський, Міхлін, Роговський, Трав'яненко, Касман, Треньов, Щур...

"Известия", 19 березня:

ВИКРИТТЯ КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НА УКРАЇНІ

"Протягом кількох років група контрреволюціонерів провадила шкідницьку роботу в Наркомземі та інших установах УРСР, всіляко укріплюючи позиції куркульства і намагалася спрямувати сільське господарство України по капіталістичному шляху".

Називаються імена професорів, що посідали керівні пости: Сябро, Обдула-Абдулевський, Центулович, Степаненко,⁵⁹ Омельяненко, Коваленко, Резніков. І всі вони — з куркулів, з поміщиків, з офіцерів.

"Вони хотіли використати Наркомзем для господарського укріплення куркуля..."

...курси Наркомзему були використані шкідницькою організацією для підготовки шкідницьких кадрів..."

⁵⁹ Степаненко... Чи не Аркадій Степанович Степаненко — вітчим моєї мами, другий чоловік моєї бабусі Ольги Григорівни Собко? Аркадія Степановича судили і вислали десь в році 1928 в Архангельськ, бабуся Ольга Григорівна поїхала слідом за ним, але потім уже там в Архангельську його досудили й закатали кудись навіки. Ні, це, мабуть, не той Степаненко, — той був, наскільки я пригадую, фінансистом.

...дрібне фермерське господарство мусіло оформитися як клас дрібних власників-буржуа...“

І всі ці вороги — не думайте! — єдиний фронт, їхні організації тісно злиті й згуртовані:

”Шкідників у сільському господарстві не можна брати ізольовано від шкідників у промисловості й недавно викритій контрреволюційній організації ”Спілка Визволення України“. Всі вони є представниками буржуазної інтелігенції, заклятими ворогами комуністичної партії і соціалістичного будівництва. Якщо вороги Донбасу були безпосередніми агентами російського й іноземного промислового і фінансового капіталу, боролися за повернення попереднім власникам рудників та заводів, якщо СВУ є організацією українського буржуазного шовінізму, петлюрівщини й гетьманщини, то контрреволюційна організація в сільському господарстві була агентурою куркуля й поміщика... Шкідники в сільському господарстві викривляли лінію радянської влади, допомагаючи куркульству, СВУ політично оформлювало його вимоги“.

І знову — імена відомих діячів: Гурський, Колесников, Шустов, Падалка, Коваленко, Марченко, професор Батиренко, працівники київської дослідної станції Дібольд і Марченко. І всі — каються, всі визнають себе ворогами народу, контриками, мерзотниками без чести й совісті. Ось ”Правда“ від 20 березня, стаття —

ВИНУВАТЦІ ЗАГИБЕЛІ ПОСІВІВ

”Звинувачені зізналися в тому, що ними ”виведені сорти озимих не володіли однією з найголовніших якостей — зимостійкістю, і, нічим не перестраховані, загинули в безсніжну зиму 1927-28 р.“

А як же їх, вибачайте, перестрахувати? Не могли озимі не вимерзнути в люту безсніжну зиму 1927 року — до цього часу, скільки не б'ються селекціонери — вимерзають: як охолоне ґрунт, снігом не вкритий, нижче 18,5 за С — так і вмерло проросле зернятко.

”Найзлочиннішим, завідомо шкідницьким для сільського господарства явищем я вважаю просування в сільські маси петкуського жита... Це жито давало менший врожай порівняно з місцевими селянськими сортами жита на 82-164 кг на гектар. Однак, знаючи про це, я розповсюджував це жито. Посівматеріяли цього жита одержували бідняки й середняки“.

Я не спеціаліст, про петкуське жито нічого не знаю. Але скажіть, що то за аптекарський підрахунок — менше на 82-164 кг? Це звичною мовою — від 1 до 1,5 центнерів.

При середній плянованій врожайності 20-25 центнерів з га? І це злочин? Ой, знову сміх в залі.

Або таке зізнання:

"Щоб приховати цінні приватновласницькі лісові ділянки і вберегти їх від експлуатації (тобто від порубки — Г. С.), ми всіма засобами намагалися зберегти їх під прапором заповідників, домагалися цього в Головнауці, Всеукраїнській Академії Наук тощо".

Так молодці ж, подяка вам за те, що оберігали природні багатства! Ні, виявляється — злочин: не рубали лісів колишніх панів, ховали під виглядом заповідників на той випадок, якщо пани повернуться!

І в усій цій нісенітниці професори Батиренко, Гурський і Обдула-Абдулевський зізналися й вирокі свої скріпили власними підписами. Для свого розстрілу вони самі подають патрони.

ТА ЩО Ж ЦЕ ВИ, ХЛОПЦІ? ЯК ЖЕ ТАК?

Це — тільки з газет за березень-квітень, любий мій читачу, а в газетах далеко не про всі процеси писали, ох, не про всі.

Коли ж спитаєш ти, читачу, чи почесне місце посідає справа СБУ в історії радянського терору взагалі, за всі періоди від "Великого Жовтня", то розгорну знов перед тобою сторінки істинної історії КПРС — книгу "Архіпелаг ГУЛАГ".

"...Порожніх тюрем у нас не було ніколи, а були або повні, або надто переповнені".

На початку того ж розділу:

"По трубах була пульсація — напір то вище за проектний, то нижче, але ніколи не лишалися порожніми тюремні канали. Кров, піт і сеча, в які були вичавлені ми, цвигали по них постійно. Історія цієї каналізації є історія безперервного заковтування й течії, тільки повині змінювалися меженнями і знову повинями, потоки зливалися то більші, то менші, ще з усіх боків текли струмки, струмочки, стоки по жолобках і просто окремі підхоплені крапельки".

В розділі тому (він так і зветься — "Історія нашої каналізації" — 70 убористих сторінок, і на них тісно, густо — "почасовий перелік, де однаково згадуються і потоки, що складаються з мільйонів заарештованих, і струмочки з простих непримітних десятків..." І визнає автор: той пере-

лік — ”дуже ще не повний, убогий, обмежений моєю здатністю проникнути в минуле“.

Так от у тому переліку (70 сторінок) течій, потоків, струмків-струмочків, стоків по жолобках — справі СБУ присвячено три рядки:

”Судять на початку 1930 року Спілку Визволення України (проф. Єфремов, Чехівський, Ніковський та ін.), а знаючи наші пропорції оголошеного і таємного — скільки там іще за їхніми спинами негласно?...“

Чи то — струмочок, а чи стік по жолобку...

І дозволь, читачу, ще раз із Книги — підпільні читачі в нас на батьківщині зашифрували її в розмовах поміж себе як ”Підручник географії“:

”Коли б чеховським інтелігентам, які все гадали, що буде через двадцять-тридцять-сорок літ, відповіли б, що через сорок літ на Русі буде тортурне слідство, стискатимуть череп залізним кільцем, опускатимуть людину в ванну з кислотами, голого й прив’язаного катуватимуть мурашвою, блошицями, заганятимуть розжарений на примусі шомпол у анальний отвір (”секретне тавро“), поволі розчавлюватимуть чоботом статевої частини, а як найлегше — мучитимуть по тижню безсонням, спрагою й битимуть у криваве м’ясо, — жодна чеховська п’еса не дійшла б до кінця, всі герої пішли б у божевілляню.“

Та не тільки чеховські герої, але яка нормальна російська людина на початку сторіччя, в тому числі кожен член РСДРП, міг би повірити, міг би знести такий наклеп на світле майбутнє?“

Яка — ”нормальна російська людина“...

А чи не пояснення це — чи не одне з пояснень — того, що зрадили себе Єфремов, Дурдуківський та інші? Адже вони — з породи чеховських інтелігентів, з нормальних людей початку сторіччя ХХ — кінця ХІХ, того романтичного сторіччя, коли жили за законами порядности, чести й совісти, коли боротьба незаперечно велася за правилами сентиментальних добреньких кодексів. Вони виховані в душі високої моралі — от на них навалилася нова епоха, епоха пролетарської революції з її залізною кривавою мораллю, в основі якої — відсутність найменшої моралі, повне забуття совісти з честю. І проти бандита, що напав на них, вони виставили тоненький стек на важку сокиру. І їхня п’еса не дійшла до кінця: на грані божевілля — вони знищили себе...

Лишилося зупинитись усього на двох моментах.

Перший. Місце, відведене в справі СБУ літературі й літераторам.

До "літературної групи" СВУ входили Івченко, Ніковський і Старицька-Черняхівська. На "п'ятірку" не спромоглися — СВУ, ми пам'ятаємо, трималося на "п'ятірках". Ось уривки з їхніх свідчень на попередньому слідстві:

М. ІВЧЕНКО: Літературна група "становила у нас доволі сильну консервативну й ідеологічну антирадянську фортецю... яка дуже часто збивала непевну й хистку вузівську молодь на антирадянські позиції... Я користувався з тої сили (сили друкованого слова — Г. С.) на шкоду радвладі, організовуючи читача проти радвлади".

А. НІКОВСЬКИЙ: — Я робив безперечно шкідливу роботу...

Л. СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА: ...визнаю своє становище ганебним і тяжким...

Висновок слідства:

"Таким чином, на передсудовому слідстві встановлено, що СВУ провадило консолідацію своїх сил у літературно-видавничих установах з метою шкідництва на ідеологічному фронті".

З промови прокурора Ахматова:

"СВУ насамперед звернула увагу на художню літературу — одне з найкращих знарядь впливу на маси... В основу "літературної настанови" СВУ лягли 4 принципи: 1) підкреслювати національну програму в дусі програми УНР, 2) в завуальованій формі зводити нанівець вельтеньське соціалістичне будівництво і показувати тільки хиби, 3) підкреслювати негативність побутових явищ переходової доби, 4) обминати творчість мас, вип'ячувати інтелект фахівців-інтелігентів".

Що вийшло із здійснення цієї 4-пунктової програми у могутньої літературної групи? Судячи хоча б з вироку — дуже небагато: Івченкові дали три роки умовно (пізніше, в 37-му отримав сповна — запроторили і знищили), а Старицька-Черняхівська, "враховуючи її похилий вік", все таки 5 років за оголошеним у залі суду вироком, але десь за місяць після закінчення процесу випустили на волю. Ніковський одержав свою повну "десятку" — але то не за літературу.

Ну, минулого їх не чіпатимемо. Старицька-Черняхівська, дама родовита, вітала колись там гетьмана Скоропадського, її заочно обрали головою української жіночої спілки за кордоном, нічим вона не реагувала на розстріли комуністів при Директорії — це нинішньої ідеологічної диверсії не стосується.

Ось як "красиво" пише в "Правді" Д. Заславський про нинішні справи літераторів-шкідників:

"У кабінеті професора Черняхівського дебатовалося суворо наукове питання про отруєння отрутами чи бактеріями комуністів... а поруч письменники й критики вкупі з Старицькою-Черняхівською обговорювали питання про отруєння націоналістичною отрутою української літератури".

Кається стара українська дворянка, на повний голос кається:

"визнає, що "зробила велику історичну помилку" і "готова понести кару ...Я була тільки сліпим статистом у політиці..."

З нею проробляє прокуратура такий фінт:

"У закордонній білоемігрантській пресі пишуть, ніби ДПУ вживає надзвичайних заходів і знушається з заарештованих у справі СВУ. Тов. Любченко бажає встановити, чи правда це. Оголошується зізнання Старицької, де вона наприклад заявляє: "Я не замовчу жадного факту надзвичайно гуманного поводження представників ДПУ". Вона повністю стверджує це зізнання, кажучи: "Це абсолютна правда. До мене ДПУ поставилося надзвичайно гуманно".

Тов. ЛЮБЧЕНКО. — Отже, коли пишуть, що знушаються з вас, вони брешуть.

СТАРИЦЬКА: — Навмисне помиляються".

Цілком невинний прокурорський виверт: до мене — поставилися гуманно, "з вас" — має два значення, з мене — і з вас усіх, шито-крито. Таки справді ж — не били (і інших не били), не заганяли голок, не застискали чоботом статеві органи, всього-навсього — клали наган, водили на розстріл, не давали спати, погрожували морями крові. З нею, з Старицькою, і цього не припускали, її шанували, аби свого часу почути від неї потрібні слова.

Вся провина Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської, продовжувачки старовинного дворянського українського роду, доньки й помічниці славетного українського драматурга й театрального діяча Михайла Старицького, подруги Лесі Українки, — провина її в тому, що вона, сама літератор, перекладачка й поетеса, не могла зректися старих дворянських звичок і тримала сальон, де сходилися літератори. На сальоні тім вона й прогоріла.

З допиту письменника Івченка:

"Івченко спочатку розповідає якусь ідилічну казку: він, бачите, ще з 20-го року часто бував у родині Черняхівської, де збиралися літератори, читали й обговорювали твори... Тов. Ахматов кількома запитаннями за допомогою власних зізнань підсудного на попередньому

слідстві викриває справжню суть цього гуртка і виявляє, що це був контрреволюційний клуб. "У літературному гуртку, — писав Івченко, — нас об'єднував також глибокий скепсис до радянської пролетарської літератури, яку ми вважали за безсмачну, бездарну, неписьменну й нецікаву".

Кінець-кінцем підсудний визнає (підкреслення мої обидва рази, знайомі картини! — Г. С.), що літературний гурток Старицької-Черняхівської являв собою "певне організоване товариство, що ставило своїм завданням всякими способами поширювати контрреволюційну агітацію, організовувати антирадянські думки й настрої серед суспільства".

Звична історія: похитавсь — і розколовся.

Що являє собою творчість Івченка? А кат його зна. Оборонець Виноградський каже так:

"...В творі "Горілий степ"... Івченко поділяє революційні настрої своїх героїв... пише збірку "Землі дзвонять", де є кілька оповідань, що малюють радянську реальність позитивними фарбами... У кількох оповіданнях відбито контрреволюційні настрої"...

Одне слово — звичайна творчість. Щось авторові подобалося, щось обурювало, чогось шукав, про щось мріяв. Перший-ліпший слідчий першій-ліпшій творчості приписє всі смертні гріхи, як йому зветься, і піди доведи що ти не верблюд. Втім, творами Івченка слідство й суд цікавилися мало, до дідька обвинувачам розбиратися у творчих тонкощах. Загальна установка є: звинувачений зізнався — провину доведено.

"Правда", 22 березня, Д. Заславський:

"Тепер письменник Івченко стоїть перед критикою пролетарського суду. Дебелий, добре вгодований мужчина з чорною борідкою на круглому обличчі, підлабузнюється і солодким голосом кається. Так, це не випадково він розводив русофобство і одверті куркульські візерунки в своїх творах. Він писав за літературними директивами спеціальної п'ятірки "СВУ", членом якої сам був (у Д. Заславського 3-5, та нехай уже, до дідька, арифметику! — Г. С.)... За спиною в нього стояла муза, яка зараз сидить за його спиною на лаві підсудних. Цій музі за 50, але її сиве волосся пишно зачісане, у неї вигляд "губернської левиці" давніх часів і вона час від часу підносить до очей презирливий льорнет. Це письменниця Старицька-Черняхівська. В її "салоні" збиралися письменники й критики націоналісти і звідси йшло обмірковане систематичне щеплення петлюрівського націоналізму молодій українській літературі...

Робота "СВУ" в галузі літературній була **найбільш замаскованою** (читай — зовсім не було роботи — Г. С.). Важко визначити тут межі

впливу. Він заходив досить далеко, проникаючи в лави комуністично настроєних письменників... Це коріння далеко ще не викорчуване в українській літературі й критиці, і свідомством тому виступ на суді як свідка українського критика Зерова“.

Гучно, навідмаш розправився мерзотник-журналіст із підсудними! А як, негідник, знищив Зерова! Не вмить витиснув із себе Микола Костьович те свідчення, якого вимагала прокуратура, задивився на 46-ий стілець, заля напорошила вуха.

— Відповідайте одверто! — прикрикнув начальник. — Так — чи ні?

Павза. Ніколи ще в житті своєму не принижувався до підлоти поет і вчений Микола Зеров. Павза.

— Так, — вичавив із себе.

Вичавив — та павза була, заля принішкла. І цю павзу покидьок Д. Заславський помітив. От і одержуй. І читай зекам улюбленого свого "Онегіна“.

Я вже казав про те: під корінь із молодими пагонами знищувала радянська влада українську інтелігенцію. В 1941 році Л. М. Старицьку-Черняхівську разом із найстарішим, найзнаменитішим українським вченим, академіком Агатангелом Юхимовичем Кримським дуже ввічливо всадовили біля під'їзду Академії в автомобіль, щоб відвезти до евакуаційного поїзду — до Києва підходили німці, а стариган Кримський щось не надто поспішав з від'їздом. Одвезли їх чомусь... у арештантський товарняк. І повезли в теплушці з урками та іншими зеками. І викинули хворих десь на станції. І за одними відомостями придушили їх, а за іншими — мирно сконали вони в лікарні.

І була в Людмили Михайлівни й чоловіка її, професора Черняхівського, красуня-донька Рона, талановита дитяча перекладачка з багатьох мов. І заарештували її в 1932 році. І колективно згвалтували в таборі. І божевільну — пристрелили.

Досить про літературу й літераторів.

Другий момент. Я обіцяв окремо проаналізувати позицію оборони на процесі СВУ.

Вже невдовзі перед винесенням вироку в залі оперного театру зненацька виникла драчка-копачка між обвинуваченням і обороною — як ми розуміємо, зарані обумовлена й прорепетирувана. Раптом пролунали "репліки сторін“:

Прокурор МИХАЙЛИК відмітив "...невірне соціально-політичне висвітлення окремими оборонцями рушійних сил української контрреволюції і зокрема цих недобитків її, що сидять на лаві підсудних... Як малювали справу окремі оборонці? Українські інтелігенти, виховані в традиціях своїх батьків і дідів, перейняті національною романтикою, прагнули самостійного життя українському народові... Не було і не могло бути місця національній романтиці, як справжньому мотиву створення СВУ і чинностей підсудних у цій справі. Національно-українська романтика, найреакційніша своєю суттю, пройшла через увесь шлях української контрреволюції..."

На це адвокат Ривлін квапливо відповів:

"Ми всі стоїмо тут на принципах клясової боротьби... кожен оборонець заявляв на початку своєї промови, що ніяких політичних, принципових розходжень між прокуратурою і обороною у цій справі нема і бути не може... Коли хтонебудь з оборонців і сказав таку фразу, що рушійними силами цього процесу і злочинів обвинувачених була національна романтика, коли це було сказано, ми маємо мужність визнати, що це помилково... Ми цілком ясно заявляємо тут, що не національна романтика є рушійною силою цієї справи, а закони й умови клясової боротьби".

Отак: обережно напали, захистилися — дотримали протоколу (наявні "репліки сторін", мов у дорослих) — всі задоволені.

Складна, надто складна позиція оборони на процесі СВУ. І слід віддати адвокатам належне — поведуться вони дуже навіть відважно. Судіть самі.

Професор Підгаєцький (пригадусте?) визнав себе винним "приблизно у 20 методах і засобах контрреволюційної боротьби", на всю залю назвав роботу СВУ "укусом скаженого собаки". Захисник його, Ривлін, після цього дозволяє собі заявити:

"Підгаєцький пише свої книги і наукові праці 4-ма мовами, видає твори, присвячені організації праці в сільському господарстві... шкідливість його малоусвідомленої діяльності в СВУ незначна..."

Професор Слабченко (одеська "філія" СВУ) мріяв "вирізати половину інтелігенції, що не пішла за СВУ". За словами прокурора "Слабченко мріяв про фашистську військову диктатуру... був автором проєкту походу військ імперіялістичних держав на столицю пролетарської революції Москву... являє соціальну небезпеку для радянського суспільства". Сам визнає: "Розцінюю свою роботу

як шкідницьку, контрреволюційну і антирадянську“. Не жарти!

А адвокат Потапов, відчайдушний чоловіча, заявляє:

“Більшість своїх вчинків заподіяв під впливом гарячого темпераменту... він не володіє своїм темпераментом і його заносить то до СВУ, то він подає заяву про вступ до комуністичної партії, до того ж він... досить видатний учений, дослідник історії України...”⁶⁰

Навіть про А. Ніковського (“самі подавали патрони“) адвокат Віленський наважується заявити:

“За 4 роки перебування на Україні він видав близько 30 книжок (га? — адже справді — працівник культурного фронту! — Г. С.), присвячених старій і молодій українській літературі. Ніде, ні в марксистській критиці, ні в пресі, ви не знайдете докору Ніковському за його спроби між рядки просунути націоналістичні, ворожі революції ідеї... 27-го року фактично порвав з СВУ... про це ж говорять записи у щоденнику Єфремова...”.

І не один ще приклад героїзму оборонців можна навести:

СТРАШКЕВИЧ (редактор, член “ІНАРАК“):

“Я вважаю, що фактично належав до СВУ і цілком визнаю свою вину“.

Захисник ОБУХОВСЬКИЙ про нього:

“Єфремов, очевидно, помилково, перераховуючи членів СВУ, назвав прізвище Страшкевича“.

ТУРКАЛО (редактор, член “ІНАРАК“):

“Свою роботу в “ІНАРАК-у“ вважаю контрреволюційною, ганебною і засуджую її“.

Захисник ОБУХОВСЬКИЙ про нього:

“...в інституті був “єдиною радянською людиною... Туркало не був членом СВУ“.

Одне слово, оборона поводитися цілком пристойно. Та що вона могла, яку вагу мало її слово, коли —

“Оборона в цій справі опинилася в становищі оборонців фортеці, що здалася до першого штурму, викинувши білий прапор ще до першого грізного випалу з прокурорських батареї“?

⁶⁰ Судячи з усього, цікава й талановита натура — Михайло Єлисейович Слабченко. До того ж, дуже різноманітний талант. Прокурор Биструков про нього каже: “Він пише опери, він художник, професор ІНО і... капітан царської армії...“. Слабченко — історик, філолог, юрист (закінчив якісь там особливі курси у Франції в 1911 році), меліоратор, поет, композитор. Одержав за всі ті таланти 6 плюс 2. Син його Тарас, учитель, по тій же справі СВУ заробив 3 роки.

Пам'ятаєте? — ми вже милувалися цією красивою фразою розумника й златоуста, старого київського адвоката Марка Віленського.

Йому належить і абсолютно геніяльна формула поведінки радянського адвоката на політичному процесі. Вчитайтесь уважно:

"...Самообмеження оборони не є чимсь накинутим або продиктованим ззовні. Це самообмеження — владна вимога голосу нашої громадської совісти. Це перевага громадських принципів над маленькими завданнями професіоналістів (підкреслення моє — Г. С.). Коли за кордоном говорять, що оборона в цій справі тільки рупор влади, то ми їм наперед відповідаємо — це невірно. Ми у цій справі цілком вільні оборонці цих людей, але разом з тим ми, як громадяни, засуджуємо контрреволюцію, і коли ми рупори, то рупори радянської суспільності, органічною частиною дій якої є радянська адвокатура".⁶¹

Точна формула, вічна — на всі часи! Для всіх адвокатів на всіх минулих і майбутніх політичних процесах у радянській державі та, власне, у всякій авторитарній державі. Вдумайся, запам'ятай і, як тобі, можливо, судилося стати радянським адвокатом, — випиши до бльокнота і візьми на озброєння — згодиться: твої грандіозні громадсько-радянські принципи хай завжди мають перевагу над малесеньким твоїм професійним.

А це теоретичний базис не тільки для адвоката. Ти — вчитель, треба вліпити неробі й нездарі "кіл", так велить тобі твоя професія, але існує вищий громадянський принцип: не підтоптати реноме школи, району, країни, де немає нероб і нездар, — і ти ставиш "тройка". Ти — інженер, будуєш целюльозний комбінат. Твоє професійне маленьке знання каже: загине Байкал з його унікальною фавною; та громадянський принцип найвищий вимагає від тебе нарощувати індустріяльну могутність, виконувати пляни, рапортувати про перемоги і — горі ти яскравим полум'ям, озеро Байкал! І чи ти лікар, чи голова колгоспу — формула точна, пам'ятай її! Не забувай тільки на всяк випадок, що це формула підлоти й зради...

І от, все таки, навіть озброївшись такою блискучою захисною формулою, — ми бачили, — адвокатура лишалася

⁶¹ Нагадую: не допомогло відкриття геніяльної формули, посадили Віленського і знищили.

хороброю і майже чесною. Майже — оскільки ніхто з оборонців не сказав з трибуни:

— Що, власне, тут відбувається? Адже все — нісенітниця, марення суцільне!

Але такого навіть уявити собі неможливо, самовбивці, як правило, зводять рахунки свої з життям простіше й швидше, не прирікають себе на муки й тортури перед смертю. А ще — що ж вони могли, коли підзахисні самі подавали патрони і фортеця здалася до першого випалу?

ЩО Ж ВИ, ХЛОПЦІ? ЯК ЖЕ ВИ МОГЛИ!

У всьому цьому детективі, я підкреслював уже, — мене не цікавить позиція начальства, ДПУ, слідчих, прокурорів. З ними все ясно. Катам платять за їхню роботу — їм платили і вони працювали, зверху велено знаходити й нищити ворогів, вони знаходили й нищили. Робили це неохайно, незугарно, поспіхом, весь процес СБУ, як ми бачили, зшито на білу нитку, розлазиться він на клаптики. Та що їм до того, прокурорам і слідчим, хіба вони задумувалися про те, що минуть десятиріччя і хтось, шукаючи правду, почне порпатися в їхніх справах? Хіба збиралися вони звітувати перед майбуттям, тримати відповідь перед прийдешнім? Відповісти б перед вищим начальством, встигнути б знайти й знищити сьогодні, інакше завтра знищать тебе. Вони перед історією відповідати не збиралися.

Але ви, обвинувачені? Ви, честь і совість української нації? Ви, академіки, професори, вчені, педагоги, лікарі — цвіт української інтелігенції? Ви?

Ви, Сергію Олександровичу Єфремов, у програмовій своїй книзі сказали:

"...Духа живого вдмукнути в приспаного історією велетня, перетворити сирову етнографічну масу в свідому і своєю свідомістю дуже націю — я не знаю більшого заміру на світі, ширшого розмаху для праці, кращої мети серед людей".

Як же посміли ви жбурнути під ноги покидькам і вкупі з ними топтати цю високу мету, це святе служіння?

Ви продали себе, свій ідеал, свою вітчизну. Нехай, це — ваше: ваш ідеал, ваша вітчизна, це, зрештою, ваше минуле. Як ви посміли продати прийдешнє? Яке право мали ви розпоряджатися нами, майбутніми поколіннями? Хто доз-

волив вам влити в наші жили й кістки, в наші кров і мозок, і в гени фільтропроникаючі бактерії зради, безчестя?

Сергію Олександровичу, ви — історик, невже ж кілька місяців одиночної камери, безсоння й пістолет на столі примусили вас забути про суд історії?

Ви, самовпевнений і блискучий дипломате-літераторе Ніковський?!

А ви, педагог Дурдуківський, що так старанно прищеплював любим своїм курчатам закони гордості й честі?

Ви, Григорію Холодний, — ви на початку процесу зібрали всю свою мужність і гукнули в залю — "Не визнаю!" Куди ж потім поділася ваша мужність?

Ви, знайомий віч-на-віч з кров'ю й смертю лікарю Барбар, талановитий професоре Слабченко, революціонере, царський арештанте Кривенюк?

Ви ж не могли в тиші [камер]-одиночок не думати про суд історії!

І не кидайте у відповідь на мої розпачливі подиви контрзапитання:

— А як би ти чинив на нашому місці?

Не порівнюйте мене з собою! Ви за своїм образом і подобою запрограмували мене дволиким боягузом, я зростав і формувався, вбираючи в себе ваш жалюгідний досвід, через вас я — моральний каліка! Чи ж масте ви право вимагати від мене й від мого покоління того, чого ми вимагаємо від вас? Не дано вам такого права. Навчивши нас науки зради і підлоти, ви не смієте вимагати від нас героїзму й самопожертви!

І бринить, не змовкає в мені тоскне:

— Як ви могли, хлопці? Що ж ви накоїли?

І немає відповіді. Знову — все те саме: а безсоння, а постріли вночі, а наклепи друзів, а "заллємо кров'ю"?

А СУД ІСТОРІЇ?

Нема відповіді...

І я відпускаю тебе, мій читачу.

Нічого, як бачиш, не довідався я про свою матінку. Впевнений тепер уже: носила вона в душі своїй трагедію. Був лист-донос, чи не було його — все одно, мама моя Наталя Собко — жертва процесу СВУ, 46-ий вільний стілець — і її.

Прости мені, ненько.

Але створив я цей детектив. І от він лежить переді мною. І я беру його й простягаю тобі, мій читачу, — перш за все, юний читачу, мій сину, мій унуче...

І питаю себе: а навіщо це тобі? Розважальне читиво? Сіменон цікавіший. Копирсання в минувшині? Навіщо — через 50 років?

Вибач мені дидактику й набридливі повтори — не зумію без них пояснити...

...Простягаю вам, діти мої, ці сторінки для того, щоб ви пам'ятали, який важкий гріх батьків і дідів тяжіє над вами.

...Вам належить гріх той простити чи не простити. Знизати плечима — "ну, то й що?" — або жажнутися й замислитись про те, який же слід того гріха предків у ваших душах.

...Знати про це вам треба.

...І прошу вас, закликаю, сподіваюсь: не знизуйте плечима — "ну, то й що?"

...Замисліться, вглядіться в себе, зважте в собі вагу впадкованої брехні, боягузтва, зради.

...Вглядіться, зважте — і випалюйте, витравляйте в собі, не передавайте дітям своїм!

...Як? Як випалювати й не передавати дітям, коли геть усе навколо запаскуджене брехнею й зрадою?

...Як хочете.

...На відкритий герць — не кличу, бо сам на нього не йшов. Хай кожен вирішить сам.

...Але хоча б думайте про це, пам'ятайте, ятріть у собі і в дітях своїх! Ми звикли думати одне, а висловлювати й чинити — протилежне, звикли так, що й не помічаємо того...

Ми звиклися, зрослися з брехнею й боягузством, вони в нас свої рідні, кривні й непомітні для нас.

...А як непомітні і кривні — то навіщо й випалювати? Хай живуть? Ані нам, ані дітям нашим вони не заважають? Зодягнені, нагодовані, є робота, вона, дивись, і завтра нагодує, є телевизор і пілосос? Чого іще? Мати право ставити запитання й одержувати на них відповіді? Подумаєш, — лірика, не звикли ми до цього... Мати свої громадянські переконання — і мати право відстоювати їх? Чи варто задля того — відучені ми... — Мати право висловлювати й чинити те, що думаємо? Та нащо воно...

Не звикли, відучені, нащо...

...Так давайте заново звикати. Інакше — де гарантія, що завтра не поставлять для тебе вільний 46-ий стілець?

...І де твоя впевненість, що ти — або діти твої — завтра не будете подавати патрони для власного розстрілу?

...І де твоя впевненість, що тобі, а чи дітям твоїм, розчавленим і знищеним, не доведеться в сердечній муці повторювати:

— Простіть мені, люди добрі, простіть, якщо зможете...

А після цієї риторики з крапками хочу знову звернутися до тебе звичайною простою мовою.

Послухай, читачу, а що як повторити нам процес СВУ? Сьогодні, в останній чверті ХХ сторіччя? Нісенітниця? Мертвих не воскресити? А, давай, воскресимо. І зовсім не нісенітниця. Дуже навіть просто...

От ідемо ми з тобою сьогодні, якогось там березня 197 (?) року Римарською вулицею в місті Харкові і біля Оперного театру на великому щиті читаємо:

СЬОГОДНІ ЗАНОВО СЛУХАЄТЬСЯ СПРАВА СВУ, ЯКА РОЗБИРАЛАСЯ ТУТ У ЦЬОМУ ПРИМІЩЕННІ ПІВСТОРИЧЧЯ ТОМУ.

Заходимо, сідаємо. Заля повна. Сидить дипломатичний корпус — нинішній, сьогоднішні послы і всякі аташе. Озброїлися кульковими ручками журналісти всіх країн. На лаві підсудних — ті самі персонажі на чолі з академіком С. О. Єфремовим, ті самі 45 чоловіка. І 46-ий стілець тут. Суд. Обвинувачення, оборона — всі ті самі, всі на місцях. Портрет Леніна — і під ним Брук, Правдін, Броньовой і К^о в спину судові і звинуваченим. І в антракті вийде на авансцену Горожанін, свердлитиме мертвим своїм поглядом залю і нас із тобою. Словом, усе, як було в 30-му, півстоліття тому.

І з'являється в газеті "Вісті" вбивчий репортаж М. Берліна про те, що всі 45 "зливаються в єдине лице фашизму." І два дні читається той самий обвинувальний висновок. Та ось...

Підводиться головуєчий Високого суду й оголошує:

— Судовий розгляд відбувається при повному дотриманні міжнародних процесуальних норм, які лежать в основі соціалістичної законності. Доводжу це до відома під-

судних, обвинувачення й оборони, свідків і громадян, що присутні в залі суду.

Помічає головуючий слідчих на сцені під Леніном і вказує широким жестом геть:

— Представники слідства перебувають тут на порушення законности. Прошу залишити залю.

Розтанули слідчі.

— Навіщо стоїть цей вільний стілець?

Зник стілець.

— Чи має оборона заяви?

Підводиться головний оборонець Ратнер і оголошує вимогу обвинувачених про притягнення газети "Вісті" до судової відповідальности за наклеп і брехню. Заява приймається судом.

І починається опитування обвинувачених.

— Підсудний Єфремов! Визнаєте себе винним?

— Ні, не визнаю.

— Підсудний Дурдуківський! Визнаєте себе винним?

— Категорично — не визнаю!

І 45 раз чути переконливе й достойне — "не визнаю!"

Високий суд вимагає від обвинувачення доказів вини підсудних. Чередою виходять на трибуну Михайлик, Ахматов, Биструков і Волков, слідом — громадські обвинувачі Любченко, Соколовський, Слісаренко. І кожен по 5 годин — патякають вони, патякають те саме все, що й тоді верзли.

І кожному суд ставить запитання:

— А де докази всьому тому? Де документи, речові докази, показання свідків?

І з'являються свідки — всі десять свідків; і мама моя теж виходить на трибуну і говорить правду — одну тільки правду!

І тоді так само, як у 30-му топили одне одного Павлушков, Дурдуківський і Ніковський — заходилися тепер прокурори-обвинувачі валити провину один на одного, і на гастролера Горожаніна, і на Бруків-Правдіних.

— Суд постановляє: підсудних в справі СВУ визнати невинуватими!

І повна зміна на сцені Харківської опери!

Всі 45 з гордовито піднесеними головами залишають залю під бурхливу овацію. Професор Підгасцький поправ-

ляє в кишені піджака біленьку хусточку і йде ночувати до своїх друзів.⁶²

А на лаву підсудних сідають Горожанін, Любченко, прокурори, слідчі і... і... ох, та інші, немає їм числа, від Стасика з комендантом Зимовським (7 карбованців за голову) до... не знаю, до кого.

І розпочинається слухання НОВОЇ СПРАВИ. І в усіх газетах з'являються звіти про цю НОВУ СПРАВУ.

А в фойє Оперного театру під склом стендів — документи 1930-го року. Справжні документи. І серед них я бачу мамині листи до її друзів у Київ. І нема серед них листа до ЦК комсомолу...

А в залі таврують, розвінчують порушників законности. Підписують вирок чорному минулому нашої батьківщини. І вирок той усьому світові несе звістку, що на батьківщині нашої, любий читачу, НАСТАЛА СВІТЛА ДНИНА!...

Отак, як бачиш. Нісенітниця, не воскресити мертвих? Та простіше простого. Техніка підготовки такого процесу — як при створенні звичайної театральної вистави: від написання п'єси драматургом, якого допущено до архівів КДБ-ДПУ і всяких інших документів — до репетицій з акторами. Ті самі етапи, що й під час підготовки "опери СВУ" в 1930-му, тільки репетицій знадобиться набагато менше і будуть вони трішечки веселіші.

Дайте тільки команду... Хто? Оце вже цілком зрозуміло — хто. Самий-самий (самі-самі?)... Той (ті?), хто найвище сидить і найдалі вперед дивиться...

А допомогти їм, самим-самим, дати команду, підштовхнути їх, примусити жити всім своїм ходом-поворотом — повинні і ми з тобою, читачу, зобов'язані. Без нас, без нашої участі — моєї, твоєї, твоїх і моїх однолітків у нас на батьківщині й по всьому світові — без нас не обійдеться підготовка нового процесу СВУ! Пам'ятати самому, нагадувати всім довкола, говорити про це, кричати, вимагати, не боячись, відповіді — і настане день, буде дано команду повторити процес СВУ і сотні інших процесів!

НАСТАНЕ ДЕНЬ!

Ненько моя, ненько...

⁶² Справжній професор Підгаєцький, — той, з процесу 1930-го, — разом з лікарем А. О. Барбаром і поетом М. К. Зеровим в Соловках утоплені з баржі.

ПІСЛЯМОВА

Наприкінці 1976 року працю над рукописом було скінчено. Я віддав один примірник до надійних рук, на всяк випадок розпорядившись: в разі щось би зі мною трапилося — переслати на Захід.

А сам усе ще роздумував над дальшою долею свого витвору. Лежати йому, очікувати ліпших часів? Але ж він сам покликаний прискорити настання тих ліпших часів, для того й писаний! Одіслати видавцям і просити видати якомога швидше? Але ж...

Ні, за себе не боявсь. Стримувало те, що поява твору могла накликати біду на іншу людину, а саме — на Бориса Федоровича Матушевського. Його одверті розповіді наводив я в кожному розділі, на його свідoctвах будував висновки про нелюдську суть радянської влади. І хоч заспокоював я Бориса Федоровича (а певніше — себе) десь там на якійсь сторінці, — мовляв, спить спокійно, дорогий мій, — а сам пречудово розумів, що в разі появи книжки спати спокійно КДБ йому не дасть. Та мало йому, бідоласі, перепало, ще й я додам лишку?

І от сьогодні, 17 січня 1977 року, коли сиджу я за цією післямовою, Матушевського вже немає. Позавчора продзвонив телефон, і я довідався, що 14 січня, в п'ятницю, Борис Федорович допізна не повернувся додому, а опівночі постукав у двері майор міліції на прізвище Лобода й повідомив дружину й сина, що їхнього чоловіка й батька знайдено дві години тому мертвим на вулиці Воровського поблизу рогу Обсерваторної.

Щойно повернувся я з похорону. Вранці перевезли з моргу додому, а о четвертій на Байковому кладовищі мерзле груддя глини гупнуло в віко домовини.

Лежав спокійний, молодий, красивий. Густе й довге, чорне без сивини волосся відтіняло високе світле чоло. Тільки суворіший, здавалося, ніж був за життя, значиміший — лагідности, доброти на лиці не стало.

На Байковому кладовищі зараз простих смертних не ховають: як виняток — за дозволом міськради (а чи за добрий хабар) — ще ховають іменитих діячів. Та й то —

там уже могила на могилі; хоронять на новому міському цвинтарі на Гостомельському шосе. Але Борис Федорович давно "забронював" собі вічну домівку на Байковому. Поруч бабусиної могили насипав він іще два горбочки, поставив огорожу, прибив дошки з написами. Віра Олександрівна Матушевська — мати, Василь Федорович Матушевський — брат. В маминій могилі присипав жменю землі, привезеної з Мордовії. Братова — просто так.

В товстому пошарпаному записнику, що лежав на робочому столі небіжчика, я прочитав учора:

"Байкове кладовище, 9-та ділянка, моя могила, поховати в мамину".

Проводжало чимало люду. Промовляли теплі не казенні слова, щиро плакали. Друг покійного, старий письменник Антоненко-Давидович, що теж відбув по тюрмах-таборах свої 18 літ, сказав:

— Пішов од нас останній свідомий нащадок одного з останніх родів старої чесної української інтелігенції, яка бажала добра і тільки добра любій своїй батьківщині... Дорогий друже, хвала Богові — збулася мрія твоя: спочивати вічно в рідній українській землі. Хай же буде тобі легкою київська земля!

В моргу, коли чекали видачі тіла, інший друг його Г. Н. сказав мені:

— Безглуздя. П'ять років ще треба йому жити.

І розповів, що оце днями Борис викладав йому свої пляни й переконав, що потребує рівно п'ять років життя. Був він людина ретельна, обов'язкова, завбачлива і точно порахував, що саме п'ять і не більше треба йому, аби впорядкувати родинні архіви, прокоментувати листування й документи ("бо того коментаря, крім мене, вже ніхто не здатен зробити!"), завершити переробку батьківської праці про Шевченка, а головне — написати спогади про СБУ.

— Ми всі, друзі його, — казав Н., — весь час підштовхували: сідай, записуй СБУ, адже двоє вас лишилося, таж Ганцов уже не в силі! І оце, знаєте, із тижднів тому сказав він мені, ніби почав писати спогади. Я зрадив, але не розпитав, ні прочитати не попросив тих сторіночок, хто ж думати міг. І не знаю, чи встиглося таки щось, а чи тільки намітки робив...

Почув то — і шпигонула лиха підозра. Та тут таки її прогнав. Дурниця, кому потрібна смерть старого, навіть

коли б і дізналися ті "органи", що пише він свої спогади; та як могли дізнатися про те, що існує тільки в пам'яті... А втім, знову майнуло, коли розповів далі Н., як одержували у слідчому відділі міліції речі небіжчика — портфель, шапку, якісь там карбованці (годинника не повернули, зник). Запитали в господарки кабінету, — слідчим виявилася жінка на прізвище Москаленко, — чи можна довідатися, де саме знайшли покійного, як упав, як лежав, — побалакати з тими міліціонерами, ознайомитися з протоколом.

— Навіщо це вам? — підозріло спитала слідча.

Пояснили, що рідним і друзям хочеться бодай догадуватися якось про останні хвилини дорогого небіжчика. Тут жінка наче трохи розгубилася, а з кутка кабінету озвався впевнений чоловік у цивільному, який опинився тут у кабінеті якось ніби не випадково.

— Все, що вам положено, ви визнаєте, — зронив чоловік.

Більше запитань не ставили. А другого дня з медичного висновку дізналися, що смерть настала від серцевої хвороби. Ото й усе.

Та ні, не потрібна їм його смерть, як не потрібно було їм його життя. Навіщо надто довго пишу про те? А думається, порівнюється, через те й пишу...

Повертався Борис Федорович з роботи — це ж початок року, а він пенсіонер, має право два місяці на рік працювати, підробити сотню до 63-ох карбованців пенсії, то він щороку одразу ж у січні і вирушав до свого гідрометеоцентру... Тож повертався з роботи, зайшов до друга свого Антоненка-Давидовича. Був бадьорий, веселий, чудово себе почував, приємно погомоніли, теж і йому натякав, що розпочав записувати ті спогади. О пів на десяту попрощавсь — Антоненко-Давидович останній, хто бачив його живим. Щоб потрапити додому на Тург'єнєвську з будинку письменників на вулиці Леніна, де живе Антоненко-Давидович, треба вийти на вулицю Воровського, сісти в трамвай на розі Обсерваторної; там на зупинці і впав. Сам упав, нікому не потрібна була його смерть. Можливо, перевтомивсь на службі, одного інфарктного рубця на серці вже носив. Може, через силу волік ноги додому — останнім часом зовсім розладналося з дружиною, знущалася над його українським, традиційним, дорікала, що все життя заробляв він менше за неї.

А він працював — щодня, уперто й прискіпливо, сплянувавши на п'ять років.

В останню нашу зустріч в середині грудня 76-го, приніс я примірник рукопису "Неньки", надписав на першу сторінку:

"Борисові Федоровичу Матушевському — з подякою, пошаною і сподіванкою на те, що, Бог дасть, — поставлю отаку присвяту і не лише на рукописі".

Він радів, дякував, церемонно вклоняючись, тиснув руку, бажав успіху. І пообіцяв негайно ж прочитати. Перед тим я читав йому окремі розділи, перепитував і уточнював, правив за його порадами — отож, твір він знав і я не сподівався, що справді одразу заходиться біля нього.

І от учора з глибокої шафи, різьбленої українським орнаментом рукою того таки самого Гаврила Одинця, я вдобув зелену теку — тепер, після смерти господаря, рукописові не можна було тут лишатися. Лежала так само захована на самому споді, завалена газетами, книжками, пожовклими паперами. Подумав: певна річ — не дійшли руки, як сховав подалі від чужих очей — так і лежала. Розв'язав мотузочки — зверху дрібно списаний аркуш: "Нотатки". Під ним ще один: "Зауваження". Перший аркуш виявився чернеткою, другий — переписане набіло. Зроблено старанно, не поспіхом.

Ось він, той аркушик. Вирішив я не переносити виправлень в рукопис. Просто вміщую тут, у післяслові, зауваження Бориса Федоровича.

ЗАУВАЖЕННЯ

Стор./ряд звідки

31/16 згори — "стоять міліціонери" — бійці військ ДПУ.

46/9 згори — "Дружина Ганцова". Вона варта того, щоб її було названо: Ольга Трохимівна Андріївська (розкажу!).

52/53 згори — Ні разу всі шестеро не збиралися, двічі було тільки четверо: Павл., Боб., Нечит. і я (може, ще Кокот?). З Бовк. тримав зв'язок лише Боб., з Кок. — тільки я. Під час слід-ва я ні разу не бачив, про нього ніколи не чув і його свідчень теж не бачив. Нечитайла кілька днів бачив в тюрподі, а пізніше не бачив і не чув. Здається, його через пару місяців звільнено. Лишилось сидіти нас четверо: П. Б., Н. і я, але на процес потрапили тільки двоє: П. і я.

- 56/10 низу — Варенуха Люся? Звідки такі здогади?
56/10 низу — панахиди я не організовував.
58/3 згори — "було їй 67 років" — 70!
59 — "фото батьків Матушевських не 1900 р., а 1904 р.
60/7 низу — "служіння Петлюрі" — треба УНР.
66/30 згори — "3 крб. 30 коп. невідомо, де подівалися. Віддавали їх
Мат-му". Треба — Нечитайлу.
74/6 низу — Барбар... **саме тут** треба сказати, що він був асистентом
Стражеска (далі, правда, про це згадується). *

Далі в зауваженнях виділено розділ — **"Деякі помічені друкарські огріхи"**: після шести вказаних помилок закінчуються словами:

"Лишилося чимало друкарських огріхів, не виправлених".

Щиро вдячний Вам, дорогий Борисе Федоровичу!
Сприймаю Ваші нотатки, як благословення, чую голос
Ваш:

— Та звичайно ж — видавайте!

Отож, і Ти, Боже, благослови. Нехай не виправлені огріхи править коректорська рука в друкарні.

А присвяту на примірнику книжки вже зараз, заздалегідь надписую, — бо як його потім надпишеш, чи й побачити того примірника пощастить? — надписую дітям Вашим, і онукам, дітям і онукам брата Вашого Юрка. Нехай березуть пам'ять про Вас, про увесь Ваш преславний, все таки не винищений рід.

Отож, Борисе Федоровичу, ми — вільні! Вас звільнила смерть.

Я — сам себе тим часом звільняю.

Тож давайте **промовимо**, нарешті, вголос те, що

ДУМАЄМО!

КИЇВ

1974—1977

* **Примітка автора:** Нумерація сторінок в "Зауваженнях" не співпадає зі сторінками цього примірника. Шукай за відповідними розділами.

РЕДАКЦІЙНІ ПРИМІТКИ ТА ДОВІДКИ ДО ТЕКСТУ "НАБОЇВ ДЛЯ РОЗСТРІЛУ"

В тексті "Набоїв для розстрілу" є багато авторських приміток, що їх подано у формі виносок під нумерами, а подекуди й просто в тексті, порядком авторських зауважкоментарів або необхідних уточнювальних пояснень. Однак не лишилося також багато слів, що означають назви чи поняття або імена осіб, які є самозрозумілими для підсоветського читача, і тому з погляду автора, що писав передусім для такого читача, не потребували пояснення. Це зокрема стосується цитованих у тексті советських пресових та документальних (судових) джерел, советських авторів тощо. З другого ж боку, маючи на увазі також і підсоветського читача та взагалі "масового" й "різноманітного" читача по обидва боки духовно-політичного кордону, редакція цього видання вважає за потрібне тут (як і при інших авторських текстах цієї книги) подати всі, необхідні з будь-якого погляду, пояснення та довідки до наявних у тексті назв, понять, особових імен тощо, які для тієї чи іншої категорії читачів, можуть бути не зовсім, чи не відповідно зрозумілими. Це включає в себе й додаткові примітки довідкового характеру до тих, що їх подано від автора — порядком їх доповнення, уточнення чи, в певних випадках, і редакційного корегування.

Для кращої проглядності приміток і довідок, поділяємо їх тут на три категорії: 1) Пояснення до деяких слів у тексті; 2) Довідки до особових імен, згадуваних у тексті; 3) Доповнення до авторських приміток і пояснень, що стосуються справи та процесу СВУ.

Пояснення до деяких слів у тексті (за абеткою)

Автокефалія української православної церкви — самостійність, цілковита незалежність української православної церкви, проголошена після двох з половиною століть її насильницької ліквідації російським царським урядом і включення її в підлеглу тому урядові російську православну церкву. Підготовка до проголошення автокефалії почалася негайно ж після встановлення державної самостійності України у формі Української Народної Республіки 1918 р., а остаточне оформлення автокефалії сталося 1921 р. Переслідувана советською владою як "націоналістична", автокефальна українська церква в Укр. РСР була 1930 р. жорстоко ліквідована, вся її гієрархія на чолі з митрополитом Василем Липківським фізично знищена в тюрмах і концтаборах (зокрема поряд-

ком репресій проти українських духовно-культурних діячів у зв'язку з провокаційно-фальшивницьким процесом СВУ).

Антанта — військовий союз Франції, Англії та Росії в Першій світовій війні 1914—1918 рр. Також під час так званої "громадянської війни" на територіях колишньої російської імперії назвою "Антанта" окреслювався інтервенційний блок держав-переможців у Першій світовій війні, що в спілці з російсько-білогвардійськими реставраторами рос. імперії воював проти більшовицької влади в Росії і вороже ставився до встановленої під час революції 1917—18 рр. української державної самостійності у формі Української Народної Республіки (УНР).

Аракчеевщина — реакційний режим деспотизму і воячини в Росії 19 ст., пов'язаний з ім'ям всесильного царського ставленика О. Аракчеева за царя Олександра I. В СРСР з "аракчеевщиною" звичайно пов'язуються такі типові явища суспільного життя доби "сталінщини", як "ежовщина" (діяльність всесильного сталінського ставленика Н. Єжова—керівника НКВД в рр. 1936—1939), "беріївщина" — інше видання "ежовщини" в повоєнні роки "сталінщини", від імені всесильного сталінського керівника НКВД Л. Берії), а в Україні зокрема — "постишевщина" (антиукраїнський зворот національної політики, здійснюваний всесильним "намісником" Сталіна в Україні П. Постишевом у 1933—1936 рр.).

"Артамонови" — мається на увазі роман рос. письм. Максима Горького "Діло Артамонових" (1925 р.).

Архангельск — місто на півночі європейської частини Росії, близько Білого моря. Це місто й уся Архангельська область у 30-ті роки стали одним із головних теренів заслання т. зв. "розкуркулених" українських селян та мас репресованих українців узагалі.

Архіпелаг Гулаг — спопуляризована рос. письм.-дисидентом О. Солженіциним узагальнена назва численних концтаборів і тюрем з їхніми підприємствами та використанням праці в'язнів (переважно — політично-репресованих). Розкидані островами по всій території надто Сибіру та інших північних і далекосхідних територій Росії, ці концтабори й тюрми становлять собою один адміністративно-господарський комплекс, керований підлеглою НКВД (а тепер МВД—КГБ) установою, що скорочено називалася (по-рос.) ГУЛАГ — "Главное Управление Лагерьей". Нині це скорочення звучить трохи інакше.

"Арсенал" — традиційна назва старого заводу в Києві, що в досоветські часи був справді арсеналом — підприємством для виготовлення, ремонту й збереження зброї. Як військове підприємство, цей завод був осередком концентрації наведеного з Росії переважно рос. робітництва, а тому під час революції він став у Києві центром ворожих українському національному рухові більшовицьких сил, які боролися проти української влади УНР. За це в советські часи цей завод прославлено й петровлено на історичний заповідник.

Бай — назва, якою в Середній Азії окреслювали особу, що була власником великої кількості господарської землі, худоби тощо. В советські часи "байв" ліквідовано так само жорстоко, як в Україні т. зв. "куркулів", а при цьому вони чинили збройний опір.

Байкал — озеро в південній частині Східного Сибіру. В районі цього озера в дореволюційній Росії були розташовані каторжні табори та поселення для засланців (зокрема політичних). У советські часи цей район — один із центрів концтаборів ГУЛАГу. Хижацька експлуатація природних багатств озера та його лісопромислових гірських околиць у післявоєнні советські часи спричинила катастрофальну деградацію природного оточення цього озера та його екологічне загибання.

БАМ — скороч.: Байкало-Амурська Магістраль — комплекс будівництва залізничних та інших шляхів сполучення в районах озера Байкал та річки Амур. Це грандіозне будівництво великого воєнно-стратегічного та промислового значення розпочато ще в передвоєнні роки "сталінських п'ятирічок" силами переважно в'язнів ГУЛАГ і продовжується ще з більшим розмахом нині силами т. зв. "добровільно мобілізованих" мас робітничо-селянської молоді, значною мірою — з України, а також і в'язнів концтаборів.

БУПР — скороч. Будинок примусових робіт. Так у 20-х і на початку 30-х рр. офіційно називалась тюрма в СРСР (по рос. ДОПР). Так під прикриттям теорії перевиховання злочинців працею советське тюремне ув'язнення практично стало однією із форм експлуатації праці в'язнів в інтересах державного капіталізму влади.

Бутирка — популярна назва однієї з найбільших тюрем у Москві (Бутирська тюрма — від назви району Москви, де ця тюрма міститься, "Бутирки").

Вельотрек — спеціальної будови доріжка для вельосипедних перегонів.

"Вісті" — повна назва "Вісті ВУЦВК", найпопулярніша в часи "українізації" 20-х рр. українська щоденна газета, що виходила в Харкові від 1925 до 1933 р. як орган Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Української РСР. Після 1933 р. виходила в Києві, в зменшеному вигляді й убога змістом, до початку війни 1941 р.

ВИШ — скороч. "вища школа", узагальнена назва закладів вищої освіти в Укр. РСР часів "українізації" (20-х і початку 30-х рр.). Тепер — ВУЗ (вищий навчальний заклад).

ВСНХ — рос. скороч. "Высший Совет Народного Хозяйства" (укр. Вища Рада Народного Господарства) — керівний орган організації й планування державною владою господарського життя в СРСР у 20-х роках. У 30-х рр. цей орган ліквідовано й замінено системою господарських "народних комісаріатів (наркоматів)", пізніше — міністерств.

ВУАН — скороч. Всеукраїнська Академія Наук, офіційна назва Академії Наук Укр. РСР у часи "українізації" (1923—1933 рр.), коли вона була справді Українською Академією, мала національно-в с е український характер, а не лише територіяльно-"республіканський" (фактично русифікаторський), який їй надано після процесу СВУ (що був спрямований передусім проти національно-культурної ролі ВУАН) та після терористичного погрому українського пореволюційного відродження й "українського голокосту" 1933 р.

Гетьманщина — історична назва автономної української державности на чолі з вибраними козацтвом гетьманами, що існували в тій частині України, що за Переяславською угодою 1654 р. перебувала в межах імперських володінь Росії. 1764 р. ліквідована російською владою й поступово включена в адміністративну систему російської держави. "Гетьманщиною" також умовно називають період існування гетьманської форми влади в Україні 1918 р. на чолі з нащадком гетьманського роду Павлом Скоропадським, що намагався встановити в Україні монархічний державний лад.

Головмістество — скороч. назва Головного управління в справах містества при Народному Комісаріаті Освіти Укр. РСР в 20-х—30-х рр.

Головтуз — скороч. Головне технічне управління залізниць в Україні (в системі комісаріату шляхів сполучення СРСР) у 20-х—30-х рр.

Директорія УНР — тимчасова форма революційного українського уряду, створена восени 1918 р. під час повстання в Україні проти влади гетьмана П. Скоропадського та німецької військової окупації, в процесі якої демократичну Центральну Раду УНР було замінено гетьманською монархічною владою. Будучи спадкоємцем Центральної Ради, Директорія УНР, яку очолював Володимир Винниченко, організувала й перевела народне повстання, на чолі якого став член Директорії й керівник її військових сил Симон Петлюра. Після відновлення УНР, яка відразу ж опинилась у стані війни з советською Росією, що розпочала військовий наступ на Україну, Директорію УНР незабаром очолив Петлюра. Винниченко й Петлюра, популярні в той час українські політичні діячі (перший — відомий український письменник, а другий — відомий український дореволюційний журналіст), були лідерами Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії (УСДРП), а Директорія УНР мала соціалістичний напрям політики та боролася за самостійну, ні від кого незалежну, демократичну українську державність.

"Діло" — найбільш поширена в 20-х і 30-х рр. українська щоденна газета в підпольській частині Західної України, орган Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО), виходила у Львові й заступала ліберально-демократичний напрям української національної думки за межами Укр. РСР.

Дніпробуд — скороч. назва будівництва першої в Україні великої гідроелектричної станції на Дніпрі (Дніпрельстан, пізніше — Дніпрогес). Розпочате 1927 р., це будівництво тривало до 1932 р.

ДПУ — Державне Політичне Управління (перекл. з рос. Государственное Политическое Управление — ГПУ), сов. орган політичного терору (перейменована колишня ЧК—"Чрезвычайная Комиссия по борьбе с контрреволюцией.") в 20-х — на початку 30-х рр. (перейменована потім на НКВД, НКГБ, КГБ).

ГУЛАГ — див. поясн. під "Архіпелаг ГУЛАГ".

"Запаморочення від успіхів" — назва статті Сталіна, опубл. в газ. "Правда" навесні 1930 р., якою було дано сигнал до тимчасового відступу в запровадженні "суцільної колективізації" сільського господарства — в зв'язку з вибухом масових бунтів селянства (головним чином в Україні та на Кубанщині й Донщині), що мали тенденцію до перетворення на загальноселянський повстанський опір колективізації.

"Зеки" — скороч. назва в'язнів у тюрмах і концтаборах СРСР, від рос. скорочення "зе-ка" (з-к), тобто — "заключенные".

"Житній базар" — назва однієї з базарних площ у Києві.

"Известия" — найбільш популярна в 20—30-х рр. московська щоденна газета в СРСР. Як орган Всесоюзного виконавчого комітету Рад (Советов), а не ЦК компартії (органом якої є газ. "Правда"), ця газета в ті часи була порівняно менш доктринально-пропагандивною, ніж "Правда" й містила більше звичайних інформацій та можливого до читання матеріалу.

ІНАРАК — в дуже популярному у 20-х рр. в Україні романі Володимира Винниченка "Соняшна машина" назва революційно-терористичної організації "Інтернаціональний Авангард Революційної Акції (ІНАРАК). В Інституті Української Наукової Мови ВУАН молоді вчені-лінгвісти жартома називали так між собою свою Інститутську Наряду Активу (ІНарАк). За це їх "оформило" ГПУ як, нібито, "підпільну терористичну" групу в складі зфабрикованої ГПУ "Спілки Визволення України" (СВУ), і під такою назвою ці вчені-лінгвісти фігурували на процесі цієї "організації" в Харкові 1930 р.

"Есери" (українські) — соціалісти-революціонери, об'єднані в Україні у національно-українську партію ("Українська Партія Соціалістів-Революціонерів" — УПСР), чисельно найсильніша українська партія в складі українського революційно-демократичного парламенту — Центральної Ради УНР 1918 р. В процесі завоювання більшовиками України в 1919—1920 рр. ліве крило цієї партії трансформувалося в українську націонал-комуністичну партію "боротьбістів", яка врешті влилася в Комуністичну партію (більшовиків) України, надавши їй у часи "українізації" дещо українського (щодо фізичного складу) обличчя.

"Есефи" — українські "соціалісти-федералісти", фактично українські народники-демократи, об'єднані в революційний період 1917—1918 рр. під назвою "Українська Partія Соціалістів-Федералістів", маючи на меті легалістичне змагання за українську державність у рамках федерації народів колишньої російської імперії, що мала постати демократичним шляхом після повалення царського самодержавства й перебрання влади в Росії демократичними соціалістами. Після постанови УНР і проголошення нею своєї самостійності 1918 р. ця партія в складі Центральної Ради була виразником українського ліберально-демократичного націоналізму. Лідером цієї партії був Сергій Єфремов, у той час провідний літератор і публіцист України, згодом академік ВУАН, звинувачений 1929 р. в організації й очоленні фактично неіснуючої організації СВУ.

"Катушка" (вираз **"на повну катушку"**) — жаргоновий вираз підсоветських в'язнів на означення повного, тобто — максимального, терміну ув'язнення (в 20-х і на початку 30-х рр. це було десять років ув'язнення; наступною найвищою мірою покарання був тоді розстріл).

Кем — назва річки та річкової пристані-міста в Північній Карелії в Російській СФСР, район заслання репресованих українців в 30-х рр.

"Колотися" (**"розколотися"**) — жаргоновий вираз підсоветських в'язнів, що означає — признатися чи визнати себе винним у тому, в чому людину звинувачено, й підписати чи підтвердити усним свідченням звинувачення супроти інших — переважно наслідком тортур під час слідства (найчастіше — в випадках політичних звинувачень). Явище "розколювання" тортурами в СРСР найбільш поширилося в 30-ті сталінські роки та в післявоєнний сталінський період.

Комнезам — скороч. Комітет незаможних селян (інакше — КНС) створена комуністами по селах України в 20-ті рр. організація незаможних селян для використання їх у т. зв. "клясовій боротьбі" проти заможніших, більш господарних селян, а потім — у переведенні грабункових акцій "хлібозаготівель", "розкуркулювання" й колективізації. Після переведення колективізації цю організацію ліквідовано, а багато "комнезамівців" у 1932—1933 рр. разом з іншими селянами, вже як "колгоспники", загинули від штучно створеного владою голоду.

Комсомол — скороч. Комуністичний Союз Молоді (інакше — КСМ), створена комуністичною владою масова політично-виховна й громадська організація підсоветської молоді, в якій відбувається підготування й добір кадрів для комуністичної партії. В 20-х рр. була організацією ідейних прихильників комунізму й політики компартії, а від 30-х років стала фактично організацією всієї молоді, що вчиться в середніх і вищих навчальних закладах чи працює в промисловості й технізованому сільському господарстві або служить у війську (а тому є необхідним етапом у житті цієї молоді, зокрема — як етап роблення професійної чи службової кар'єри, в тому числі й партійно-урядової).

Лена-Голдсфілд — назва підприємства для добування золота в басейні річки Лена в північно-східній частині Сибіру в 20-х роках, де в часи НЕПу (нової економічної політики більшовиків, що допускали часткову участь у розвитку промисловості й інших галузей господарства також приватного капіталу, включно з закордонними концесіями) в розбудові золотодобувної промисловості брала участь англійська фірма Голдсфілд. У 1929—30 рр. англійських і советських технічних працівників цієї фірми звинувачено в "шкідництві", суждено і концесії фірми ліквідовано.

Ліспромхоз — скороч. "лісове промислове господарство (рос. хозяйство)". Назва підприємств і також управління такими підприємствами, що займалися розвитком і промисловим використанням лісових багатств в СРСР у 20-ті й 30-ті рр. — переважно силами політв'язнів.

Медичний терор — вигадана ГПУ в 30-х роках форма звинувачення політично ненадійних і підозрілих лікарів у так званому "шкідництві". Одним із перших таких звинувачень було звинувачення супроти національно активних у часи УНР українських науковців-лікарів Медичної секції ВУАН, яких ГПУ "оформило* в справі (та на судовому процесі) СВУ, як "медичну групу" цієї, мовляв, "контрреволюційної організації".

Мегре — герой детективних романів французького письменника Жоржа Сіменона.

Микола 3-й — іронічний титул Леніна в колах його політичних противників після встановлення диктатури ленінської компартії в Росії. Микола (Ніколай) було ім'ям Леніна, яким він користувався до та під час революції, підписуючись "Ніколай Ленін" у публікаціях і документах своєї партії того часу. Такий був його повний псевдонім, а не Володимир (Владімір) Ленін, як його стали називати пізніше, вживаючи його справжнє ім'я, але залишаючи псевдонімне прізвище "Ленін", замість справжнього "Ульянов".

Мордовські табори — засновані на початку 30-х рр. советські концтабори в Мордовії в районі м. Темникова та в інших місцевостях. Формально Мордовія є "автономною республікою" в центральній частині європейської Росії. В післявоєнні роки систему Мордовських концтаборів поширено настільки, що про Мордовію взагалі створилась погана слава, як про край концтаборів (зокрема для політичних в'язнів).

Мурманськ — місто й порт у заполярній зоні північної частини європейської Росії близько Баренцового моря. Від початку 30-х рр. Мурманськ і вся Мурманська область стали одним із найголовніших в СРСР осередків тюремно-концтабірного "господарства" ГУЛАГУ, куди заслано сотні тисяч репресованих українців (від "розкуркулених" селян починаючи) на тяжкі роботи й загибель у суворих кліматичних умовах (переважно на лісорозробках та добуванні цінних металів, а також на рибальських промислах).

Наркомзем, Наркомос, Наркомюст (НКЮ), НКПС — в СРСР "народні комісаріати (після війни — міністерства) земельних справ, освіти, юстиції і рос. "народный комиссариат путей сообщения" (шляхів сполучення).

"Намордник" — в жаргоні сов. в'язнів дерев'яна або залізна накривка на вікнах камер у тюрмах суворої ізоляції (також у тюремних камерах).

"Нашармачка" — розмовний вираз (характерний для підсоветського побуту), означає — одержати щось потрібне, не заплативши за це нічого (чи за рахунок когось іншого).

ОСО — скороч. рос. "Особое Совещание" ("Особлива Нарада") — надзвичайний орган позасудового розгляду справ обвинувачених у політичних провинах у 30-х і післявоєнних роках сталінського терору в СРСР. Дослівно мільйони сов. громадян (у тому числі непропорційно велику частину українців) у 30-ті й інші роки масових політичних репресій без суду і заочно приречено на довгорічне ув'язнення й загибель у советських тюрмах і концтаборах.

Осовіахем — скороч. рос. "Общество содействия обороне и авиационному и химическому строительству" ("Товариство сприяння обороні та авіаційному й хемічному будівництву") — масова ("добровільно-примусова") організація для обов'язкової в СРСР воєнізації населення та збирання серед населення коштів на розбудову авіаційних та хемічних засобів війни.

"Одірвати" — сов. жаргоновий вираз, означає — щасливим випадком дістати щось, чого не можна купити звичайним шляхом.

"Параша" — в жаргоні сов. в'язнів назва спеціальної великої металевої посудини для нечистот у камерах, що служить в'язням за тимчасовий "відходок". Також "парашою" в'язні советських тюрем і конттаборів називають неперевірену, найчастіше брехливу, чутку, що доходить до них "з волі" чи зроджується в середовищі в'язнів з чиеїсь вигадки.

Піонери — розмовна назва масової організації комуністичного виховання дітей в СРСР, що офіційно називається "Піонерська організація імені В. І. Леніна". В 20-ті рр. до цієї організації "піонерів-ленінців" належали переважно діти батьків, що були комуністами чи ідейними прихильниками комунізму, а від 30-х років усі діти в СРСР, що проходять навчання в обов'язкових загальноосвітніх школах, неминуче проходять через етап приналежності до піонерської організації.

Піддавки — вид гри "в шашки" (дамки), у якій виграє той, хто швидше віддасть свої "шашки" противникові.

Плов — страва в східних (зокрема азійських) народів, приготована з рижу, м'яса й різних приправ.

Політкоми — скороч. назва "політичних комісарів" і "політичних комісаріятів" в СРСР, що виконували функції політичного нагляду компартії над усіма клітинами суспільного життя в 20-х і 30-х рр.

"Політпайок" — спеціальна норма приділу харчів для політичних в'язнів, що існувала в советських тюрмах і концтаборах у 20-х і на початку 30-х рр., коли в СРСР ще визнавався окремий статус "політичного в'язня".

Продрозкладка — скороч. продовольча розкладка (рос. продрозверстка), сов. система відбирання від селян сільсько-господарських продуктів у перші роки советської влади. В кінці 20-х і в першій половині 30-х рр. відновлена під назвою т. зв. "державних хлібозаготівель", а потім продовжувана донині вже як система т. зв. "хлібоздач" колгоспами.

Профактив — скороч. профспілковий актив, в СРСР — фактично комуністичне (партійне) ядро профспілкової організації, що керує профспілкою.

Раднарком — в Укр. РСР — Рада Народних Комісарів, формальна назва уряду в 20-х—30-х рр. (тепер — Рада міністрів).

Райцентр — місто, що є урядовим центром району (першого ступня територіально-адміністративного поділу країни (республіки) в СРСР.

Робітфак — "робітничий факультет", у 20-ті й на початку 30-х рр.— спеціальний навчальний заклад при вищих навчальних закладах для підготовки робітників без середньої освіти до вступу в цей вищоосвітній заклад.

"Самгін" — роман М. Горького "Життя Кліма Самгіна" (1925—1936).

"Словник живої української мови" — назва першого багатотомового академічного словника української мови, що його опрацьовували в 1924—1930 рр. мовознавці ВУАН. Перші його чотири томи в ті роки були вже видані, а решта підготовлялися до друку, але не були видані, бо його укладачів і редакторів (акад. С. Єфремова, А. Ніковського, В. Ганцова, Г. Голоскевича та інших) було заарештовано й проголошено "укр. націоналістами" та засуджено на провокаційно-показовому процесі СВУ (також зазнав репресій і змушений був відійти від праці в ділянці українського мовознавства акад. А. Кримський, що був головним редактором словника).

Соловки — група островів на Білому морі, що належать до Архангельської області. З давніх часів — місце заслання політичних в'язнів у Росії, зокрема (ще з часів козацько-гетьманської автономії під владою російських царів) противників російської влади в Україні. За советських часів у 20-х — 30-х рр. — головне місце ув'язнення політичних противників диктатури рос. компартії та зокрема т. зв. націоналістів. На Соловках були ув'язнені та переважно там і загинули (зокрема — розстріляні) такі видатні діячі української науки, літератури й інших ділянок

культури й національного життя, як академіки М. Слабченко, С. Рудницький, М. Яворський, професори А. Барбар, Й. Гермайзе, В. Чехівський, письменники й поети проф. М. Зеров, П. Филипович, М. Куліш, Є. Плужник, М. Вороний, М. Ірчан, А. Крушельницький, М. Семенко, О. Слісаренко, Г. Шкурупій, Г. Епik, В. Поліщук, політичні діячі П. Христюк, О. Шумський, М. Полоз, М. Любченко та багато інших.

"Союз Визволення України" — політична організація українських емігрантів з підросійської частини України, переважно соціалістів, які під час Першої світової війни 1914 р., будучи (як і російські соціалістично-більшовики в той час) "поразниками" щодо Росії (тобто — вважали поразку Росії в війні за нагоду для революційних змін у російській імперії) намагалися використати воєнних противників Росії — Австро-Угорщину й Німеччину, як допоміжний чинник у розвалі російської імперії та визволенні України з-під російського панування й державного її усамотійнення. Розгорнувши активну політично-дипломатичну та інформаційно-пропагандивну діяльність, цей Союз (СВУ) мав чималі успіхи в популяризації української проблеми по обидва боки кордону, в національному освідомленні українців-полонених (з рос. армії) в Австрії й Німеччині та в організації з цих полонених українських формацій для майбутньої армії. Після вибуху революції в Росії 1917 р. та початку будівництва української державности (УНР), закордонний СВУ ліквідувався, а його людські сили включилися в національно-державницьку працю в Україні.

ТАРС — Телеграфне Агенство Радянського Союзу.

Тайшет — місто в Іркутській області у південно-східній частині Сибіру (Російська СФСР), що є центром району розташування великої кількості концтаборів, які від 30-х рр. постійно поповнюються репресованими українцями.

Темниковські табори — сов. концтабори для політ'язнів у системі **Мордовських таборів** (див. вище).

Теплушка — пристосований для перевезення людей товарний (вантажний) вагон, що має якесь ogrівання (рос. слово).

Товарняк — товарний (вантажний) потяг (розмовна назва).

Тракторобуд — скороч. назва будівництва тракторного заводу в околиці Харкова (1930).

"Тризуб" — укр. журнал, що виходив у рр. 1925—39 у Парижі, як орган екзильного уряду УНР за кордоном. Активним публіцистом цього журналу був С. Петлюра.

Турксиб — скороч. назва будівництва Туркестансько-Сибірської залізниці, що було закінчене 1930 р.

Тюрпод — скороч. рос. "тюремний подотдел (підвідділ)", також "тюремний подвал" (приміщення під нижнім поверхом — нижче рівня зем-

лі). В сов. тюрмах у "тюрподах" переважно тримали політичних в'язнів і часто там же й розстрілювали.

УАПЦ—скороч. Українська Автокефальна Православна Церква (див. **Автокефалія** української православної церкви).

Українізація — запроваджена компартією СРСР (тоді — ВКП(б)) політика державної підтримки української мови й культури в Українській РСР у рр. 1923—1932, активно здійснювана українськими національними комуністами в складі компартії України (тоді — КП(б)У) за допомогою української національної інтелігенції. За неповних десять років цієї політики Укр. РСР почала набувати характеру справді української радянської держави. Вороже наставлений проти розвитку української мови й культури в Україні, московський шовіністичний центр компартії СРСР, очолений Сталіном, звинуватив керівних в українському національно-культурному процесі українських комуністів (спочатку О. Шумського, М. Хвильового та інш., а потім М. Скрипника й інш.) у так званому "українському націоналістичному ухилі" і протягом 1932—33 рр. ліквідував не тільки політику українізації, але й усі її здобутки та її активних діячів, фізично знищивши найвизначніших українських учених, письменників, мистців, а також державних та партійних керівників процесу українізації. Від 1933 р. політику українізації в Укр. РСР замінено політикою спочатку завуальованої, а потім щодалі відвертішої й посиленої русифікації.

Українська Народна Республіка (УНР) — назва проголошеної в листопаді 1917 р. української демократичної держави, яку в січні 1918 р. було проголошено самостійною, ні від кого незалежною, державою. Відразу ж після цього проголошення російські більшовики, що саме перед тим захопили в Росії владу в свої руки, розпочали війну проти УНР, яка з перемінним успіхом то для однієї, то для другої воюючих сторін тривала до 1921 р. і закінчилась перемогою більшовицької Росії.

"Украинская жизнь" — російськомовний журнал, що його в 1912—1917 рр. видавала в Москві Українська Соціал-Демократична Робітничка Партія (УСДРП), головним чином для інформації російських демократичних і соціалістичних кіл, а також і русифікованих українців у російській імперії про українську національну проблематику. Редактором і чільним публіцистом цього журналу був С. Петлюра.

УСДРП — Українська Соціал-Демократична Робітничка Партія, оформлена 1905 р. українська партія, що постала на базі Револьюційної Української Партії (РУП), що існувала від 1900 р. Марксистська, але передусім національна і демократична партія, яка відіграла провідну роль в творенні української державности (УНР) у 1917—1918 рр., а її лідери — В. Винниченко, С. Петлюра та інші стали провідними особистостями доби цієї державности. Після поразки УНР центрова частина цієї партії продовжувала активну діяльність за кордоном (лідери — І. Мазепа, П. Феден-

ко та інші), а її ліва фракція, що залишилася в Україні, згодом оформилася під назвою Українська Комуністична Партія (УКП) й легально змагалася за впливи серед укр. народу з КП(б)У, що за своїм походженням була й лишилася лише територіяльною філією російської КП.

Урки—розмовна форма слова **"уркагани"** (в Україні частіше у формі **"вуркагани"**), яким окреслювано в 20-ті й 30-ті рр. в СРСР безпритульних підлітків, що провадили вуличне, босяцьке життя, займаючись дрібними крадіжками. В 30-ті роки серед "урок" значну масу творили діти зруйнованих колективізацією селян та інших, репресованих владою категорій населення, а також ті підлітки, що повтікали із сіл до міст під час голодового вимирання селян в Україні 1932—33 рр.

УТОДІК — скороч. Українське товариство драматургів і кіносценаристів (існувало наприкінці 20-х і деякий час у 30-х рр.).

Хібіногорськ — місто в Мурманській області серед гірського масиву Хібіни на Кольському півострові, де в 30-ті роки розгорнено велике будівництво комбінату для видобування і обробки цінних мінералів та інших гірських порід — головним чином силами великих мас репресованих людей, зокрема українців у ті краї під час колективізації, "розкуркулювання" та "боротьби з українським націоналізмом". З 1934 р. це місто перейменовано на Кіровськ.

Хлібозаготівлі — розпочаті 1928 р. акції відбирання від селян так званих "лишків" їхніх зернових запасів. Від часу розгортання колективізації і т. зв. "розкуркулення" селян у 1929-1932 рр. ці акції перетворилися на звичайні грабункові акції, ведені місцевими органами влади за наказом і за пляновими завданнями згори. Після здійснення колективізації селянських господарств, хлібозаготівлі перетворено на обов'язкові "хлібоздачі", віддавання колгоспами зерна державі.

Центральна Рада — революційний демократичний парламент України, створений 1917 р. в складі всіх наявих на той час партій (деякий час також з участю більшовиків). Центральна Рада (до якої належали представники не лише українців, а всіх національностей в Україні) проголосила спочатку автономію, а потім цілковиту самостійність України у формі Української Народної Республіки (УНР). Головою Центральної Ради, а потім за конституцією УНР — президентом УНР був великий український історик і державно-політичний діяч — проф. (а згодом — академік) Михайло Грушевський.

Челюскінці — учасники советської полярної науково-дослідної експедиції 1933—34 рр. на пароплаві "Челюскін", що мав пройти за одну навігацію Північний морський шлях з Мурманська до Владивостоку. В Чукотському морі, стиснений кригою, пароплав загинув, а учасники експедиції, опинившись на льоду, жили там і продовжували наукові дослідження до часу їх порятунку літаками. За мужність і витривалість у надзвичай-

них умовах Заполяр'я, їх прославлено як героїв у советській пропаганді й літературі — під назвою "челюскінців".

"Чистка" — офіційна назва акції (періодично здійснюваної в 20-ті й 30-ті рр. спеціальними контрольними органами сов. державної і партійної влади) перевірки всіх клітин державного й партійного апарату, організацій і установ, з метою усунення т. зв. "ворожих", "шкідливих", "підозрілих" чи інакше "невідповідних" елементів. У 30-ті роки такі "чистки" супроводжувалися масовими репресіями, жертвами яких ставали передусім "вичищені" особи.

Чорна дошка — "дошка ганьби", на яку записують в перебігу т. зв. "соціалістичного змагання" на підприємствах, установах, у колгоспах і радгоспах СРСР тих працівників, які не виконують встановлених для них згори норм продуктивності праці чи виявляють нездисципліованість (протилежно до "червоної дошки" — "дошки пошани" для тих, що виконують і перевиконують норми).

Шерльок Голмз — герой детективно-пригодницьких повістей і оповідань письменника Артура Конан Дойля.

Ярославська тюрма — відома велика тюрма для політичних в'язнів у місті Ярославлі в центральній частині Росії. У 20—30 рр. стала т. зв. "політізолятором", де звичайно відбували своє ув'язнення найважливіші політв'язні, засуджені на довгі терміни з суворою ізоляцією. Там відбували перші роки свого ув'язнення головні жертви процесу СВУ — С. Єфремов, А. Ніковський, В. Чехівський, В. Ганцов, Й. Гермайзе, Г. Холодний, Г. Голоскевич, М. Павлушков, Б. Матушевський та інші, яких пізніше вивезли до різних концтаборів (зокрема на Соловки), де більшість із них фізично знищено.

Довідки до важливіших особових імен, згадуваних у текстах

Антоненко-Давидович, Борис (нар. 1899 р.) — видатний український письменник і національно-культурний діяч, активний учасник українського національно-культурного відродження в Українській РСР 20-х рр. Від початку 30-х років до середини 50-х рр. політичний в'язень і засланець у далеких місцевостях підсоветської Азії. Переслідуваний в Україні за оборону української мови й культури та зв'язки з українським дисидентським рухом 60—70-х рр.

Бедний, Дем'ян — більшовицький партійний пропагандист, що писав віршами злободенні фейлетони-агітки в газеті "Правда" і вважався офіційним урядовим поетом в СРСР протягом усього свого підсоветського життя (помер 1945 р.). Бувши росіянином із України, спрямовував свої фейлетони-агітки також проти "українського націоналізму".

Білодід, Іван — український советський мовознавець, що в післявоєнний період зробив науково-політичну кар'єру на запровадженні в

українське мовознавство засад фактично антиукраїнського русифікаційного курсу національно-мовної політики компартії СРСР (зокрема у формі теорії так званої "другої рідної мови" українців — російської).

Блок, Олександр (1880 — 1922) — видатний російський поет початку 20 ст., провідний представник літературно-мистецької течії символізму, один із основоположників російської модерної поезії.

Винниченко, Володимир (1880—1951) — один із найвидатніших українських письменників перших десятиріч 20 ст., автор численних оповідань, повістей, романів і драматичних творів, що належать до класики української літератури. Останній із видатніших творів Винниченка — великий роман (фантастично-утопійного жанру) — "Соняшна машина" — був дуже популярним в Українській РСР в другій половині 20-х рр. Творчість Винниченка від початку 30-х рр. в Українській РСР заборонена, бо письменник був також видатним українським національно-політичним діячем (перший голова уряду самостійної Української Народної Республіки 1918 р., перший голова революційної Директорії УНР 1918—19 рр., а згодом — один із лідерів націонал-комуністичної течії в українській політиці 1920—21 рр.).

Вишинський, Андрій — головний прокурор СРСР у часи найлютішого сталінського терору 30-х рр. Один із інсценізаторів великих показових процесів того часу, оснований на свідомо зфальшованих матеріалах проти опозиційних до політики Сталіна осіб і середовищ, яких Вишинський на цих процесах прирікав на смерть. Він також автор теорії про те, що здобує під час слідства будь-якими методами визнання звинуваченням своєї "провини" є достатнім "доказом" його провини й підставою для його засуду.

Водоп'янов, М. — перший із групи літунів советської авіації, що були нагороджені щойно встановленим в СРСР званням "Героя Радянського Союзу" за врятування "челюскінців" (див. попереднє пояснення цього слова) 1934 р.

Войков, Петро — советський дипломат, убитий 1927 р. російським емігрантом-білогвардійцем у Варшаві.

Грушевський, Михайло (1866—1934) — великий український історик та національно-культурний і національно-політичний діяч. Автор численних наукових праць, що мають непромінальну вартість (серед них — монументальна "Історія України-Руси" тт. 1—10). До революції в Росії за свою українську національну діяльність був переслідуваний царською владою як "батько українського самостійництва". Під час революції 1917 р. очолив Українську Центральну Раду, що стала українським революційно-демократичним парламентом і проголосила спочатку автономію, а потім у формі Української Народної Республіки цілковиту державну самостійність України. Після поразки УНР у війні з советською Росією емігрував за кордон, але 1924 р. — в період "українізації" в

Українській РСР, заходами українських комуністів-боротьбістів був "амнестований" советською владою і повернувся до Києва, як академік Всеукраїнської Академії Наук, для наукової праці й очолив історичний відділ. З 1931 р., звинувачений в "націоналістичній діяльності", був вивезений до Ярославля і Москви, а в 1934 р. за невияснених точно обставин "лікування" в Кисловодську (Кавказ) нагло помер. Нині всі його праці в Укр. РСР заборонені.

Горький, Максим (1868—1936) — видатний російський письменник, до революції 1917 р. близький до більшовиків і особисто до Леніна, під час революції — критик більшовицького терору й диктаторських тенденцій Леніна, після революції — емігрант до 1928 р., а з кінця 20-х рр. активний співробітник Сталіна в Москві, оборонець сталінської жорсткої політики "клясової боротьби" (включно з терором). Але вмер все таки "з допомогою" сталінського НКВД (згідно з признанням сталінського керівника НКВД — Ягоди, звинуваченого 1938 р. на московському процесі т. зв. "троцькістсько-бухарінського центру", він "організував" прискорення смерти хворого Горького, нібито, в інтересах цього вигаданого в НКВД, за вказівкою Сталіна, "центру").

Довженко, Олександр (1894—1956) видатний український кінорежисер і письменник, творець оригінальних своїм мистецьким стилем, хоч ідеологічно й більшовицьких, художніх фільмів, пройнятих органічно-українським поетичним духом ("Звенигора", "Арсенал", "Земля", "Іван" та інші), а також автор оригінальної повісти "Зачарована Десна", цікавих з літературно-мистецького погляду сценаріїв незреалізованих фільмів і дещо дисидентського "Щоденника". Звинувачений в українському націоналістичному ухилі на початку 30-х років, змушений був жити й працювати поза Україною, виконуючи "творчі замовлення" Сталіна. Помер, не зреалізувавши повністю своїх великих творчих можливостей.

Доронін, В. — один із групи советських лігунів, що врятували "челюскінців" і одержали звання "Героя Радянського Союзу" 1934 р.

Каплан, Фаня — російська соціалістка-революціонерка єврейського походження, що восени 1918 р. вчинила замах на життя Леніна і тяжко його поранила, згідно з її заявою — за його "зраду революції", що виявилася у формі розгону більшовиками (за наказом Леніна) демократичних Установчих зборів, вибраних загальним голосуванням у складі представників усіх партій.

Курбас, Лесь (1887—1942?) — видатний український режисер, організатор і художній керівник модерного українського театру "Березіль", що діяв у Києві, а потім довший час у Харкові, в рр. 1923—1933. Його творчий вклад у розвиток українського театру і в розвиток української культури в добу українського національно-культурного відродження 20-х рр. має епохальне значення. Запідозрений владою в "українському

націоналізмі“, 1933 р. був заарештований, театр ”Березіль“, яким він був за задумом Курбаса, зліквідовано, а сам режисер, зрештою, фізично знищений у концтаборах — точно невідомо, де й коли.

Луначарський, Анатоль, — перший більшовицький ”народний комісар“ освіти, що виконував роль фактичного керівника культурного процесу в советській Росії в 20-х рр. і його діяльність мала значення для всього СРСР. Він був також російським письменником і літературним критиком. На початку 30-х рр. він від керівництва культурно-освітніми справами був усунений. Походив з України, знав українську мову і відгукувався в своїх статтях на деякі факти з українського літературного та національно-культурного життя.

Маяковський, Володимир (1893—1930) видатний російський поет, до революції — футурист, новатор форми й мовностилю російської поезії. В советський період своєї творчості свій талант повністю підпорядкував потребам комуністичної пропаганди, і на час перелому в суспільному житті в СРСР 1930 р. фактично свої творчі можливості вичерпав і, як поет, зайшов у глухий кут творчої безперспективності. Разом з деякими ускладненнями в інтимному житті це спричинило його самогубство саме тоді, коли сталінське керівництво СРСР стало вбачати в ньому (за словами Сталіна) ”найвидатнішого поета советської доби“.

Некрасов, Микола (1821—1878) — видатний російський поет, що вніс у російську поезію нові на той час реалістичні мотиви з життя соціальних низів російського суспільства, а також відповідні до цього новаторські елементи в саму форму поетичного вислову. Сам за народженням з України, він мав деякі симпатії до тогочасних українських культурних виявів в умовах російських заборон, зокрема ж високо цінував Т. Шевченка, з яким познайомився в Петербурзі, і сприяв виданню й перекладові російською мовою його творів.

Некрасов, Віктор — див. першу примітку до його статті-спогаду ”Гелій Снегирьов“ — далі в цій книзі.

Палладін, Олександр — український вчений-біохемік, академік ВУАН, з 1939 р. — віце-президент, а в рр. 1946-1962 президент Академії наук Української РСР. Втягнений під час ”советизації“ Академії (після процесу СВУ в 1930 р.) до комуністичної партії, номінально посідав високі партійно-урядові посади й чотири рази нагороджений орденом Леніна за добру співпрацю з владою у використанні Академії для цілей партії й уряду.

Петлюра, Симон 1879—1926) — провідний державно-політичний діяч Української Народної Республіки й керівник її збройних сил у війні проти більшовицької Росії (1918—1921 рр.) До революції 1917 р. відомий український журналіст (редактор журн. ”Украинская жизнь“ у Москві) й один із лідерів українських соціал-демократів (УСДРП). З 1921 р. на еміграції в Парижі, де його забито руками єврейського сіоніста, що пе-

ред тим воював проти української армії в більшовицькій Червоній армії, як анархіст.

Рильський, Максим (1895—1964) — видатний український поет, пекладач і науково-культурний діяч підсоветських часів. До 1930 р., як поет-неокласик, дотримувався послідовної незалежності від сов. влади, але після процесу СВУ, в якому було засуджено його близьких друзів, він також опинився в стані запідозреного "ворожого елемента" і врешті в 1931 р. був заарештований. Але після короткотривалого ув'язнення, під час якого він згодився служити своєю творчістю політиці влади, його звільнено, і скоро він став одним із офіційно протегованих владою поетів на послугах її пропаганди. Та поряд з цим він продовжував творити й справжні перлини українського поетичного слова та працював також на користь української культури, зокрема — як академік АН Укр. РСР. Втягнений під час війни до компартії, він посідав також деякі високі урядові посади, які сприяли деяким його заходам українського культурного життя в умовах підсоветських обмежень і заборон.

Собко, Вадим — український советський письменник, автор численних, але пересічних, дуже до офіційних завдань влади достосованих творів — романів, повістей і театральних п'єс. Вихідець із родини "колишніх", брат причетної до судової справи СВУ Наталі Собко (матері Гелія Снегір'ова), він був особливо ретельним виконавцем усіх вимог влади щодо письменників і тому зажив собі поганой слави своїм прислужництвом у поборюванні дисидентів серед письменницького середовища в Києві.

Тютюнник, Юрій (1889—1930?) — видатний військово-політичний діяч української революційної доби (1918—1921 рр.) організатор партизанської боротьби проти більшовицької окупації України 1918—1919 рр., керівник рейдуючих груп армії Української Народної Республіки в підбільшовицькому запіллі, а потім командир нещасливого "Зимового походу" решток армії УНР з підпольської української території в підсоветську частину України 1921 р., що закінчився трагедією під Базаром. 1923 р. Тютюнник, заманений советською розвідкою й "українізаційною" пропагандою, опинився невідомим чином на території Української РСР і згодився співпрацювати з "українською радянською владою" в "будівництві української радянської держави". Ця співпраця скінчилась десь наприкінці 20-х рр., коли, заарештований і вивезений, невідомо куди, Тютюнник був знищений — невідомо, де й коли.

Шмідт, Отто, — советський вчений у галузі математики, геофізики й астрономії, що в 30-ті рр. присвятився дослідженню Арктики (теренів навколо північного полюсу Землі). Він був начальником Советської експедиції для дослідження Північного морського шляху на пароплаві "Челюскін" (див. під сл. "Челюскінці"). Його разом з помічником **Боб-**

ровим прославлено в пропаганді й літературі та мистецтві СРСР як головних героїв епопеї "челюскінців" у 1933—34 та наступних роках.

Доповнення й уточнення авторських довідок до особових імен, що стосуються справи або процесу СВУ

І. Звинувачені в справі СВУ

Барбар, Аркадій (1880 — ?) — лікар-науковець і громадський діяч. До часу советської влади в Україні був членом Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії. 1918 р. був віце-директором департаменту Міністерства Здоров'я в уряді Української Держави (за Гетьмана П. Скоропадського), а після відновлення Української Народної Республіки (за влади Директорії УНР) 1918—19 рр. — директором цього департаменту. За советської влади в Україні, протягом усього періоду 20-х рр. був професором Київського Медичного Інституту й науковим співробітником Всеукраїнської Академії Наук. Після засуду на процесі СВУ, до 1937 р. перебував у Ярославській тюрмі для політичних в'язнів, а звідти перевезений на Соловки, де й загинув.

Болозович, Авксентій (1881 — ?), кооператор, професор Київського Кооперативного Інституту. В 1918—1919 рр. був видатним діячем Всеукраїнської Учительської Спілки й одним із основників Всеукраїнського Учительського Видавничого Товариства (ці Спілка й Товариство були створені за влади УНР). За советської влади був організатором цукрової кооперації в Україні (Укрсільцукор і Українцукор). 1928 р. його було заслано на 3 роки на Соловки. 1930 р. його справу приєднано до справи СВУ й засуджено до нових 5-х років ув'язнення. Після відбуття цього ув'язнення в Сибіру, його залишено там на поселенні і дальша його доля невідома.

Ботвиновський, Максим (1889—?) — кооператор, до революції — земський діяч. Належав до Української Партії Соціалістів-Революціонерів (УПСР), за влади УНР 1918—1919 рр. був одним із керівників кооперативного об'єднання "Дніпросоюз" і головою правління київського Губернського Союзу Кооперативних організацій. За советської влади був одним із керівників Молочарспілки. Місце ув'язнення після засуду на процесі СВУ і дальша доля невідомі.

Ганцов, Всеволод (1892 —) — видатний український вчений-мовознавець, професор, науковий співробітник Академії, співредактор "Словника живої української мови" й автор численних праць, що мають історичне значення в розвитку українського та взагалі слов'янського мовознавства (напр. його праці з української історичної діалектології). Засуджений на 8 років ув'язнення, але загалом в ув'язненні перебував 21

рік (спочатку в Ярославській тюрмі, потім на Соловках та в різних інших концтаборах СРСР). Звільнений 1956 р., і ще в 70-х рр. мав зустріч і розмову з Г. Снегірьовим. До жадної наукової роботи не допущений і всі його наукові праці заборонені.

Гермайзе,, Йосип (1892—?) — український історик єврейського походження, родом з Києва. До часу советської влади в Україні був членом Української Соціал-Демократичної Партії (УСДРП). За сов. влади — професор київського Інституту Народної Освіти (Університету), науковий співробітник Академії, секретар її історичної секції й керівник Археографічної комісії. Автор праць "Нариси з історії революційного руху на Україні" (1926), "Коліївщина в світлі невознайдених матеріалів" (1924), "Україна та Дін у 17 столітті" (1928) та ін. Засуджений на 6 років ув'язнення, відбував його в Ярославській тюрмі та Соловках. Після звільнення оселився в Саратові, але незабаром знову заарештований і після того його дальша доля невідома.

Голоскевич, Григорій (1884—193?) — мовознавець, як і Ганцов (див. у тексті Снегірьова), учень акад. О. Шахматова (світової слави мовознавця-славіста), укладач першого, найкращого й найповнішого "Правописного словника української мови" (перше видання 1914 р., останнє — сьоме — 1930 р.), співредактор академічного "Словника живої української мови". Засуджений на 5 років ув'язнення, відбув термін в Ярославській тюрмі і після того його заслано до Тобольську в Сибіру, де він скінчив життя самогубством (дата смерті не уточнена).

Гребенецький, Олександр (1878—?) — педагог Першої зразкової школи ім. Т. Шевченка в Києві. Засуджений на 6 років ув'язнення, яке відбув у Ярославській тюрмі, а незабаром після звільнення заарештований знову і дальша його доля невідома.

Дубровський, Віктор (1876—193?) — лексиколог, співробітник Інституту Української Наукової Мови ВУАН, автор популярного до революції й у революційні роки "Московсько-українського словника" (1911 — 1918 рр.), "Московсько-української фразеології" (1917), "Російсько-українського технічного словника" (1928). Засуджений на 6 років заслання, яке відбував у Центральній Азії, після чого заарештований знову й вивезений на північ Росії, де в одому з концтаборів загинув.

Дурдуківський, Володимир (1874—?) — видатний український педагог, за часів УНР директор Першої української гімназії ім. Т. Шевченка (в сов. часи — Першої зразкової школи ім. Т. Шевченка). До революції один із засновників українського видавництва "Вік" та автор статей і фахових праць на педагогічні теми. У 20-ті рр. був керівником Науково-Педагогічної Комісії ВУАН. Засуджений на 8 років ув'язнення, незабаром звільнений за віком і станом здоров'я, але пізніше знову заарештований і з того часу доля його невідома.

Єфремов, Сергій (1876 — ?) — видатний український літературознавець, історик української літератури, літературний критик і публіцист, а також провідний український національно-політичний діяч дореволюційного й революційного періоду. Автор найважливішої в першій чверті 20 ст. "Історії українського письменства" й численних монографій про класиків української літератури. Постійний публіцист усіх найважливіших українських періодичних видань дореволюційного часу, а в перед-революційні та революційні роки — лідер ліберально-демократичної течії української політичної думки, яку в Українській Центральній Раді (співосновником якої був Єфремов) репрезентувала ним очолена Партія Українських Соціалістів-Федералістів. У Центральній Раді він був заступником Голови, а в першому уряді УНР генеральним секретарем міжнародних справ. Залишившись в Україні після поразки УНР у боротьбі за свою самостійність, Єфремов цілковито віддався науковій праці, хоч залишився непримиренним ворогом советського окупантського режиму. Обраний віце-президентом ВУАН на початку доби "українізації", він розгорнув велику діяльність у літературно-мовознавчій ділянці, як один із найвидатніших академіків. Ця його активність, згуртувавши дуже поважні кола українських науковців, викликала боязнь влади, що він у цій ділянці може з цими людьми бути небезпечним для неї — адже саме на зламі 20-х — 30-х рр. вона почала змінювати курс національної політики в протилежному "українізації" напрямі. Це й стало причиною того, що, заарештувавши Єфремова разом з його співробітниками в Академії та поза нею, ГПУ, за вказівками влади із самого центру — Москви, зфабрикувало супроти них фальшиву справу СВУ й таким чином усунуло їх із українського життя. Засуджений на 10 років ув'язнення, Єфремов перші сім років відбув у Ярославській тюрмі, а потім був перевезений до Володимирської тюрми. Останні відомості про перебування його в ув'язненні були з 1939 р., а після того ніяких відомостей не було і доля його лишилась невідомою.

Залеський, Андрій (1884—1930?) — учитель київської Першої зразкової школи ім. Т. Шевченка. 1928 р. його було заарештовано й заслано в Сибір за т. зв. "антирадянську агітацію", що виявилася у формі розповідання політичних анекдотів, а 1929 р. прилучено його до справи СВУ лише на тій підставі, що школу й учителів школи, де він працював, було зараховано до одного з головних осередків СВУ, оскільки там був гурток учнів, серед яких виникла ідея створення Спілки Української Молоді (СУМ). Засуджений на 6 років ув'язнення, але він помер ще до часу відбування кари, за деякими відомостями — 1930 р. в Харкові.

Іваниця, Григорій, (1892—193?) — педагог, професор київського Інституту Народної Освіти, секретар Комісії Історико-Філологічного Відділу ВУАН, співредактор педагогічного журналу "Радянська освіта". Автор багатьох праць з методики навчання української мови й літератури, ук-

ладач найбільш уживаних у 20-х рр. підручників і читанок. Відбуваючи термін свого ув'язнення за засудом на процесі СВУ, помер на засланні, невідомо точно, де й коли саме.

Івченко, Михайло (1890—1939) — відомий письменник двадцятих років, автор популярних свого часу книжок "Шуми весняні" (1919), "Імлистою рікою" (1926), "Порваною дорогою" (1927), "Землі дзвонять" (1928), роману "Робітні сили" (1929). В романі "Робітні сили" офіційна критика побачила алегорично висловлену ідею плекання національно-свідомих українських кадрів і розглядала цей твір як "літературне шкідництво" за завданням СВУ. Хоч засуд письменника був "умовний", однак, позбавлений після цього можливості продовжувати свою літературно-творчу діяльність і навіть жити в Україні, він помер у м. Орджонікідзе на Кавказі в самотності й забутті.

Кривенюк, Микола (1871—1941?) — відомий біолог, науковий співробітник ВУАН, редактор в академічному Інституті Української Наукової Мови. Чоловік рідної сестри Лесі Українки (близьким приятелем якої він був). Засуджений на 3 роки ув'язнення "умовно", жив під наглядом ГПУ—НКВД, а під час війни, перебуваючи на території під советським контролем, десь загинув у невідомих обставинах.

Матушевський, Борис (1907 — 1977) — про нього достатньо повно мовиться в розвідці Снегірьова.

Ніковський, Андрій (1885—1942) — відомий український літературознавець і редактор-публіцист, активний в українському національно-політичному житті до революції (редактор газети "Рада" в рр. 1913—14 й інших видань) та в революційні роки (редактор газ. "Нова Рада" в рр. 1917—1919, один із лідерів Української Партії Соціалістів-Федералістів та її речник у Центральній Раді, перший голова Українського Національного Союзу під час влади гетьмана П. Скоропадського, потім міністер закордонних справ в уряді УНР 1920 р.). Як літературний критик, Ніковський відомий в історії укр. літератури своєю книжкою есеїв "Vita Nova" (1919). До 1924 р. перебував на еміграції, повернувся в Україну після більшовицької "амністії" та розгортання "українізації" для національно-культурної праці. Протягом 20-х рр. провадив дуже активну й творчо плідну працю як науковий співробітник ВУАН, співредактор "Словника живої української мови" й автор численних розвідок з історії української літератури, а також як редактор видань українських класиків та перекладів українською мовою з інших літератур. Засуджений на процесі СВУ на 10 років, відбував ув'язнення в Ярославській в'язниці та в інших місцях ув'язнення. Перед війною був тимчасово звільнений, але в Україну не повернувся і загинув десь у Росії (здається, в Ленінграді, в умовах голодової облоги міста).

Павлушков, Микола (1903—?) — племінник С. Єфремова й В. Дурдківського, студент київського Інституту Народної Освіти. Його спроба

створити протиставну комсомолові націоналістичну Спілку Української Молоді фатально послужила ГПУ в монтуванні фальшивої "справи СВУ" (див. про це в розвідці Снегирьова). Засуджений на 10 років ув'язнення, відбував його в Ярославській тюрмі й на Соловках, де й загинув десь після 1937 р. (точна доля його лишилася невідомою).

Підгаєцький, Володимир (1889—?) — професор Київського Медичного Інституту, директор Інституту Фізичної Культури в Києві, старший науковий співробітник ВУАН. Автор друкованих праць з ділянок гігієни та фізичної культури. В революційні роки був членом Центральної Ради і членом очолюваної Єфремовим Української Партії Соціалістів-Федералістів, — за це, власне, й був "приєднаний" ГПУ до "справи СВУ". Засуджений на 8 років, загинув в ув'язненні — невідомо, де саме й коли.

Слабченко, Михайло (1882—?) — визначний український історик, академік ВУАН, до революції та під час революції активний в українському національно-політичному житті, член Революційної Української Партії — РУП (1903), потім в УСДРП (1906—1918). Автор численних наукових праць з історії України (головні праці "Матеріали до економічно-соціальної історії України" тт. 1-2, 1925—27 рр. та "Феодалізм на Україні", 1919). Професор Інституту Народної Освіти та інших вищих навчальних закладів в Одесі, де він розвинув велику науково-дослідницьку діяльність як керівник одеської філії ВУАН. Засуджений на 8 років суворого ув'язнення, відбував його в Ярославській тюрмі та на Соловках, а після відбуття кари його заслали десь у далекі північні околиці Росії, де він і загинув.

Слабченко, Тарас (1905—?) — син академіка М. Слабченка, молодий вчений-історик, засуджений на процесі СВУ головним чином, як послідовник свого батька в ділянці української історичної науки. Отримав короткий термін ув'язнення, але його доля після того лишилася невідомою.

Старицька-Черняхівська, Людмила (1868—1941) — відома українська письменниця, літературний критик і громадська діячка. Дочка клясика української літератури Михайла Старицького, близька товаришка Лесі Українки, чий вплив позначилися на поетичних творах письменниці. Найвидатніші твори Старицької-Черняхівської — драми "Гетьман Петро Дорошенко" (1908), "Крила" (1913), "Останній сніг" (1917), "Іван Мазепа" (1927). Засуджена на процесі СВУ на 5 років ув'язнення, через деякий час звільнена за станом здоров'я в старшому віці і до війни жила в Києві під наглядом ГПУ—НКВД. На початку війни 1941 р. була вивезена агентами НКВД з Києва і розстріляна під час відступу советської армії з України.

Страшкевич, Володимир (1876—?) — в дореволюційний період активний український громадський діяч, член Старої Громади (напівлегальної національно-культурної організації з національно-політичними завданнями) й працівник видавництва "Вік". В революційний період, за доби УНР

був віце-директором департаменту Міністерства Віроісповідувань. В со-
ветські часи, в період "українізації" — голова Секції ділової мови при
Соціально-економічному відділі Інституту Української Наукової Мови
ВУАН. Співатор "Словника ділової мови. Термінологія та фразеологія".
Друкувався в українських періодичних виданнях під псевдонімом В. По-
точний. Засуджений на три роки ув'язнення, відбув заслання. Невідомо
де і як загинув під час війни.

Товкач, Костянтин (1883—?) — юрист, член Полтавської колегії обо-
ронців, колишній член Української Партії Соціалістів-Федералістів, очо-
люваної С. Єфремовим. За приятельські зв'язки з цим останнім і був
долучений до справи СВУ й засуджений на короткий термін ув'язнення,
потім засланий у віддалені місцевості Росії і загинув десь там, невідомо
коли.

Токарівська, Ніна (1889—?) — вчителька київської Першої зразкової
школи ім. Т. Шевченка. Засуджена на процесі СВУ "умовно" на три роки
ув'язнення за педагогічну діяльність у школі, яку визнано за "націона-
лістичну". Її доля після звільнення невідома.

Трезвинський, Юрій (1881—?) — учитель згаданої вище школи ім.
Т. Шевченка. Засуджений на три роки ув'язнення за саме вчителювання
в цій школі. Дальша доля після ув'язнення невідома.

Туркало, Костянтин (1893—1979) — інженер-хемік, редактор Інсти-
туту Української Наукової Мови, колишній член Центральної Ради й
член очолюваної Єфремовим Української Партії Соціалістів-Федераліст-
тів. Засуджений на процесі СВУ на три роки ув'язнення "умовно". Єди-
ний із 45-х підсудних у справі СВУ, що після років моральних і фізич-
них тортур у формі повторних арештів та ув'язнень, а потім постійних
переслідувань в умовах дуже непевної "волі", опинився поза досягом
советської влади в Україні під час війни та зміг дістатися за кордон, де
й помер (у США).

Удовенко, Володимир (1881—?) — професор Київського Медичного
Інституту, відомий науковець у своїй професійній діяльності (гігієна),
співробітник Медичної секції ВУАН. Засуджений до суворого ув'язнення,
звинувачений у т. зв. "медичному терорі". Його дальша доля невідома.

Холодний, Григорій (1886—1938) — професор Київського Інституту
Народної Освіти, керівник Інституту Української Наукової Мови при
ВУАН. Засуджений на 8 років суворого ув'язнення, яке відбував у Яро-
славській тюрмі, а потім на Соловках, звідки вивезений 1938 р. й розстрі-
ляний.

Черняхівський, Олександр (1869—1940) — професор гістології Ки-
ївського Медичного Інституту, співробітник ВУАН, чоловік Л. Старицької-
Черняхівської. Засуджений на 5 років ув'язнення, звільнений разом зі
своею дружиною після зміни цього присуду на "умовний", помер у м. До-
нецьку (тоді Сталіно), де працював.

Чехівський, Володимир (1876—?) — видатний український громадсько-політичний та церковно-релігійний діяч. До революції активний і провідний член УСДРП, під час революції, як член ЦК українських соціал-демократів, був активним у національно-політичній діяльності, член Центральної Ради, а потім уряду УНР. В період влади Директорії УНР був головою уряду УНР і міністром закордонних справ. В цей же час брав активну участь у творенні Української Автокефальної Православної Церкви і став її провідним діячем і речником. Відійшовши від політичної діяльності й залишившись в Україні під советською владою, від 1920 р. цілковито віддався українським церковним справам. Був заарештований і суджений советською владою, але після суду звільнений заходами українських націонал-комуністів (боротьбистів-укапістів), з якими він у той час мав деякі ідейно-політичні спільності. В 20-ті роки "українізації" співпрацював також в Академії. Його особисте приятелювання з Єфремовим, а зокрема його провідна роль в УАПЦ, яку в цілості сов. влада приєднала до справи СБУ, щоб її зліквідувати, були причиною долучення В. Чехівського до т. зв. "центру СБУ". Засуджений на 10 років ув'язнення, він відбував його в Ярославській тюрмі, а потім на Соловках, звідки його десь після 1937 р. вивезено, засуджено без суду ще на інші 10 років і незабаром після того знищено, точно невідомо де й коли.

Чехівський, Микола (1887—?) — брат В. Чехівського, священник УАПЦ, також колишній діяльний член УСДРП. Засуджений і знищений в ув'язненні тільки за те, що був священником УАПЦ й братом В. Чехівського.

Щепотьєв, Володимир (1880—?) — професор полтавського Інституту Народної Освіти, колишній член Української Партії Соціалістів-Федералістів. Також український літератор і перекладач, активний діяч української культури в 20-х роках. З ув'язнення не повернувся, його доля лишилась невідомою.

Інші з підсудних у справі СБУ, про яких немає мови в розвідці Снегірєва: 1) **Біднова, Любов** (1876—?) — учителька з Дніпропетрівського; 2) **Білий, Микола** (1900—?) — студент медицини з Дніпропетрівського; 3) **Близнак, Петро** (1881—?) — кооператор, кол. член Центральної Ради; 4) **Дога, Василь** (1886—?) — професор київського Інституту Народної Освіти, науковий співробітник ВУАН, автор шкільних підручників, колишній член УПСФ; 5) **Єфремов, Петро** (1883—?) — брат акад. Сергія Єфремова, професор Інституту Народної Освіти і редактор журн. "Зоря" в Дніпропетрівському; 6) **Карпович, Йосип** (1887—?) — учитель з Чернігова, колишній член УПСФ; 7) **Кудрицький, Микола** (1884—?) — викладач Київського Медичного Інституту, науковий співробітник ВУАН, колишній член Центральної Ради й УПСФ; 8) **Лагута,**

Микола (1895—?) — професор Інституту Народної Освіти в Миколаєві, мовознавець, у рр. 1917—1920 діяч Української Партії Соціалістів-Революціонерів (УПСР); 9) **Моргуліс, Зиновій** (1880—?) — юрист, єврей за національністю, науковий співробітник ВУАН, колишній член УПСР; 10) **Отаманівський, Валентин** (1893—?) — видатний український громадський і політичний діяч, історик права і бібліограф, колишній член Центральної Ради від Української Партії Соціалістів-Самостійників; за сов. влади в 20-х рр. директор Вінницької філії Всенародної Бібліотеки України та співробітник ВУАН; 11) **Панченко-Чаленко, Кирило** (1888—?) учитель з Одеси; 12) **Шарко, Вадим** (1883—?) — професор математики, редактор Інституту Української Наукової Мови при ВУАН; 13) **Шило, Костянтин** (1877—?) — завідувач редакторського відділу Державного Видавництва України, науковий співробітник ВУАН, колишній член УСДРП.

Всі ці особи, засуджені на різні терміни від 3-х до 8-х років здебільшого загинули, а інші (з малими чи "умовними" термінами) після ув'язнення були знову переслідувані і їхня дальша доля невідома.

2. Учасники процесу СВУ в ролі свідків чи вимушених "громадських обвинувачів"

Зеров, Микола (1890—1941?) — видатний український поет, перекладач і літературознавець, професор Київського університету, автор книги поезій "Камена" (1924), історико-літературних праць "Нове українське письменство" (1924), "До джерел" (1926), "Від Куліша до Винниченка" (1928) та численних статей, розвідок і перекладів, опублікованих у періодичних виданнях 1928—1930 рр. Як провідний представник течії неокласицизму та академізму в літературі й літературознавстві, весь час був об'єктом офіційних атак і морального терору. З провокаційною метою його було виставлено стороною офіційного обвинувачення підсудних на процесі СВУ в ролі "свідка-експерта", який мав подати судові фахову й ідейну критику літературної та літературознавчої творчості підсудних-літераторів. Але, виступаючи на процесі, Зеров обмежився виключно до об'єктивної фахової критики і був притиснутий речниками офіційного обвинувачення вимогою сказати "так чи ні" на питання про шкідливий з офіційного погляду влади напрям творчості підсудних. Оскільки відповідь Зерова на цю вимогу була висловлена неясно й нерішуче, цей його виступ у ролі свідка мав фатальний для нього наслідок. Пізніше, коли після вбивства Кірова 1934 р. почалася хвиля терору НКВД супроти ідейно опозиційної до влади інтелігенції в Україні, Зеров став однією з перших жертв після розстрілу 28 українських письменників і діячів культури (К. Буревія, О. Влизька, Г. Косинки, Д. Фальківського та інших). Заарештований на весні 1935 р. разом зі своїми

друзями з групи "неоклясиків" (П. Филипovich, М. Драй-Хмара, А. Лебідь та ін.), він був звинувачений в організації... "терористичної групи українських націоналістів", засуджений спеціальним трибуналом до розстрілу, який замінено 10-ма роками суворого ув'язнення. Перші роки свого терміну відбував на Соловках, але 1937 р. був звідти вивезений і, згодом, розстріляний, невідомо де й коли. Подана в період післясталінської "відлиги" (й тимчасової та часткової його "реабілітації") дата його смерті в ув'язненні "1941" досить сумнівна (майже всі дати розстрілів кінця 30-х рр. в СРСР навмисне перенесено на роки війни).

Слісаренко, Олекса (1891—1937) — відомий і популярний у 20-ті рр. український письменник, належав до організації "Вільна Академія Пролетарської Літератури" (ВАПЛІТЕ), що весь час була в конфлікті з офіційною лінією політики компартії щодо літератури в Україні (організацію звинувачувано в ухилі до "українського націоналізму"). Слісаренко здобув собі добру славу серед читачів головним чином своїми повістями й романами пригодницького жанру ("Бунт" — 1928, "Чорний ангел" і "Зламаний гвинт" — 1929 та інші). Також популярним серед українського громадянства був його гострий виступ проти шовіністично-антиукраїнської заяви М. Горького про непотрібність перекладати його твори з російської на українську мову (1927 р.). Це останнє взято до уваги владою, як доказ "українського націоналізму" Слісаренка. Тому при нагоді процесу СВУ його навмисне, з провокаційною метою, призначено бути на процесі представником "українських радянських письменників" з боку офіційного обвинувачення підсудних. І хоч цю свою роль він виконав цілком відповідно до загального тону процесу, на якому підсудні самі себе звинувачували не менше від офіційних обвинувачів, однак цим він не зняв із себе підозріння влади в нелояльності до її політики. Тому 1935 р. його заарештовано, запроторено на Соловки, а 1937 р. вивезено із Соловків у невідомому напрямку й розстріляно десь в одному з північних концтаборів Росії.

Соколовський, Олексій (1884—1959) — український вчений-агрогрунтознавець, академік ВУАН, автор багатьох праць у галузі ґрунтознавства. Використовуючи його довірливість мало обізнаної в політичних справах людини практичної науки, влада виставила його на процесі СВУ в ролі представника обвинувачення від українських науково-професійних кіл, і він приписану йому роль сумлінно виконав. Але, не зважаючи на це, в середині 30-х років, можливо в зв'язку з якоюсь необережністю в розмовах серед наукових кіл про деякі відомі йому нюанси процесу СВУ, його було заарештовано і він перебував на засланні. Звільнений і після війни реабілітований, він потім до самої смерті продовжував наукову діяльність і навіть був нагороджений орденами за науковий внесок у справу збагачення сільсько-господарських ґрунтів СРСР.

Судді й офіційні обвинувачі на процесі СВУ,

Балицький, Всеволод (1892—1937) — більшовицький організатор терору в Україні, головним чином проти українських національно свідомих та національно активних елементів. Від 1920 р. — з невеличкою перервою — аж до 1937 р. він був керівником советських органів терору — ЧК, ГПУ, НКВД. Змонтована провокаційно-шпигунськими кадрами цих органів фальшива "справа СВУ" була однією з найважливіших акцій, плянованих і керованих безпосередньо самим Балицьким (до речі — він був польського походження). Одначе, не зважаючи на такі "досягнення" в службі своїй владі, Балицький, що був членом уряду й керівного центру компартії України, був ліквідований разом із більшістю цього уряду й центру під час ліквідації решток уже скасованої "суверенности" Укр. РСР 1937 р.

Любченко, Панас (1897—1937) — колишній український соціаліст-революціонер (чл. УПСР) і член Центральної Ради 1917-18 р. потім— український націонал-комуніст—боротьбіст. Він після влиття УКП-боротьбістів до КП(б)У 1920 р. став одним із тих "колишніх, що заради своєї партійно-політичної кар'єри особливо ретельно вислужувалися перед більшовицькою владою, здобувши в ній керівне становище. В час монтування "справи СВУ" він був секретарем ЦК КП(б)У в справах пропаганди, тому йому й доручено було ролю головного "громадського обвинувача" на процесі в цій справі (йшлося ж бо про те, щоб саме колишній "колега" більшости з підсудних, що були членами Центральної Ради, і саме український націонал-комуніст, був головним речником обвинувачення). Свою ролю П. Любченко виконав "блискуче". Це забезпечило йому партійно-урядову кар'єру настільки, що через пару років після цього, саме тоді, як під час "постишевщини" в Україні вже злітали голови колишніх українських націонал-комуністів (уже як "українських націоналістів"), Любченко став головою уряду Укр. РСР. Але 1937 р. прийшла і його черга бути зліквідованим разом з абсолютною більшістю ним очоленого уряду (на процесі "троцькістсько-бухарінського центру" в Москві 1938 р. його названо навіть лідером "української фашистської організації).

Михайлик, Павло (псевдонім) — комуніст із Галичини (єврейського походження), заступник наркома юстиції й старший помічник головного прокурора республіки. Офіційний обвинувач підсудних у справі СВУ. В другій половині 30-х років його знищено порядком "чистки" компартії й уряду Укр. РСР від галичан та інших вихідців із земель, тоді приналежних Польщі.

Приходько, Антін (1892—?) — колишній член Центральної Ради від УПСР (1917 р.), згодом один із лідерів УКП-боротьбістів, що влилися до складу КП(б)У. В уряді Укр. РСР у 20-х рр. займав різні високі по-

сади — заступника наркома освіти, юстиції та ін. Притягав українські кадри до державного й культурного будівництва. Його призначено головою суду в справі СВУ з тих самих міркувань, що й Любченка головним "громадським обвинувачем" (див. вище). З тих самих причин, що й Любченка, його знищено в другій половині 30-х рр.

Одинець, Гаврило — колишній активний представник селянства від УСДР у Центральній Раді 1917-18 рр., до перемоги більшовиків — активний прихильник УНР, за більшовицької влади в Україні — активний член центрального керівництва створеного компартією руху "незаможних селян" (див. "комнезам" у попередніх примітках). Саме з причини його минулої близькості до підсудних у справі СВУ (він був особисто знайомий з Єфремовим та іншими) його й призначено до складу суду над ними. Після переведення колективізації і ліквідації "комнезаму", його також заарештовано саме за його "минуле" в середині 30-х років і реабілітовано щойно після осуду культу Сталіна в середині 50-х рр.

“І ЧОГО ОЦЕ Я ЛЯПАЮ?”

Документальне оповідання з роздумами

Редакційна примітка. Цей твір з'явився в українському самвидаві та за кордоном 1977 р. за підписом "Гаврило Стріляний". Цей псевдонім Г. Снегірьов ужив з тих самих причин, з яких він "засекретив" псевдонімами й персонажів цього "документального оповідання" (а фактично — журналістичного нарису), в якому мова йде про справжніх живих осіб і конкретні факти життя одного з радгоспів Української РСР, де 1976 р. перебував автор (див. також примітку щодо цього нижче). Свій псевдонім автор просив (у листі до видавців) розкрити в разі його арешту. Оповідання настільки документальне, що для точного відтворення реальності описаних автором спостережень дійсного життя сільськогосподарської периферії Української РСР автор навіть точно зберіг "в оригіналі" мову персонажів, що є українсько-російським "суржигом", а місцями й просто наполовину російська. Через це до цього оповідання виявилось потрібним додати не тільки словничок специфічно советських слів і русизмів, але й окремий словничок російських слів з українськими їх відповідниками.

„Досягненню найважливіших економічних і соціальних завдань служить аграрна політика партії, спрямована на перетворення сільськогосподарського виробництва у високорозвинений сектор економіки. Вона є продовженням і творчим розвитком ленінського кооперативного плану в нових умовах”.

(З постанови ЦК КПРС від 31 січня 1977 "Про 60-ту річницю Великої Жовтневої революції")

1. НА ДЕСЯТЬ РОКІВ?

У нього чудове українське прізвище.¹ Молодий, 34 роки. Кругловидий, темне коротке волосся, ніс трохи буль-

¹ Оповідання документальне. І все тут описане — живі факти. І портрети дано живих людей. Але прізвища й географічні орієнтири я змінив. Хтосьна, де й коли побачить читача оця писанина, може, й не побачить зовсім, а тільки потрапить перед вимогливі очі "блюстителів словесности", вони ж є трударі на ниві державної безпеки, одні — в офіційних чинах, другі — секретні, треті — "на громадських засадах". То чи ж маю я право наражати доброго приятеля мого на небезпеку? Шкода. певна річ, що не можу подати точну поштову адресу та ще й фотографію докинути, одразу писання набуло б більшої ваги. Та нічого не вдієш, доведеться таки маскуватися. Відбувалося все це 1976 року, а пишеться на початку 1977-го.

бою. Губи рельєфні, чітко окреслені, підборіддя роздвоєне — то ознака вольовости. Очі блакитні, щирі, уважні — в дворічній доньки Світлани, улюблениці батькової, ще чистіша блакить в очах. На статуру — не богатир, середній на зріст і в плечах не аршин, але в ході, і в рухах, і в поставі голови на кремезній шиї відчувається не абияка сила. Та й то: за студентства і в армії штангу тягав, і в волейбола по плечі над сіткою виплигував, і боксом та боротьбою бавився, — ще й тепер з'їдуться ото директори та голови колгоспів до району на нараду, то поки там теревені правлять перед засіданням, а чи в полі або на рибалці колеги здибалися — то одразу: "Нумо, давай поборемося!" — і чи всерйоз, а чи жартома вхоплять одне одного за поперек, і він таки подолає.

Отож, Андрію Петровичу Воякові 34 роки. То не рідкість нині. Серед його колег-сусідів одному — 35, іншому — 38. На першого секретаря райкому висунули оце недавно теж молодого директора радгоспу, 35-річного, приятеля Воякового — подейкують, між іншим, ніби в області вагалися, кого ліпше поставити: першого, того хлопця, чи Вояка. Зараз скрізь така орієнтація, і то дуже добре, висувати молодь на керівні пости. Та скрізь, але не всюди...

Оце вже й не годилося б одразу з перших слів від основної теми відступати, навсібіч кидатися, а таки відступлю. То тільки середнього "руководящего звєна" стосується та тенденція "на омоложеніє", а на самім на верху така стара, вибачайте, пердушня засіла — гидко глянути, а слухаєш його по телевізору, то він усе зі щелепою своєю борюкається, слова "соціалістическій" вимовити не здатен, звучить якось чи "сіфіліщичецький" чи — "сосіліський". А може, воно й на краще, що там трухлява старушня, принаймні через бабів та через горілку ще зайвого глупства не накояють. Та й до культу особи не встигнуть долізти, бо смерть з косою он вже за плечима. А щодо того "главного", що ото із щелепою своєю завжди на трибуні воює, — то я проти нього особисто зла не маю, навпаки — добра йому зичу і років довгих і з поста щоб не скинули, як він сам свого попередника. Бо він таки дурний-дурний, а за інших своїх колег по політбюрі багато розумніший, бо хоч і намагається детантом крутити, як циган божбою, та все таки всі оті міжнародні угоди на послаблення напружености, всі оті поступки на еміграцію (євреїв і неєвреїв) — то його таки робота; не знаю вже, чи сам відчуває, що бо-

ротися за чистоту комуністичної ідеології марна справа, чи який мудрий єврей при тому губернаторі сидить і вчасно підказує. А плещуть — новий культ, мовляв, зростає-визріває, тільки й чути про видатного діяча й мудрого лєнінця (вже потішаються дотепники, операцію оце йому робитимуть, грудну клітку розсуватимуть, бо ордени нікуди чіпляти), ще його й по-батькові, бач, Ілліч — то все пусте. Не бійтеся, людоньки, того культу — не доскочить він культу, не доживе — фізично не доживе. А от хто його місце посяде, як молодший буде (так і тягнеться рука з остраху та з перестороги перехреститися, про минувщину недалеко згадавши — "Не попусти, Господи!") — то той, може, таки й рвоне до культу. У святому писанні сказано: "Не просіть кращого царя", від старої мудрої єврейської матері чув я те не раз, на своїй, на єврейській промовляла і мені так перекладала: "Не просіте кращого царя!"

Скінчив Андрій Петрович агрономічний інститут, працював тут таки, в районі неподалік, управляючим радгоспу, сім років тому сюди прислали, до радгоспу імені "Комінтерну". Господарство за розміром середнє, шість тисяч гектарів орної землі, за успіхами-показниками теж в середині дошки, на якій успішність позначена. Багатогалузеве господарство — і зернові, і овочеві, і молоко та м'ясо, і птиця. Радгосп глибинний, на околиці району, од шосе, хоч і поганенького, 10 кілометрів, і ті кілометри, як розвезе восени та по весні, то суцця біда, тільки трактором та конякою.

У Вояка вродлива й розумна дружина, завідує дитячим садком. Трійко у них дітей: синові Ігорю 13, у шостий клас ходить, Наді сім, у перший пішла, Світлані — два роки. Напрочуд гарні в Андрія Петровича дружина й дітлахи. Живуть вони у просторому світлому домі — не свій власний, радгоспний, спеціально для директора збудований: як цей поїде — новий поселиться. Добрий дім — шість кімнат, високі стіни, широкі вікна, гарні меблі, килими скрізь по стінах і на підлозі — тут, як і скрізь у нас на Україні по селах і молодих містах, узвичаїлося скидати на порозі черевики, чи сухо на вулиці, а чи грязько, — і до кімнат іти в шкарпетках. Є й ванна в домі, і вбиральня. Подвір'я перехрещене асфальтовими доріжками, так звана "літня кухня" на подвір'ї, щоб дим-аромат до парадних кімнат не ліз та мухи б не летіли, а то власне і не тільки кухня і не літня, бо там стіни товсті і вікна подвійні, та й кімнат дві,

і батерії центрального опалення — отож там і їдальня і спальня для гостей, як чимало з'їдеться. До батерій опалення — труби від котельні, спорудженої в центрі села, ogrівають і контору з клубом та їдальнею, і нову, два роки тому споруджену школу, і побуткомбінат, де тим часом тільки бібліотека та гуртожиток для приїжджих, а мають відкрити ще й різні майстерні, шевську, кравецьку тощо.

Є на подвір'ї в директора і сарайчик для свиней та курей-качок; свиней не ріжуть, здають, двох вони щороку годують — самі управляються по хазяйству, Андрій Петрович з дружиною та Ігорю доручається. Батьки з ними не живуть, вони родом не звідси; а так живі батьки, хвалити Бога, і в Андрія Петровича і в Тетяни Миколаївни, і батьки і матері — живуть собі ще й при здоров'ї міцному, і в гості приїздять і онучат до себе забирають, недалеко й мешкають, в цій самій області... Отож кабанів двох щоліта здають — по 300 карб. кожен, добрячі кабанці, по півтора центнера, до сімейного бюджету чимала добавка. Зарплата директора — 250 щомісяця, та Миколаївна 85 мас. На харчі дуже не тратяться — хліб та цукор, та дрібниця всяка, а вже вівцю та курчат з ферми, чи яєць, чи борошна й олії, яблук, помідорів та картоплі — то вже директоріві завезуть, вчасно догадається завгосп і без нагадування — безкоштовно завезуть, а директоріві завезли — то й себе не зобидять, теж безкоштовно. Одежу, звичайно, купують — і дорогу, бо вдягтися й самі люблять, та й по чину положено, і діти, мов лялечки, вбрані.

Отож зібралася в директора дещиця на книжці за сім років, вирішили — автомобіля куплять, вже сплатили гроші місяців зо два тому, чекають оце, поки на район по рознарядці прийдуть "москвичі"; "жигулі" Вояк брати не хоче, надто ніжні для села, тендітні, а ціна одна, шість тисяч викинь.

Взагалі — непогано народ у радгоспі живе. Хати добрі, під шифером, кам'яні, білою цеглою обкладені — чи то своя власна, чи радгоспний будинок, як кажуть — "переселенський", тобто радгоспом наданий новоприбулому на таких умовах, що він платитиме за нього, як, приміром, платять за квартиру, і за вісім чи десять років той будинок стане його власністю, хоч виплатив не всю вартість. Такий будинок обходиться радгоспові в 4 тисячі 200 карб., а господар відшкодує тільки дві тисячі 300. Розумно ж, правда: — аби залучити до господарства робітників?

Електрика, звичайно, по всіх трьох відділах. У кожного при дворі своє господарство — город, корова, двоє-троє поросят, кролі, кури-качки-гуси. Заробіток пристойний.

От приїхали до "Комінтерну" двійко молодят, недавно побралися, він русак з Володимирських країв, вона — тутешня, Наталка і Володя. Вона дояркою пішла, він скотником. Одразу ж показали їм будинок, де житимуть, ось тільки вийдуть попередні мешканці, які роцот узяли. Тим часом дали добру кімнату в гуртожитку, харчуються поруч в їдальні, місяць обходиться їм десь так карбованців на сотню обом, а зароблятимуть — він до 150 на місяць, та вона не менше або й більше, бо механічне доїння не прижилося в радгоспі, вручну доять, а раз вручну — то молоко дорожче, і платять дояркам більше за ту подагру, яка обов'язково разом з десятирічним стажем з'явиться. Чому не прижилося механічне, спитаєте? А воно мало де в нас приживається, хіба в показових господарствах, куди високе начальство, чужоземні гості та кінохроніка їздять. Надто тонка штука, надто кваліфіковані і тверезі механіки-наладники для тієї апаратури потрібні.

Отож, кажу, добре молодята заробляють. Сотню — на харчі, а дві третини, хлоп'ята, плянуйте собі хоч на костюм з платтям, хоч на туристські подорожі, хоч на добрі меблі в нову хату, хоч на автомобіль одразу починайте збирати. Певна річ, як добре працюватимете і як Володя не питиме; дай тобі Боже, Наталко, вберегти його, втримати! Тож не жарг — молоді люди без усякої спеціальної освіти матимуть одразу на сім'ю до трьох сотень!

Заможно живуть люди. Оце при мені в сусідньому селі виряджала проста рядова колгоспниця сина до армії — вдова, сама господарює й заробляє. То казала — на 1800 карбованців вирядини обійшлися! Та ще свій кабан. 140 гостей три дні пили, гуляли, у дворі над столами намет з брезенту натягнуто й електрифіковано, самогон тільки в останній день на столах з'явився, а то коньяк та Екстру пили. І так скрізь, то не поодинокій випадок, ніхто вже не відстане, не осоромиться.

І слава Богу! Хвала Всевишньому, бож зовсім недавно на рідній нашій Україні платили 20 копійок на трудовень старими грішми, себто дві копійки на нові, та півкіла хліба натурою, тобто — жив селянин виключно з того, що на городі індивідуальному вродило-наплодилося, та з того, що накрвав; а з тим індивідуальним городом чого тільки влас-

ті не виробляли, то по поріг його обчиржать, то податком таким обкладуть, що сказитися, то корів "обобществлять", а молоко піді купи; а за вкрадене — ох, усі крали (і зараз крадуть), та вже хто попадався, то... що там казати, за жменю зерна або кошик картоплі не тільки дорослим — дітям по 5 років ліпили! А було це зовсім недавнечко, в нас на Україні. А в Росії — од Москви та од Ленінграду од'їд трохи — і зараз злидні. Аж не віриться. Сам давно не був, та гості приїздять, оповідають. І заздрість у тих оповідях і гіркота:

— Е-е, у вас тут — краса, панство, багачі!

Перепитуєш, не віриш — бути того не може, одна ж держава, централізоване ж усе, пишаємося тим, заради того революцію робили! Там недорід — відси візьміть! рівність — так рівність, хай усім однаково! Похмуро дивиться чоловік, одмовчується.

— Поїдьте самі та подивіться, як не вірите.

Що ж воно виходить? Може, й тут, як у всьому нашому радянському суспільстві, — спершу забезпечимо "по потребності" верхівку, партійне й державне керівництво (радянську буржуазію, як її в народі звать), потім потроху кляси робочих-селян? Спершу дамо наїстися Молдавії та Прибалтиці, потім грузинам і узбекам, згодом українців наситимо, а там колись і до Русі дійде — першою революцію почала, останньою хай і нажереться?

Може, так воно кимось "руководящим" і плянується, бо якось же плянуватися повинно. Та мені ввижається, що плянування вже й немає, без руля й вітрил мотає по хвилях ту громіздку баркасіну. От і врожай 76 року небачено багатий, а в Америку все таки послали купців по 7 мільйонів тонн пшенички, а сала в магазинах українського — зась, а на базарі воно — 5 карбованців (себто виходить, я оце, що маю зарплатню 120 карб. на місяць, працею за 24 кіл сала). От розорали цілину — а сталого врожаю не досягли. От утворили на Дніпрі каскад гідроелектростанцій, зрошення провели — а віз і нині там, не стала колгоспна-радгоспна корівчина краще доїтися. А більше цілини нема. І з ким не балакав, як сам не придивлявся — підвищення тих лактацій чекати не доводиться.

Так думає і Вояк, директор радгоспу. Не відчуває він перспектив. Не має він резервів. А коли я спитав:

— Скажіть, Андрію Петровичу, ну, а от в області на нарадах, в районі — заводять мову про майбутнє? Не про

ось цей урожай, а про справи, скажімо, на десять років? Де людей брати, коли їх усе меншає? Як урожай втримати, коли земельці відпочити ніколи?

Вояк подумав і чомусь дуже врочисто, ніби присягався, мовив:

— За десять років, що я тут у районі — не пам'ятаю ні разу такого розговору!

— Та бути того не може! — прохопилося в мене.

— Чесне партійне слово! — твердо і так само врочисто сказав він.

— А що ж воно буде?

— А то й буде. — І цілком переконано пояснив: — Запустеніє буде, от що буде.

А я собі вже згодом і думав: а хто ж ото плянуватиме те майбутнє на десять років? Що б ото був за дурень (чи, може, святий?) секретар обкому чи райкому, який, твердо знаючи, що його можуть скинути з того поста вкупі з його плянами десять разів на рік, та задумав би на десять років наперед? Та в нього повинна бути і є — єдина турбота: про завтра. Про завдання по надою, по оранці, по яйцю і м'ясу на завтра! Ну — на місяць, на квартал, на рік — не більше, як на рік! Далі — не згадує, бо як не виконаєш пляну цього ось поточного року ("вирішального", "завершального", "визначального" року п'ятирічки) — то наступний рік уже не твій, не тобі його плянувати і завершати, злазь. А раз так — то висмоктує землю цього року, здавай на м'ясо геть усю скотину цього року, а на той рік — як він ще буде твій! — якоесь щось придумується. Зформувалися "временщики", які вчепилися з усіх сил всіма п'ятьма в бильця крісел, що на них сидять, присунувшись якомога ближче до державного пирога. Сьогодні даю плян — сьогодні сиджу і вгризаюся в пиріг, завтра не дам — по руках та по пиці, геть і... і найстрашніше — партквитка на стіл. І життя скінчене. Воно для простого рядового селянина-роботяги ніякий то був би не кінець, працею собі та й живи, як усі трударі, алеж для діяча, що копирснув тої номенклятурної юшки, партквитка на стіл — то загибель! То де вже тут загадувати на десятиліття.

І всі згори до низу керівники — то є "временщики". Директор мусить сьогодні відрепортувати секретареві райкому, той сьогодні має доповісти в обком, той негайно шле гінців нагору, до ЦК, а там на самому на верху треба звітувати... перед ким? "Перед народом!" Хоча той народ і

бидло безправне, але пресою-мітингами слід перед ним звітувати, і він мусить хвалити й плескати в долоні, тож неминуче треба звітувати так, щоб дати привід для оплесків. І та звітність знизу до верхів — обертається суцільною брехнею і вичавлюванням соків вищими з нижчих.

Ні, помилково називати їх — радянська буржуазія. Буржуй має свій капітал, свій, він умів його заробити, він відкрито поклав його на своє ім'я в банк. Наш партійний і радянський бонза не має свого нічого, покладеного в банк, хіба накрив та набудував, крадучи, як Мжаванадзе і Фурцева і всілякі дрібніші, нема їм ліку. Буржуй, як його не усувай від справ, лишається при своєму капіталі. Наш керівник, усунутий від справ, — нуль, покидьок. І тим страшніший він. Бо поки він при владі — дбатиме про одне: при владі лишатися й пнутися вище, а для того — догоджати, вислужуватися, вичавлювати з підлеглих, а підлеглі не тільки люди, а й земля, і ріки, і всіляка безневинна скотина, — вичавлювати сьогодні все, що можна. Загадуватиме він на десять років?...

2. "Я ТУТ НЕ ВЄЧНИЙ..."

То як же виходить — і Андрій Вояк теж "временщик"? Так. У малому масштабі — але теж. Йому інакше не можна. Кожному інакше не можна. Система така.

Суботнього дня по обіді їхали ми з ним удвох з овечих випасів — по господарству в межах радгоспу. Вояк сам за кермом, шофер тільки заправляє зранку машину та подає йому до контори. Напередодні в районі начальство повідомило, що радгоспові передається звідкілясь там з відстаłego й досі голодного господарства на відгодівлю 1500 овець, зараз їх у Вояка 7000. Це — восени, перед зимівлею, коли заготівлю кормів скінчено і всі норми до грама сплановані, зайвого не заготували, неможливо; хоч і добрий начебто врожай, але посівні площі під кормові культури щорік доводиться зменшувати через різні обставини. Вояк посварився з начальством і сказав, що скаржитиметься в обком, у трест, чортові й дияволові, а вівці не візьме, бо то катастрофа. І на понеділок він намітив — таки їхати до області. А тим часом ті клятві вівці не йшли йому з голови, і він на всяк випадок об'їздив своїх вівчарів.

Побували біля одної отари, біля другої, третьої. Побалакав директор з чабанами — коротко, ніяких прямих за-

питань не ставив, нічого серйозного ніби й не з'ясовував: чи справляються помічники, як з окотом, чи не чути якоїсь пошести, чи часто навідуються ветеринар та зоотехнік.

Од'їхавши від четвертої отари, промимрив стиха:

— Чорта візьму я їм ті вівці!

Сказав не "чорта", вжив інше слово — не літературне, м'яко висловлюючись...

— А як не переконаєте, примусять? — докинув я.

Він довго мовчав, крутячи бублика. Потім зронив, наче думаючи вголос.

— Кормитиму, поки кормів вистачить. А там — хай хоч і дохнуть. Скажу — я ж попереджав... Знімуть? Хай знімають...

У понеділок йому вдалося таки відбитись од тих овець. А й не вдалося б — певне, погинути він би їм не дав, якось би викрутився, бо то було б не по-людськи та й "хай знімають" тільки сказати легко. Але який настрої у людини з'явиться в наслідок отакого "временщичества"? Ти собі заготовляй, плянуй, передбачай, а ми тобі — бац! — і всі твої пляни до одного місця², а не впоравшся — турнемо геть...

Їдемо далі. Дорога врізається в поле озимини. Зійшла пшениця, зеленіє, тільки раз-по-раз серед зелені мелькають лисини по кілька соток, сірі плями, зловісні лишпаї. Котимо дорогою, а лишпаїв тих сірих подекуди більше, ніж зелені.

Я вже знав, чув розмови, що то загальна біда земель, де зрошувальна система споруджена абияк, без цементування корита каналів, без підводки води по трубах: землі засолонцюються. Не знаю, не добрав, у чім суть того процесу, чому вода, яка, за моєю уявою, мусить вимивати солі, натомість збільшує їхній вміст; може то не тільки для мене тасмниця, а й для спеціалістів, тому воно й трапляється те солонцювання?

Директор натискає на акселератор, ніби прагне скорше проминути ту залишену озимину. Минули її.

— Ото бачили? — каже він. — Наступає солончак. У мене торік під солончачками було 900 гектарів. Цього року

² Вояк висловлюється точніше — "до с...", власне, всі так висловлюються "в житті", тільки з трибун та в творах красного письменства вживають "одне місце".

вже тисяча, в середньому по 100 га з'їдає. А в загальній кількості орної землі вони значаться — як було шість тисяч, так і стоїть у плянах. І з кожного отого сірого гектара я мушу взяти 32 центнери. І скільки не доказую, не вимагаю — не списують.

— А як це списувати?

— На підставі моїх даних, а не вірять Воякові — то нехай комісію присилають, самі ходять сажнем міряють. Но треба ж скласти акта — засолонцювалось тисяча гектарів, тисяча гектарів не родить, не розщитувати урожай з тої тисячі гектарів.

— Так чого ж вони не списують?

— Хе, не так просто. Спиши — так треба ж в область "сводку" представляти: в "Комінтерні" поменшало землі. Як так? Солончак з'їв. А там одразу — а хто винен?... А подать сюда!... Понятно вам?

— А хто ж справді винен?

— А піди шукай винуватого, знайди його! Той, хто "орошеніє" будував. А де він, хто будував? От і бояться, що винним зроблять того, хто ближчий — районне начальство. І мовчать.

— Ну, — а вам же як? Врожай вам і далі на ту тисячу плянуватимуть?

— Так а я ж про що? Доказував, потребував — уже й перестав. Воно мені більше других нужно?

— Так урожайність же на гектар падатиме?

— Аякже, падатиме.

— Гаразд, нехай то все "на бумазі" — на більше гектарів урожай розкидають, на менше, він од того, кінецькінцем, той самий і лишиться. Алеж солончаки наступають?

— Наступають.

— Землю жеруть?

— Жеруть.

— А що ж робити?

— А я не знаю. Чи нові канали копати, чи старі латать, чи труби воді давать, чи гіпс кудись там гатити — я в тому не розбирався. Та й ні до чого мені розбиратися, грошей на те совходу не виділено.

Змовк, енергійно крутонув бублика на повороті і, якоесь так зверхньо на мене зиркнувши, голосно й шорстко промовив слова, які я вже од нього чув:

— Запустеніє буде, от що буде!

Мовчали. Вже на під'їзді до контори я спитав:

— Андрію Петровичу, ну, а... а ви ж все таки?

Він спритно здав машину на зацементовану площадку, повернув ключа в замку запалення, сидів нерухомо доброю хвилину.

— А що — я? Я тут не вечний.

Повернув до мене обличчя, ми подивилися один одному в вічі. Мовчки сказав він:

"Боляче визнавати себе безсовісним отим "временщиком", але помалу-потроху вже до того звик, вже менше болить".

І спитав я його:

"А як же господарюватимуть ті, хто прийде сюди після тебе"?

І відповів він:

"А як хочуть, так нехай і господарюють. Чим я їм можу допомогти? Криком, протестами? Мене знімуть, іншого поставлять, такого, щоб уже напевне не галасував і дбав тільки про те, що велять, про оцей ось найближчий ворожай, а не на десять років уперед. І солончак землю жертиме, і нікому тут без мене легше не стане".

Отак ми з ним мовчки догомоніли...

Під час нашої подорожі трапилася така зустріч.

Спинився на дорозі біля озера, порослого очеретом, вантажник з будкою, вийшов з нього дядько у довгому сірому плащі з відкинутим капюшоном, у мисливських чоботях, помахав рукою. Вояк зупинився, прочинив дверці, гукнув:

— Привіт начальству!

Той відповів, поручкалися, зазирнув у машину, угледів незнайомого, покивав мені. Літній чолов'яга, чисто виголене приємне обличчя. Під плащем примітив я патронташ.

— На пару слів, Петровичу.

Вони одійшли за кілька кроків, стиха погомоніли, наостанку Вояк сказав: "Ну, що за розговор!" — і вернувся в машину. Поїхали. Я спитав:

— Хто такий?

— Хороший чоловік. Дуже хороший чоловік. Заступник прокурора, Віктор Аврамович.

— Району?

— Мугу.

— На полювання приїхав?

— Мугу.

Він часто отак ствердно мугикає, особливо коли розмова за бубличком.

— А що він хотів од вас, як не секрет?

— Нє, не секрет, два мішки картошки.

— Як то, куди?

— Попросив чоловік завезти додому пару мішків картошки.

— Без грошей, чи як?

— Та я з нього за два мішки грошей не братиму!

— А що у вас картопля якась особлива?

— Обична картошка. Запасається чоловік на зиму.

Мова у Вояка засмічена русизмами-канцеляризмами. Мені не важко їх вичистити, та не хочу. Чистої української мови нині в нас на Україні вживає тільки рафінований інтелігент, а де він, той представник вимерлого роду?

Отак з тим заступником прокурора — ані трохи не сумніваюсь, що таки справді дуже хороший чоловік. І то не випадок, то так заведено. Скаржився мені Вояк:

— Ви розумієте, я йому кавунів пожалів! Повідомили хлопці — Віктор, кажуть, Сидорович³ скаржився: попросив, каже, у нього десяток кавунів врачам у область одвезти, жінку в лікарню поклав, — а я йому одказав! Ну, чули таке? То я їм так і сказав: передайте йому, Вояк сказав, хай не бреше! Я б йому десяток кавунів пожалів, га? А було як? Дзвоне він до мене: кавунців треба. Пожалуйте, кажу, Вікторе Сидоровичу, приїздить чи присилайте, скільки вам? Та з тонну. Ого-о, я потилицю почухав — уже ж пізня пора, кавуни не на баштані, в коморі зерном пересипані, тонн з десяток про всяк випадок лишив. Ну, ладно, просить чоловік — треба дати, бож обов'язательно подумає: був секретарем — всього йому возили, погнали — то вже скотами дивляться. Кажу — Вікторе Сидоровичу, не можу тонну, півтонни дам. Ладно, каже, спасибі й за півтонни, дуже треба. Гаразд, кажу, присилайте, по 20 копійок кіло. І він там біля трубки кхекнув, помовчав, тоді каже — ладно, пришлю. І нема, ніхто не їде. Не хоче за гроші, не звик платити, хоч і жінці в лікарню. І бреше, бач, — Вояк йому кавуна пожалів! І чого, — скажіть, — я йому должен сто рублів совхозних грошей дарити? Я й раніше, як він був першим секретарем, по півтонни не возив йому — два де-

³ Віктор Сидорович — перший секретар райкому, рік тому знятий з посади.

сятки завезу, центнер там чи більше. Баранця Коля одвезе, жінці вигрузе, курчат десяток, зерна мішок, картоплю їм з "Маяка" Зінченко всім завозе, районному начальству, в "Маяку" піщана почва, смачна картопля; ну, яєць сотню одправиш, борошна, олії бутлю. Но не тоннами ж тобі! А тут — по 20 копійок — а де ви оце зараз кавуна вже й по рублю знайдете, а? — то він язика розпустив, бреше на мене!

Отак воно. Аналізувати не хочеться. Гидко. Ото тільки на думку спало: а якби я оце першим секретарем сидів, то приймав би — чи жінка моя — оті баранці та борошно? Я приймав би, їй-право! Так гидко чи не гидко? Таки все одно гидко. Не за себе, не за тих районних начальників, які своєю чергою мусять посилати відповідну "требу" до області — а як же? Гидко за систему, за устрій отой соціалістичний, який злиденністю своєю матеріальною та моральною отак виховує. Вже 60 років виховує.

3. "ЗАПУСТЕНІЄ БУДЕ"

В один із жовтневих днів, саме напередодні Дня робітника сільського господарства,⁴ напросився я посидіти зранку в директоровому кабінеті в робочі години. Зайшли на звичну командирську вранішню нараду головний агроном, головний інженер і двоє управляючих відділами. Одразу, ще не всілися, Вояк сказав:

— Да, Василю Павловичу, — до головного інженера, — там у дитсадок котьол отоплення просять, вже жінка моя вчора лаялася — холода настають, як не встановимо котьол — садок закриє, бо діти мерзнуть. Знайди там їм, придумай.

І хвилини десяток радилися всі гуртом, де і що, і як знайти.

Потім протягом години вирішували такі питання — теж гуртом, уп'ятьох.

⁴ Є й таке свято, громадянам не дуже відоме. Та й то: як же межі Дні Рибалки, Хеміка, Вчителя, Шахтаря, Залізничника, Міліціонера, Лісоруба, Суднобудівника, Будівельника, Радянської армії й флоти — кого ще забув? — не вигулькнути почесному Дневі робітника сільського господарства? Свято, законне свято! Привід для зайвої, законом ствердженої п'ятики в неділю (ті дні припадають на неділі) й похмілля по тому на півтижня. Користь державі — прибуток з горілчаного духу, приємність "алкашам" — нажлуктишся, а не скривдять, до витверзника та на 15 діб не заберуть, помилують заради свята. Вміємо ми святкувати, вміємо.

1. — Надої впали до 4,8 літра на корову, — прочитав директор у зведенні. — Василю Павловичу, на механізацію усі обижаються. Барабан полагодили, на кормороздатчику — цеп порвали. Я ж лічно 160 метрів тої цепі привіз, силою вирвав у сільгосптехніці, уже на всі кормороздатчики, здається хвате! Єсть же там у тебе мастер-наладчик?

— Який к чорту наладчик, як він лізе регулюровку робити п'яний, мов чіп, ледве на ногах устоїть. Сам зараз піду налажувать.

— Докладну мені на п'янку наладчика... Так чого ж все таки надої впали, Вікторе Семенович?

— Так, Петровичу, слухайте, у мене ж із чотирьох скотників — один. Миколу в воєнкомат визвали. Хряк п'яний валяється, Дурбаль третій день п'є, сьогодні весь опухлий приліз, — як я його до худоби допущу?

Якось вирішили питання надоїв. Директор викликав секретарку, і та покликала йому місцевого голову "народної дружини", присадкуватого й широкоплечого силача Володю Мороза. І дав йому директор завдання:

— Бери яку завгодно машину, паняй до Хряка — він спить дома п'яний, грузи його в машину і по акту здаси в районі в міліцію, я їм зараз продзвоню. Хай припаяють штраф і 15 суток.

Спустив вказівку спокійним голосом, без нервувань — справа звична. Щодо іншого скотника було сказано:

— Завтра Дурбаль не вийде — докладну і на увольнення.⁵

2. До чотирьох головних командирів додалося ще двоє: два зоотехніки, головний і з першого відділу. І викликав директор скотника першого відділу, Тарашука.

⁵ От і ще раз перепрошую читача, що занотовую висловлювання людей такою суржиковою мовою. Так вони говорять, наші люди, сьогоднішні прості українці. Чистоту мови охороняють ті, хто обстоює українстику з ідеологічних міркувань. Вузівські та подекуди шкільні вчителі, студенти (філологи й мовники); серед письменників все частіше звучить чиста мова. Є в Києві один водій тролейбуса, який виголошує у мікрофон зупинки й дотепно-корисні поради пасажирам напрочуд приємною кольоритною мовою. А село балакає суржиком. Особливо засмічена мова бюрократичними термінами із "загальнодержавного" російського вжитку. Не скаже чоловік: "доповідну — на звільнення", а скаже — "докладну — на увольнення". Так і Вояк. Він, до речі, має той чистий український запас слів, але навіть умисно вживає запозичений з російської бюрократії, воно так "державніше" звучить. І наділять мені його чистим літературним словником — то буде неправда.

Взагалі ж питання чистоти мови нашої в нас на Україні — то проблема пекуча, і бесіду про її вирішення можа вести безконечно.

Вояк: — Іване, чого п'яний?

Таращук (хрипко): — Я не п'яний.

Вояк: — То вчора був п'яний, а сьогодні роботи не годен. Я так тебе зрозумів, що ти, Іване, в совхозі не хочеш роботи.

Таращук: — Неправильно ви мене зрозуміли...

І почав сам нападати: води не було — телята нічим напувати, каші телятам не варили, раціону зоотехнік не дав. Директор спитав зоотехніка. І той:

— Я скажу. Ваня місяць робив з душею, а зараз — сильно плохо на роботі робе. Напивсь перший раз — простили. Знову не виходе, телята голодні, а тут іще свіжого фуража дванадцять днів не підвозять. Дали тобі трактор — сам фураж вози раз до трактора спосібний, а ти сів і поїхав самогонку шукати. Телята скоро подохнуть, Іване!

Простили Іванові Таращуківі й на цей раз, уже востаннє. А командирам директор сказав після того, як спалахнула між ними суперечка з приводу того, хто ж у першу голову відповідає за ферми:

— З сьогоднішнього дня управляючі відділеннями за ферми відповідають не будуть! Ато всі вже звикли з управляючих одбивну роботи. З сьогоднішнього дня за ферми відповідають зоотехніки! Ясно? Все.

Не второпав я, чи багато тут новаторства і чи воно на користь.

3. Довго гуртом вирішували питання, де взяти другу вагівницю, одна захворіла, а та сама-одна не впорається і день і ніч. Вирішили — шукати.

4. Обговорили строки закінчення оранки на зяб: до 1 листопада, як намічалось, не встигасмо, хоча б до десятого встигли.

5. З'ясували, що сівба посувається непогано.

6. Побалакали про залишену для випасу люцерну:

— Тільки дозволили випасати, так уже витоптали всю, як площадку для аеродрому.

7. Довго розв'язували питання про нехватку запчастин у гаражі — ще дві машини стали, генератор згорів у одній, а в другій помпу пробило. Негайно відрядили завгара в район до сільгосптехніки:

— Хай хоч зубами вирве — а машини щоб завтра крутили колеса!...

Зазначу, забігаючи наперед: завгар поїхав таки, не одразу, правда, а вже надвечір, а машини не крутили ко-

леса ні завтра, ні післязавтра. Запчастини — то скрізь по всьому Радянському Союзу страшна біда.

8. На закінчення наради командири погодили питання, пов'язані із завтрашнім святом: чи представили управляючі кращих своїх людей до нагороди, чи забезпечать присутність людей на урочистому вечорі.

На тому нарада закінчилася, командири розійшлися.

Директор викликав помгоспа і виклав йому плян святкового вечора.

— Паняй до Товчака на рибхоз, хай дасть кіл десять риби. І його проси з жінкою, хай приїздять на свято, він не приїде — но ти проси. Привезеш рибу — курчат давай, холодне хай варять, тільки щоб не як бриндза, а то насолять наші поварики, воно випариться, тоді в рота взять неможливо. Візьми поварам на поміч Підтиченкову, р-риби ж-жареної хай наж-жарять, сал-лат хай зад-делають, щоб було все пригот-товлено, столи нак-криті люди торжественну часть одслухають, концерт подивляться — і за столи. Понятно? Роби.

Помгосп уже підвівся йти, коли згадав, що газівник Петренко три дні п'є і газу не завозить ні людям, ні в ідальню, ні в дитсадок.

— Сюди до мене Петренка!

Помгосп пішов виконувати плян "торжества" і їхати по рибу, тим часом зайшов електрик Толя, і було йому "спущене розпорядження": хоча б уже на честь свята поміняти по стовпах перегорілі лампи, бо ночі темні, місяць саме сховався, та щоб люди після застолін ноги по канавах не поламали.

Увійшов Петренко. Сивухою дмухнуло на весь кабінет. Високий парубок років на 35, чисто вбраний, приємне лице

— Три дні застольничаєш, Федю? — лагідно спитав Вояк. — М-му?

Той мовчить, втупився в підлогу. І знову директор дуже лагідно й тихо, схиливши набік голову:

— Так от здай гирличку помхозу — і к такій матері скотником. На три місяці.

Зненацька поблід, аж губи тремтять і очі штрикають.

— З руководящей должністю попрощайсь! Все, хватить! Сто двадцять рублів у карман клади, газ розвези, кожен могорича йому ставе, і паняй собі рибку лови! Скотником, Федю! Покажеш, на що ти способен.

— Та я більше...

— Скотником! — по столу грюкнув кулаком. І взяв себе в руки, помовчав, пересівся.

— Оддай гирличку⁶. Передай помхозу ключі і все хазяйство по акту. Та дивися, щоб недостачі не було, бо під суд, так і знай. Іди.

Роздрочив директора газівник Петренко, дуже прогнівив. Уже згодом десь за годину знову він зненацька вдарив кулаком по столу, вилаявся.

— Скотником! І я подивлюся іще, як він на фермі робитиме, а то — в шию з совхоза! І хай тоді мати не бігас, не морочить мене — дай йому легшу роботу; в нього нерви слабі... Я предупреджав: хто на керівних посадах бездельничас, пропивається — скотником! І назад на керівну роботу не вернеться.

Не второпав я, правда, чому газівник — керівна робота. Не інакше — байдикувати на тій роботі дозволяється, тому?

Покінчивши з газівником, закликав Вояк секретарку Зіну, звелів принести святковий наказ.

— Тут іще допишеш — Черненко, тільки не Н. М., а Ніколай Михайлович, з повагою треба, на пенсію стариків наших відряджаємо... Так... Тут Кремень — викинь Кременя, головних спеціалістів не треба багато до нагороди, ясно?... Тут пишеш: "Поздравляю рабочих совхоза, специалистов, желаю крепкого здоровья и счастья в личной жизни..."

Чому — не відомо, тільки святкові накази в нас на Україні подаються теж "загальнодержавною" російською.

— Тут: "В ознаменованіе Дня работников сельского хозяйства приказываю..." Та нє, не так усе це составлено. Поручи тому робочкому — наплутає, що лучше я б уже сам усе написав. Де він є?

— Та був зранку, пішов десь...

— Ух, я йому... Нічорта поручить не можна! Подумать: 160 рублів у карман кладе — і ні за що не отвiчає! А то ще загіється днів на чотири, я вже казав: полетиш і вооб-

⁶ Вояк часто вживає такого вислову — "оддай гирличку", "віддаси свою гирличку", коли сповіщає комусь, що доведеться позбутися доброї посади. Гирличка — чабанська гирлига — тут у почоті, чабани добре заробляють і тримаються свого місця.

ще і з партії! Нічого, оце ось перевибори — чорта тебе знову виберуть, побачиш! ⁷

Покрутивши папірці, кинув на стіл.

— Все це треба переписати наново, безграмотно воно і не до ладу, взяв старий якийсь наказ — ну да, первомайський, ось тут зачеркнуто: "поздравляю з Первым мая"!.. Ладно, Зінушо, я вступітельну частину тобі напишу, а ти все покинь і далі сама печатай, кого представляти. Тільки ж грамотно, а то учні з наших приказів сміються, грамотности од них у школі добиваємося. Дательні падежі — якщо вручається, кому вручається. Родітельні — якщо наградить, кого наградить...

Секретарка пішла, а директор викликав головбуха і заходилися довкола грошових премій. Затвердили премії в розмірі десятки — тут таки при оголошенні наказу в ковертах і вручати. А пенсіонерам, що їх на пенсію, вирішили презентувати іменні годинники. Вояк ухопив телефон, додзвонився до магазину в райцентрі і почув, що чоловічих годинників катма, розібрали до свята. Директор не розгубився, гукнув Зіну.

— Дружинник наш Мороз Володя ще не поїхав — я велів йому Хряка в міліцію одгрузить? Бистро до мене!

За хвилину з'явився дружинник Володя.

— Ти от що. Випиши грошей карбованців сто, поїжджай і, як Хряка в міліцію здаси, катай у область, купи троє часов мужських і хай вигравірують написи...

Удвох склали вони тексти написів, і Володя пішов.

Увійшов головний агроном — вирішити, як бути з отією кукурудзою, що онде проти вікон жовтіє. Клапоть там невеличкий, комбайни вже на бригаді до наступного сезону спочивають. Руками та косами? Ніхто не погодиться, не примусиш людей. І вирішили — дати команду, хай люди для себе збирають. Для себе — руками та косами підуть.

— Після роботи, чи як? — спитав агроном.

— Та хай коли хочуть і в роботу нехай, аби наряди ви-

⁷ Знову забіжу наперед. Були за тиждень звітні збори робочого комітету (це радгоспний осередок профспілки) і перевибори. І перебрали того самого Грицька Лук'яновича. Бо не знайшлося кращої кандидатури. А директор, зрештою, тільки сказав у своєму гостро критичному виступі:

— Та гляди ж, Лук'яновичу, не пий більше. Востанне вже тебе предупреждаю. Бо як же ти до п'яниці підступишся, коли сам під балабасом ходиш?

І в залі весело зашуміло.

конали. А то з начальства нагряне хто, прямо з вікна гляне — чого кукурудза стоїть? А порпатимуться хоч двоє троє — то ми тому начальству скажемо — збираємо потроху, закінчуємо, тільки предупреди, хай мовчать, що для себе.

— То може б нехай з половини, як у робоче врем'я?

— Нехай уже все тягнуть, скільки його там, мелочовка...

Тут продзвонила ⁸ з райвиконкому якась завідуюча сільськогосподарською звітністю і напустилася на директора за те, що зоотехнік не надіслала звіту, а той звіт негайно треба узагальнити і сьогодні ж відправити в область. І хвилин з п'ятнадцять мій Вояк викручувався й виправдувався. Почав різко:

— Та що ви мені мораль читасте, ніби мені... Ви знаєте що, ви пишть, приймайте мєри, винуваті — бийте!..

І стишився, забалакав лагідніше.

— Ні, я ізвіняюсь, ви мене правильно пойміть — я не умишленно... Да, я її зараз викличу, наганяю, вона напише об'яснїтельную, розберусь і по етому вопросу, ви ж знаєте, я же отношусь з уваженієм к управленію і к вам, к работнику... (Тут зовсім уже перескочив на російську)... Поздравляю вас с праздником, желаю вам крепкого здоровья и личного счастья, это главное, а если того не будет — то вся наша суета никому не нужна... Да, спасибо, спасибо... Я вызову, потребую объяснения, приму меры и накажу — ну, она молодой еще работник у нас, но мы не игнорируем, мы с уважением. До свидания, до свидания!

Поклав трубку, закрутив головою.

— Ф-фу-у, хай їм тряся... Ця дурепа отчот не послала, та кричить на тебе, наче ти... І от же ж, всяке г... — а кричить! І ти її уговаруй, проси, я її не знаю і в очі не бачив, хто вона там така є, отчот їй подай, все зараз покинь — отчот їй вези! А настроювати проти себе — нєльзя, нагадїть може ого-го, і не визнаєш потім, звідки вонь пішла...

І тут прочинилися двері, і до кабінету просунулася голова дружинника Мороза Володі.

— Андрію Петровичу, ні одної машини нема в гаражі, щоб той... щоб Хряка везти і за часами...

Директор видивлявся на нього. Сказав безбарвно:

⁸ "Продзвонити: — якось енергійніше звучить. "Я продзвоню", "ти мені продзвони".

— Нема? Машини нема?

— Нема ні одної.

— А той... а буде?

— Та каже завгар — і не буде сьогодні.

— Мугу... А Хряк — спить?

— Аж хропе. Я ходив, дивився. Він уже до утра не встане.

Директор безтямно зорив у вікно. Махнув Морозові рукою.

— Ладно, іди. Увечорі за порядком добре сліди. Та дивись — сам не напийся заради свята.

— А з часами ж?

— Потім вручимо.

Двері за дружинником зачинилися. І Андрій Петрович сказав:

— Запустєніє буде, от що буде...

Знову забіжу наперед. Головний дружинник Мороз Володя напився таки. Не цієї ночі, не святкової, а наступної. Ще й так примудрився, що вчинив з кимось бійку біля самого директорового дому і валявся, аж поки розвиднілося, так таки під директоровим парканом.

А того ж дня години за дві після сидіння в кабінеті і вирішили ми проскочити на озеро з вудками — подивитися, чи не клює карась. Карась не клював, але не про те мова. Вертаючися назад, зустріли недавно поверженого в скотники газівника Петренка Федю верхи на мотоциклі. Котив собі з вудками рибу ловити, ніби й нічого не трапилося, ще й шанобливо вклонився з мотоцикла директорівій машині.

4. КЛЯТІ ПЕРЕЖИТКИ

То страшна картина. Два тижні у жовтні 76 я отут пробув у радгоспі, і от послухайте, скільки разів директор роздирався з п'яницями. То ж усе при мені, а було ж, мабуть, і без мене.⁹

⁹ Не вважай, читачу, ніби радгосп, про який пишу, то виняткове явище щодо пиятики. Скрізь так, без винятку. Запитаєте: чому не наголошують на тому кореспонденти або сільськогосподарські делегації, що туристами, а чи при обміні спеціалістів гостюють у наших селах? Ну, про те й запитувати не варто. Само собою, що вже ж на час візити чужоземних гостей якось те пияцтво припинять і прикриють. Не тільки пияцтво прикривають, а так виставити себе примудряються, що навіть спеціалісти-агрономи живуть і місяць у колгоспі тому, і два, а розібратися в справжній реальності не здатні.

1. Другого дня по моїм приїзді завітали ми зранку на баштан, ще кавуни лежали. Нетвердою ногою прискочив до машини баштанник, зупинився на відстані, зайшов проти вітру.

— Знову п'яний? — спитав Вояк.

Мовчить, всміхається.

— З вечора не проспався чи вже зранку наливався?

Похитується, мовчить.

— Що, на Тернопіль грузилися — коли поїхали, сьогодні?

— Вночі.

— Значить, до ночі тебе поїли. Скільки ж ти їм дав, хоч помниш?

— А як же! — вхопивсь за кишеню, потяг папірці. — Ось усе записано, розписки, накладні.

— А зверх того скільки вхопили, як ти накачався?

— Та що там вони...

— Ладно, Іване. Я оце приїхав, всі кавуни бачу. Скільки їх тут у тебе?

— Сімдесят тонн.

— Должно быть сімдесят, та нема, я глазом бачу — нема... За все одвітиш. І май на увазі: за кожний кавун — голову з тебе зніму.

Прозвучало непереконливо, і Іван дозволив собі пожартувати:

— Та голова ж одна, Петровичу, а кавунів?

2. Під час великого наряду — раз на тиждень буває з участю всіх спеціалістів — з'ясувалося, що відсутня ветеринар першого відділу Мотря Борщ.

— Чому нема?

— П'яна.

Ніхто не здивувався. Чийсь голос докинув:

— Та вона вже тиждень п'яна, на роботу не ходє.

Директор послав головного ветеринара — негайно щоб приставив сюди на люди свою "кадру", мертву чи живу. Той пішов, повернувся за півгодини.

— Хата замкнена, грюкав — не відчиняє. У вікно бачу — на кроваті в чоботях валяється.

Я ту п'янюгу-ветеринарку на власні очі так і не побачив. Другого дня тільки на столі в секретарки лежав наказ — саме друкувала його — про останнє попередження, догану, штраф, а вкінці погроза про "принудительное лечение от алкоголизма".

Балакають шофери в гаражі, що оце недавнечко возили в міліцію за наказом директора — п'яниць, матір з сином з віддаленого села радгоспу, є начебто в тому селі ще одна видатна п'яниця-баба, а в третій бригаді теж одна "видаючася" проживає. А так загалом не пропивається жіноцтво, по празниках випиває.

Зате мужицтво...

3. Шофер директора Микола Карпович. Як не їхати йому нікуди зранку, подав директорові заправлену машину і гуляй — то вже по обіді ледве швендяє. Цей тихий, не скандалить, тільки дурний: до всіх чіпляється, хапає за барки і тягне — ось візьму в "командира" машину і поїдемо в село до тещі самогон пити.

4. За вечерею в їдальні кілька мужиків обов'язково п'яні, а то ж, як кажуть, ще не вечір, та й дирекція до їдальні навідується. Шовечора під вікнами клюбу й гуртожитку — п'яні крики, матюки, співи. Ну, матюки чути не тільки від п'яних, цілий день з ранку до вечора де робота — там і матюки. І при жіноцтві, і при дітях та при дівчатах матюкаються. І жіноцтво, не соромлячись, вже й забувши геть, що він, отой вислів, означає аби розгонисто загнути. В їдальні, у клюбі — не так уже часто та густо матюкаються. Зате на роботі — ось вам сценка.

У гаражі з механіком сперечається шофер, підійшла саме, стала поруч молоденька дівчина, обліковець. Шофер матюкався. Механік зиркнув на мене, не на дівчину, на мене:

— Чого ти ото гнеш? Дівчина он!

Шофер теж глянув на мене — не на дівчину, а та стоїть собі, ніяк не реагує.

— Ми тут на роботі, хоч і дівчина, — сказав шофер.

Труд — справа чести, доблести й героїства...

5. Одного дня на тих двох тижнях знову сидів я в кабінеті директора. Покликав Вояк секретарку.

— Давай отих.

Увійшло п'ятеро парубків — я їх примітив ще в приймальні біля столика секретарки, тицяли якісь папірці.

— Принесли об'яснительні? — спитав директор.

Дружно протягли ті самі папірці. Вояк узяв, проглянув усі підряд, тоді розмашисто й швидко став на кожній писати резолюцію. Я дивився на хлопців. Один — худий, блідий і наче інтелігентний, другий — з тонким гарним обличчям, спокійно дивиться, обоє чисто вбрані. Інші троє—

явно з перепою: в одного очі кров'ю залиті, аж згустки по білках, у другого подряпини на носі й на лобі.

— Ну, от так, друзі, — сказав директор. — Зіно, оце в приказ. Цьому — строгий виговор з останнім предупредженієм, чотирьох — на увольненіє. І щоб по обіді духу вашого тут не було! Оце я зараз їду в район, повернусь о четвертій — щоб жодного не стрів.

Троє мовчки й незалежно залишили кабінет — вони тут, виявляється, після того, як проштрафилися в райцентрі, потрапили під суд і дістали умовне покарання, відбували тут у "Комінтерні" свій умовний строк, і оце вже він скінчився, та й в армію всім трьом, дома вже, мабуть, повістки лежать. Забув сказати: всі п'ятеро — шофери.

Той, що одержав догану, вклонився, дякуючи, і теж подався. А п'ятий лишився, став молити, пустив сльозу — і директор йому "востаннє" простив, переписав резолюцію.

Я зазирнув у ті "об'яснітельні". Один повіз до райцентру зоотехніка і, поки чекав, зустрів дружка з армії, взяли по сто п'ятдесят, потрапив до міліції. Другий саме ото й побився після свята з дружинником Володею під директоровим парканом. А троє умовно покараних — серед ночі завітали до завгара з'ясувати взаємини, чимось він їх обидив, завгар — парубок дужий, ножів при хлопцях не було, та все таки троє на одного, а "під балабасом" були добряче,¹⁰ то завгар до них не вийшов, а на ранок написав директорові доповідну.

Бійок кривавих, з ножами — в радгоспі, щоправда, не чуть.

6. Верталися ми з райцентру. На повороті дороги чіпке директорове око в обшарпаному й закуреному хлопчині, який якийсь так відвертався і затулявся від нас, упізнало радгоспного виконроба. Зупинив машину, гукнув. Той підійшов, весь побитий, приголомшений, з диким поглядом, з міцним сивушним духом.

— Чого ви тут, Петре Максимовичу?

Той помовчав, поковтав слину, смикаючи борлаком, покліпав безтямним оком.

¹⁰ "Під балабасом" — то ще один синонім до семантичного ряду "напитися", "нап'янцюватися", "нажлуктатися", "набратися", "нарізатися", "надертися", "насмоктатися", "нализатися", — мабуть, іще згадається, коли посидіти, бо багато слів для означення того чудового процесу вилобув наш народ із скарбниць мови своєї. "Ходити під балабасом", "набалабаситися" — це я тільки тут почув.

- З машиною ми перекинулися.
- Де? — зовсім спокійно, без подиву.
- Та он там.
- Сідай.

Підїхали. "ЗІЛ", вантажений цементом, лежить горі-черева, викинутий метрів за п'ять од дороги. Шофер у розпанаханому вздовж спини піджаці, весь у грязюці, цементі, ходить уздовж дороги, роздивляється якісь сліди, щось виміряє нетвердими кроками.

- Удвох були? — директор спитав.
- Удвох.

— Повезло тобі, Петре Михайловичу. І дітям твоїм. Ну, розкажуй.

Їхали з ночі, стомилися. Вже майже доїхали, ось повертати з соші на радгосп. І зайшли в чайну. І по стакану випили — вина, здається. А далі не пам'ятає. Пригадує тільки, що якісь люди возили їх кудись легковою і привезли до перекинутої машини, яку, не інакше, хтось вкрав і перекинув, а потім ще возили їх до лікарні, а потім покинули отут серед дороги.

— Неубедительна версія для міліції, — резюмував директор. — Повезло тобі, Петю, молися.

Потім узнав я: Петя взагалі майже і не п'є та й шофер той серед п'яниць не числиться.

7. Не знаю тієї історії в деталях, бо чув тільки такі дві фрази:

— Чого Кулик і Черненко не вийшли на роботу? — спитав директор в управляючого другим відділом.

— Та їх же засудили. По 50 рублів штрафу і 15 суток. Все те — на моїх очах. Протягом двох тижнів.

Заговорив я з Вояком — як же з тими п'яницями боротися, виховувати, позбавлятися їх.

— А як я їх позбавлюся, як у мене людей нема? Мені положено по штату 1200 робочих, а в мене їх — 550. От і позбавляйся, і борися. Я пишу в наказ на звільнення тільки тих, хто тут не приріс, хто временний і так чи інакше сам скоро втече. А виховувати — що я можу? Прокуратура всякою мелочовкою займатися не хоче, у суд на нього подай за прогули та за порчу імушества — він у суді викрутиться. Принудительне оте леченіє — до с... воно їм, він там лічиться, а в передачах од жінки требає, щоб самогонку приносила. І взагалі у директора ж тепер ніяких прав немає, то звідки дисципліні взятися. Ото тільки в

міліцію здам, хлопці там знайомі — то пострижуть на п'ятнадцять суток...

Мало не забув, іще ж чудовий випадок. Головінж доповідає директорові:

— Кочевський вчора приїхав, послали ж на місячні курси підвищення кваліфікації електриків. Зустрічаю. — Щось ти, кажу, рано вернувсь, уже курси скінчив? — Та ні, каже, тільки відсидів... — Як відсидів? — Та 15 же суток, каже, відсидів... Сміється, скинув шляпу свою моднячу — лисий, дивлюся. Що ж таке случилось, питаю? Приїхав, каже, на курси, одпразнували начало. Тепер його знову посилає, так що два строки в нього курси...

Смішки!..

Чудовий афоризм довелось почути. Проголошено було його з приводу того, що хлопці одержували оті преміяльні десятки в ковертах на честь Дня робітника сільського господарства. Літня жінка сиділа поруч мене в клубі на урочистій частині. Проводжаючи очима козарлюгу-тракториста, що одержав коверта й під оплески залі попрямував до свого місця, широко всміхаючись і підморгуючи навсібіч так виразно, що ні в кого не лишалося й краплі сумніву щодо того, куди він ті гроші негайно ж пристроїть, — жінка зідхнула й мовила:

— Охо-хо, лишні гроші — лишня п'янка.

А робочих у радгоспі — 550, замість 1200, потрібних за штатом. І буде не збільшуватись, а навпаки. Бо виїздить, вмирає і сідає в тюрму більше, аніж приїздить, народжується і з тюрми виходить, це останні роки цілком переконливо довели. Візьмемо за пунктами. Ну, щодо посадки в тюрму й звільнення з неї — то тут питання зрозуміле: навіть як і повернувся до рідної оселі, то з нього після тюрми добра не жди, щоб там не писали про чудові методи нашого виправно-трудоного виховання різні письменники-журналісти. Про смертність. Ну, старики вмирають, — то закономірність. Так от же молодь гине, в розквіті сил! І все чомусь після армії. У радгоспі "Комінтерн" протягом двох років — троє загинуло, щойно з армії повернулися. Один напивавсь-розпивався, поки втопився, другий теж на підпитку мотоциклом у залізобетон улетів, третього — з весілля з сусіднього села вночі повертався — машиною вбило. І по сусідніх селах гине отак молодь, вже я умисне випитував. І все чомусь невдовзі після армії. Збіг обставин?

Чи після тої казарменої неволі безладно-безтямно воїн той за свободою женеться? Не знаю.

Щодо виїзду й приїзду. Виїздить — знову ж останні роки показали — більше, ніж приїздить. То й чом же не виїздити, якщо першого-ліпшого путящого робітника якої завгодно професії залюбки візьме отой "Маяк", що на самій соші, і до райцентру ближчий і взагалі більше культурно-цивілізований — людей там теж тільки подавай. Та що там "Маяк", у райцентрі теж залюбки путящий тверезий чоловік чудово влаштується. А в область схоче — то й там на прохідних усіх підряд фабрик-заводів висять списки усіх професій, тільки давай. За офіційною нашою статистикою з так званого "Білого ТАРС-у" (це видання для номенклятурно-партійних лекторів-пропагандистів), в країні не заміщено півтора мільйона робочих місць — себто не вистачає півтора мільйона робітників. Нам хоч невеличкий процент американських безробітних, щоб мати змогу дисципліну і виробничий рівень праці піднести — так немає в нас безробіття, не було, немає і не буде, бо завжди в нас робочих рук не вистачало й не вистачатиме. Не вистачає — а тим часом скількись там мільйонів молодих найактивніших робочих рук постійно перебувають в армії, безглуздо неробствують. Та повернемося до нашого "Комінтерну".

Сидить тут і працює той, хто справді до цієї землі приріс, хто з дідів тутешній, хто патріот. Або вже непутящий, себто той самий п'яниця, якого ніде не візьмуть: такий загальний закон природного відбору, скрізь так у суспільстві, добрий артист і вчений потрапляє, зрештою, до столиці, поганенький нидіє на провінції... А патріотів усе меншає, хоч живеться — он як лепсько, он які доми, он які заробітки! А ті патріоти, що все таки лишаються (молодих маю на увазі), чомусь плодяться надиво погано. Про це шкільні справи свідчать. Оце збудував радгосп чудову простору школу — на 320 учнів в одну зміну (тут восьмирічка), а учнів до тієї школи ходить всього 160. Все, нема більше, по одному класу з першого до восьмого, і класи ті... — некомплектні. Вважається, за нашими законами, комплектний клас, якщо в ньому не менше 25 учнів. Поділить 160 на 8 — то матимете тільки 20. Але в старших класах — більше учнів. І щорік — то все менше: все менше народжується, більше виїздить, і ніякого демографічного вибуху на територіях "Комінтерну" не передбачається; за інші

братні республіки — не знаю... У першому класі цього року так мало учнів, що загрожувало злиття першого, другого й третього в один клас, так званий "перший-третій об'єднаний", і набралось б у тому першому-третьому аж 32 душички. Не дивуйтеся, хто з тим не стикався, по не дуже великих селах скрізь таке зустрінеш: школа у просторій хаті на один клас, у хатині — вчительська на одного вчителя, що й навчає різнокаліберних дітлахів віком на сім, вісім та дев'ять років програми всіх трьох класів разом: Петю перші палички виводити, а Галю за сусідньою партою вже й диктанти писати... А до четвертого прийдуть вони вже в більше, сусіднє село. А як уже той вчитель з ними впорасться, чого він їх навчить? — не питайте.

То директор школи, аби зберегти комплект, тобто мати всі вісім класів, а не шість (перший-третій об'єднаний вважається за один), пішов на злочин і приписав у першому і другому класах "Мертві душі" — неіснуючих Васильків, Владиків і Оксанок. Завраївно про це знає, скрізь так діють, бо повний комплект — то не тільки окремі перший, другий і третій класи, то повний штат учителів, повне їх навантаження й заробіток, нормальне забезпечення школи всім потрібним.

Отож, справжнісінькими "мертвими душами" компенсуємо ми клятві прорахунки демографії в нашу буремну цивілізовану соціалістичну епоху. Гоголь їх вигадав за поміщицько-царсько-капіталістичної доби, а ми наслідуюмо. Так і є: пережитки проклятого минулого.

5. КРІПАК — ФЕРМЕР

За тиждень по тому, як сидів ото я в директоровому кабінеті під час наради командирів, відбувся в радгоспі "великий наряд". Тут жартують:

— Великий наряд, щотижневий — то в нас "КВН". А щоденний, малий — то "13 стульєв".

"КВН", "13 стульєв" — це, хто не зна, модні й усіма люблені гумористичні телепередачі **Клуб веселых и находчивых і Кабачок 13 стульєв**.

Це був саме отой наряд, на який директор наказував привести п'яну ветеринарку, та так її й не дочекався.

Говорили на наряді і про те, що надто висока в радгоспі собівартість продукції, що машини в гаражі стоять

без запчастин, набридло переставляти то скат, то карбюратор з одної на другу.¹¹ "Чихвостив" директор головбуха, бо бухгалтерія погано рахує, не б'є тривогу, коли грошові справи вказують на прорахунки в господарюванні.

Головбух йому суперечила, доводила, що зі звітністю, обліком, контролем за собівартістю в бухгалтерії все гаразд. Директор розсердився, раз і вдруге вказав головбухші на незаперечні її помилки, а тоді, зиркнувши в мій бік і притишивши голос, сказав:

— Ви думаєте, я забув, як ви не знайшли винуватих у падежі худоби на 13 тисяч? Три тисячі утримали, а на десять — нема винуватих? Там корову не дорізали, там бугая не добили — а винуватих нема?

Набичився, так і штрикав злими очима.

— А як ви силос торік роцитали, коли я півтора місяця на курсах в області сидів? Розтринькали весь запас, а в апрелі голодну скотину до зеленої травички на жерстянках витягували, бо ногами вже не годна була йти?

Знов помовчав, випалюючи поглядом всяку спробу суперечити.

— І про 59 коней, яких угробили, я не забув. Ви з подружкою вашою, головним ветеринаром, побоялись відповідальності, коней з раціона зняли, бо коровам силосу не вистачало? Коров не простять, як подохнуть, а коні виздихають — якось проскочимо? А коня соломою догодувати можна, вівса туди жменю сипніть! Я вас питав уже: був овес у совхозі? Мовчите? Я вам не забув ті 59 коней!

Потім сказав мені Вояк, що головбухша з головветиринаршею прибігали після того **Клубу веселих і находчивих**, винуватилися й каялися, і дорікали йому — нащо, мовляв, згадав про ту ганьбу при сторонньому, та ще й журналісту.

А про витягнення голодної вихлялої худоби "на жерстянках" до травички та про 59 угроблених коней я в Вояка не допитався. Не бажав чоловік розповідати.

¹¹ Я вже зазначав: запчастини — то лихо страшне й непереможне по всій країні, по селах і по містах. Викручуються так:

— Миколо, гукає механік, — в тебе що случилось?

— Підшипник, мати його... на кардані полетів.

— Зніми з ноль-п'ятої, вона однак загоряє без генератора, поки привезуть.

— На х... тобі! — озивається шофер ноль-п'ятої. — То скільки ж я сидітиму?

Таке щодня у гаражі чути.

Закінчився "КВН" виразним штрихом. Коли вже всі питання вичерпалися, директор погортав ще записника, зненацька згадав:

— Да, Василю Павловичу, як там з котлом для дитячого садка. Бо жінка вчора казала — холодно стає, діти мерзнуть, грозиться — садок закриє.

Василь Павлович, головінж, запустив нігті в потилицю і сказав, що нічого не виходить, в районі обіцяють, але тим часом немає. І знову, як і тиждень тому на нараді командирів, заходилися судити-рядити, висувати пляни створення котла для опалення дитячого садка. І постановили: дістати все таки котел до заморозків, а тим часом попросити завідуючу якомсь обігріватися грубами, от тільки сажу потрусять завтра.

У полі лишилися помідори. Не поодинокі — маса, аж червоно. Гуляв я погожої жовтневої днини, добрів до того поля. не знаю, скільки там гектарів — уже мокруватих і порепаних, щойно дозрілих і ще зеленуватих, — їх були там тонни, коли не десятки тонн.

Хотілося пити, я з насолодою з'їв з півдесятка соковитих червоних красенів — смачні, кисло-солодкі. Вкинув з десяток у рюкзак. Приніс Воякові. Він глянув і спохмурнів.

— І туди дочалапали... Згадував же главному агроному — дай команду переорати.

Я жажнувся.

— Як то — переорати? Таке добро? Андрію Петровичу, Бога бійтеся! Та дозвольте людям, хай люди підуть заберуть!

— Вже набралися люди. Хто хоче — бере, поле відкрите сторожів нема, самі бачили.

Я продовжував бідкатися: як же так, адже по 10 копійок за шклянку томатного соку платимо, а помідори такі ніні в жовтні вже, либонь, на базарі по 50 копійок кіло, а то й карбованця візьмуть! Обурення свої формулював я довго, а відповів мені директор коротко:

— Нема в мене людей на ті помідори.

Я знову пустився у всякі темпераментні розумування— він перебив мене:

— Нема людей, нема!

І перескочив до іншої теми.

Вояк — добрий хазяїн. Таким я його побачив у великому складному господарюванні, таким його вважають лю-

ди, за такого мають його в районі та в області. Чому ж дозволяє він гинути добру, багатству? Адже можна... тут я оце почну перераховувати заходи, доречність яких доводив Воякові, аж поки він не урвав моїх просторікувань лаконічним: "Нема людей". Спорудити заводик для переробки на соки й пасту, відкрити в районі і в області ларьки радгоспні для продажу овочів, повідомити жителів району й області — радгосп запрошує приїздити й безкоштовно набирати помідори, об'єднатися з сусідами для того, щоб... Все це Вояк знає, про все це він і без мене, розумника, думав. І визнав нереальним. А господар — наполягаю! — добрий. Отже? Висновки? Які висновки зробимо на честь славного 60-річчя?

Наступного дня знову світило сонечко і я знову потопав собі в той бік до помідорового поля. І води з собою не взяв — натуральним соком червоним спрагу вгамую. А помідорового поля вже не було. Чорніла переді мною масна свіжа рілля. Подекуди на ній червоною цяткою яскравів розчавлений помідор.

А люди, каже Вояк, вже набралися помідорів, насолити, наквасити, в бутлі закатати; бутлі закатати — то теж проблема: накривки оті металеві, державна їм ціна три копійки штука; з-під поли — гривеник, та ще піди дістань; і скільки пам'ятаю їх, таки ніде ніколи по магазинах і не бувало, неспроможні заводи наші велетні налагодити виробництво накривочок. Помідорів люди набралися. Людям оце восени якого небудь корму для худоби подай. Вояк, бач, ризиковний хлопець — то просто з-під вікон контори дозволив кукурудзу собі у двір тягати. А інші — не ризикують. Таку сцену довелося спостерігати мені в сусідній "Перемозі".

Поле понівеченої кукурудзи: чи комбайнер був п'яний, чи комбайн несправний, тільки не зібрано, а позбивано качани, стебла повалено. І нищпорять люди з лантухами. Притьмом бігають, поспішають до візочків край дороги бігцем з повними лантухами. Чому квапляться? А два трактори з плугами на збирачів насуваються, розорюють поле, загрибають стебла з качанами. Баба якась поперек путі стала, руки розкинула, ласться, кулаком загрожує — такий же качанистий рядок лягає під гусениці! Став тракторист, перекурив, знову рушив — йому наказ переротати.

А над бойовищем отим ще й літак пікірує, добрива сипле. Просто на людей, в один лантух качани кидають, другий — на голову нап'яли. І справді — бойовище.

Не міг голова "Перемоги" зачекати день з оранкою? Міг, нічого б не сталося. Але хтось би обов'язково капнув, що він, голова, кукурудзу не зібрав, та людям дозволив для себе розтягати. І вмажуть йому по пиці — аж загуде на весь район, а мо, вже й умазували, більш не хоче підставляти. То хай гине, а би людям не дісталося. І це — сьогодні, напередодні славного 60-річчя. Сьогодні, коли лишається при повній силі ота жажлива наша статистика: під індивідуальними городами й садибами в нашій країні 1% землі, радгоспам-колгоспам належить 99%: і той 1% землі дає понад 30%, третину всіх харчових продуктів країни, а 99% — дві третини! Неймовірно! Страхотливе! Але — факт. І відомий всім той факт, і начальство зверху до низу — всіх заходів вживає для того, щоб завадити селянинові зібрати сало-м'ясо-яйця-овочі на тому своєму одному відсотку. Кукурудзи тобі для курей-свиней на зиму? А дзуськи, хай гине! Хай гине! А тут таки їздить по фермах, збори скликає голова сільради, закликає, зачитує з газетки:

— Хто протягом року здасть державі 500 кролів — може поза чергою придбати автомобіль "волга". Хто 400 кролів — "москвич", хто навіть 50 здасть — килима може купити.

М'яса немає в країні, минулого на корми голодного року маточне поголів'я винищили, аби не дохло. А сподіватися, що радгосп виростить кролів на своїх 99%, не доводиться, не вийде, надто тендітна тварюка той кріль для казенного "общественного" порання. Тож давай, дядьку, гонди Р-родіну отим своїм одним відсотком, а Р-родіна тобі — "волгу" поза чергою за 9 тисяч триста карбованців, де вже ти їх візьмеш — невідомо (але в дядька — є, він і сам не знає, звідки, — але знайдуться, бо то ж жиливий, розумний, хитрий з діда-прадіда дядько!). І дядько гукає тому голові сільради:

— А де комбікорм? А дерть де? З обласного центру за сто верстов на горбі тягать по 11 копійок кіло, та й там чи розживешся? А сіна на 500 кролів треба 3 тонни — ви їх дасте?

Дідька лисого він дасть, де воно в нього.

— Дозволимо на це літо викошувати по лісополосах траву, косіть собі.

Красенько вам за ті лісополоси, надумалися, досі й у лісополосах ганяли та штрафували. А голова проголошує:

— Прийнято постановленіє: на той рік, на 1977-ий, кожний двір об'язан здати державі 40 кролів. Хто не дасть—будем принімать мери. штрафувати аж до адміністративної висилки.

Отак, на 77-ий, на ювілейний.

А як тому дворові здати ті кролі? Як вигодувати, чим? Чим годувати корову та свиней? Та хлібом печеним з магазина. Та хлібом і годують, аби хліб підвозили, і в яку ж копійку те сальце-яйце влітає! А коли все те порати? Бо день же треба в радгоспі відробити. В неділю дома порай та коли стемніє, та поки не розвиднилось. Ото і є соціяльне становище нашого радянського селянина. Він, селянин, кріпак на державу-поміщика — і фермер на отому своєму присадибному одному відсотку. Наймит на державу, лятифундиста-куркуля — і примітивний убогий сам собі фермер. І на державу-землевласника він працює точнісінько, як кріпак-наймит, ще й гірше, аби день відбути, бо в поміщика порядок був й бич у руці, а тут порядку чортма, а бича з руки вибито вже начебто, битися не дано права. Вдома ж у себе дядько працює як для себе. От вам і ефект того одного відсотка. І уявити собі тільки: як би він хазяйнував, які б багатюці врожаї ганяв отой наш український дядько, кріпак-фермер, коли б йому справжнє фермерування на кшталт американського! Та ріки молочні давно б текли по Україні, а береги з м'яса-сала та пампушок-марципанів!

Ні, не можна. Ідеологія комуністична не дозволяє. Задубіле від поту й крови ідеологічне веретище скрутило, скувало могутні м'язи українського селянина. І що буде?

— Запустеніє буде.

А бича з руки вибито, не дано права битися. Звеселив мене Андрій Петрович такою розповіддю.

Він і раніше хвалився, що іноді, стикаючись із п'янюгами, котрі хуліганять та ще й наскакують на нього з погрозами, а чи й з кулаками, — що він, буває, рукоприкладствує, вживає фізичних методів. І мовляв, допомагає, тим більше, що сила й боксерська хватка є. Десь він отак розправився з п'яним шоферюгою, іншим разом, не чекаючи міліції, кулаком покарав скотника, який, озвірівши, гнав-

ся з кілком за власною дружиною, там іще когось нокаутував. В одній із численних анонімок на нього — а по кожній анонімці обов'язково приїздить як не ціла комісія, то принаймні один контролер-ревізор, ніхто нині вже й не заїкається про те, щоб анонімок до перевірки не брати, беруть усе підряд — в одній з анонімок було описано ті Воякові подвиги. І — треба ж такому статися! — потрапила анонімка до рук першого секретаря обкому. Прислали ревізора, той виявився "своїм" хлопцем, не відмовився, щоб йому негайно додому баранця з належним гарніром завезли, — розкрив ревізор перед Вояком усі карти й анонімку показав з червоною резолюцією першого секретаря: "Перевірити і в разі підтвердження найсуворіше покарати". Стояло на полях двоє знаків питання чевоним олівцем, але місце про рукоприкладство взято в червону рамку, ще й стримить червоний знак оклику. І ревізор пояснив: усі звинувачення — то пусте, та от бійка, кулаки на підлеглих — то суд і тюрма. Він же, ревізор, і пораду дав: поки я перевірятиму завтра інші пункти скарги, паняй до тих побитих і побалакай з ними так, щоб вони мені, коли викличу, засвідчили: ні, мовляв, він мене не бив, то брехня. Так і вчинив директор. Не було іншого виходу. В усіх своїх жертв побував і кожній жертві поставив півлітру. Та й без півлітри ті хлопці на нього б не поскаржилися, не образилися вони на свого директора за чесне і своєчасне застосування боксерських навичок. Коротше, коли викликав їх ревізор, всі троє захистили Вояка і власноручно написали пояснення про те, що директор їхній мухи в житті своєму не зобидив.

А розповів він таке:

— Торік отут до мене в кабінет плотник ввалюється, п'яний, сиділи саме в мене завгар і робочком. Ввалюється, човгає сюди до стола й хрипить: "Мене прораб до роботи не допускає". Кажу: "Правильно він тебе не допускає, бо ти п'яний".

— "Я не п'яний!" — "П'яний, кажу, проспись". А ви ж помімаєте: прийшов п'яний чоловік у майстерську, там циркулярка, пилорама — в два щоти без руки останеться. "Іди, кажу, проспись". Він отут стоїть, хрипить — "Ах ти, сука!" — "Ану не суч мені!" — я йому, а сам уже чувствую — в мозках тремтить, ось запаморочиться, озвірію, а я страшний, як озвірію, ви мене не бачили, і сила страшна десь береться. "Ах ти падло!" — він мені, він перед тим не-

давно до нас прийшов, без мене його прийняли, в тюрмі двічі сидів, головний агроном без мене прийняв, я вже його лааяв — пожалів, каже, просився дуже, ніхто після тюрми не бере... І от кидається він отуди, де ви стоїте, хватає стул і мене — стулом! Я отак сидів, пригнувся за стіл, і в мене над головою стул отут у стіну тільки ш-шмяк у портрет! На цьому місці, над моїм кріслом отут портрет Косигіна висів, такий якийсь наш прем'єр-міністер на ньому миршавий та грустний, хреновий портрет, я вже його давно поміняв збирався. І він стулом я-ак дав — так у того Косигіна аж очі на лоб полізли, а скло друзками на всі боки так і бризнуло, і стул, ноги окремо — спинка окремо, отут шмякнувся. Робочком і завгар до нього руки простягають — та успокойсь, та що ти робиш, а він стоїть отам, розкарячився, в мене звірячим оком впивається. Я завгару — "Вийди!" кажу, а робочкому — "Не, ти останься", — іду до дверей і двері на ключ. І чувствую — вже не здержусь, вже звірію, вже кулаки свинцем налилися. Підхожу до нього, а він оп'ять за стул, вже другий, і замахується і ножкою стула за оту вішалку зачепивсь. І тут я його я-ак ш-шмякнув — він туди в угол. На ноги зіпнувся і знову за стул. Тут я йому як д-дав, як д-дав — страшенна с-сила в мене! — юшка тече, зуби отут йому вм'ялися, а я озвірів і сила страшенна, неділю потім кулаки боліли. Вже робочком до мене: "Петровичу, та може хвате йому?" І я його в останній раз — ш-шмяк, він головою туди в шкаф, скло вибив, рачки осів і не піднімається. Кажу робочкому: "Сідай, пиши протокол". Наливає він мені води, подає, кажу: "Сідай, пиши протокол, чого в тебе руки мов у алькоголіка, дрижать!" Продзвонив я в міліцію, написали протокол, приїхали хлопці і забрали його. Впаяли йому 15 суток, а він же давай жалуватися, директор його избив. Но де не жалувався, куди не писав, приїдуть — я їм портрет Косигіна із сейфа, я його припрятав і до-овго беріг, і раму розбиту з осколками. Він же, кажу, на председателя Совета Міністрів руку підняв, ето ж політичеській інцидент! Люди заходять, люди привикли, що в кабінеті портрет вождя висить — питають, почему портрет зняли, що, питають, вже він — не він? А я їм що должен отвічати? Я собі одхилився, за стіл пригнувся, а він же, Косигін, бідолаха одхилитися не може, на стінці висить!... І хто не приїде, скільки той не жалувався, — правильно кажуть, ти йому дав. Отак Алексєй Миколасвич через мене постраждав, а потім мене виручив...

Розмовляли ми.

— Прибалти обігнали нас, — сказав Вояк. — Здорово обігнали, не знаю, на скільки років, на десять, чи на двадцять, бо неізноветно, куди хто за ті роки сунутиметься, — ну, крeпко обігнали. Отак, як ми Росію обігнали — і балакати нічого.

— А в чому ж нас так сильно прибалти обігнали? — засумнівався я.

— У всьому. В розвітії сільського хазяйства, в стрoїтeльстві. Да даже і в отношеніях. От хоч і в тому, що приїхали ми в село на трьох "волгах", їхній міністер сільського хазяйства з нами, це ми торік делегацією до них їздили од нашого району. Приїхали ми в село, в колхоз — нема председателя, головний агроном зустрічає, заводе в правленіє, веде діловий розговор. А председатель де? Та десь по хазяйству мотається, над вечір на наряд явиться. Ніякий це показательний колгосп, обичний, середній. І нічого. А у нас? Ви собі можете представити, коли б до мене — міністер? Та я б за три дні дорогу язиком вилизував!.. Отак вони нас обігнали.

Здивував мене оповіданий епізод. Невже десь в Естонії справді таке можливе — їде делегація вкупі з міністром і ніякої їм пошани, хліба-соли, вишиваних дівчат, всякої фальшивої помпезности й традиційної пиятики на завершення? Все отак просто й ділово, як мусить бути в людей? Та що вони, не "совецькі", оті прибалти?

А може міністер наскочив зненацька, не знали? Не буває такого на нашій землі. Правду каже Вояк, спробували б у нас на Україні десь не знати, що до них завітає... ба навіть не міністер, нащо вже так високо, простий собі заввідділом міністерства! Та що ж там у них, у естонців отих, і ховати од чужого ока вже нічого, і сміття з хати нема? Чи боятися перестали, як хто те сміття угледить та висновки зробиць? То знову ж таки — не буває такого в нашій соціалістичній країні!

А може, подумалося, то вони за наказом міністра таку інсценівочку встругнули? Розпорядився міністер:

— Привезу до вас гостей — а ви ні бучного прийому, ні зустрічі ніякої, і хай навіть голова буде відсутній, щоб усі відчули: так у нас уже все ладно та досконало, що й високі гості нас не лякають!

Ні-і, надто розумно, не буває в нас таких міністрів. І

взагалі — не буває в нас такого, якби було — то вже ми були б не ми.

Дивина якась там у тих прибалтиків коїться, якщо вірити Воякові.

Сиділи ми увечорі, в шахи грали. Телевізор влучено. Передавали урочисту частину великого святкового засідання в одній з республік, не пам'ятаю вже, чи з нагоди якогось ювілею, чи нагородження орденом. Виступав Брежнєв. Люди в залі часто підводилися й довго ляпали в долоні.

Ми позирали в телевізор, прислухалися до фраз першого керівника держави. Знову заляпали в залі, пропливли на екрані урочисто зосереджені обличчя. І Вояк промимрив, беручися за пішака:

— Ляпають... І ото кожний ляпає — і думає: і чого оце я ляпаю?

А так — живуть люди у радгоспі непогано. Добре живуть люди.

[Березень 1977]

ПОЯСНЕННЯ ДО ДЕЯКИХ СЛІВ У ТЕКСТІ (ЗА АБЕТКОЮ)

Алкаш — (жаргон) — алкоголік.

Виконроб. — скороч., виконавець робіт, інженер або технік, що керує певним видом робіт на підприємстві (будівництві, ремонт, певна фаза виробництва тощо).

"Волга" — сов. марка автомобіля.

"Временщик" — (рос.) тимчасовий власник, (володар, керівник).

Га — скороч. гектар (як одиниця міри, канцеляризм).

Головбух — головний бухгалтер.

Головінж — головний інженер.

Дружинник — (сов.) член дружини (загону) добровільців для допомоги міліції в поборюванні злочинності й охорони порядку.

"Жигулі" — сов. марка автомобіля.

Завгар — скороч. завідувач гаража.

Завгосп — завідувач господарської частини справ будь-якої адміністрації.

Заврайвно — завідувач районного відділу народної освіти.

Запчастини — запасні частини для заміни зіпсованих частин будь-яких машин.

Зяб — осіння оранка поля чи зорана восени ділянка поля для сіяння ярих культур на весні.

Кардан — (техн.) рухоме з'єднання на осі двох частин механізму (зокрема в автомобілі).

Комбікорм — комбінований корм, суміш необхідних для певного виду сільсько-господарських тварин сухих кормів з відповідними поживними речовинами.

Ларьок — невеличка, легка (також тимчасова) будівля для торгівлі

"Москвич" — сов. марка автомобіля.

Наряд — завдання, розпорядження (також письмове) про виконання якоїсь роботи.

Наладник — робітник, що налагоджує машини, верстати.

Нокаутувати — сильним ударом (зокрема боксерським способом) збивати супротивника з ніг і на деякий час позбавляти його здібности продовжувати боротьбу.

Номенклатура — в сов. адміністративній системі категорія осіб партійного складу, що затверджені вищими органами влади на посаду відповідного рівня. **"Номенклатурна юшка"** — іронічний вираз на означення привілеїв осіб, приналежних до категорії "номенклатурних працівників".

Обком — обласний комітет компартії (аналог. **райком, містком** тощо).

Підшипник — (мех.) опорний пристрій для обертових або хитких частин механізму.

Подагра — (мед.) захворювання суглобів і тканин.

Помгосп — помічник (начальника) в господарських справах.

Прораб — (рос.) те саме, що **виконроб** (див. вище).

Прибалти — люди прибалтійських національностей — литовці, латиші, естонці.

Радгосп — радянське господарство (рос. **совхоз**), державний маєток на колишніх поміщицьких землях, під керівництвом держ.-парт. бюрократії. Від **колгоспу** відрізняється тим, що формально колгоспне господарство є кооперативною власністю селян, які працюють на колишніх їхніх землях, хоч також для держави й під керівн. держ.-парт. бюрократії. Селяни, що працюють у радгоспі вважаються сільськогосподарськими робітниками й одержують грошову заробітну платню, відмінно від колгоспників, які одержують за свою працю певну частку колгоспної с.-г. продукції.

"Сводка" — (рос.) зведення, підсумковий документ, у якому зведено до купи певні відомості й дані про виконання завдань, стан справ тощо.

Силос — соковитий корм для худоби, продукт заквашування кормових рослин у спеціальних спорудах (ямах, траншеях тощо).

Скотник — (рос.) скотар, робітник (у радгоспі, також у колгоспі). що доглядає, вирощує худобу.

Соша — нар. розмовна форма слова "шоше".

Сільгосптехніка — державне сільсько-господарське підприємство для виробничо-технічного обслуговування колгоспів і радгоспів певного району (колишні "машино-тракторні і ремонтні станції" — МТС—МТРС).

Рибхоз — (рос.) рибне господарство (колгоспу чи радгоспу).

Робочком — (рос.) робітничий комітет (профспілковий орган).

Переклад окремих російських слів і виразів, вживаних у мові персонажів (русизми, що не є термінами і не пояснені автором у примітках чи зрозумілі з контексту).

Виговор — догана.

Вонь — сморід.

Вообще — взагалі.

Врач — лікар.

Временний — тимчасовий.

Глаз — око.

Грузить — вантажити (**одгрузить**) — рос. отгрузить — відвантажити).

Дательний падеж — давальний відмінок.

Доказувать (рос. доказывать) — доводити (якесь твердження).

Должность — посада.

Заделать — (кухонний вираз) заправити.

Запустеніє — запустіння, опустошення.

Застольничать — пиячити за столом з їжею.

Извиняться — вибачатися.

Кабачок — шиночок, корчомка (**Кабак** — шинок, корчма).

Карман — кишеня.

Кровать — ліжко.

Ладно — горазд, добре.

Лічний — особистий (**личное** — особисте).

Мастерська — (рос. мастерская) майстерня

Мери приімають (рос. принимают меры) — заходи (вживати заходів).

Нажарити — (рос. нажарить) насмажити.

Наказать — покарати.

Накачаться — надудлитися, нажлуктитися (напитися понад міру).

Находчивий — меткий, дотепний, винахідливий (рос. находчивый).

Неізвесний — (рос. неизвестный) невідомий.

Неубедительний (рос. неубедительный) — непереконливий.

Обичний — (рос. обычный) — звичайний.

Об'яснітельний — (рос. объяснительный) пояснювальний.

Об'язан — (рос. обязан, тж. обязанный) зобов'язаний.

Одбивна (рос. отбивная) котлета з дрібно січеного й розм'якшеного биттям м'яса.

Ознаменованіє — відзначення (святкової дати).

Отвічать — (рос. отвечать) — відповідати; **ответственность** — відповідальність.

Отопленіє — ogrівання, опалення.

Орошеніє — зрошення.

Отчот — (рос. отчет) звіт.

Плохо — погано, зле.

Плотник — тесля.
Повар, повариха — кухар, кухарка.
Повищення — підвищення (службового становища, ранги, платні).
Постановлення — ухвала, постанова.
Пойміть — (рос. поймите) зрозумійте.
Помніть — пам'ятати.
Поручить — доручити.
Председатель — голова (зборів, ради тощо).
Предупреждать, предупредить — попереджувати, попередити.
Припрятать — приховати.
Присутствие — присутність.
Родительний падеж — родовий відмінок.
Рошитать — (рос. расчитывать) — звільнити з праці й розрахуватися (заплатити, що належить).
Рощот дати — (рос. дать расчет) те саме, що й "рошитать".
Руководящий — керівний.
Скот — худоба.
Сутки — доба (день і ніч разом).
Торжественная часть — урочиста частина.
Увольнення — звільнення (з роботи, служби).
Уговорювать — (рос. угаваривать) умовляти.
Умишленно — навмисне.
Хвате — (рос. хватит) — досить, вистачить.
Часи — годинник.
Чихвостив — трощив.
Шляпа — капелюх.

Довідки до імен, згаданих в тексті

Ілліч — мається на увазі Брежнев (Леонід Ілліч). Іронічний натяк на аналогію з "Іллічем" — Леніном (Володимир Ілліч).

Косигін, Олексій — голова ради міністрів СРСР ("глава уряду") в роках 1964—1980.

Мжаванадзе, Василь — перший секретар ЦК компартії Грузинської РСР в 60-х — 70-х рр., виявився учасником великої афери розкрадання й привласнення державного добра в республіці і за це з великим скандалом скінчив свою державно-партійну кар'єру.

Фурцева, Катерина — міністер культури СРСР у 60-х рр., скандально скінчила свою кар'єру після виявлення фактів присвоєння нею державних цінностей і збагачення шляхом незаконних махінацій на вищому, урядово-рівні.

ВІДКРИТІ ЛИСТИ ДО ДЕРЖАВНИХ КЕРІВНИКІВ СРСР І США

Редакційна примітка. 29 червня 1977 р. на пресовій конференції для закордонних журналістів у помешканні генерала Петра Григоренка в Москві Гелій Снегірьов відчитав заяву, де він зрікся радянського громадянства. Ще три місяці перед тим, 28 березня він написав і на початку квітня послав „Відкритого листа Президентові Сполучених Штатів Америки Панові Дж. Картерові”, висловлюючи гострий осуд внутрішньої й зовнішньої політики радянського державного керівництва на чолі з Л. Брежневим та нищівну критику всієї тоталітарно-комуністичної суспільно-політичної системи в СРСР. Зречення радянського громадянства після цього стало неминучим логічним кроком.

Свою заяву про зречення радянського громадянства у формі „Відкритого листа урядові СРСР” Снегірьов негайно після московської пресконференції передав закордонним журналістам для публікації за межами країни, одночасно передавши й текст посланого раніше „Відкритого листа Президентові США Панові Дж. Картерові” з відповідним супроводом. Тексти обох цих „Відкритих листів” подаємо тут за документально перевіреними редакціями їх у публікаціях „Архіву Самеидаву” видання Радіо Вільна Європа — Радіо Свобода (Мюнхен) чч. 2977 і 2977-6 з 24 жовтня 1977 р.

„Відкритий лист урядові СРСР”, що був посланий у двох — українськомовній і російськомовній — авторських версіях, подаємо тут за його українськомовним оригіналом, а „Відкритий лист Президентові США Панові Дж. Картерові” — в перекладі з російськомовного оригіналу, з якого роблено переклад англійською мовою. В обох випадках тут використано українськомовні тексти, опубліковані в журн. „Сучасність” чч. 9 (201) з вересня 1977 р., але зроблено деякі редакційні уточнення мовостилю на підставі авторських оригіналів.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ УРЯДОВІ СРСР

Цією заявою я відмовляюся від радянського громадянства.

Таке рішення я прийняв у ті дні, коли ви провадите так зване обговорення проєкту нової конституції. Газети, радіо, мітинги горляють про єдинодушне захоплене схвалення. Найближчим часом проєкт стане законом під загальне гучне "ура!" Хай хтось наважиться не гукнути "ура", за кожним мітингом і кожним його учасником пильно стежить КДБ і його вірні слуги — партпрацівники.

Ваша конституція — брехня від початку до кінця. Брехня, що ваша держава висловлює волю й інтереси народу, що вся влада належить народові. Брехня, що вища мета вашої держави — підвищення матеріяльного й культурного рівня життя народу. Брехня, що ви провадите політику миру і боретеся за зміцнення безпеки народів. Брехня — заява про вільний розвиток націй і право республік на вільний вихід із СРСР. Брехня і ганьба ваша виборча система, з якої глузує весь народ, брехня й ганьба ваш герб, колосся для якого ви експортуєте з США, брехня й ганьба ваш гімн, в якому Сталіна ви замінили на Леніна.

Ви заявляєте, ніби створили суспільство справжньої демократії. Громадяни СРСР, твердите ви, володіють усією повнотою соціально-економічних та політичних прав і свобод (ст. 39), громадянам СРСР гарантовано свободу слова, друку, зборів, мітингів (ст. 50). І тут таки:

— Користування громадян правами і свободами не повинне завдавати шкоди суспільству і державі.

Безсоромно перекреслили ви права і свободи свого громадянина.

Ст. 156 проголошує:

— Розгляд справ у всіх судах відкритий. Слухання справ у закритому засіданні суду провадиться лише в випадку, встановленому законом.

Безсоромно забезпечили ви собі закритий суд над кожним своїм громадянином.

І раніше ви позбавляли мене прав і свобод, і коли боялися голосу правди, — а ви його завжди боялися, — судили мене закритим судом. Але раніше, навіть проголошуючи себе диктатурою, ви не наважувалися на одвертий цинізм.

У мене лишалася можливість вимахувати конституцією й вимагати дотримання гарантованих прав, відкритого суду. Сьогодні ви, скинувши вивіску диктатури і проголосивши себе загальнонародною державою, брутально обриваєте мене: досить посилянь на конституцію, права і свободи твої доти, доки ми, держава, не вирішимо, що вони на шкоду нам, державі, і тоді ми судитимемо тебе закритим судом за встановленим нами, державою, законом! Заперечуєш? — спробуй, так записано в конституції, її ствердив народ і ти в тому числі.

Не бажаю бути в тому числі. Ваша конституція продиктована політичною охранкою, якій в СРСР підкорене все, без якої жодного дня не існуватиме ваш табірний режим.

Не бажаю бути громадянином держави, яка протягом 60 років свого існування догосподарювалася до того, що змушена на високі скрижалі Основного Закону персонально виводити худобу і птицю, що утримуються на підсобних господарствах громадян. 1% земель відвели ви підсобним господарствам, 99% — колгоспам і радгоспам. І цей 1% дає третину продуктів харчування країні! А як ви грабували громадянина свого на тому його одному відсотку — зводили з двору корову, нищили податками кожну курку, кожну яблуньку і кущ малини! Сьогодні збагнули, що не нагодують країну ваші колгоспи і радгоспи, задобрюєте громадянина, підлабузнюєтесь, гарантуєте — не лякайтеся більше, розводь свинок-курочок, обіцяємо — не чіпатимем, ось і до конституції записали, годуй нас одним своїм відсотком, давай нам тепер не третину, а дві третини, бо сподіванка на колгоспи-радгоспи діло пропаще, ті пам'ятники во славу гнилої ідеології — зліплені з кізків.

Нарешті, я не бажаю більше лишатися громадянином держави, яка знищила еліту мого українського народу, кращу частину селянства й інтелігенції, перекрутила, оббрехала наше історичне минуле, спаплюжила нашу дійсність. Ви позбавили моїх співвітчизників-українців національної гідності, ви домоглися від нас того, що ми боїмося й не хочемо зватися українцями. І ви у вашій конституції смієте галасувати про розвиток націй? У вас вистачає цинізму знущатися з мого народу й записувати до конституції статтю про право на вихід із СРСР.

Мільйони заляканих вами громадян покірно й знехотя піднімають руки за вашу конституцію. Таких, хто подібно до мене одверто заявить про своє небажання визнавати

ваш основний закон, будуть одиниці. Повністю розумію, що вчинок мій буде розцінений вами, як найтяжчий злочин: я скористувався правом на свободу слова на шкоду вашій державі — судитимете ви мене за встановленим вашою державою законом, закритим судом.

А втім, конституція ваша тим часом тільки проєкт. Доведеться вам для розправи наді мною чекати її всенародного схвалення і тільки тоді застосувати до мене її статті. Морока! Чи не простіше — психушка? Або звинувачення в крадіжці? Або самосуд ображених патріотів у цивільному? Або дорожна аварія? Які там іще у вашому арсеналі варіанти скорих розправ? Дійте.

Сьогодні, 29 червня 1977 року я відсилаю свій паспорт до РВВС* Ленінського району м. Києва і з цього дня не вважаю себе громадянином СРСР.

29 червня 1977 року
Київ — 33,
вул. Тарасівська, ч. 8, кв. 43
Снегірьов Гелій Іванович

Г. Снегірьов,
письменник

II

ПРЕЗИДЕНТОВІ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ ПАНОВІ ДЖ. КАРТЕРОВІ

Шановний Пане Президенте!

Лист цей народжувався в дискусіях і суперечках. Підписав я його сам, але в ньому — настрої і надії багатьох людей.

Думаю, що в листі немає нових для Вас інформацій. Звертаюся до Вас тільки на те, щоб думка багатьох, багатьох громадян моєї країни лягла в ту шальку терезів, де міститься перемога Людського Розуму.

Я переконаний, що:

— настав час вирішення, чи здобуде остаточно перемогу над Людським Розумом суспільно-політична потвора,

* РВВС — Районовий відділ внутрішніх справ — Ред.

яка зветься Соціалістичною Наддержавою, а чи переможе Людський Розум;

— цей вирішальний час короткий;

— усе залежить від того, чи Ви, Пане Президенте, Ви особисто (до Вашого попередника пана Форда я не звертався б) — будете такі ж непохитні у своїх діях, як про те заявили.

Тільки цілком короткозорі люди можуть у Вашій сутічці з Брежнєвим бачити спір за права людини в чистому так би мовити, вигляді. Це змагання — кулак у кулак, лікті об дубовий стіл, жили і кості аж до хряскоту, — **бий за існування державних устроїв.**

У своїй програмовій доповіді 21 березня ц. р. Брежнєв, як не вертів і крутив, а мусів заявити: будете настоювати на правах людини ("явне намагання американських інстанцій втручатися у внутрішні справи Радянського Союзу") — ми відмовимося від переговорів про припинення перегонів озброєнь ("розвиток нормальних стосунків, звичайно, неможливий").

Це — **ганебне признання.** Брежнєв був змушений його зробити. І змусили його Ви, змусили, здавалося б, цілком незначним натиском на права людини. А цілий зміст натиску в тому, що Ви зажадали **правди.** Жити по правді соціалістична потвора не може. Брежнєв і "іже з ним", м'яко кажучи, не обдаровані визначним розумом, але вони розуміють: поступляться своїми п'ятьома (Гінзбург, Орлов, Руденко, Тихий, Щаранський — тільки п'ять!), — і кулак їхній причавлений. Поступитесь Ви — і потвора підійметься над світом.

Не поступайтеся, Джімі Картере! Напружуйте м'язи і силу волі. Не слухайте порад боягузів. Хай боягузи лізуть під стіл, тремтять і чекають — аби тільки не допомагали потворі.

Сподіваюся, Пане Президенте, що Ви дуже добре поінформовані про справжні підстави міцності нашої наддержави. Але я дозволю собі сказати про це ще один раз, без статистичних виражувань і висновків, тільки наочно бачене, добре відоме.

Наша Наддержава нагадує мені гарбу, яка котиться чимдуж по схилу вниз. Оськаженіли коні, погналися по вибоїнах униз, гуркотить цей розхитаний, ні ким не керований віз. У ньому повно вибухівки. А внизу під горою — мирні хати і на них нестримно несеться смертельний ван-

таж. Візник, начебто, сидить, але він не тримає віжок у руках, а вчепився п'ятірнями в сидіння під задком, щоб не викинуло його на вибоїнах — адже попередника викинуло. Летить-жене чорний віз, тріщить, розпадається. А попереду — спокійна долина. І біжать поруч воза дужі молодці. І що ж вони роблять? А вони скріплюють на ходу колеса, латають дірки, дорогу спереду підмоцують. А треба ж — одурілих коней за вуздечку хапати, колоду під колеса кинути. Візник уже за віз не відповідальний, керувати возом уже не можна. Надія на молодців, тільки вони врятують спокійну долину від нестримного смертельного вантажу (під молодцями маю на увазі керівників держави).

Чому ж вантаж нестримний? А тому, що нашою країною не керує ні Провидіння, ні непохитні закони економічного розвитку.

Головне в нас — ідеологія; їй — безглуздій, божевільній — підпорядковано розвиток радянського суспільства.

І що може бути більш вражаюче і жахливіше від цифри, що її породила наша ідеологія: площі присадибних господарств займають в СРСР 1% порівняно до радгоспно-колгоспних площ, і цей 1% дає третину харчових продуктів усієї країни, а колгоспно-радгоспні 99% — дві третини.

Ми репетуємо про невтручання в наші внутрішні справи. А це внутрішні, чи загальнолюдські? — на одній шостій частині земної кулі найурожайніші ґрунти дають тільки якусь там (четверту? десяту?) частину тих харчових продуктів, які вони спроможні дати при розумному господарюванні. Через постійні неврожаї, СРСР скуповує зерно на світовому ринку (замість викидати на ринок свою власну надвишку), а голодні народи слаборозвинутих країн залишаються без хліба.

Рік-у-рік, від п'ятирічки до п'ятирічки ми накреслюємо величаві народно-господарські пляни і рік-у-рік ми їх не виконуємо...

Ніде, ні в одній слаборозвинутій країні немає такого низького рівня продуктивності праці, як у нас...

У державі не зайнято стільки то (скільки?) мільйонів робочих місць, а стільки то (скільки?) мільйонів молодих і найактивніших робочих рук дармує під зброєю...

Будуємо промислові й наукові об'єкти і кожного разу не вмщуємося ні в реченці, ні в кошториси, і старіються морально ті об'єкти, ще поки ними почали користуватися...

У нашій країні на чолі кожної ділянки (колгоспу, заводу, району, області — до верхівки ЦК) стоїть **назначений тимчасовий керівник**. Його завдання дати начальству звіт **сьогодні**, інакше завтра його звільнять; його обов'язок брехати (начальству, народові), що справи йдуть чудово, і витискати піт з людей та соки з землі (охорона сфери життя); головне гасло тимчасового керівника: "Після мене хоч потоп!..."

А народ нашої країни! На жаль, це "внутрішня справа"...

... народ принижений невольничою, по-жебрацькому оплачуваною працею; а на кожній стіні верескливе гасло: "Праця у нас — справа честі, мужності і героїства!..."

... народ стоїть 60 років у чергах і, вдячний, звик прилизливо говорити: "дають" — дають хліб, м'ясо, черевики, мило...

... народ поспіль краде в держави геть усе, докрадає бодай частину того, що йому держава не доплатила; а гасла: "Піднесення добробуту трудящих — головний закон соціалізму!" і "Все для добра людини!..."

... кожна радянська людина клопочеться з ранку до вечора про те, як обдурити державу, що без кінця обдурює її, як обійти перешкоди законів, що їх держава понатикала на кожному кроці, бож держава не вірить своєму громадянину ні на гріш...

... народ забрехався, скалічений морально; ніхто не має відваги сказати вголос те, що думає, та й думати більшість уже відучено...

... народ не вірить урядові, не підтримує його, глузує з нього, погорджує ним і боїться його; а гасло: "Народ і партія — одне!"...

... Народ моєї України (я українець) позбавили національної гідності, його славетну історію спотворено, оббріхано, мої земляки бояться і не хочуть називати себе українцями...

... народ не має природного приросту: сьогоднішній день невлаштований, завтрашній — лякає...

... народ запивається, заливає самогоном украдену в нього совість; наша статистика про споживання алкоголю, як і вся наша статистика, бреше, вона не враховує самогону, а кожна селянська хата, кожна міська квартира це самогонна фабричка. А ліквідувати самогон, який не тільки деморалізує людей, але й з успіхом шкодить дер-

жавному бюджетові, Наддержава не спроможна ні політикою цін, ні в'язницею...

Куди глянеш, кого запитасш — інженера, вчителя, робітника, лікаря, вченого, студента, солдата, офіцера, селянина — від усіх почуєш: безладдя, брехня, злочинство, п'янство, кумівство, чванькуватість тупих начальників, препогана організація праці, навчання, служби.

Чи все це не ознаки браку керівництва?

Тільки на одну ділянку вистачає в нас засобів і організаційних спроможностей: на збільшення мілітарної потуги. Величезний возище, безглуздий, неймовірно коштовний — але потужний і страшний. І всі сили і засоби — туди, у воєнний казан. Ар'єргардні ідеологічні основи — на виховання військово-патріотичного духу в молоді, щоб надхненно почувала себе гарматним м'ясом (плює молодь на той дух, ні в що не вірить!). Безупинно, за непоборною вже інерцією збільшують мілітарний потенціал — на шкоду, на непоправну втрату для мирних справ.

Нещодавно представник Китаю в ООН назвав Радянський Союз головним шахраєм у питаннях миру і головною небезпекою війни. Не китайцям судити-рядити, самі такі ж, але в цьому випадку оцінка цілком правильна. Ми шахруємо, брешемо, а Захід удає, нібито вірить нам. І дає на борг ту передбачену Леніним мотузку, на якій соціалізм повісить капіталізм. Захід зміцнює нашу мілітарну потугу кредитами, найновішими приладдями, зерном за безцінь. За активною допомогою Заходу ми нарощуємо атомно-підводну та іншу воєнну флоту, нагромаджуємо танкові дивізії на кордонах Європи, а Європа замислено вираховує, чи діятимуть алярмові системи, чи здатні ми по-зрадницькому напасти і чи зуміємо ми пропрасувати Європу танками. Хай не сумнівається, ми здатні і зуміємо, нападємо і пропрасуємо, бо в чесному змаганні з Заходом ми не добіжимо до фінішної стрічки — здохнемо.

Радянські керівники брешуть. Гасла про зміцнення миру — брехня. В ім'я чого їм зміцнювати мир? В ім'я щастя свого народу, в ім'я майбутніх поколінь усіх народів? Наплювали радянські керівники на свій народ і на всі народи. Вони керуються незламним, твердолобим владолюбством і знову ж таки інерцією прийнятої на озброєння ідеології. Владолюбство й ідеологія знищили в 20-30 роках 15 (чи більше?) мільйонів кращих селян, за 60 років радянської влади 20 (чи більше?) мільйонів кращих громадян

розстріляно, або гносно в тюрмах-таборах, перемогу над Німеччиною здобуто злочинно-бездарно пролитою кров'ю,— так дбають радянські керівники про народ.

Це не сьогоднішні, а попередні? Руки теперішніх у тій же крові, теперішні ніяк не схотіли змити з рук кров, пролиту попередниками. Коли наш представник при зустрічі з Вами, Пане Президенте, простягне Вам руку — пам'ятайте, що на його руці невідмита кров мільйонів людей, знищених т. зв. сталінізмом. Ці руки, не обмивши старої крові, готові пролити море нової крові — усіх народів у всьому світі. Тільки погрожуючи війною, вимахуючи мегатоннами, наші керівники спроможні зберегти свою владу, зберегти ідеологію.

Найімовірніше, Радянський Союз перший не почне війни. Він зробить інакше. Нарощуванням своєї мілітарної потуги він роздмухає воєнну гістерію до тої міри, що війна, яка завдяки його зусиллям тліє постійно в закутках, спалахне на весь світ.

Пане Президенте! Чи не схотіли б Ви, при зустрічі, спитати свого колегу, нашого генерального секретаря:

— Чи Ви колись перестаєте брехати?

Я проробив такий експеримент. Вивчив згадану вже промову Брежнєва на з'їзді профсоюзів, з метою відокремити в ній правду від брехні — і не знайшов ні одного небрехливого твердження. Ні про внутрішні справи країни, ні про зовнішню політику. Ні однісінького! Попрошайте Ваших дорадників у справах СРСР перевести подібну аналізу цієї, або якоїсь іншої промови Брежнєва — і Ви переконаєтеся наочно.

Дотепер ніхто прямо не сказав у вічі могутньому партнерові-противникові: **ПЕРЕСТАНЬТЕ БРЕХАТИ!** Ніхто досі чітко і просто не сказав — хоч би з приводу тих же прав людини — таке:

— Права вашої людини — не ваша внутрішня справа. Хоч людина ваша, але справа загальна. А справа загальна насамперед тому, що ваша людина — представник усього Людства, і ви, проголосивши ваш лад найбільш передовим і гуманним, не смієте її поневолювати. І, передусім, це справа загальна, а не ваша внутрішня, бо, якщо ми дозволимо обдурювати нас у питаннях оборони прав людини, ви обдурите нас і в інших справах.

Це ж аксіома.

Справи Першого кошика — розрядку — перевіряє час: обіцянки роззброєння підписані, а як сторони виконують зобов'язання — покаже час. Сиди, чекай і намагайся перевірити, якщо тебе до перевірки не допускають.

Справи Другого кошика — торгівлю, кредити — перевіряє час: договори підписані, кредити (ви — нам) видали, товари (переважно ви — нам) відпустили; чи розрачуємося, як обіцяли (ми — вам) — покаже час. Сиди і сподівайся.

Справи Третього кошика — видно вже тепер, відразу, ось вони. Розтрубили, завірили, високими підписами закріпили "Деклярацію" і Гельсінкські документи — і тут же... немає сенсу повторювати, що діється тут же. Щодо справ Третього кошика часової перевірки не треба. Відразу видно: ошуканство.

І як же можна після цього вірити Радянському Союзові в питаннях розрядки й кредитів?

Вимагайте ПРАВДИ! Тільки Ви один, Пане Президенте, можете вимагати й добитися від нашого уряду Правди.

Не бійтеся сутички.

Міцного Вам здоров'я, успіхів у Вашій дуже складній роботі. Дай Вам, Боже, стримати чорного воза.

28 березня 1977

Гелій Снегірьов

письменник, колишній член Спілки письменників України

"ЯК НА СПОВІДІ..."

ТЮРЕМНІ ЗАПИСКИ Й ВІРШІ ТА ІНШЕ

Від редактора. Матеріал, що публікується тут під поданим вище заголовком — це те, що смертельно хворий Г. Снегірьов зумів передати своїм найближчим друзям для "самвидаву", перебуваючи вже в позатюремному шпиталі, після свого вимушеного "каяття" і наступного "звільнення" для вмирання все ж таки під наглядом КГБ. Цей матеріал з'явився за межами СРСР 1979 р. (після смерті автора наприкінці попереднього року) під умовною назвою "тюремний щоденник Снегірьова". Насправді ж це не щоденник у властивому значенні цього слова, бо це не систематичні датовані записи хронікального характеру, а просто збір зведених докупи нотаток і віршів з різних періодів тюремного ув'язнення та тюремно-шпитального лікування автора. Загальний заголовок "Як на сповіді..." взято з останніх слів, якими кінчаються його особисті записи перед тим, як після перевезення його до позатюремної лікарні він, з причини швидкого розвитку паралічу, вже фізично не був спроможний продовжувати писання, і дальшу хроніку кінцевої фази його життя вже продовжували друзі.

Вступна частина авторських тюремно-шпитальних записок являє собою спогад про арешт і перші враження з перебування в слідчому ізоляторі КГБ. Далі ж ідуть окремі датовані записи й віршовані рефлексії з побуту й деяких подій періоду слідства, а поза цим — переважно вірші, тематично й настроєво пов'язані з тими подіями й переживаннями в ув'язненні, про які йде мова чи побічно згадується в датованих прозових записках. При цьому вірші є часом ілюстративним доповненням до прозових записів, а часом навпаки — запис є супровідною нотаткою чи коментарем до віршів. Загалом же саме монтаж записів і віршів, розташованих більш-менш у хронологічному порядку, становить цілість, що в окремих своїх частинах має певні риси щоденника.

Слід зазначити, що вірші в цьому унікальному документі мають особливий і передусім — саме документальний характер, оскільки вони невід'ємно пов'язані з подіями й переживаннями, описаними в "щоденнику". Як видно з того, що про це в деяких записках і віршах мовиться від автора, ці вірші для нього були передусім формою такого запису своїх спостережень, думок і почувань у тюрмі й у тюремному шпиталі, щоб це можна було запам'ятати й тримати в пам'яті до часу можливості передання цього "на волю". Крім цього, звичайно, це було та-

кож формою інтелектуально-творчої активності в умовах мертвотної нудоти сірих тюремних буднів. Тому ці вірші треба сприймати саме як інтегральну, і при тому — центральну, частину унікального документу, а не як зразок самодостатньої поетичної творчості, бо цим вони не є і не мали на меті бути.

Цілий документ, за винятком принципово важливого "вірша в прозі" у "Вступі" та одного вірша між іншими віршами й записами, автор писав російською мовою. Звичайно, російська мова в Снегірьова таки була другою розмовною, а частково й професійно-творчою, мовою (нею він дещо й друкував), але "в царстві КГБ" він принципово (як про це мовиться у "Вступі") — саме з національно-політичних мотивів відмовився від уживання української мови, як засобу комунікації з панами своєї долі; а саме їм були адресовані прямо чи посередньо його записки й вірші, оскільки вони здебільшого потрапляли саме до їхніх рук через постійні обшуки в камері (окремі ж вірші й записи є прямою формою розмови зі слідчим, і їх автор навіть часом і вписував у протоколи допитів або давав "на злу пам'ять" слідчому, як про це й згадується в деяких записках і віршах). Крім того, й сама тематика та характер тюремних віршів, пов'язаних зі специфічним кольоритом тюремної напівжаргонної російської мови вимагали, для спрощення "творчого процесу", користування саме цією мовою. Зрештою, також той факт, що записки й вірші призначалися для передачі "на волю" теж російськомовним друзям неукраїнської національності, мав своє значення.

Розуміється, український переклад російськомовних віршів такого типу був дуже не легкою справою, зокрема ж саме з огляду на те, що йшлося про якнайбільш точну передачу специфіки оригіналу — в сенсі збереження передусім документальної вартості віршів. Цю перекладацько-творчу працю проробили члени редакційної колегії цього видання — Олекса Веретенченко (йому належить перша, "піонерська" робота над цими перекладами), Надія Світлична (вона переклала весь прозовий текст і частину віршів) та Василь Гришко (що редакційно опрацював усі переклади і переклав неперекладені попередніми колегами віршовані тексти).

З огляду на те, що в тексті тюремних записок і віршів Снегірьова є багато специфічних слів і виразів — із категорії "советизмів", тюремних жаргонізмів та різних термінів і згадок імен та назв, які для частини читачів потребують пояснень, — до всього цього матеріалу додано докладні примітки з поясненнями. Відмінно від інших текстів, тут, для зручності читачів, примітки-пояснення подано під номерами, якими позначені відповідні слова в тексті. Також до окремих віршованих текстів, де це було потрібно, подано просторі вступні зауваги "Від редактора-перекладача".

В. Г.

ВСТУП

За плянами моїми, за давніми моїми задумами — це "РД-3", "Роман-донос" — книга III, фінал трилогії. Та річ у тім, що "РД-1" узяли в мене під час "шмону",¹ "РД-2" існує лише в моїй голові та у вигляді сторінки пляника в "справі" КГБ. Тож виходить, живіть, сторінки ці, самі собою. І назва для вас є. Її закінчена композиція. І дій-подій не злічити. І герой головний, і герої неголовні на місці.

Деяка плутанина, щоправда, в жанрі. Вірші — проза, проза — вірші. Та гаразд. Не в цім річ.

А річ у тім, що це — матеріял, літературний сиривець. Я поспішаю хоч якось його оформити для нащадків, окільки шляхи Господні незвідані. Не буду тут, у вступі, нічого випереджувати.

Одне лише: якщо судилося мені ще жити — коментарі до віршів виростуть в окремі розділи. Та й ще багато чого додасться, бо цікавого, неповторного було задосить.

Отже. До 22 вересня 1977 року я був у західньому антирадянському ефірі без перебільшення — в першій п'ятірці. "Континент"² друкував мій есей про процес СВУ, не минало дня, щоб яка-небудь станція не цитувала мого відкритого листа урядові СРСР, де я заявив, що "вся ваша нова конституція — брехня від початку до кінця", зрікся радянського громадянства й відіслав до Верховної Ради свій папшпорт ("безпапшпортний волоцюга"). На черзі були й ще документи — ні, листа мого Картерові Захід уже опублікував, а в тому листі я назвав СРСР головним провокатором і палієм війни.

До 22 вересня 1977 року я вже дозволяв собі заходити до дуже небагатьох помешкань — у розумінні до друзів-приятелів, не більше, бо "хвіст"³ за мною тягся (краще сказати — волікся?) постійно.

¹ "шмон" — у советському тюремному жаргоні (з кримінальницького лексикону) — обшук, трус.

² "Континент" — російський журнал, заснований 1974 р. підсоветськими дисидентами, що емігрували з СРСР; виходить щоквартально за редакцією колишніх советських рос. письменників В. Максимова, В. Некрасова та інш.

³ "хвіст" — у розмовній мові в СРСР — приставлені до запідозреної особи секретні агенти КГБ, що постійно слідкують за нею, супроводжуючи її в русі на вулиці тощо.

22 вересня 1977 року о 9 годині 20 хвилин ранку я вийшов з нашого будинку на вулиці Тарасівській, № 8, завернув ліворуч і пішов до Ботанічного саду. Сяло сонечко, на мені було легке ясносіре пальто, сандалі. Біля приміщення пожежної команди стояв, перегороджуючи мені дорогу, блакитний "рафік".⁴ Я хотів його обійти, коли це з правого боку, від пожежної команди з'явився кремезний, невисокий, головастий і сивоволосий чолов'яга. І він сказав:

— Добридень, Гелію Івановичу! Сідайте, будь ласка, в машину.

Сто разів я готувався до цього моменту, до арешту: крикну, впаду, приверну увагу. Тут же тільки й спромігся, щоправда, досить голосно (хтось із протилежного боку вулиці чув, бачив, і дружина моя Галя через два-три дні знала, як це все виглядало):

— Що таке? Для чого? Хто ви такі?

А вже рука розчачнула праворуч дверці блакитного "рафіка", а ззаду мене вже міцно тримали попід лікті і пхали під зад, — за мить я сидів "посерединці, два жандарми з двох боків",⁵ а напроти — ще четверо, в тому числі сивуватий, головатий (через десять хвилин я довідався, що це й є той слідчий Слобоженюк, який вестиме мою справу, і з яким я, як з найближчою людиною, проспількуюся 6 місяців).

А блакитний "рафік" уже їхав. Не дуже швидко, звичайний собі мікроавтобусик. Я вичисляв заздалегідь, що мене вивезуть до Харкова, оскільки я там народився й жив, там вестимуть слідство, там і суд влаштують: Миколу Руденка завезли на Донбас, Гінзбурга — до Калуги. Проте "рафік" звернув на Володимирську, музей Леніна, Академія, ресторан "Ляйпціг", сіра будівля КГБ (чомусь вона завжди в риштованнях), закрутили на Ірининську, заїхали в ворота і — приїхали! Мною заопікувалася столиця, це вже добре.

Почали обшук. Якись папери і підписи — хоча ні, без

⁴ "Рафік" — популярна назва сов. місткого авта типу амер. "вен"-а, що виробляється в Ризі (Латвія) на автозаводі, який у скороченні називається "РАФ" (RAF) — Ризька автомобільна фабрика.

⁵ "посерединці, два жандарми з двох боків" — слова з популярної російської пісні арештантів-революціонерів дореволюційних часів ("посерьодке, два жандарма по бокам").

підписів, я одразу ж заявив, що підписувати нічого не буду. Пойняті.⁶ Якесь начальство, що мовило:

— Так, Гелію Івановичу, ви добряче відро бруду вилили на нас і тут, усередині, й там, за рубежем.

Потім мене повели через двір, завели до двоповерхового будинку, в маленькій комірці "обшмонали"⁷ вже догола із загляданням до заду ("нагніться, розсуньте сідниці!"). Коридор, сходи, коридор, у руках у мене два матраци, брязкіт замків і — камера. Сусід: чорнявий, симпатичний. Я погано пам'ятав усі ці перші хвилини, а він, Іван Іванич, мені потім оповів: я походив, огледівся, оцінив наблищений паркет і висоту до стелі, метрів з п'ять (до революції був тут чи то дешевий готель, чи то бурдей⁸), придивився до нього, до сусіда, і сказав:

— О, тут жити можна, краса! — І, наблизивши до нього обличчя впритул, по-змовницькому буркнув: — То що ж, "підсадний"⁹? Ну-ну!

Був він "підсадний", чи ні — не знаю, як не певен, що "працював" зі мною й другий мій сусіда — Григорій Тимофійович. Дідько їх розбере, та ще з моїм теперішнім зором.

Ну, ось. І потекло життя — так, жити можна, краса! І з перших же днів я почав складати вірші. Їм, зрештою, й передаю нині слово — віршенятам. Дасть Бог — як сподіваюсь нині — розгорнуся, розширюся.

Отже, — мабуть, почну ось із цього. Воно й не віршик, а таке собі публіцистичне, ритмо-віршоване філософування. Написане воно в числі перших віршенят. Та й взагалі не я його написав. Хто — дідько його знає, а відчуваю, не я.* І українською чомусь, тоді як усе решта — по-російському. Та видається мені, що ці слова найбільше підхо-

⁶ "пойняті" — рос. "понятие" (одн. "понятой") — у советській офіційній термінології російськомовна назва свідків, присутніх при обшукові під час арешту, при описі конфіскованих речей тощо.

⁷ "обшмонати" — (див. вище "шмон") — обшукати.

⁸ "бурдей" (від сл. "бордель") — народно-розмовна назва дому розпусти.

⁹ "підсадний" (також — "підсадна качка", див. далі) — в тюремному жаргоні назва секретного інформатора у середовищі в'язнів, "підсадженого" в камеру до в'язня (чи в'язнів) під час слідства, щоб вивідати з камерних розмов певні відомості для слідства.

* Слова автора "не я його писав" і т. д., очевидно, для КГБ, на випадок "пришивання справи" авторові за цей вірш. — Ред.

дять для такого собі епіграфа до всього наступного. Тож з них і — почнімо.

Навіть не записую їх у формі вірша — строфи, рядки; хай собі прозою сприймаються.

[Редакційна примітка. Звертаємо увагу читача, що в наступному тексті оригінального українськомовного "вірша в прозі" зберігаємо авторів спосіб позначення — через написання з великої літери всередині речень — кожного нового рядка віршованого тексту, який, хоч і записаний у прозовій формі, але має ритмічну будову мови і дещо нерегулярне римування віршованих рядків. Отже — читати цей текст треба саме як вірш, дотримуючись зазначеного великими початковими літерами поділу тексту на віршовані рядки та звертати увагу на ритм і риму.]

Вони на допиті спитали перший раз: "Якою мовою бажали б вести слідство?" — Російською. "Це дивно. Ви ж у нас Письменник український, ще й з дитинства Жили на Україні!" — Саме так. Та є для того в мене три причини. "Які ж?"

Ось перша.

Не бажаю, мов жебрак, В застінках кагебешних, де по чину — Адже ви армія? — панує руський дух, Вживати рідних слів. Державне свинство Російську мову зброєю начальства Дало народам-браттям, аби вцух Сваволі дух, [а] віл би пер свій плуг, — то нею й правте ваш неправий суд.

— Подрузе.

Знівечили Вкраїну, Честь, віру, волю розгубив наш люд, Спалюжили історію, дитину Батьки вже мови рідної не вчать! То ви тепер, щоб злочини прикрити, Припрошусте в і л ь н о говорити В тюрмі? „Ишь, по-украински кричат, А врут — мол, им на рты навесили печать!"

— І третє.

Поневолили мене, Замкнули, запроторили за ґрати — То ще і рідну мову катувати Вам поможу?

Ні, хай тебе мине Пекельна доля! Птахом на роздоллі, Над краєм поневоленим ширяй! Про отамана піснею злітай У золотім безкраїм хлібнім полі — Як батько на порадоньку іде, Аж тї діброва навкруги гуде! У гаї солов'їнім опівночі Слова твої шептять устам дівочим...

Та не гугнявіти тобі в тюрмі, Сплюндрованій, розіпнутій, в ярмі.

Отак. Вам дано зброю — руську мову. Теж вольну, теж прекрасну — й також голу, Прибиту закаблуками чобіт.

То краще мовчки, без святого слова, Ви справу чорну [цю] робіть.

"Всі в'язні слідчого ізолятора КГБ мають право користуватися настільними грами (шахами, шашками,¹⁰ доміно)" — з "Правил утримання в'язнів у слідчому ізоляторі КГБ".

Правила ці, великий картонний аркуш — метр на 70 см. — висять у кожній камері на кистилі, навічно вбитому в стіну по саму головку: ні витягти, ні мотузки зачепити, якщо надумаш вшпатися.

ДОМІНО

(триптих)

I

Вечір в камері — час нудьги.

Начитався. Утома взяла.

В скронях тиск від думок ваги...

— Що, Іваничу, "стукнем козла"?¹¹—

Це сусід мій. — Авжеж, Іллічу! —

Розкладаємо кості. Пусте.

Теревенимо всмак досхочу,

Забуваємо часом про те,

Де ми є, і з якого добра.

"Трудовий", "офіцерський", "на сто!"...¹²

— Ну, шабаш, відпочити пора.

Час додому збиратись, а то —

Ще нам чосу жінки завдадуть,

Як привидиться їм зі зла,

Пиятика, "баби", всяка муть...

Ми ж лише "забивали козла".

¹⁰ "шашки" — (з рос.) назва гри (амер. "чекерс"), що інакше по українському називається "дамки".

¹¹ "...Іваничу, стукнем козла?". Звернення "Іваничу" — розмовне скорочення (з рос.) форми "по-батькові" — Івановичу (так само "Ванич", замість "Іванович"). "Стукнути козла" ("забивати козла") — в жаргоні грачів у доміно назва одного з видів цієї гри ("грати в козла").

¹² "Трудовий", "офіцерський", "на сто" — в жаргоні грачів у доміно вирази на означення окремих фаз і ходів гри.

II

В перший вечір тюремний одно
Добре діло сусід мій зробив:
Він на кісточках доміно
Мене ворожити навчив.

— Задумай на кого, й завжди
Кості добре змішати зумій.
В 7 рядів по 4 склади
І виставляй по одній.

Мастю¹³ до масті влад,
Наліво горни доміно,
Рахуй, де найменше п'ять,
І тричі отак підряд,
Щоб випало сорок одно.

І я загадав на жону.
Змішав кісточки свої, —
І бачив її одну,
Ворожив руками її.

Та все щось не йшло гаразд,
Балилося діло з рук:
Три "чортові дюжини"¹⁴ враз
Випали — і каюк!

Загадав я на друзів своїх.
Як кісточки вряд зложив, —
Я скликав до себе їх всіх
І руками їх ворожив.

Докупи збивалася кість,
Все якое "не везло".
І випало: 7, 7 і 6...
І злісно друзям було.

¹³ ;масть" — картярська назва кожного окремого розряду карт, відмінного за кольором і формою "вічок"; також у грі в доміно вживається на означення вартости набору кісточок за кількістю "вічок" на них.

¹⁴ "чортова дюжина" — розмовна назва "нешасливого" числа 13.

На себе тоді загадав,
І кості змішав на ходу:
Як буде із ними біда —
Я чортові в зуби піду.

Та кість зачіпала за кість,
І масть укладалася в масть,
Неначе вся моя злість
У кості перелилась.

Двадцять один, двадцять сім,
Дев'ятнадцять... То ж, далєбі
В тюрмі ворожити не всім
Я буду, а тільки собі.

III

В ШЕВЧЕНКІВСЬКОМУ ПАРКУ ¹⁵

Гуртом коло ніг Кобзаря,
Похмурі — від сну чи зі зла,
Старпери ¹⁵, ні світ ні зоря,
Весь день "забивають козла".

Змішалися в сірий юрбі
І регіт, і вереск, і "мат". ¹⁶
Взяли бутерброди собі,
Щоб їсти не бігать до хат.

"Відроблять" свій день — і в п'їтми
До ліжок сонливо бредуть...
От їм би і жити в тюрмі.
Та, власне, у ній і живуть.

Жовтень 1977 р.

¹⁵ Шевченківський парк — паркова площа з пам'ятником Т. Шевченкові навпроти університету в Києві. Там, під пам'ятником, цілими днями купчаться, забавляючись в карти й доміно, різні нероби й пенсіонери, переважно службовці сталінської доби, цим опоганюючи місце пошани Кобзаря. Це їх картає автор, уживаючи створеного молоддю виразу "старпери" (скороч. зі слів "старі пердуни").

¹⁶ "мат" — розмовне слівце на означення російської непристойної ("матірної") лайки.

”НП“

”Надзвичайна подія“)

Іронічно-філософська поема з трьох пісень та з заспівом і епілогом

Від редактора-перекладача. Текст, що його подаємо тут, являє собою ту частину тюремних записок Г. Снегірєва, яким автор надав форму віршованої сатири на солдафонсько-чиновницьку рутину в'язничних буднів слідчого ізолятора КГБ, де був ув'язнений автор. Ця сатира побудована на іронічній імітації солдатського й тюремного фольклору — порядком пародіювання ”героїчного епосу“ в народно-пісенному стилі. Попри ”легкий“ гумористичний жанр цього твору та його невисоку літературно-естетичну вартість (оскільки він і не писався як призначений для друку літературний твір), він має свою документальну вартість, як невід'ємна частина того ”людського документу“, яким є цілість тюремних записок автора, що загинув в ув'язненні.

Віршована форма цієї частини тюремних записок (як і взагалі наявність віршів серед цих записок) зумовлена двома специфічно-в'язничними обставинами. Поперше — складання віршів у тюрмі є своєрідною формою ”ментального спорту“ і ”гоббі“, що допомагає інтелегентному в'язневі перемагати духову порожнечу тюремного життя та коротати вимушено-бездіяльний час (про це, до речі, й мовиться в триптиху ”Тепер я знаю...“, що є далі в числі поданих тут тюремних віршів Снегірєва). А подруге — це також спосіб утримування в пам'яті зафіксованих письмово певних роздумів, спостережень і настроїв, що в письмовій формі дуже часто під час періодичних обшуків у камері конфіскуються і здебільшого знищуються.

Цей факт слід мати на увазі читачам цього матеріалу, який треба розглядати не з погляду літературно-естетичної вартості, а з погляду його документального значення в цілості друківаних тут тюремних (і тюремно-шпитальних) записок, що загалом мають унікальну вартість з огляду саме на місце, час і обставини їх написання. Крім того, треба звернути увагу ще й на те, що в даному разі вірші Снегірєва (який у своїй літературній діяльності на волі в жанрі віршованої поезії не виступав) були для нього переважно формою його самовислову в специфічній ситуації в'язня, який зокрема вживав засіб віршованої сатири в своїй конфронтації зі слідчим і кагебівським та тюремним начальством (про що не раз згадує автор і в прозовій частині своїх тюремних записок, і в деяких віршах). Саме тому вірші з таким призначенням містять у собі всі ті особливості мови й стилю, які характерні для тюремного побуту й поведінки в'язнів, включно з одвертістю голого

реалізму та навіть вульгарного натуралізму у виразах, які в звичайному житті належать до категорії "нецензурних".

У віршованій сатирі, текст якої подаємо оце тут, цього елементу в авторському російськомовному оригіналі було особливо багато, тому й сам автор в одному місці зазначив, що це "не для друку". З цієї причини в поданому тут тексті перекладу у відповідних місцях зроблено заміни прямих виразів вульгарного звучання на обхідні й описові, але цілком відповідні змістові оригіналу. Також зроблено й деякі скорочення за рахунок опущення тих місць, у яких є занадто багато таких подробиць і вульгарно-жаргонних виразів з тюремного побуту, які для змісту твору не мають суттєвого значення і є фактично зайвими. У тих місцях, де опущено лише окремі строфи вірша, опущення позначені трьома крапками в кінці попередньої та на початку наступної строф. А в одному місці, де опущено цілий діалог із супровідним коментуванням, про це подано спеціальну примітку редактора-перекладача з коротким переказом змісту опущеного.

Для орієнтації зацікавлених читачів у змісті й характері оригіналу подаємо, що авторський заголовок твору був "Пердіяда". Заміну цього заголовку в перекладі зроблено на підставі таки авторського тексту, де мова йде про "НП" (енпе) — "надзвичайну подію": так в офіційній документації тюремних наглядачів в ізоляторі КГБ (за зразком термінології, якою користуються вартові у війську) скорочено окреслюються особливі порушення спокою в час вартування чергового наглядача. Це ж "НП" фігурує також у першому епіграфі до твору.

В перекладі тут дотримано точно (і здебільшого навіть дослівно) змісту оригіналу, а також збережено повністю ритм, спосіб римування й сам стиль віршованої мови автора, включно з її недоліками. — В. Г.

*І. Якось раз на полігоні
В пізній час нічний
Вартовий в дивізіоні
"Видав звук" гучний...*

[Від автора:] Далі в детальному викладі змальовується, як звістка про цю "НП" дійшла вгору до вищого начальства, і на бідолашного солдата вже чигав суд.

(Старий солдатський фольклор)

II. ...В'язні зобов'язані підтримувати зразковий санітарний стан у камері... ...В'язням заборонено в камері голосно розмовляти, співати, видавати інші гучні звуки, що порушують тишу.

(З "Правил утримання в'язнів у слідчому ізоляторі КГБ")

ЗАСПІВ

Хоч і давня побрехенька,
Та на інший лад,
І послужить, як новенька,
За повчальний жарт.

Не для тих, хто служить в війську,
Караул несе,
Хто "матчасть"¹⁷ свою армійську
Стійко стереже...

...Хай цей жарт для тих послужить,
В кого інша путь:
Хто в тюрязі нишком тужить,
Кого зек-ом¹⁸ звуть.

ПІСНЯ І

Якось пізньою порою,
В тиші ночі й тьмі,
Раптом дивний звук луною
Розійшовсь в тюрмі.

Звук, як звук, простий і грубий,
Кожен його зна.
Не такий, як дмуть у труби,
Й грім не так луна.

Може пострілом таємний
Десь подав хтось знак?...
Ні, то в камері нечемний
"Звукнув" зек отак.

¹⁷ "матчасть" (рос.) — скорочене поняття "материальная часть"; поняття, вживане в офіційній термінології советської армії на означення армійського майна, включно з озброєнням і спорядженням, що є в розпорядженні даної військової частини.

¹⁸ "зек" — виворене в советських тюрмах і таборах слово, що походить від скорочення "зк", яким офіційно заміняється рос. слово "заключённый" (ув'язнений) і вимовляється як "зе-ка". Це слово є офіційною формою звертання начальства до в'язнів у місцях ув'язнення, оскільки вживати там звичайні в СРСР форми звертання "товарищ" чи "гражданин" ("громадянин") у стосунку до в'язнів заборонено.

І зачувши звук раптовий, —
Варто, не дрймай! —
Враз прокинувся черговий
Бравий вертухай.¹⁹

...Ти пробач мені, читачу, —
Перерву сюжет.
Вірш без образу — неначе
Без душі поет.

Хочу спробувати здуру
Змалювати тут
Неабияку фігуру,
І її в літературу
Вперто протягнуть...

Бравий прапорщик — служака,
Юний кагебіст,
Як тренований собака,
А в думках — "чекіст".

Йому "сміття"²⁰ доручили,
Платять "по труду"...
Клацать пальцями навчили²¹ —
Зека, бач, веду.

Це ж бо знак, щоб не посміли
Зек зека зустріть
(Ті, що в одній справі "сіли")
І взаємно не зуміли
Себе зрозуміть.

¹⁹ "вертухай" — створене в'язнями в СРСР слово, рівнозначне поняттю "тюремний охоронець" і "вартовий"; походить від іншого російського тюремного слова "вертушка", що є назвою зовнішнього пристрою для закривання й відкривання отвору ("вічка") в дверях камери, в яку постійно заглядають тюремні охоронці-вартові, "вертячи" при тому зовнішній пристрій, щоб "вертушка" трималася відкритою.

²⁰ "сміття" — внутрішньо-тюремна зневажлива назва в'язнів (зокрема політичних) у жаргоні тюремників (зокрема — в спец-тюрямах, т. зв. "ізоляторах", КГБ).

²¹ "клацать пальцями навчили" — мова йде про умовний знак тюремних охоронців-вартових — гучне клацання пальцями руки, яким вони, супроводжуючи викликаного на допит в'язня, дають сигнал попередження для інших супровідників в'язнів, щоб уникнути зустрічі двох (зокрема — заарештованих в одній справі) в'язнів у коридорах тюрми. Процедура, вживана переважно в слідчих ізоляторах КГБ, де ідентифікація наявних там в'язнів є суворою таємницею.

Візьме на ніч окуляри —
"Різальний предмет",
І папірчиків дасть пару,
Як веде в кльозет...

...Будить: — "З головою вкрився,
Так не вільно в нас!"
(Щоб, бува, зек не вхитрився —
Простирадлом не вдувився, —
Є такий наказ).

"Піддувайло" ²² відчиняє,
Пита: — Хто на "де"? ²³ —
Назад руки гне, "шмонає"
Й на допит веде.

На прогулянку виводить
Зека в зимний хлів,
І очей з нього не зводить,
Щоб і чхнуть не смів.

Вранці обшук без упину.
Зек штани скида.
— Нахиліться! — й нижче спини
Ззаду загляда.

В капцях, нашорошить вушка
І — за кроком крок —
Прогляда, чи всі "кормушки" ²⁴
Взято на замок.

²² "піддувайло" — в тюремному жаргоні в'язнів так називається отвір з дверцятами в дверях камери, через який подається в'язням їжа в стандартній малій посудині (тому цей отвір також називається рос. словом "кормушка"), а також викликаються й ідентифікуються охоронцями в'язні перед виведенням на допит чи на побачення тощо. Назва "піддувайло" пояснюється подібністю відкривання дверцят (через спадання їх вниз) до того, як це є в піддувайлі — отворі під топкою в печі внутрішнього згорання, через який (отвір) проходить повітря, підсилюючи тягу під час горіння.

²³ "пита: — "Хто на "де"? — мова йде про спосіб, яким тюремні охоронці викликають в'язня на допит чи для іншої цілі, ідентифікуючи особу в'язня назвою першої літери його прізвища. "Хто на "де" (чи "бе", "ес" тощо)"? — означає: "Хто тут є, чие прізвище починається на літеру "Д" ("Б", "С" тощо)?"

²⁴ "кормушка" — див. "піддувайло" (прим. 22).

"Вічко" у "вертушці"²⁵ вертить,
В камеру глядить.
Стежить оком він уперто,
Як там зек сидить.

Щоб не міг зек умудритись
Засобу знайти —
Крізь стіну якомсь пробитись
І з тюрми втікти.

Або голуба принадить,
І крізь ґрати — хвать! —
До ноги листа приладить
Та й пустить літати.

Хтось там голуба впіймає,
Листа віднесе...
Буде ж тобі, вертухаю,
За це — те і се!...

Вертухай одне лиш знає...
Пильнуй, не дрімай!
Бо й за ним же наглядає
Інший вертухай.

Такий самий він служака,
Прапорщик — юнак.
Служба в них обох однака,
Кожний робить так.

Один одного пильнують,
Щоб таємних справ
Із зеками-ворогами
Хтось із них не мав....

...Взагалі ж, цілком логічно,
В тюрмі вертухай
Теж боронить героїчно
Свій радянський край.

²⁵ "вертушка" — див. під сл. "вертухай".

Кожній службі та роботі
Слава й честь у нас.
І чи в армії, чи в флоті
Скрізь заробиш в чеснім поті
Вищий чин в свій час.

Вертухай підвівся й строго
В коридор глядить.
Кнопка з написом "Тривога"
На стіні блищить.

Натискать? І пальцем тикнув —
Буде сабантуй!²⁶
Та над вухом інший цитькнув:
— Стий! Не панікуй!

Напорошились в них вушка,
Нюхають, як пси, —
І пішли вертять вертушки,
Тичуть скрізь носи.

В цій ось камері і в іншій
Сплять усі й хропуть
Ба! З тієї он щось гірше,
Ніж хропіння, чуть.

Вертухай туди підкрався,
Весь він — слух і нюх...
І нарешті здогадався,
Звідки й звук, і дух....

...Радість! Наче грім овацій
Враз зачув чекіст.
І він в книгу реєстрацій
Вносить "НП" зміст:

"Чверть по першій. В цій годині, —
Жваво записав, —
В камері такій-то нині
Зламано устав.

²⁶ "сабантуй" — широко вживане в СРСР, адоптоване в російській мові з татарської, слово, що первісно означало назву бучного святкування в татар (і башкирів) закінчення весняних польових робіт, але набуло переносного значення будь-якого голосного лементу, сполоху і навіть бійки.

Там, наперекір закону,
В час оцей нічний,
Зек порушив заборону,
Потривожив охорону, —
Видав звук гучний“.

Крапка. Добре постарався,
Виклав повно зміст.
Прочитав, полюбувався,
Й елегантно розписався,
Мов якийсь міністр.

ПІСНЯ П

Чув я сам, серед народу
Часто кажуть так:
На гебістах, мабуть, зроду
Каїна є знак.

Мовляв, вони неприємні,
Внутрішньо ж бо — мразь.
А раз внутрішньо нікчемні,
Гидкі й напоказ.

Ні, не так. Хоча б узяти
Вертухаїв цих.
Зовні — ладні це хлоп'ята,
Зла не видно в них.

Чистотиці та зугарні,
Досить чепурні,
Очі й риси не погані,
В мові не дурні.

Бачив їх я й у цивільнім,
Кожен — кавалер,
Вигляда артистом вільним,
Чи як інженер.

Часто в камері проводять
Тут раптовий "шімон".
От недавно — вдвох заходять,
Найчемніший тон:

І "будь ласка" — так коректно,
І до всіх на "ви"...
Просто аж "інтелігентно" —
З ніг до голови!

Так і дише юна сила
В них обох з лиця.
В тумбах²⁷ — цукор, сіль і мило,
Хліб, цибулю — перерили
Швидко й до кінця.

Враз книжки перешерстили,
Ніколи гортать.
Моїх віршів "суміш стилів"
Став один читать —
Та й лишив. Ці віршенята
Я так завертів,
Щоб ніхто не зміг вчитати,
Хочби й як потів.

Розглядали ліжка наші,
Ганчірняний хлам,
Навіть і біля параші²⁸
Та в брудній смітнички чаші
Щось шукали там.
На моїх штанцятах гумку
Мадали.

Не мав
Більш терпцю я, й свою думку
Гнівню їм сказав:

— Як ви, хлопці, докотились
До цієї біди?
До якої ж ви спустились
Просто ерунди!

²⁷ "тумба" ("тумбочка") — в даному разі маленька й низенька шафка найпростішої будови, що вживається одночасно як столик, і що звичайно ставиться біля ліжка (зокрема — в шпиталі чи в тюремній камері); в ній зберігаються різні дрібні речі та сухі харчі.

²⁸ "параша" — загальноновживана в тюрмах СРСР російськомовна назва спеціальної посудини (переважно у формі металевої бочки з накривалом), що служить в'язням у камері за тимчасовий кльозет ("відходок") у нічний час та вдень між ранковим і вечірнім виведенням в'язнів до вбиральні. Назва однозвучна з ласкавою формою російського жіночого імени "Параскева" (укр. "Параска").

Промовчали. Заболіло?
Байдуже було?
Що ж їх на брудне це діло
Сюди привело?

Є доріг сюди багато.
Той — продавсь за гріш.
Іншого ж біда із хати
Виганяла, й вибирати
Не було — що гірш?

А ще інший — той прокрався,
Й виходу не мав:
Або-або. Ну, й продався,
А куди — й не знав.

Залишаю тих, хто в "справу"
Віру ще зберіг —
Заслужить "чекістську славу"
Сам шукав доріг.

Що ж, воно цілком можливо,
Що й такі ще є.
В світі цім ніщо не диво,
Кожному своє.

А, бува, й студент-заочник:
Мав бути юрист, —
Вийшло ж так, не зовсім точно,
Що він став чекіст.
Може й, проти сподівання,
Не той вибрав чин:
У "червоній книжці" звання
"Контролер"²⁹ звучить!

А подумать: чим він гірший,
Вертухай такий,
Від когось, хто в службі іншій
Їсть свій хліб гіркий?

²⁹ "контролер" — у службовій номенклатурі КГБ офіційна назва посади тюремного охоронця в спец-тюрмах — "ізоляторах" КГБ.

Та й письменник в нас служака:
Щоб щось друкувать,
Мусить конче неборака
Фалш пустий писать.
Чи ж він краций? Дуже мало.
Гроші, слава... Знав
Я цей фах, та й сам, бувало,
Бруд його жував.

І гризе мене сумління:
А з яких же прав
Я господнє це створіння
Так ганьбити став?
Ну — доносять, доглядають,
Пильно сторожать.
Та вони ж цим лиш сповняють
Те, що їм велять.

Владі вертухай потрібний?
То ж на вус мотай:
З усіма цілком він рівний, —
Авторе — вважай!

Не годиться й цій посаді
Пустувать дарма.
Не стоїть честь на заваді,
Як їсти чортма.

Та й не всім тут довіряють,
Хто б служить хотів.
З комсомольців вибирають
Певних юнаків.

Не ідейних резонерів,
Не героїв трас.³⁰
"Топтунів"³¹ і "контролерів"
Потребують в нас!

³⁰ "герої трас" — мова йде про тяжке і тому героїзоване советською пропагандою будівництво, переважно в Сибіру й на Далекому Сході СРСР, величезних далекосяглих автових шляхів, званих "трасами" (з французької мови, "траса" — проекція лінії зв'язку в певному напрямі).

³¹ "топтуні" — так у слововжитку населення в СРСР, зокрема ж у дисидентських колах, називаються агенти (шпики) КГБ, які, слідкуючи за запідозреною особою, постійно ходять слідом за нею ("топчуть" її сліди) або вештаються коло її мешкання ("топчуться" там без діла).

То й чому ж? Не хитре діло,
Платять щедро тут.
Ну ж бо, комсомольці, сміло —
В танець — у цей гурт!
Ну, й танцюють. Цій посаді —
Ні, не пустувать.
Авторе, не псуй паради,
Годі псом брехать!...

Нотабене.³² Де було це?
І коли, в якому році?
— В наші дні. Не на Луб'янці,³³
Не в Улан-Уде,³⁴
Не в Потьмі,³⁵ і не в Ігарці,³⁴
Не в Бутирках³⁵, не в Таганці,³⁶ —
Це було ось де:

В Києві, столичнім місті,
На Дніпрі старім,
Від Софії кроків з двісті —
Видно с і р и й дім.

В Володимирську суворо
Вікна він впина,
І його — і вовк, і ворон
З жахом обмина.

Коли ж часом вихор чорний,
Як сказав поет,
Налетить на дім потворний —
Враз тікає геть.

³² **нотабене** — латинське слово, що більш-менш відповідає значенню слова "помітка" й означає також "зверни увагу", "запам'ятай" чи "занотуй".

^{33—36}: **Луб'янка** — місце розташування в Москві головної квартири й центральної тюрми КГБ; **Улан-Уде** — колишній Верхнеудінськ у Східному Сибіру, що було місцем заслання політ'язнів у царській Росії, а в СРСР — один із центрів концтаборів для політ'язнів, використовуваних переважно для залізничного та військового будівництва; **Потьма** — один із головних пунктів скупчення політ'язнів у системі Мордовських концтаборів у Російській СФСР, де в 60—70-х рр. перебувала в ув'язненні більшість українських політ'язнів; **Ігарка** — місто в Східному Сибіру, в советські часи розбудоване переважно в'язнями й засланнями; **Бутирки** — найбільша загальна тюрма в Москві, через яку переходять запропорювані в далекі російські концтабори українські політ'язні; **Таганка** — один із районів Москви.

Або влітку дощ із тучі
Дах його зрсить,
То звідтіль на брук — горючий
Трути струм біжить.

Сірий дім цей всі кияни
Знають, як себе.
Знай, читачу, й ти: поганий
Дім цей — КаГеБе.

За фасадом — двір чортівський
З мурами трьома:
Ізолятор³⁷ кагебівський
Там. Простіш — т ю р м а.

Товстостінна це будова,
Наче давній форт.
Устаткована чудово:
Пульти³⁸ і комфорт.

Є лікарня там і лазня,
А в вечірній час
З вулиці чувати в'язням
Ресторанний джаз.

Одні плачуть, інші скачуть,
Поруч — день і ніч...
Оце ж тут і сталось, значить,
Те, про що йде річ.

Між іншим, саме тут, у СІЗО³⁷ республіканського КГБ України народився [мій] „Зеківський вальсик“, що став потім відомим, обійшовши тюрми, пересилки й табори та сподобавшись зекам — колишнім, теперішнім і майбутнім.

Познайомся ж і ти з ним, дорогий читачу.

³⁷ "ізолятор кагебівський" — "ізолятором" офіційно називається слідча тюрма КГБ (скорочено — СІЗО КГБ — "Слідчий Ізолятор КГБ).. В даному разі мова йде про СІЗО КГБ в Києві на Володимирській вулиці — в центральній частині міста.

³⁸ пульти — в даному разі мова йде про пульти в значенні модерного технічного пристрою, на якому зосереджено устаткування для контролю й керування різними об'єктами в межах тюремної системи київського СІЗО КГБ.

ЗЕКІВСЬКИЙ ВАЛЬС

(у ньому в кожній частині чотири строфи, і для кожної [частини] своя музика)

И "на гора" даём
Стране угля
(Шахтерский вальс)

Утро придёт, снова в поход
(Офицерский вальс)

И школьный вальс
Опять зазвучит для нас
(Школьный вальс)

С берёз неслышим, невесом
Спадает жёлтый лист
(Солдатский вальс)

I

Хто б ти не був — шахтар, доцент,
Колгоспник, а чи "зав",³⁹ —
Та дзенькнув ключ, і в той момент
Уже ти зек-ом став.

В своїм житті безвладні ми,
А мудрість вчить усіх,
Що "від суми та від тюрми
Не зарікайся — гріх".

І навіть коли був готов
Пить з цієї чаші яд —
Метнеться враз у жилах кров
Колінцями назад.

Та ти не бийсь, як риба в лід,
Не квапся йти й до дна,
Лиш пам'ятай, мов заповіт:
— Зек спить, а строк мина...

³⁹ "зав" — скорочена назва посади "завідувача" певного службового, виробничого, освітнього чи іншого об'єкту або відділу в ньому (часто рівнозначної посаді "директора"). Це скорочення вживається в СРСР повсюдно.

II

Ти залишив родину, дім,
Дітей, колег, повій...
Та не тужи за тим усім,
Їх краще пожалій.

Пусті слова: страшна тюрма,
Тяжкі неволі дні,
Без волі ж бо й життя нема...
Чи справді так це? Ні.

Тут — теревень, що хоч, — однак
Нема чого робить.
Нема й страху: в тюрмі ж бо й так
Вже нічого губить.

Ти ж уяви собі, дружок:
Зек і турбот не зна.
Як в невагомість це стрибок!
— Зек спить, а строк мина...

III

А в час нудьги і самоти,
Як в серці — чорний вир,
Пофантазуй, що ніби ти
Постригся в монастир.

Та хоч як довго ждять, повір —
Мине тюремний строк.
І зайдеш ти в свій рідний двір,
І в дім спрямуєш крок.

Дружину тяжко вже й пізнать...
І плач, і сміх, і гам...
Дорослі діти вже стоять:
— Ну, розкажи, як там?

— Та що — як "там"? Щоб не збрехать —
Порядок... Всяк це зна...
Там головне — не забувать:
— Зек спить, а строк мина...

Апотеоза

Дзвенять чарки. Щаслива мить!
Мов з пекла в рай стрибок.
І ось уже зек вдома спить...
— Спи, зек. Ще прийде строк.

ПІСНЯ ІІІ

Вранці в камеру "нечемну",
"Щоб в'яснить суть",
Сам начальник і тюремна
Його "свита" йдуть.

Глухо чути в коридорі
Кроки й брязк ключів.
І ввалилися суворі
"Гості" до зек-ів.

Камера на двох, не більше,
З ґратами вікно,
Койки дві, параша й інше, —
Чистота й тепло....

...Струнко стали зеки смирні
Враз коло стіни.
Перший з них м'ясник був жирний,
"Жертва сатани":
Вліз в якісь валютні справи,⁴⁰ —
Як зробили "шмон",
Знайшли в сховку від держави
Трохи не мільйон. ...

...А чи ж він не геніальний
Мав таки талант?
Грошороб цей ідеальний,
Безумовно, був діяльний,
Вправний комерсант!
Та ж такому роботязі,
Лиш відкрити би путь, —

⁴⁰ "валютні справи" — мова йде про торговельно-фінансові операції, пов'язані з забороненим в СРСР придбанням від чужинців закордонної валюти (зокрема — американських доларів), що переслідується органами КГБ як "державний злочин".

Замість зеком у тюрязі
Фінансистом, в кожному разі,
В міністерстві будь.

Другий був "очкарик"⁴¹ ніжний.
Та щоб зменшить труд,
Ми про нього, лиш побіжно,
Проспіваєм тут
Його пісеньку жартливу.
Сам її він склав,
І в час роздумів важливих
Залюбки співав.

ПІСЕНЬКА ІНТЕЛІГЕНТА-ДИСИДЕНТА

(перелицювання пісеньки "Жив-був на світі хлопчик
Джек" із опери "Том Кенті")

Ще один на світі зек,
А був людина — ім'я рек.⁴²
Жив собі весело, співав,
Робив усе, що він бажав...
Коли не був він зек.

Він був "гнилий інтелігент"
І називався дисидент.
Біля верстату не стояв,
У ліжковій своєму спав.
Тоді не був він зек.

Але нараз біда прийшла,
На обшук ордер принесла.
І от за ґрати він попав,
І вперше він на нарах спав.
І ось тепер він зек.

⁴¹ "очкарик" — загальноживана в советських тюрмах і концтаборах назва інтелігента-інтелектуаліста чи взагалі представника розумової праці, від російського слова "очки" — окуляри, що є прикметною рисою зовнішності людей цієї суспільної групи (первісно ця назва була зневажливою кличкою для цих людей від кримінальних злочинців та тюремників).

⁴² ім'я рек — старе книжне слово на означення неназваного імені особи, про яку йде мова, вживається тепер переважно з іронічним відтінком.

**
*

От стоять собі сумирно
"Очкара" і м'ясник.
Їм начальник досить мирно:
— О, та в вас тут шик!
І якби в вас тут, зекове,
Не стряслась біда,
Бути б вам серед зразкових
Камер комтруда.—

Тут начальник офіційно
"Зам-у"⁴³ наказав
"Доповісти", й той негайно
Відрапортував
Про "подію надзвичайну"...
Змовк. І всі мовчать, —
Насторожились негайно
Й віч-на-віч стоять.

— Ну-с... — грайливо так начальник.
Раптом: — Хто?! — Я теж
І тебе, мій друг читальник,
Спитаю про це ж.

Хто? Ти, мабуть, певен, друже,
Що це був м'ясник.
Він же, мабуть, завжди дуже
Об'їдається звик. ...

...Ні, це був "очкара". На диво,
Хоч який хиряк, —
Серед ночі він сміливо
"Звукнув", та ще й як!
Не на знак протесту штуку
Вгнув цю дисидент, —
Здуло живіт, мов опуку,
Мав скрутний момент.

⁴³ "зам" — скорочена назва посади "замісника" будь якого керівника установи, підприємства, закладу тощо; в даному разі мова йде про замісника начальника тюрми.

— Хто? — наполяга начальство.
Наш герой гикнув
(Бо ж відважні ми не часто)
І вперед ступнув.

— Я!— промовив гордо й сміло —
Впрост — Наполеон!
— Та-ак? Чого ж, незрозуміло,
Таким чином закортіло
Вам зламати закон?

— Ні, не цим закон зламав я, —
Гордо зек сказав. —
Думання інакше мав я,
От за це й сюди попав я.
І тут зеком став.

Тут начальник: — Наплювати
На думки мені!
Але звуки видавати
Тут в тюрмі — ні-ні!—

Дисидента збив із ходу
Мудрий цей наказ.
Мовби головою в воду
Він уткнувся враз. ...

[Від редактора-перекладача. Далі відбувається довгий діалог між начальником і дисидентом на тему тюремного харчування, режиму й труднощів в'язня, що з цим пов'язані. Деякі натуралістичні деталі та відповідні вирази, розраховані на внутрішньо-тюремну аудиторію, роблять цю (зрештою — композиційно зайву) частину тексту невідповідною для друку тут. Опускаючи це, подаємо далі закінчення цього діалогу та кінцеву частину твору.]

...— Ну, гаразд, — сказав начальник
Мирним голоском. —
Вам дасться цілий чайник
Окропу з чайком.
Цукор вам також дасться
20 грамів. Ще ж
І з ларка щось дістається,
Й передача додається, —

Мало це, невже ж?
Я сказав би, вибачайте,
Справжній тут курорт!
Поспіть собі, погуляйте,
В дамки, в доміно пограйте,
Чи ж не перший сорт?
Що ж до думання, хто знає?
Справа це така...

Дисидент ожив, — сідлас
Він свого конька:
— Так, я думаю інакше, —
Все не під стандарт.
Адже й Ленін думав так же,
Й дав новий нам старт.
Не ховаю, це не нове:
Я — інакодум.
"Дисидент" — порожнє слово,
Не хвилює ум.
Та й чого з чужої мови
Назву брать собі,
Як зродилось власне слово
В нашій боротьбі.
Я вважаю особисто,
Що "ІНАКО-ДУМ"
Звучить гордо й урочисто
Ворогам на сум.

А начальник: — Нам однако —
Думайте чи ні;
Чи інако там, чи тако,
Мені все це ані яко, —
Що з того мені?
Що — думки? Вони літають
Тихо, їх не чуть.
І вони не заважають
Спать нікому тут.
Думайте собі ви тайно
Все — й тихцем сидіть.
І ніяких тут, звичайно,
Гучних звуків нелегально
Вночі не робіть...

...”Гості“ вийшли. Зачинились
Двері їм услід.
І поема ця скінчилась —
Моїх жартів плід.

**
*

Твір цей у нудзі тюремній
Народився жить,
Як зеківський ”труд даремний“.
Що ж із ним зробити, —
Зберегти як? Не для друку, —
Жарт це й пустоцвіт.
Я б хотів лиш в певні руки
Десь в широкий світ
Низку цих віршів-куплетів ⁴⁴
Таки передаць.
Бо ж рукописи поетів
(Сказав хтось з авторитетів),
Мовляв, не горять. *

ЕПЛОГ

Все. Фінита. Цим кінчаю.
Та поки скінчу,
Пару слів сказать ще маю.
Прапорцику-вертухаю
Їх я присвячу.

От: його нагородили
(З іншими ”в числі“):
Творів том йому вручили
Брежнєва Л. І.

⁴⁴ **куплети** — вішовані строфи пісенного характеру, зокрема ж — сатиричного чи гумористичного змісту; за такі Снегірьов, як це видно з деяких висловів у його записках та віршах, вважав свої деякі тюремні вірші ”легкого жанру“, і це стосується й сатиричних строф ”іронічно-філософичної поеми“ про ”надзвичайну подію“.

* Пояснення до цих слів див. у примітці 55.

І, щасливий цим, він сильно
Взявсь тепер служить.
І на чатах неухильно
Вірний комсомолецъ пильно
В комунізм глядить!

Того дня, а саме 7 жовтня 1977 року, невдовзі після візиту начальства, нашим героям подали через кормушку "Правду" з текстом всенародно схваленої Конституції. М'ясник поглянув — і відкинув геть. Дисидент довго й уважно її вивчав. Потім так само довго ходив від дверей до вікна — 9 кроків туди, 9 назад. І гикав, здимало живіт. А потім скомпонував ось оце:

БАТЬКИ І ДІТИ

(Перелицювання популярної радянської пісні про вічну й нерозв'язну проблему батьків і дітей. У ній прийнятний мотив, а в словах — щось на зразок ось оцього:

Не створені ми для легких шляхів,
Беруть наші діти зразок від батьків,
І разом ми линею назустріч вітрам).

По вулицях я дисидентом бродив,
І "хвіст" за собою постійно водив.
Я знав їх в лице, супровідників тих —

"Топтунів" молодих,
Сховатись не міг я від них.
Куди б я не йшов, вони вслід мені — круками в ряд.
І я перестав озиратись назад.

Свій строк — 7 плюс 5 — я відбув до кінця
І ось повернувся на рідні місця.
І там, де раніше батьки "топтунами" були
І вслід мені йшли, —

Їх діти, що вже підросли,
За мною слідкують, пильнуючи батьківський лад...
І годі тепер озиратись назад,
І годі тепер озиратись назад.

Жовтень 1977 р.

КНИГА (Триптих)

I

В'язні слідчого ізолятора КГБ мають право користуватися газетами й книгами з бібліотеки ізолятора. (Із „Правил утримання в'язнів у слідчому ізоляторі КГБ“).

Книга в руці. Сторінок шелестіння.
Стрічі. Події. І ночі і дні.
Муки. Розлуки. Могил безгоміння.
Крапка. І — час уже спати мені.

Автор. А я — де?... Насправді, чи в сні це?
Зір "вертухая" у "вічку" заляк.
Тут я... Чому ж? І на дідька пісні ці?
Невже я звідціль вже не вирвусь ніяк?

II

Куди ти мчишся, Дон-Кіхот?
І де ворожа рать?
Хто твої друзі? Хто — оплот?
Тут толку не добрать.
Дарма затіяв ти, зелот,⁴⁵
Із вітряками бій.
Практичні, сильні вороги,
Кепкують друзі навкруги.
Куди ж ти мчишся, Дон-Кіхот?
Ти з глузду з'їхав, Дон-Кіхот!
...Лягай-но спать. Відбій.⁴⁶

(І от о 10-ій годині опускається "піддувайло", воно ж "кормушка", і голос вертухая вимовляє: "Відбій, здайте окуляри і ручки". Гасне денне освітлення і запалюють ніч-

⁴⁵ зелот — в узагальненому значенні — "непримиренний" (від назви древньоюдейського руху "зелотів" — "непримиренних" у боротьбі проти римлян); фанатично відданий своїй ідеї.

⁴⁶ "відбій" — звуковий сигнал, переважно військовий, що є знаком закінчення певних дій чи занять (у військових діях — сигнал відступу); в даному разі — сигнал у тюрмі про закінчення денного режиму й перехід до нічного, тобто — наказ в'язням спати.

ну "контрольку".⁴⁷ Треба швиденько стелити і до "підйому",⁴⁸ тобто до 6-ої години ранку, можна спати).

III

І стало серце, як земля могутне,
Коли благословенне це вино
Обладою своєю, мов причастя,
До безконечности розсунуло мое
В собі самім заскніле житіє
І жалюгідне марення про щастя.

(Е. Вергарн⁴⁹ "Оп'яніння")

Підвал. Бокасті бочки в обручах
І геральдичні раті склянок.
І вільга безпорівняна тече
Крізь губи між зубами ненастанно, —
Струмина, що несе життєвий сік,
Так жарко плеще в мій бездонний келих
Вогнем і млою. І зникає лік
Незгодам, що талан мені прирік,
І вже думок немає невеселих.
Я генієм поета причастивсь,
До тисячів незнаних определень,
Пізнавши тасмниці перевтілень,
Неначе сам данням отим упивсь.
В підвалі я знайшов собі едем,⁵⁰
І міццю налилися голі плечі.
До сонця і грози, на волю прагну втечі,
І слова дар кипить в мені вогнем!
Я дякую флямандцеві⁵¹ предтечі:
Ти славно пригостив мене. Живем!

⁴⁷ "контролька" нічна — єдина лампочка в тюремному коридорі, що залишається не погашеною, вночі.

⁴⁸ "підйом" — певний сигнал до пробудження від сну, підняття або до вирушення в похід; в даному разі — сигнал для в'язнів у тюрмі про кінець нічного сну й наказ дотримуватись денного режиму.

⁴⁹ Вергарн, Еміль (1855—1916) — видатний бельгійський поет, — флямандець, що писав французькою мовою. Почавши свій творчий шлях із поетизації рідної селянської Фляндрії, він у другій половині своєї творчості став одним із перших поетів індустріального міста і майстром модерної форми "вільного вірша" (верлібру).

⁵⁰ едем — в даному разі узагальнення "раю на землі", місця щасливого розкошування; слово походить від біблійної назви первісного раю Едему, де перебували Адам і Ева.

⁵¹ "флямандцеві предтечі" — мова йде про Е. Вергарна, що його віршем "Оп'яніння" та іншими поезіями цього поета, які Снегірьов читав у тюрмі, надиханий третій розділ його триптиха "Книга".

Написано 22 листопада 1977 р., в 24-й день голодовки протесту — проти 60-річчя Жовтня, 60-и років насильства й брехні, проти нової Конституції, — за критику політики Радянської влади й за відмову від громадянства; безпосередньо після того, як мене примусово "нагодували й напоїли" за допомогою клізми через задній прохід.

ДРУЖИНІ

Ти сьогодні тихо проснулась,
Закрутився думок потік:
"Чи згадає? Та де...

Це ж нам — рік" —

І в сльозах до стіни повернулась.

Ні, мавпуню, я все пам'ятаю.
Може б там я й не пригадав,
Та не тут. Знай, — яке ж то без краю
Все тут рідне, що там кохав.

Це "кохав" я кажу не для рими,
Не в минулому часі, тепер. —
Давні дні вже як міти незримі,
Віль теперішній серце роздер.

Тож вітаю. Люблю... Стій, хвилинку!
Не забув я святий ритуал:
Спозарання у наш "шлюбний зал"⁵² —
Квіти всі Басарабського ринку!⁵³

О десятій пресвітлі дзвони
З Володимира⁵⁴ загули.
Це ж бо я їх просив, бив поклони...
Рік тому — пам'ятаєш, коли?

⁵² "наш "шлюбний зал" — мова йде про місце другого шлюбу автора, що відбувався в офіційному міському приміщенні для церемоній одруження, де є спеціальний "шлюбний зал" (офіційна назва, тому графічна форма написання цієї назви у перекладі не змінена).

⁵³ "квіти всі Басарабського ринку" — це згадка про закуплені автором для свого шлюбу квіти на центральному київському базарі, що називається "Басарабський ринок".

⁵⁴ "дзвони з Володимира загули" — мова йде про Володимирський собор — найбільшу з діючих у Києві нині православних церков, де автор випрохав, щоб під час церемонії його шлюбу задзвонили в дзвони.

Ще — вітаю, люблю, обнімаю!
Ювілей цей тяжкий, далекі.
Я б хотів, щоб ти знала: я знаю,
Як стократно ще тяжче тобі.

Я гуляю, плету віршенята
Тут не трудно, руденька, повір,
Ну, немає тебе, я запертий, як звір,
Що ж до решти — "ні шаха, ні мата".

Я готовий був долю найгіршу
Тут зустріть: голод, опір, биття.
В цій тюрмі ж — не погане життя.
І допоки все йде "до пуття",
То я тактику взяв собі іншу.

Я з тюремниками у незгоді,
Та до бійки нема причин
(Хоч не тяжко зробити почин),
І на слідстві — не йду "на загин",
Лиш глузую, сміюся, та й годі.

Я боровся відверто й гідно,
Вільнодумства не крию свого.
Каяття їм моє потрібне, —
Не дістануть вони його.

Бачу, чую... й тобі не сховаться
І втікти від біди не дано.
Склич же друзів, які не бояться,
І розлий по бокалах вино.

Наливай через вінця бокала,
І як тост пролуна дорогий,
Пригадай, що ворожка сказала:
Добрий дальній нам шлях —
не простий

Не горюй же, дівча моє! Смійся
Всім на зло, хто пророчить відчай.
І — НЕ БІЙСЯ, лиш ВІР і НАДІСЯ!
Пам'ятай: і цьому прийде край.

МОЛИТВА

Ти — Космос. Ти — небес ясне Світило.
Ти — Воля Вища і Всетворча Сила.
І таїнство незнаного спочило
В Твоїх Святих садах.

Всесильний Розум! Вічного Начало!
Дух Всемогутній! Сутнього Причалля!
Творець Всевишній Щастя і Печалі —
Ти і в моїх ділах.

В Твоєму сонмі — Атом я. Ти душу
Мені вселив і зовсім не порушив
Безкраю Безбережність. Всюдисуций,
Ти і в моїх ділах.

Ти повелів: Безмежности частина,
Відбувши цикл, вернутися повинна,
Приніси, як бджола, свою краплину
Здобутого в трудах.

Тож поможи, о Боже, в цьому світі,
Навчи, щоб міг я виконать Завіти,
І щоб цеглинку в Храм Твій не згубити,
Тримаючи в руках.

Щоб сам я міг обрати прямування,
А ти раптовим Світлом Осявання
Діткнувшись легко, розріши вагання,
Розвій невір'я й страх.

Коли ж така Твоя Найвища Воля,
Хай ллється і моєї крові доля
В цей океан НЕРАБСЬКОЇ Святої крові,
Що пролилась в віках.

14 грудня, в день мого 50-річчя, слідчий повідомив мене, що в мого знайомого взято течку з моїми рукописами, магнетофонні касети з моїми "сповідями". Мене це дуже приголомшило, я був певен у цій єдиній моїй "схованці". Тут таки експромтом склав дві строфи. Я вручив їх слідчому й

заявив, що перепишу їх до протоколу як відповідь на одне з питань. Він запротестував. Ми посварилися, я все ж таки записав, він порвав сторінку і записав питання наново. Тоді я подарував йому ці строфи "на злу пам'ять".

Виклики. Зізнання. Протоколи.
Мов по маслу, — слідство йде як слід.
Їм відомі всі мої "проколи",
Вислови, писання, думки хід.

Так, недбалій був. Та чи трагічно,
Що вдалось рукописи їм взять?

В КГБ їх "зберігають вічно",⁵⁵ —
І — рукописи, все ж, не горять!

Кожен самото помирає...
Це збагнуть цілком, до глибини
Може тільки той, хто побуває
По той бік тюремної стіни.

Та не той, хто в'язнем випадковим
Був, чекаючи там волі дня.
А лиш той, хто здавна був готовим, —
Знав бо: вип'є чашу цю до дна.

Хто відважний був, та бій останній
У тюрмі судилось — одному!
Без коханих! Знавши: в їхнім стані
Їм стократ там гірше, ніж йому.

15 жовтня 1977 р.

⁵⁵ "В КГБ їх "зберігають вічно" — в КГБ дійсно на конфіскованих паперах, що стосуються до справи політв'язня, ставлять штамп "Зберігати вічно". Спостерігши це, літератор-дисидент Лев Копелев книгу спогадів про роки свого перебування у тюрмах КГБ видав під назвою "Зберігати вічно". "І — рукописи, все ж, не горять" — цитата із забороненого в сталінські часи роману М. Булгакова "Майстер і Маргарита". Цей вираз став ходячою фразою в тому значенні, що заборонені владою твори однак стають відомі народові і живуть у ньому. В цьому ж сенсі вжито цю фразу й у закінченні поеми Снегірьова "НП".

ПРОГУЛЯНКА

"В'язні слідчого ізолятора КГБ мають
право на щоденну годинну прогулянку".

(3 правил)

Хлів без даху. Стін старий цемент.
Вгорі — щілина й небес шовки.
Очі я підніс, а в цей момент
"Реактивний"⁵⁶ чеше навпрошки.

Мов до мене він крилом хитнув,
Ніби в небо кликати хотів.
Я руками-крилами змахнув —
Залюбки, мовляв би, полетів.

Край неба синь літак крилом...
Над хлівом — з перилами місток,
А по ньому, просто над хлівом,
Вертухай вимірює свій крок.

Чоботи і чорний кожушок,
Молодий, веселий воячок.
Очі вгору я, — і він спинивсь,
Теж у синє небо задививсь.

Потім він згори на мене — глядь,
— Що, на волю хочеш? — каже, гад,
І в усмішку розтягає пиліт свій:
— Ти в хліві сидиш, то вже не мрій!—

Хлопче, веселишся ти не в лад, —
Ти ж також злетіти був би рад.

І даремно носа ти задрав:
Бо, хоч над собою бачу я твій зад,
Та до неба мені ближче, щоб ти знав!

29 жовтня 1977 р.

⁵⁶ "реактивний чеше навпрошки" — мова йде про "реактивний літак" — швидкісний літак, сконструйований на основі сили тяги, створюваної струменем газу; "чеше навпрошки" — швидко рухається напростець.

ТРИ "НЕ"

Із книги суворого дійства
Проміняється правди страшні. —
"Не бійся, не вір, не надійся!" —
Запало це в пам'ять мені.

Три "не" виставляв я, й нарешті —
Носив, як павиний шлейф,
Готуючись до арешту:
"Не вір, не надійся, "не дрейф"! ⁵⁷

Я це на озброєння ставлю
І тут вивіряю з тих пір,
Провадячи битву останню:
"Не дрейф", не надійся, не вір!"

Та ось і нема де подіться,
Мої утікають "три не".
"Не бійся, а вір і надійся" —
Частіш спокушає мене.

В цім слабкість моя проявилась?
"Не" третє кріплю на вустах:
"Не бійся!" Та два — розчинились.
А що ж, коли виникне страх?

Отже — треба, виходить, вчинити,
Щось таке відчайдушне без мір,
Щоб цим двері навек зачинити
Для надії, для віри, — й лишити
Лиш: "Не бійсь, не надійсь і не вір"...

І я вступнув. 7 листопада в прогулянковому дворіку я прогорлав дурним голосом заклик до політичних [в'язнів] — зустріти славне 60-річчя голодовкою протесту. При цьому, оскільки це був 9-й день [моєї] голодовки [в мене] трохи потемніло в очах і [я] злегка гепнувся, так що до камери

⁵⁷ "не дрейф" — розмовно-жаргонний вираз, що відповідає значенню виразів "не бійся", "не пасуй" — походить від дієслова "дрейфувати", що вживається в мореплаванні і є адаптацією голландського слова "дрейф" (в англ. мові — "дріфт") в значенні — піддатися силі вітру й течії, а в переносному розумінні — злякатися труднощів, розгубитися тощо.

вертухаї внесли [мене] на руках. Розраховував, що за цей подвиг дістану карцер. Та вони побоялися за моє здоров'я. І через два дні, коли я лежав з голим задом у медичному кабінеті, а в мене силоміць заливали поживну клізму, прийшов начальник СІЗО (слідчого ізолятора), підполковник С. [Сапожников — ред.], і, звертаючись до моєї голої охлялої задниці, проголосив наказ про оголошення мені догани за порушення дисципліни.

Після цього я написав:

Ну, ось, — третє НЕ утвердилось.
Надіюсь не скурвитись геть.
Отож бо в мені підтвердилось:
Готовий, мовляв, на смерть.
А як же Надія і Віра?
Живучі — нехай і живуть!
В усіх вони в повній мірі, —
Навіщо ж палить їх в офіру?
Навіщо? Все рівно не вмруть.

16 листопада 1977 р.

ТЕПЕР Я ЗНАЮ

(Триптих)

"Поети умирають в небесах".

(Леонід Кисельов) ⁵⁸

I

Мила дама дала добру раду мені:
"Коли справді судилася вам тюрма —
Ви там вірші творить, поет ви чи ні;
Допоможе, — від інших чувала сама".

Я тоді посміхнувся. Але в'язень тепер,
Ту пораду згадав і схиляю чоло.
Вже давно б я від горя отут помер,
Коли б віршів катам не катав на зло.

⁵⁸ Кисельов, Леонід, — молоденький київський поет, що помер 1968 р. у віці 22-х років. Писав спочатку по-російському, потім перейшов на українську, виявляв вільнодумство, в московському журналі "Новий мір" надрукував вірша з висловом обурення проти культу Петра Першого, посилаючись на слова Шевченка — "це той перший, що розпинав нашу Україну".

Я поетом не був. Хоч бувало таки —
Жартівливий куплет, епіграмка під спів...
Так спочатку і тут: все утерті рядки —
То про зеків, то вальс, то набір всяких слів.

Але потім поволі під мій олівець
Думи, звуки живі увірвались в вікно
Через ґрати. І першими навпростець —
Десять строф: ворожіння і гра в доміно.

І пішло: то прогулянка, то Дон-Кіхот,
То дружині в річницю, то скарги зека...
Теми плавом пливуть, з цим не маю турбот.
Ну, а якість яка? Не питай з новака.

Та навчитись є час, бо готовий вже строк —
Сім плюс п'ять. Тож тепер кажу я тому:
— Гей, поети! Ви добрих бажаєте строф?
Не в "Дім творчости" вам! Заслужить тюрму!

II

Тепер я знаю: найдзвінкіших строф
Не зберегла поезії скарбниця.
Одним поетам не дано свій строк
В тюрмі відбути, іншим же й звільнитися
Вже не судилось — хто не міг скоритися.

А без блюзнірства, Пушкіну везло:
Михайлівське і Кишинів⁵⁹ печальний,
Хоч не тюрма — вигнання. Всім на зло
Які пісні співав поет опальний!⁶⁰

⁵⁹ "Пушкіну везло: Михайлівське і Кишинів"... — мова йде про немильність царя до великого російського поета Олександра Пушкіна (1799—1837), якого за вільнодумство було вислано зі столиці (Петербургу) спочатку — на державну службу в м. Кишинів (Басарабія), а потім у батьківський маєток у селі Михайловському Псковської губернії. Під час цього перебування поза столицею, немов би то "на вигнанні" (насправді це справжнім вигнанням не було), поет найбільш плідно працював творчо, написавши одні з кращих своїх творів.

⁶⁰ "Опальний (поет)" — мова про поета "в неласці", що в російській мові називається перебуванням "в опалі", бути "опальним". Рос. слово "опала" означає — неласка царя, що виявляється в зміщенні з посади, забороні жити в столиці тощо.

Тепер я знаю: Осип Мандельштам ⁶¹
Нам невідомий. Творче гасло
Він видихнув і викричав лиш там
В катівнях, у дротах, де серце згасло.
Пішов — і Слово вмерло передчасно,
Напівживе.

Паперу б лиш шматок
Та олівець — і щоб дісталось людям!
Але нема цього. І крик — замовк.
І Слова ми ніколи знать не будем.

Січень 1978 р.

III

Поезія... Душі це вільний зліт,
Що уречевлений у слові.
В неволі я. Та як же так:
В думках буянням квіт
Слова ростуть однак
І віршем стать готові!
То не поезія? То гра і ритму й рим?
Версифікація? Хто знає?
І від багать пече вогонь і дим,
І від пожежі руки обпікає.
Я уявляю так: в неволі тут
Моє лиш тіло. Ходить ще поволі,
Їсть, курить, при звичайлось до пут.
Але душа ще більше прагне волі.
Тому й ці вірші... Думка ж — далі в путь.
О, як же ти, душе моя, рвонешся,
Яку осягнеш ти найвищу суть,
Коли ЦІЛКОМ від тіла отрясешся
Навіки — в смерть! Як заспіваєш ти!
Який акорд поезії постане в світі!
Та людям це не зможеш донести.
Тремтінням тонкострунним у блакиті
Воно розтане. Далі — тлінь і прах.
Ні тіла, ні душі. В розлуці ж їх — немає...
Поезія — ширяння в небесах, —
Поет же на землі лиш творить — і вмирає.

16 січня 1978 р.

⁶¹ Осип Мандельштам (1891—1938) — талановитий російський поет єврейського походження, заарештований 1934 р. за написання антисталінського вірша. Загинув у концтаборі на Колімі 1938 р.

СТРІЛА ІЗ ЛУКА

Знаючи стару індійську йогу,⁶²
На "зарядку"⁶³ вранці після сну
Я давно вже, дякуючи Богу,
Вправу підібрав собі одну.

В лук стрілу, й на сьомому диханні
Тятиву міцніше натягнуть,
І в собі відчувши стрункість лані,⁶⁴
В даль стрілу уявну враз метнуть.

Став уявно в звірів я ціляти —
В лісових вовків і кабанів.
Згодом став я звірів шкодувати,
І за ціль я вибрав ворогів.

А тому, що сподівався арешту,
Я, мов захищаючи себе,
Став ціляти в "стукачів"⁶⁵ і врешті —
Просто в "збірний образ" КаГеБе.

Он, в тім домі, "він" в моім керунку
Лазерне⁶⁶ проміння спрямувати рад, —

⁶² **Йога** — містична система, розроблена філософією індуїзму, що поширена в Індії. Маючи за свою мету духовне й фізичне самовдосконалення людини, йога включає в свою систему спеціальні вправи для самодисциплінування й виховання волі та плекання сили духу й тіла.

⁶³ **"зарядка"** — "зарядження" ("заладування") організму енергією, — так називається популярно в СРСР серія ранкових фізичних вправ, що рекомендується всім громадянам, а в школах, на деяких роботах і в армії є обов'язковою частиною розпорядку дня.

⁶⁴ **лани** — тварина з родини оленів, що відзначається стрункістю й швидкістю в русі; в поезії дуже часто служить за зразок для порівняння в описі струнких і прудких молодих людей, зокрема жінок.

⁶⁵ **"стукач"** — загальнопоширена розмовна назва особи, що, перебуваючи в певному середовищі, таємно доносить КГБ про розмови, думки і настрої людей цього середовища; назва постала в тюрмах СРСР, де "стукачами" назвали камерних донощиків — або "підсажених" КГБ, або завербованих засобами шантажу чи обіцянками полегшення долі; назва пов'язана з тим, що для своєчасного звітування такий камерний донощик часто, вдаючи хворого або такого, що має наглу потребу, стукає в двері камери, викликаючи "вертухая" й даючи так знати, що має негайні інформації.

⁶⁶ **"лазерне проміння"** — новочасний винахід уживання **лазера** — технічного приладу для генерування і гострого напрямлення пучків монохроматичного світла — як засобу деструктивного діяння на віддалений об'єкт; є здогади, що цей засіб якимось чином використовують розвідко-каральні органи, а зокрема КГБ, в боротьбі проти "ворогів держави".

Весь в радарах,⁶⁷ робить розрахунки,
Кожен крок мій засікає, гад.

В лук стрілу, — отруєна і мила!
Нумо, де ж "він", уперед поглянь!
Тятива сталева забриніла, —
Кров тече, німа гарчить гортань.

І прийшов арешт. Попав я в "гості"
В те усім відоме КаГеБе.
І в мені не зменшилося злости,
Став лиш більше певний я себе.

Лук зі мною і стріла для пику,
Не спинив своїх я з ними вправ.
Тільки ось гебешникову пику
Бачити чомусь то перестав.

А сьогодні вранці у віконце
Через ґрати я стрілу навів,
Та за ціль для мене стало Сонце,
І стріла полинула, як спів.

Буду ж я звикати до онови,
До якої думка вже руша.
Люди й звірі! Годі, досить крові!
Хай до Сонця мчить моя душа.

"ЖИЗНЬ ХОРОША"

(Розмова зі слідчим)

Від редактора-перекладача. Цей вірш побудований на іронічному натякові на повторювану тут російськомовну фразу "жизнь хороша" (наголос на останньому складі) із загальновідомого в СРСР, зі школи завченого напам'ять, хрестоматійного вірша з відомої поеми "клясика советської літератури" Володимира Маяковського — "Хорошо!". Там ця фраза є частиною повторюваного рядка: "И жизнь хороша и жить хорошо". Для збереження специфіки вірша Снегирьова "Розмова зі слідчим" лишаємо в перекладі в лапках неперекладеною, а також для звернення уваги, вносим у заголовок фразу "жизнь хороша". Зрештою, саме під таким заголовком цей вірш згадується в авторському по-

⁶⁷ "весь в радарах... кожен крок мій засікає" — мова йде про здогадне використання радару (радіолокатора) — приладу для виявлення і визначення діяльності будь-якого джерела енергії на віддалі — як засобу для стеження за запідозреними КГБ особами; "засікати" — технічний термін розвідників, означає — виявити когось чи щось, визначаючи місце перебування чи розташування.

ясненні перед епіграфом до вірша "Експертиза мого почерку" (див. далі). До речі, це таки не "розмова зі слідчим", а монолог автора перед слідчим.

— А скажіть но мені, слідчий С-юк, *
Чи таке тут у вас вже було,
Щоб в'язневі раптом без жодних спонук, —
Бо ж, здавалось би, геть усе валиться з рук, —
Душу радістю враз пройняло?

Ось мені — чи хтось "допінгу"⁶⁸ підмішав? —
Рад, як хлоп'я перед святом у сні,
Чи як спінінгом шуку веду на блесні!⁶⁹ —
Не сипнули ж мені у тютюн гашиша,⁷⁰?
Не потрапила ж в борщ... як її — анаша⁷⁰
А чи й справді таки — "жизнь хороша",
Чи так лиш здається мені?

— Так, звичайно, радіти тут є чому:
На сніданок — тюлька,⁷¹ така як слід,
Був морозець на прогулянці в хліву,
Шлунок був справний цілу добу,
І не дуже хропів сусід,
В передачі хутрянки прийшла до плаща,
І білизна з милом при ній,
Та й тютюнець — дяка дружині моїй, —
Любить, хвилюється, бідна, в ці дні...
У понеділок голили — й радіє душа,
У вівторок — лазня, і це втіша!
Може й справді таки — "жизнь хороша",
Чи так лиш здається мені?

* Слобоженюк.

⁶⁸ "допінг" — вживана в СРСР англомова збірна назва будь-яких збудних засобів, що усувають почуття втоми чи підносять настрої людини (гж. тварин, напр., перегонових коней).

⁶⁹ "спінінгом шуку веду на блесні" — рибальський вираз; спінінг — рибальська снасть, що складається з вудилища, катушки з волосінню, металевого повідка та блешні з гачками; блесна — інша назва того самого, що називається блешня: прикріплена на кінці волосіні блискачу металева пластинка, що використовується як принада для риби.

⁷⁰ гашиш (араб. хашиш) — сушене листя остріндських конопель, що вживається для куріння як дурман і викликає в курця піднесений настрій, екзальтацію; анаша — сушене "молочко" з незрілих голівок маку, з якого виробляють опій (опіум).

⁷¹ тюлька — дуже дрібненька й маловартісна морська рибка, що в засоленому вигляді вживається в СРСР як головний складник харчування в'язнів у тюрмах та концтаборах.

— Ні, причина важливіша тут, мабуть, є.
Перш за все, зі здоров'ям гаразд, —
Вправами я тут гартую тіло своє
(Тричі на день, а на волі — дай Боже хоч раз!)

Легкий і м'язистий, дам хоч кому одкоша, —
28 днів голодовки "в честь Жовтня", і — в тілі душа!
Скажете: міг щось мудріше придумати в ті дні,
Нічого ж бо не досяг, опинився на дні?

Ну, досяг — не досяг, — лік пізніш баришам.⁷²
То ж — чи справді таки "жизнь хороша",
Чи так лиш здається мені?

— Ось, — пописую вірші собі.
В "творчій пошуку" тут я, оце ж тому —
Як в колгосп чи завод, "загостив" в тюрму,
Й переконуюсь, що ви — слабі.

7 плюс 5⁷³ — не страшні, все сприймає душа,
Та й "психушки" не страшно мені
Головне, що в затіяній мною "гризні", —
Як самі ви сказали, — я добре в багні
"Тут" і "там", як і треба було, вас змішав,⁷⁴
І тепер "галас"⁷⁵ там мене дуже втіша!

⁷² "лік... баришам" — тобто "рахунок... прибуткам від торгівлі"; "бариш" — загальноживане в Росії, а тому поширене й скрізь в СРСР, слово татарського походження, що означає "виторг", вигоду від продажу чогонебудь після торгу; "лік" — від дієслова "лічити" (синоніми слів "числити", "рахувати") — рахунок, підрахунок.

⁷³ "7 плюс 5" — тут і в інших віршах Снегірьова (див. напр. вірш "Батьки і діти") означає "сім років ув'язнення в тюрмі і п'ять років позбавлення волі на засланні" — стандартний термін, майже автоматично присуджуваний більшості українських дисидентів у 60-х і 70-х рр. за звинуваченням в "антирадянській агітації", а фактично — лише за домагання дослісного дотримування владою конституційних, людських і національних прав.

⁷⁴ "в багні "тут" і "там"... вас змішав" — іронічне посилання на перші слова слідчого КГБ, сказані авторові після арешту: — "Так, Гелію Івановичу, ви добряче відро бруду вилили на нас — і тут усередині, і там, за рубежем" (див. "Вступ" до "Тюремних записок і віршів та іншого"); слова "тут" і "там" скрізь у текстах дисидентських творів-документів і віршів Снегірьова вживаються в значенні "в СРСР" і "за кордоном".

⁷⁵ "галас" там — тобто — увага, сила розголосу, надана в пересиланнях закордонних радіостанцій, призначених для підсоветських слухачів (головним чином "Радіо Свобода" та "Голосу Америки"); словом

Так що й справді таки — "жизнь хороша",
А не лиш так здається мені.

— І в житті батьківщини я бачу просвіт,
Бо вже правди не в силі сховати
Постарілі "вожді".

Хай весняний привіт —
Перший ластівки спів вже не я кину в світ,⁷⁶ —
Хоч, Господні путі — хто їх може знати?...

Свою долю я сам на свій вимір рішав,
І молюся я тут до стіни —
Щоб від голоду та від терору й війни
Бог народ мій і друзів моїх захищав.
Дай же, Боже!

Мене ж — те, що маю, втіша:
Свою гру відіграв — як хотіла душа!
Отже, справді таки — "жизнь хороша", —
Чи це так лиш здається мені?...

Написано (це — "Розмова зі слідчим") 25 грудня. Цього дня слідчий Слобоженюк вважав за свій обов'язок, між іншим, попередити мене, що за статтею нумер... щиросердечне каяття часто-густо нагороджують цілковитим "помилюванням", особливо ж, якщо не доводить до суду. І я сказав:

— Що, — багато "галасу" по той бік "бугра"? Треба б "неутралізувати"?

"галас" у советській офіційній пропаганді стандартно окреслюється будь-що сказане чи надруковане за кордоном про підсоветські справи, що не подобається советській владі.

⁷⁶ "перший ластівки спів вже не я кину в світ" — пригадка автора про його оптимістичне сподівання, висловлене в "Передмові" до "Набоїв для розстрілу": "Нехай я стану першою ластівкою, яка провістить усьому світові, що на нашу Батьківщину йде Весна Свободи!" (див. відповідний текст під заг. "Набої для розстрілу"): це сподівання Снегірьова захиталося під кінець життя в ув'язненні.

⁷⁷ "по той бік "бугра" — поширений в СРСР, зокрема — в дисидентських колах, вираз у значенні "по той бік советського кордону"; "бугор" — невеличкий горб, невеличке підвищення на поверхні чоґонебудь; в даному разі — іронічне окреслення умовної, штучно зведеної перепони між позасоветським і підсоветським світом, на шляху вільного обміну інформаціями між ними.

Він відповів:

— Так, не зашкодило б знеутралізувати. Подумайте, Гелію Івановичу.

Я сказав:

— А коли б я подумав, то ми б із вами зі слідчого й обвинуваченого перетворилися б на "високі договірні сторони"?

— Можна вважати й так, — досить сміливо відповів він.

Я побавився з ним, ставлячи йому якісь питання, щось там з'ясовуючи для себе, а ввечорі після допиту склав оці віршенята. Ага, забув сказати: в наслідок розмови напої я сказав йому глибокодумно; подумаю, зважу; після Нового Року дам вам відповідь. Ось після цього й відбулося те, що описане у вірші "Операція ЯЛ" [див далі — Ред.], а саме: порушуючи всі параграфи СІЗО, мені з напарником дозволили прикрасити в камері ялинку й опівночі зустріти Новий Рік. Та про це — в іншому місці, це тема для дивного оповідання.

ПЕРША ЛІКАРНЯНА

(24 листопада — 2 грудня 1977 р.)

(Триптих)

I

Тяжка недоля! Рибою бийся об лід.
Мені ж — лиш воля! Або ногами навкидь.⁷⁸
На сім літ згоду — життя щоб укоротить?
Ні, лиш свободу — або ногами навкидь!
Вийду я "з ходу" на переможний похід,
Доб'юсь свободи або — ногами навкидь.
Лий в кувальню воду — безкальорійний "обід"!
Або — свободу, або — ногами навкидь!
Дам їм у морду. В неволі — не хочу жить!
Вирву свободу! — Або ногами навкидь!

З 10-го по 27-й день голодовки недосвідчені "годувальники" в СІЗО КГБ не зуміли мене примусово годувати. Я

⁷⁸ "ногами навкидь" — вираз, що походить від фразеологічної заміни в розмовній мові дієслова "вмерти" словами "відкинути ноги" (в зневажливому або жартівливому окресленні акту смерті).

вважав себе за переможця. Вони турбувалися, умовляли, злякано дивилися на мене, вовтузилися зі мною, як кіт із салом. Я вважав, що перемога вже близько: ще трохи, і вони почнуть виконувати мої умови (адвокат, побачення з дружиною, листування чи й взагалі — принесуть постанову про "видворення"). Але 24-го листопада мене відвезли до тюремної лікарні, де досвідчені тюремники швиденько мене нагодували — в наручниках, з виламуванням рук, до хрускоту в хребті. Від 26-го листопада я припинив свою голодовку і після цього дописав:

П'ятеро входять: влить в мене з клізми "обід".
О, ні! Свободу — або ногами навкидь!
Бився, на подив, — та передрішена мить.
Де ж ти, свободо! Значить — ногами навкидь?
В воду без броду — даремно! Треба — в обхід.
"Скисла" свобода. Що ж це — ногами навкидь?
В "парашу" воду! Їсти давайте, не п'ять!
Втратив свободу? К бісу й "ногами навкидь"!

II

ДОКТОРОВІ ІННІ О-ВІЙ

"О мила Інно! Ніжна Інно!"

(П. Тичина)

Зі зла, чого лише не плів!
Плював, кричав намарно, —
Вас "асистенткою катів"
Я обізвав вульгарно.
І чув від Вас (я сам в той час
Вас лаяв без причини):
— Дурний хлопчина, — і нараз
Поправились, — мужчина!

А потім знов, як рот мені
Розтиснув лікар грубий,
Ви, вчувши скреготи страшні:
— Ой, не стискайте зуби!

І "ме", і "бе", й про КАГЕБЕ
Кричав я. Ви ж — наївно:
— Та голодуйте! Лиш себе
Поводьте ви пристійно!

Ви тільки зонд у рот візьміть,
Це — просто необхідно.
А голодовку, як хотіть, —
Тримайте й далі гідно!

Ах, докторе, — не в тому суть!
Не в піддавки ж я граю.
А суть, як хочете збагнуть, —
Присядьте, роз'ясняю:

Іде війна — складна, трудна —
Систем, і бомб, і суджень.
У ній мета не всім ясна, —
В ній сила розгалужень.

У ній стрибать — туди й сюди —
Не можна, хоч і вабить.
І в ній стратегія одна:
"Хто має сумнів — зрадить".

А Ваша рада, як-не-як —
До зрадництва підніжка:
"Ти голодуй собі, а я
Все ж нагодую в ліжку"...

Вам, Інно — докторе, однак
Напуття дам хороші:
Чому Ви тут? За так, за с'як?
Заплутались, за гроші?

Тікайте геть! — У ніч, у рань,
В вікно, у двері, в дірку!
Самі ршіть. До всіх питань
Свою стосуйте мірку:

Що є сумління, в чім резон,
Де шлях прямий — без збочень,
В чім милосердя, що — закон,
А що є — просто злочин.

Цього віршика наймиліший моїй докторці я склав у той день, коли мене виписували з лікарні, прочитав їй уголос і дав їй на пам'ять списаний папірець. Вона взяла. Розмова з лікарем чи з іншими із обслуги завжди відбувалася під пильним оком двох вертухаїв, що сиділи в різних кутках. Доктор Інна сказала, що вірші їй сподобались, а я, хоч і був охлялий, тиждень неголений і змучений, відчув задоволення авторського самолюбства. Вона вийшла, а слідком за нею негайно ж попрямував і вертухай. Я мов би бачив крізь двері, що відбувалося в коридорі. Вертухай підійшов до неї й сказав: "Не дозволяється, дайте сюди папірець". Звичайно, вона тут же віддала. Я не помилився. Через два тижні мій слідчий повідомив мене, що начальник СІЗО передав йому вірші, як я дав докторові О-вій.

III

Редакційна примітка: Цей вірш Снегірьова в авторському оригіналі написаний по-українському й подається тут без змін, окрім виправлення перекручених або переставлених у російськомовному машинописі слів і встановлення явно пропущених (але очевидних у контексті). Виглядає, що остання строфа вірша недороблена, або ж із рукопису автора російськомовним переписувачем не вчитана.

Осінні голі дерева...
Навряд чи символом свободи
Комусь здастеся. — Вряди-годи
У дикім лісі десь, бува.

А тут, в тюремному дворі,
Пророслі за камінним муром, —
Такі ж ув'язнені, похмурі,
Як сірі зеки в цій порі.

Та крізь ґратоване вікно
Дивлюсь — колошкає вас вітер,
Куйовдить, крутить, — геть летіти
Готові з ним ви заодно.

Безтямно вітер вертить віти.
Мені ж ввижається воно —

Одно,

давно:

С В О Б О Д А !

ЕКСПЕРТИЗА МОГО ПОЧЕРКУ

Складено 2 січня і разом з "Жизнь хороша" прочитано слідчому Слобоженюкові як відповідь на пропозицію щиро покаятись і вступити у "високі договірні" стосунки з ГБ.

"...Для почерку Снегір'ова Гелія Івановича властиве нервово, швидке, нерозбірливе, часто непостійне виконання літер і їхніх елементів... Так, літера К виконується в двох варіантах: п-подібному і з гірляндним зв'язком між вертикальним та похилим елементами... В інших літерах існує постійність виконання: в літері Б горизонтальний штрих завжди спадний; для виконання літери Ж властивий ш-подібний варіант з гірляндним зв'язком між бічними закругленими елементами; характерний двоштриховий варіант літери Х, правоскісний елемент виконується першим"...

(Із "Висновку експертизи" № 234 з 24 листопада 1977 р., проведеної в експертній лабораторії військової частини № 02-351 старшим експертом Е. Морозовим).

Від редактора-перекладача. Мова тут іде про графологічну "експертизу" характеру письма (почерку), що її звичайно роблять під час слідства в справах дисидентів у КГБ.

Поданий тут далі віршований текст являє собою зухвало-саркастичну відповідь Снегір'ова, адресовану "експертові" Морозову, але прочитану на слідстві для КГБ взагалі. Відповідь побудована на гостро-дотепному глузуванні з "науково-фахових" графологічних характеристик "експертом" способу написання автором зокрема літер Б, К, Ж і Х, що дало авторові нагоду пов'язати це з російським "масним" анекдотом про малого школяра, який у класі під час вправ на слова саме з цими початковими літерами зухвало називав російські вульгарні слова. В перекладі з російськомовного оригіналу віршованої відповіді Снегір'ова його зміст і розповідно-розмовну манеру "вільного вірша", яким цю відповідь написано, передано без змін і також "вільно". При цьому, звичайно, затримано й наявні в оригінальному тексті натяки на відповідні російськомовні вульгарні слова, оскільки такі натяки, в способі подачі перших літер відповідних слів, у друкуванні літературних і документальних текстів є загальноприйнятною річчю. Зрештою ці натяки зрозумілі лише для обізнаних з тими російськомовними фразеологізмами, в контексті яких подано дані літери. До речі, щоб увиразнити ритм віршованої мови, в перекладі подано ці літери у формі їх звукового прочитання (Бе, Же, Ка, Пе, Ха). — В. Г.

Ох, і сильний же Морозов Е.! Заочно
Мій характер як схопив він точно!
А звучить же як: "зв'язок з гірлянд",
"Ше"-подібний варіант"!

Ну ж, похуліганю трохи, та завзято, —
Не даремно ж мною взято
Головних російських літер ряд,
Без яких, як кажуть, все не в лад
У російській мові, й мат не мат.⁷⁹

Жив на світі хлопчик Коля. В школі
В першій класі був, як слід в його роках.
Мала вчителька мороки з ним доволі, —
Грав на нервах їй, мов на гітарі по ладах.

Справа в тім, що безліч слів вульгарних
Знав наш Коля — певно ж, не від дам.
А тому, що був пустун цей не з бездарних,
То дотепним інколи його словам
Вторував у класі регіт, шум і гам.

"Ох, цей Коля, — просто страм!" —
Нарікав хор бідних мам.

Якось раз, учителька під час навчання
Каже дітям: — А тепер — змагання:
Буду я вам літери окремі називать,
Ви ж на кожну літеру сказать
Мусите якесь відоме слово.
Руку піднесіть, як відповідь готова.
Ось це — "А". Ну, хто? Ти, Петьку, перший
— Апельсин. — "Гаразд. А це ось "Бе". —
Тут наш Коля, голову задерши,
Руку витяг. — Стій! Я не тебе,
А Світланку ось спитаю про це слово.
— Бублик. — "Правильно. Чудово!"

⁷⁹ "літер... без яких... в російській мові й мат не мат" — мова тут іде про поширення в СРСР, саме через поширення російської мови, непристойної російської "матірної" лайки — "мата"; узагальноною назвою "мат" у рос. мові окреслюються й усі непристойні слова зі згаданими у вірші початковими літерами.

Так у класі дівчора
У "змагання" жваво гра.
Тільки Коля — мовчазний,
Вибрик свій готує злий.

Він, поганець, байдуже, спокійно
Низку літер пропустив без слів.
Та на "Є", "Же", "Пе", "Ха" енергійно
Руку вгору тяг і аж сопів.

І гукала вчителька тоді тривожно:
— Колю, ти мовчи, ти ще зажди! —
Та ось "Ка". Враз Коля руку: — Можна? —
Що ж, — на "Ка", немов, нема біди.

— Добре, Колю, ти кажи тепер. —
Клас притих, немов завмер.
Вчителька в страху зітха.
— Карлик! — Коля наш поважно
Мовив, і додав відважно:
— Але отакенний "Ха"!

Ну, так от. Твоя, Морозов, "наукова"
Експертиза не погано вийшла. Лиш сама
Про характер мій твоя премудра мова
Надто сіра, перцю в ній нема.

"Ка" двохваріантного" заноза, —
Чи не Колін "карлик" це? Але дарма!
Головним же літерам нема загрози
Роздвоїтись.

Я ж словами вірша й прози
Обізву й пошлю вас, без психози
"Спадисто-горизонтального штриха",
Всіх на "Бе" — ГеБе, і без гріха —
В "Же" (той "ше-подібний варіант",
У яким "зв'язок з гірлянд")
І на двометровий "Ха"!

Слідчий вислухав це, позеленів — і більше не заїкався
про покайні дії. Довго не заїкався, аж доки...

ОПЕРАЦІЯ "ЯЛ"

И в суєте тебя сняли с креста,
И воскресенья не будет.

(Булат Окуджава) ⁸⁰

У лісі на галявині
Ялиночка росла,
І влітку, і зимою там
Зеленою була.

Під корінь стяв ялиночку
Сокирою удар.
І притягли стрункесеньку
Відразу на базар.

Три гілочки з ялиночки
Тут обломилися,
І в сніг під ноги натовпу
Вони звалилися.

Були б вони розтоптані,
В багні лежани ниць,
Коли б тут не потрапили
До білих рукавиць.

І диво дивне сталося:
Не знати, як, чому —
Принесено ті гілочки
До КаГеБе в тюрму.

І от, що далі діялось:
Там в камері одній,
Два зеки віку зрілого
Строк відбували свій.

Та от зустріть схотілося
Ім Новий Рік як слід, —

⁸⁰ Окуджава, Булат (1924—) популярний в СРСР російський поет, (за походженням — з кавказьких "націоналів"), що уславився своїми сміливо-дотепними куплетами, співаними ним під гітару з естради, зокрема в післясталінські роки "відлиги"; останнім часом став поміркованим советським письменником.

І б'ють чолом начальнику,
Як той робив "обхід"⁸¹

— Ти дай нам, дай, начальничку,
Хоч гілочку одну!
Хай діток пригадаємо
І всю свою рідню.

Начальник був здивований, —
Мовляв — що за біда? —
І Генералу старшому
Він зразу ж знати дав.

Мовляв, — розперезалися
Ці зеки! Що ж робить?
Чи передач позбавити,
Чи в карцер посадить?

А Генерал той хитрий був
І мудрий, хоч куди.
Крім того, "в гуманістах" він
З якихось пір ходив.

Начальнику тюремному
Сказав він ці слова:
— Набитий, брате, дурень ти,
Хоч сива голова!

Ти дай їм, дай — не гілочку,
А навіть дай і більш:
Згадавши діток — зніжаться
Й "розколяться"⁸² скоріш.

Начальничок — радесенький,
Не треба йти й у ліс! —
Взяв тут таки три гілочки
Й до камери поніс.

⁸¹ "обхід" — у тюремному побуті час обходжування начальником тюрми камер з метою перевірки стану утримання в них приписаних порядків і вислухання можливих скарг в'язнів.

⁸² "розколяться скоріш" — слово "розколотися" в тюремному жаргоні в'язнів (а відтак і в розмовній мові населення) в СРСР означає "не витримати фізичного чи психічного тиску й почати стверджувати вимагані слідством обвинувачення, дуже часто — наговорюючи на себе неправду".

Таке-то диво сталося
У царстві КаГеБе.
І двоє зеків з радощів
Не пізнають себе.

Без міри ошчасливила
Пригода їх оця.
Зв'язали гільця ниткою
В подобу деревця..

А потім заходилися,
Нагрівши сиру шмат,
Ліпити всяких осликів,
Лисичок і зайчат.

Вгорі блискуча зіронька,
Як над Кремлем горить,
І Дід-Мороз у валянках
З дарунками стоїть.

І ходять зеки весело,
Ялинці кожен рад.
І пісеньку наспівують
Три цілих дні підряд:
— ” У лісі на галявині
Ялиночка зросла!“...

...І зеки ”розкололися“
З четвертого числа...

І Генерал реляцію ⁸³
Міністру написав,
І всю цю операцію
Він кодом ⁸⁴ ”ЯЛ“ назвав.

⁸³ реляція — старий бюрократичний термін російської канцелярської мови (вживаний також у козацько-гетьманській Україні), що означає письмове повідомлення службовою дорогою про певні події, ситуації тощо. Саме слово ”реляція“ — з латинської мови прийшло в Росію через запозичення закордонної військової термінології (в первісному значенні — донесення про стан воєнних дій).

⁸⁴ код — система умовних знаків, сигналів, слів для передавання відомостей; у даному разі — ”кодове слово“.

У білі руки взяв перо
Тут "батьошка-Міністр"
І Генерала виставив
У "нагородний лист".⁸⁵

Ялинка в лісі виросла
Та зрізали тебе,
І з тебе навіть зроблено
Сексота⁸⁶ КаГеБе.

Таке то, зеки-братики,
Буває. І — хто зна? —
Чи в КаГеБе й ялиночка
Не "качка підсадна"!⁸⁷

15 січня 1978 р.

Ці куплетики написано на реальному факті. Наприкінці грудня ми з сусідом — 120-кілограмовим головою колгоспу Григорієм Тимофійовичем вирішили, щоб там не було, зустріти Новий Рік, і саме опівночі, хоча "відбій" дають о 10 годині, і влаштувати в себе в камері справжню ялинку. І все було так, як записано в куплетиках, крім зворогу "розколяться скоріш". А зрештою, хто його знає, може, й таке сталося. В кожному разі, ялинка в камері була, виблискувала прикрасами, стояв Дід-Мороз. Мало того, рівно о дванадцятій ми почаркувалися... ні, не чаєм, а майстерно й таємно приготованим, досить хмільним кваском. Все це — майбутнє чудове гумористичне оповідання, якщо, так би мовити, Господь сподобить.

⁸⁵ "нагородний лист" — список осіб, рекомендованих для нагороди почесною відзнакою чи підвищенням у ранзі.

⁸⁶ "сексот КГБ" — відмінно від "стукача" (див. примітку 65), службово пов'язаний з КГБ його секретний співробітник у будь-якому середовищі (в установі, на підприємстві, в навчальному закладі, в армії тощо) — рос. скорочення слів "секретний сотрудник".

⁸⁷ "качка підсадна" — див. примітку 9 ("підсадний"), переосмислення в тюремному жаргоні мисливського поняття, що означало опудало чи пластикову подобу качки, посаженої на воду в відповідному, вигідному мисливцеві місці для приманювання туди справжніх перелітних диких качок, щоб їх там зручно було стріляти.

ЮВІЛЕЙНЕ

22 січня 1978 року, в день чотирьох місяців
[перебування в ув'язненні]

Ні, вже досить ювілейних дат.
Годі місяці лічить дарма.
Даль дрібнить їх безконечний ряд,
Дням, як шпалам, вже й числа нема.

Всім своїм заслугам і ділам
Сам собі я відчит нині дам.
На роки строк буде — так і знай,
Ювілейний буде лік рокам...
А тим часом ще півріччям хай.

ПОЗДОРОВЛЕННЯ

19 лютого 1978 року

Сьогодні морозець іскристий,
Сьогодні день урочистий.
А знаєш, що день подовшав
На дві години дев'ятнадцять хвилин.

Стоять за дверми на бальконі
Пляшки у коробці з картону.
Що привіз — Цінандалі, Твіші?⁸⁸
Чи гостям не мало вин?

Ой, не змелена кава!
Що, хочеш відбутися чаєм?
Подай но млинок. Картопля
В духовці вже на листі?

...Вернись на свою Голгофу,
Ти дуже за нею тужиш,
Прийди, відпочинь хоч трохи
Тут на своєму хресті...

⁸⁸ "Цінандалі, Твіші" — відомі в СРСР марки "сухих" кавказьких вин.

Чи гостям не буде тісно?
Сюди до стіни це крісло.
Винось родинне срібло,
Виделки й ножі клади...

Пробачте мені, наречена,
Що тут я займаю місце
За вашим столом святковим,
Ще й поруч із молодим.

Що — молодий? Так... Повірте,
Не знав я, не так це просто,
Бажаю вам щастя, любі.
П'ять місяців без листів.

Сьогодні іще я з вами.
Й розмови про мене, й тости...
А там... Не треба мене кохати.
Але й проклинать не смій.

"ІЗ СНІВ", РОЗКАЗАНИХ ПІД ЧАС ДОПИТУ СЛІДЧОМУ С. [Слобоженюкові]

Усі ці три сни мені насправді приснилися, але з невеликими відхиленнями. Річ у тім, що з самого початку я завів із слідчим—капітаном С. дивні стосунки, не вітався, грубіянив, а в усних і письмових відповідях (усі відповіді писав власною рукою), старався бути дотепним і викаблучувався, як міг. Слідчий С. дуже любив зображувати з себе запеклого бюрократа і без кінця повторював: "Так у нас, Гелію Івановичу, й належиться... Ні, Гелію Івановичу, так у нас не належиться. З мене за це, знаєте, як стружку знімуть!".

Під впливом цих "належиться — не належиться" приснились мені перші два сни. А от третій сон... пророчий він був, чи що? Усі три сни я насправді прочитав слідчому С., переписав їх і вручив з дарчим написом "на злу пам'ять".

СОН ПЕРШИЙ

Так ось, капітане. Приснилось чудне —
Таке чи й буває коли:
Ніби до вас в кабінет
На допит мене ввели.

Не вітаюся, як завжди.
Ви на місці. Паперу лист.
Приглядаєтесь ви туди,
Мов готуєте карти в віст.⁸⁹

Розіклали дрібні папірці —
Вони — купою всі, не в лад.
В окулярах вивчаєте нахильці,
Розкладаєте їх у ряд.

На шматках тих — уривки слів.
Придивився — моя рука!
Впізнаю, і от — диво з див:
То — чернетка моя така!

Вчора допит був знову тут,
Як завжди — все я сам писав,
Нотував, посилавсь на статут,
А по тому чернетку порвав.

Я спитав: — Чи це "гоббі"⁹⁰ у вас?
— Так належиться, — ви в унісон.
В сірий сейф нирнули в той час
І дістали клею флякон.

— Та для чого ж робота дарма,
Ви б сказали — не став би кришити!
— Не належиться. Прав нема.
Я повинен установить...

І тут я прокинувся.

9 жовтня 1977 р.

⁸⁹ віст — гра в 52 карти; також — певна комбінація карт у грі в "преферанс", "бостон".

⁹⁰ "гоббі" — адоптоване в СРСР англomовне слово в його оригінальному значенні (за стандартом російськомовного правопису чужомовних слів в усіх мовах СРСР пишеться "хоббі").

Коли ведуть на допит, двічі "шмонають" біля дверей камери, перед і після. Взагалі відбувається все так.

Відчиняється "кормушка", влазить морда вертухая: "Хто на ЕС?" — "Я на ЕС" — "Прізвище!" — Я відповідав грубо: "Не мороч яйця. Що, допит?" — "Так, збирайтеся". Виводять тебе, і тут-таки "шмон" — для проформи, поверховий: плескають по кишнях, вивчають футляр для окулярів, сірники. Йдемо. Коридорами й сходами СІЗО, через двір, потім коридорами і сходами головного корпусу КГБ. Веде один, весь час клацаючи пальцями (навчені!), або плескає в долоні — веду зека! — щоб не допустити небажаних зіткнень-пізнавань. Тобто — дорогою я спілкуюся тільки з вертухасм. Заводить він мене до кабінету слідчого, здає мене йому під розписку. Закінчивши допит, слідчий дзвонить, присилають того самого вертухая, і веде він мене назад, — ага, забув, дорогою обов'язково "руки за спину", й біля дверей камери такий самий "шмон".

Якось я спитав слідчого С.: "Скажіть, а вас при вході на роботу й при виході — обшуковують?" Він страшенно здивувався: "З чого ви взяли? Звичайно, ні!" — "Неправда, ще й як "шмонають". — "Що за дурниці..." — "А от і не дурниці. Мене дорогою до вас і від вас — "шмонають"? — "Ну?" — "Так це ж не мене шмонають, а вас". — "???" — "А подумайте: мене ведуть до вас, і крім вас я ні з ким не спілкуюся. За мною пильно стежить вертухай і жодного контакту не дозволяє. Отже, шмонають вас: або я вам щось несу, або ви мені щось вручили. Хіба не так? Вас обшуковують, вас!" Слідчий С. зі скрипом засміявся: "Жартівник ви, Гелію Івановичу"!

СОН ДРУГИЙ

Так ось, капітане, приснилось чудне,
Хоч вірте, хоч ні — це сон.
Заходжу до вас в кабінет,
Як звичайно, ви за столом.

Не вітаюся, як і завжди,
І сідаю за стіл. У цей час
"Контролер" вам розписку — й слідить.
Розписалися ви.

А він враз:

—Обшук! — на весь кабінет гукнув.
Ще один "контролер" вбіга.
Він рукою до нас махнув:
—Роздягайсь! — від обох вимага.

Це мені, як на голову сніг.
Ви ж спокійно і з гідністю так —
Крадькома підморгнули мені,
І скидасте ремінь, піджак.

— Так належиться тут у нас.—
"Контролер" же, гроза в очах:
— Вам окремий, чи що, наказ? —
Вмить лишивсь я в самих трусах.

— Догола! — Закриваю страм.
Ви в той час, не ховавши "краси",
Поскидали і склали все там —
І шкарпетки, й штани, і труси.

Сили в крісло ви — голий "Адам",
Ручку в руки — й готові писать.
— Ну, продовжу я допит вам,
Щоб колегам не заважать.

Вертухаї ж провадять "шмон",
Пильно мацають все вони.
Я дивлюсь, як вві сні бачу сон:
Він дає мені... ваші штани!

Потім вашу сорочку дає.
— Не мої! Не візьму, це чуже!
Та він далі дає не моє:
— Без розмов! Одягайтесь — і вже!

Ну, натяг я ваші штани,
Апелюю до вас — що за жарт?
Посміхнулись до мене ви:
— Так належиться, все гаразд. —

І сорочку взяли мою.
І штани одягли мої...
Я ж, мов йолоп, простіть, стою
І збираю думки свої.

Кабінет перетнувши — привіт! —
Сіли ви за мій зеківський стіл
І сказали:

—Віднині ви слід... —
І тут я прокинувся.

24 жовтня 1977 р.

СОН ТРЕТІЙ

Так ось, капітане, приснилось чудне,
Хоч вірте, хоч ні — це сон.
Заходжу до вас в кабінет,
Як звичайно, ви за столом.

Крізь вікно заглядаю в двір.
Щось таке — мов змінився світ:
Вліво зсунувсь на інший манір
Весь фасад — он до тих воріт,
Що за виступом стіни.

Ніби ваш кабінет опинивсь
Уже з іншої сторони.
Бачу виїзд тунелем униз
На Ірининську.

В цей момент
Той "Уазичок"⁹¹ підкотив,
Що мене восени в лазарет
З голодовки знімати возив.

В підворітті на мить спинивсь,
Дав веселий сигнал "біб-бік",
В'їзд до двору враз розчинивсь,
Показавсь один вулиці бік.

⁹¹ "Уазичок" — пестлива форма назви советського автомобіля "УАЗ" (скорочення "Ульяновський автомобільний завод"), що виробляється в м. Ульяновську (колишній Симбірськ, де в родині Ульянових народився В. І. Ульянов-Ленін).

Здивувався я страшенно тут, —
Що за "фокус-покус" оце?
Підійшли ви до мене впритул,
Посміхнулися просто в лице:

— Не інакше, як вдома вам будь, —
Що ж, воно вже й пора, дорогий! —
Тут за мною враз стало чуть
Голос ніжний, приємний такий:

— Гелій Ваніч, як радикуліт? ⁹²
Геморойчик що — не свердлить?
А серденько як, не щемить? —
Зирк — полковник Туркін стоїть.

Симпатичний з лица такий —
Аркадія Райкіна тип: ⁹³
В очах смуток і розум меткий,
В голосі ж наче смішок тремтить.

Неймовірним здалось мені,
Що в ГеБе старшим слідчим він став...
(Порівняння такі навіть в сні
Я на вуса собі намотав).

Я віддав йому чемно чолом —
Зворушений, мовляв, до дна,
Сів за столик я, й ви — за столом,
Він — за вами став проти вікна.

Добрий, славний кивок голови,
Круглим жестом рука піднялась...
— Гель Іваніч, що скажете ви,
Як додому відпустимо вас?

⁹² "радикуліт... геморойчик..." — хвороби, про які питає автора начальник слідчого відділу КГБ (раніше знайомий Снегірьову з військової служби) полковник Туркін, розвинулися у нього в ув'язненні. **Радикуліт** — запалення корінців спинномозкових нервів, **геморой** — запалення вен прямої кишки.

⁹³ **Аркадій Райкін** — популярний в СРСР російський актор-комік із Москви.

Підтяглась вся істота моя,
Зовні ж спокій вдаю, й не стих...
— До умовного способу я
Не привик у відмінках таких.

Ви кажіть без "якщо" чи "коли",
Тож і я вам скажу, — що крутить?
— Так от: рішення ми досягли —
Вас негайно ж ось тут звільнить. —

Враз розбіглись думки живі,
Як в більярді кулі до луз⁹⁴
Спалах радості — й вир в голові:
Мав шестірку — й ось цілий туз!

— Ну-ну, по-щирості, я й не гадав...
А проте одного не втаю:
Я розвідку для творчих справ
Тут у вас не закінчив свою.

— То пусте, — посміхнувся Туркін, —
Підмішаєте вигадки плід...
— Так, признаюся, тяжкий наш турнір
Завершив ваш блискучий хід.

Ви чогось розумнішого більш
Не змогли б учинить за віки!... —
Це кажу, а в думках: ох, скоріш
Мені б звідси махнуть навпрошки!

— Ось перепустка. Пашпорт ваш.
Вільні ви. — Перепустка? К-куди?—
В голові моїй розгардіяш —
Так від радості, як від біди....

І вже я вартовому даю
Пашпорт свій. Він віддав мені честь.
І на вулиці я стою,
Рюкзачок піддаю плечем.

⁹⁴ лузи (більярдні) — шість отворів із сітчастими мішечками по краях більярдного столу, до яких розбігаються вдарені кием більярдні кулі.

Заховав "пашпортину" * Стривай!
Пашпорт, пашпорт, для чого мені?
Я від пашпорта навідчай
Зрікся зовсім в недавні дні.

Пашпортину їм кину — ось!
Як же так, чи злякався, завмер?...
Добре, потім розберемось,
Ти зате вже на волі тепер!

Я праворуч, ліворуч, рад...
Володимирська. Боже, дай ніг!
І зненацька вертаю назад,
У провулок глухий забіг.

Я не хочу зустріти когось!
Та ж чому? Не бажаю і все!...
А назустріч — ну, звідки взялось? —
Двох знайомих чортяка несе.

— Т-ти?! Здоровий!... Так ти ж отам!
— Що ж, бував. А тепер я тут...
— Відпустили? — Аякже, я й сам
Не отямлюсь. Ну, будьмо, салют!

Бігти б, — ноги чомусь не несуть.
Не оглянись, та бачу — стоять.
І хоча вже нічого не чуть,
Я почув — почали розмовлять:

— Розколовся, як видно, принишк!...
— Мабуть так, — розколовся в праж...
— Е-е, тепер він вже їхній шпик...
— Ш-ш, — обачніш при ньому в словах!...

У якесь підворіття забіг,
Перестояти до темноти.
Лиш осмеркне, майну за ріг,
Буду нишком додому йти.

* Слово "пашпортина" тут ужито порядком іронічного натяку на загальновідомий в СРСР, хрестоматійний вірш В. Маяковського "Советский паспорт", де слово "пашпортина" (рос. "паспортина") вжито в урочисто-звеличувальному значенні, як вислів патріотичної гордості сов. громадянина за свій сов. пашпорт.

Там дружина моя... Вона
Пожаліє... Повірить... Авжеж!
Так, повірить. Але — одна,
Та вже друзів тепер не збереш.

Потім "галас" отам "за бугром" —
Чом пошана така "від них"?...
Потім... Потім... Уже цілком
Сил нема, забиває дих.

Ось воно: полковник Туркін
Переможно зіграв турнір!...
І тоді я назад побіг,
І ніяк не зумів, не зміг
У ворота пролізти в двір.

Бартовому, як загнаний звір,
Пашпортину я тичу свою,
І прошу, і благаю, й молю:
— Я до себе! Сховати себе!
У СІЗО! У СІЗО КаГеБе!
Моя камера там впорожні!
І полиця не зайнята, ні!
Я на волю не хочу йти!
Пропусти... відпусти... пусти!!! —

І тут я прокинувся з криком "Пусти-и-и!" — і, як то кажуть, у холоднім поті.

15 лютого 1978 р.

БЕРЕЗЕНЬ 78 — БУДЬ ВІН ПРОКЛЯТИЙ...

Погано мені зробилося вже в січні. Десь у середині лютого пролунало слово — "стенокардія"⁹⁵. Зійшовся консилиум, троє лікарів, слухали, вимірювали, всоте знімали ЕКГ⁹⁶, від наступного дня молодий приємний кардіолог почав приїздити щодня — ось від нього я й почув: "Стенокардійка, що ж..."

⁹⁵ стенокардія — серцева хвороба, що інакше називається "грудна жаба".

⁹⁶ ЕКГ — скорочення слова "електрокардіограма".

Продовжували напихати панангіном і коронтином, на ніч кололи потрійне — папаверин, аналгін, димедрол (без них я вже не спав, біль у грудях і стегні мучив). У стегні підтвердили радикуліт, чимось мастили, натирали.

Ставало дедалі гірше. Допити до лютого бували рідко, все вже було обпитано і на все мною нахабно й спритно відповіджено, та слідчий Слобоженюк усе ж зобов'язаний був двічі на тиждень мене викликати, і десь 20 лютого я відмовився ходити до слідчого корпусу. Він знову, як під час закінчення голодовки в листопаді, почав приходити для допитів у СІЗО.

1 березня я склав віршик, у якому нахвалявся — витримаю, мовляв, будь-який біль; він і став першим у триптиху "Білий стяг".

2 березня я досипляв безсонну ніч (укол давав уже мало ефекту), повернувшись до всього світу задом, коли це стукнуло, грюкнуло, брязнуло, і ввійшов начальник СІЗО підполковник Саложніков. Я давно пояснив, що не встаю в його присутності, і тільки повернувся та глянув. Він підійшов до ліжка, по-братньому поклав мені руку на плече й сказав:

— Гелію Івановичу, цього разу вам усе таки доведеться встати. Збирайтесь до лікарні.

— До якої? До тієї самої, де ви мене намагалися годувати?

— Так, іншої в нас немає.

— Ви вважаєте, що там у тюремних умовах мене можуть вилікувати?

— Ми зобов'язані вас госпіталізувати, помістити в стаціонар.

— Ясно. Питання вирішене — моєї згоди не питають. Одразу й їхати?

— Так. Вставайте, збирайтеся, беріть усе необхідне, і будемо їхати.

Я підвівся, кривлячись від болю в грудях і стегні.

— Гаразд. Перекажіть Слобоженюкові, що я хочу з ним до від'їзду побачитися.

— Зараз дам розпорядження.

Збирання коротке, хоч напередодні, 28 лютого, дружина принесла передачу, а в передачі дозволили мед, а мед вилили із скляної банки до миски, і розв'язати проблему транспортування меду — забрало багато зусиль, і розумових і фізичних.

Тимчасом знову ввійшов Сапожников і повідомив, що слідчий мене чекає. Мене повели, і відбувся такий діалог:

— Я: — Ви вважаєте, що складні серцеві загострення можна успішно лікувати в умовах того місця, куди ви мене посилаєте?

— Інших умов, Гелію Івановичу, в нас немає.

— Ви думаєте, що хворобу, для вилікування якої необхідний добрий настрій і турбота рідних рук, можна лікувати в камері з ґратами, з вартовим біля дверей, силами професорів у тюремних чоботях?

— Вас поміщують до стаціонару, де успішно лікують найрізноманітніших хворих.

— Ну, що ж, — нахабно говорю я, — маєте шанс дістати свіженький труп 50-річного чоловіка. І ви не боїтеся?

— А чого нам боятися? Скрізь можна захворіти, Гелію Івановичу, і всяке може статися...

— Мабуть, що так.

Я зажадав паперу і склав заяву прокуратурі й начальству КГБ одразу. Зміст її був такий: спершу ота красива фраза, яку я прорік Слобоженюкові з приводу лікування серцевої хвороби без рідного тепла рук, за ґратами. Далі йшло:

— Кажуть, десь у країнах прогнилого Заходу (навіть чи не в фашистській хунті Піночета!) існує правило — в подібних випадках відпускати з-під слідства під заклад. Як стоїть ця справа в нашій — найдемократичнішій і найлюдянішій країні? Здається, в нас передбачена "зміна запобіжного заходу" — тобто мене могли б для лікування, продовжуючи слідство, звільнити з-під варті?

Після цього я поставив три вимоги:

1. негайно повідомити дружині про мою хворобу і перевести до тюремної лікарні.

2. негайно надати побачення з дружиною.

3. Якнайшвидше, у зв'язку з крайньо тяжким серцевим загостренням плюс радикаліт — поєднання, що позбавляє мене сну і виліковне тільки в умовах волі, — винести рішення про "зміну запобіжного заходу" та дати мені можливість лікуватися у вільних умовах.

Відповідні не довелося чекати. Наступного дня слідчий Слобоженюк привіз красивий папір зі штампами, печатками і підписами.

Підписали хтось із прокуратури і начальник слідчого відділу КГБ України полковник Туркін В. — той самий, що

приснився мені в "Третьому сні, розказаному слідчому Слобоженюкові", і що на артиста Райкіна схожий.

У папері значилось:

1. Побачення з дружиною дозволити не можна, оскільки дружина брала участь у виготовленні й розповсюдженні антирадянських документів Снегірьова, і побачення може завдати шкоди слідству.

2. Зміна запобіжного заходу — тобто звільнення Снегірьова з-під варту для лікування — недоцільне, оскільки може завдати шкоди проведенню слідства.

На вимогу повідомити дружину про хворобу і лікарню зовсім не надійшло відповіді.

Ось так. Коротко, стисло. І все — "в інтересах слідства". А ти йди здохни. Проте я забіг наперед. Склавши 3 березня своє грізне "вимагаю!", я вручив його Слобоженюкові і почув:

— Ці ваші вимоги, Гелію Івановичу, звучать безглуздо, і тільки викличуть роздратування в начальства. Вам зараз знаєте про що слід подумати? Пригадуєте нашу розмову на початку січня — ви ще віршики різні склали щодо літери "Х"?

— Ви все таки знову про покаянный варіант?

З гідністю й спокоєм, долаючи біль, я підвівся з-за столу.

— Цього не буде. Забудьте.

— А даремно, — неголосно процідив Слобоженюк, вкладаючи до папки мій папір. — Була б зовсім інакша розмова.

Через півгодини я всівся поміж двох вертухаїв і знайомими, любими, бажаними, клятими вулицями вдруге вирушив до Лук'янівської тюрми.

КЛЯТИЙ МІСЯЦЬ БЕРЕЗЕНЬ...

Мені треба записати всі шість місяців моїх під слідством, віршів від вересня запам'яталося мало, та я не знаю, скільки мені відпущено часу, і поспішаю хоч якось, поспіхом, лежачи зігнутий у три погібелі і майже не бачачи рядка, записати головне — березень. Бвесь жах, всю огиду, і як я зламався.

Пишу в лікарні. Паралізований — від березня. Минув місяць після операції, і в мене відчуття, що насувається

друга. Лікарі мої мені майже прямо говорять: усілякі "зрізи", "посіви", "скло", "плівки" — погані; потішають мене — он, мовляв, скільки випадків, он одна жінка після операції внука виховує. Гаразд, хай виховує, і я хочу.

Одне слово, встигнути б записати березень. Пишеться швидко, але страшенно тяжко фізично писати, лежу на лівому боці, серце затиснене, все болить, рядка не бачу, перчитати не могу.

2 березня я прибув до своєї давньої рідної палати — ізолятор Лук'янівської тюрми. Усе те саме — знайоме, майже рідне: кашка манна (4 ложки) і сир (кулька з 5 грамів) на снідання, наваристого борщу від пуза і каша з куснем вареного м'яса в обід, картопля з тюлькою на вечерю.

Велике вікно — грати, особливий щит із непрозорого скла, сітка з дроту — все так влаштовано, що бачиш тільки верхівки дерев десь неподалік; проте в рамах — скляні шибки, навіть в одній рамі вибитий кусень і папером заклеєний: там "вдома", в СІЗО, у вікнах слюда, цілковита відсутність різальних предметів.

Ліжко, стіл, два стільці (один — дерев'яний, другий оббитий — для заду вертухайського: три пари їх змінюються біля мене кожної доби, і вдень або ввечері один з двох, як правило, сидів у камері з книжкою), вішак, умивальник, він же пісуар для мене, доки текла сеча.

Тільки лікарки Інни своєї я не застав — чи то її більше до мене не прикріпили, чи то, чого на світі не буває — подіяло на неї моє "Тікайте геть!" і т. д. — втекла вона з тюрми?...

Лікарем мені призначили такого собі Віктора Васильовича. Мова про нього попереду.

Почалися кардіограми, аналізи сечі і крові, панангїни, анальгїни і димедроли. А на тумбочці лежали Валентин Распутін⁹⁷ ("Последній срок" і оповідання — не читав я їх раніше, так і сприймав крізь біль), і Генріх Манн⁹⁸ — до нього не дійшло.

⁹⁷ Валентин Распутін — сучасний російський письменник; здобув велику популярність у читачів тим, що не цурається офіційно замовчуваних проблем і тем, актуальних у підсоветській дійсності. Згаданий Снегїрьовим роман "Последній срок" тематично пов'язаний з тюремнотаборогим аспектом підсоветського життя.

⁹⁸ Генріх Манн (1871—1950) видатний німецький письменник, автор реалістичних романів гуманістичного напрямку; як антифашист, у період Другої світової війни виявив симпатії до СРСР, тому дуже широко спопуляризований в СРСР.

Травень — пишу про березень. Ні, треба ще коротше. Викласти основу, політику, суть злочину. Подарує Господь часу — і деталі прокреслю.

Числа 5 березня почала відніматися права нога — від кінцівок стопи вгору. Біль у стегні й у всіх кістках. І в грудях. Від того самого дня втратив змогу без клізми випорожнюватися, та й клізмування давало мало: вийшла вода, а надиматися нестерпно боляче (стенокардія). 12-го права нога віднялася зовсім — лежала мертва і вже не боліла, те саме почалося в лівій. Не випорожнювався вже днів п'ять. Поставили 17 березня клізму, перетягли мене — санітар Шурик (цікава фігура) з одним жалісливим вертухаєм — на розхитаний стільчик над відром; вода вийшла, далі не міг. І тоді, вигинаючись і баянсуючи, сам собі заліз пальцем до задку і півгодини видавав звідти шматки скам'янілого лайна. Шурик дивився з жахом, вертухай утік геть від смороду й бруду. Потім Шурик поливав на руки, на стегна. Як я там відмився — смерділо все лайном, а руки, по-моєму, й досі смердять. Коли мене перетягли зі стільчика на ліжко (той самий жалісливий вертухай і Шурик), Шурик раптом крикнув:

— Гей, з тебе тече!

Пішла раптом сеча, яка вже добу там сиділа. Вертухай відскочив, лаючись. Упав я вже на ліжко. Облив його цілком, якось підгорнули, в мокрому спав. Звідти й почався пролежень на крижах, який досі цвіте.

Я зажадав лікарів для консультації. Прийшов хірург (місцевий майор у чоботях і кашкеті з малиною околичкою) — не його галузь. Три дні чекали невропатолога — прийшлого, свого не тримають. Прийшов — тямущий, уважний, довго оглядав, стукав молотком, колов, дряпав, креслив. Я довідався, що тіло моє втратило чутливість від пальців ніг до ребер, що з сечею й калом так і має бути.

— Решту я викладу вашому лікувальному лікарєві. А для цілковитої певности в діагнозі необхідна спинномозкова пункція.

Я тут таки від пункції в тюремних умовах відмовився.

Назви й суті моєї хвороби я, отже, від консультанта не довідався, але з його напівслів до мого фашиста-лікаря, з хрестиків і нуликів, які він малював у мене на спині поміж лопатками, збагнув: гандж у хребті, десь біля шиї.

І зразу здогад: біля шиї? Чи не там, де мене особливо

”дбайливо стримували і затискали мої ”годувальники“ (див. віршенята ”Перша лікарняна“)?

І ще: як тільки торкнувся вперше невропатолог мій до чогось там у мене на спині, мовби кольнуло мене злегенька, десь у глибині. Чи думка якась, відчуття, що на дні пам'яті засіло, а що — не знаю, не можу пригадати.

З жахливих моментів — ще один.

Було це десь у ті самі дні, ліва нога теж не трималася вже, тільки весь низ мого тіла пересмикували корчі. Ребра стискав обруч, мовби зсередини розпирало. Я майже не спав, майже не їв, не було відходу сечі й випорожнювання весь день.

Щодня з'являвся мій лікар — Віктор Васильович — молодий, стриманий, дбайливий. Він говорив, що я перебільшую, що треба не піддаватись самонавіюванню і т. п., і вже за всяких умов щодня по три години сидіти: під спину на ліжко перекинутий стілець, і, на нього відкинувшись, сидіти, їсти, читати, писати, брати участь у допитах.

Вранці, після маячної ночі — спав я, ніжно притискаючи персонально для мене придбаний сечоприймач, але він залишався порожній, перевертали мене з боку на бік Шурик з вертухасм — прокинувся весь роздутий від сечі і лайна. Кликав фельдшера, сестру — нічим вони допомогти не могли:

— Ось зараз прийде лікар.

Годині об 11 прийшов лікар. Помацав живіт, звелів знову-таки сидіти, тоді піде й сеча і кал, але раз така справа — він може дати проносне, а щоб напевно — то якнайсильніше: англійську сіль, подвійну дозу. Випив я сіль, була вона в холодній воді, не розчинилася, і я її згриз — потягло мене пити. Літрів зо два води випив я того дня.

До вечора мене роздувало ще дужче: сіль діяти не збиралася. О 7-й вечора прийшов Віктор Васильович, сказав:

— Так, не подіяла.

Дав випити чарку рицини, звелів поставити олійну клізму.

— Це вас одразу розвільнить, — і зник.

Та мене не звільнило. Клізма одразу вискочила до судна, і хоч скільки я дувся — ні біса.

Ніч була... Ну, одне слово, роздутий до краю: сеча ось-ось потече горлом разом з рициновою олією. Вранці мене посадили, і я години півтори блював рициною й жовчу.

З'їв ложку меду й почав блювати медом і жовчю. Сеча і лайно, не перебільшую, циркулювали в голові.

Фельдшер і сестра допомогти знову нічим не могли. Віктора Васильовича в цей день не було — наукова конференція. Нарешті, догадалися викликати хірурга, Бориса Борисовича. Кликали його години дві. По-моєму, я вже коротко схлипував, коли він з'явився.

Коротше. Хірург вицідив з мене півтора сечоприймачі чудової сечі, а потім звелів робити сифонну клізму: я лежав на боці, задницею з самого краю ліжка на цераті — в мене вливали воду, якийсь час вона в мені затримувалась, а потім з лайном біла фонтаном. Пропустили з півтора відра води — і Борис Борисович не йшов, керував сам.

Потім на другий бік ліжка, відсунувши від стіни — промили кишківник: проковтнув я той самий гнучкий зонд, яким мене три місяці тому тут-таки насильно годували. Лили в нього воду крізь лійку, а вона лилася через рот і ніс зі слизом, гіркотою, солодкістю й опшматтям.

Потім мене лишили самого в тій самій позиції, і в мене ще довго хлющало з заду. Потім знову прийшли люди, сяк-так щось мокро прибрали, попідтикали, перевернули мене.

Не знаю, чи стало мені легше. Мені було байдуже. Я ввесь почував себе в лайні і сечі, всередині і зовні...

Дивне у цьому ось що. Пишу я це, лежачи в сучасному цивілізованому відділі однієї з найкращих київських лікарень, тут досвідчені, уважні лікарі, що приділяють мені багато уваги. Я паралізований, сеча тече до сечоприймача, ставлять клізми. За рекомендаціями мого знайомого лікаря, в пошуках лікування від раку (!) тримаю діту: вже 10 днів — соки, квасне молоко, яблука. Тим не менше з мене під час чищення з клізмою, як я в тюрмі пальцями з себе сам, видовбують купу закам'янілого лайна, опускаються донизу давні поклади. Через день, а то й щодня спалахи температури; лікарі дивуються — чому? Вчора прошу:

— А зробіть но мені сифонну клізму.

— Для чого? Ви ж нічого не їсте через вашу дурацьку діту, там же нічого немає.

— Байдуже, робіть.

Роблять. І виймають з мене зо два кілограми лайна, а скільки смороду, газів. Уже скінчили лити, а воно, тепер рідке, все повзе.

Зрозуміла картина: поклади місячного стажу, типове отруєння організму власними екскрементами.

Тут добрі, уважні, тямущі лікарі. Тут царство безкоштовної і безвідповідальної радянської охорони здоров'я.

...Отепер саме час запитати:

— Чому ж ти не наклав на себе руки?

Запитання безглузде. Накласти руки було неможливо. Нерухоми́й, ні повіситися, ні задавитися. Ані ножа, ні кусника скла (окуляри відбирають, дають тільки на допит). І вертухаї тут як тут: вдень — обидва, вночі — навпереміну, щохвилини крутять "вічко". Їх для цього до мене й приставили, а не для медичної допомоги. Неможливо.

Коли мене розпирало, коли задихався від сечі й лайна, молив я Господа, щоб припинив він муку мою. Та Господь не зглянувся. Страждання мої тривають і сьогодні, а зламався я ще тоді.

Допити про різні дрібнички продовжувалися, — в середньому через день. Слідчому Слобоженюкові треба було спостерігати наростання моєї агонії. Він розпитував про здоров'я, про лікування, "співчував", "уживав" якихось "заходів", потім почав (за свій рахунок! —?) привозити мені кефір (кисляк) — і я щось говорив, про щось просив.

І, нарешті, він дочекався.

— Слушайте, Слобоженюк, що ж, ні пункції, ні лікування моєї хвороби тут провадити неможливо?

— Н-ну, чому ж, усе лікують.

— Облиште. Це лікують в інституті неврохірургії.

— Звичайно, там певніше.

— То що ж? Матимемо свіженький труп 50-річного мужчини?

— Ну, чому ж?

— Адже це не в ваших інтересах, Слобоженюк, погодніся.

І знову знайома фраза:

— Що ж, Гелію Івановичу, скрізь помирають.

— Логічно, а все ж, вам, мабуть, дуже не хотілося б, щоб політичний в'язень здох під слідством.

— Так, не хотілося б.

— То як же лікувати його, як же не дати йому здохнути?

— Переводити вас до звичайної лікарні і тримати там під вартою ми не можемо. Отже, будуть якось лікувати тут.

— Про це вже говорилося: трупик.

— Є, Гелію Івановичу, єдиний варіант. Можливо, ще не пізно, хоча справу вже закінчено і тепер це важче, не знаю, чи піде на це начальство.

— Знов таки — щиросердне каяття?

— Так.

— Так би мовити, під медичними тортурами? Викручування рук, та ще й хворих.

— Ну-ну-ну, що ви собі дозволяєте?

— Називаю речі своїми іменами, слідчий Слобоженюк.

— Не хочу навіть чути такого.

Помовчали. І Слобоженюк заговорив про те, що, можливо, ще й не пізно, начальство піде, а щиросерде каяття тепер, в перебігу слідства, до суду, це зовсім не те, що після суду, та й коли він ще буде — адже не можна на суд у такому стані, — і я буду чистий, і з дружини спадуть усякі звинувачення, і дітям ніхто ніколи не нагадає...

— Подумайте, Гелію Івановичу, добре подумайте. Ще є час, але його вже мало.

І я змовчав. І цим усе сказав.

І 13 березня я створив другий віршик Триптиха. Створив виправдання своєї зради. Все красиво: "не морально—фізично впав — у знемозі..."

Створилася й проза. Як III до триптиха. Виглядала вона щиро, і моя за стилем, і написана. Щастя, що тупоголові жандарми замінили її на свою. Звучала вона так:

Урядові СРСР

Дякую урядові СРСР за виявлене до мене розумне милосердя.

Півроку я провів під слідством КГБ. Мене арештували за створення і розповсюдження моїх так званих "документів", які паплюжать Радянську державу. За цих півроку я багато передумав, переоцінив та усвідомив по-новому. І дійшов висновку, що всі мої погляди і настрої в корені неправильні.

Я не зумів правильно оцінити основних вузлових моментів в історії Радянської держави і дійшов помилкових висновків. З помилок і недоліків, неминучих під час будівництва будь-якого суспільства, я зробив висновок про неспроможність радянської соціалістичної системи.

Далі я писав, що шкодую, що мої "документи" потрапили з моєї вини за кордон і стали зброєю антирадянської пропаганди, каюся в тому, що зрікся радянського громадянства, і просив повернути мій паспорт, оскільки "за цих півроку остаточно усвідомив, що не мислю життя поза батьківщиною", обіцяв поводитися гідно, як належить, і на закінчення просив пресу опублікувати мою заяву.

Ідіотська професійна звичка: не зміг написати гірше, не в своїй манері. На щастя, говорю ще раз, підправили гебісти.

Чому я обрав форму подяки урядові? Шукав, йолоп, гарантій: зможуть надрукувати тільки після того, як звільнять, — ніби їм тяжко замінити "Подяку урядові" на "Прощу уряд"...

Отже, все. Триптих "Білий стяг" готовий. Лишилося оголосити слідчому.

Другого дня вранці відбулася така розмова з моїм лікарем Віктором Васильовичем.

— Скажіть, лікарю, як же ви збираєтеся лікувати мене тут далі?

— Не знаю. Ви ж відмовилися від спинномозкової пункції, діагноза невідома.

— Нехай я погоджуся, діагноза стане відома — крововилив у спинний мозок або пухлина — але ж лікувати тут у ваших умовах цього не можна.

Майже урочисто він проголосив:

— Можу запевнити вас в одному: до жодної іншої лікарні вас звідси не спрямують.

— Ну, ваші запевнення небагато варті, мою долю вирішують чини трохи вищі.

Він посуворішав, глянув злісно.

— Тим не менше я знаю, що говорю.

— Ясно. Отже, мені звідси не вийти. Так?

Він змовчав.

— А чи ви знаєте, Вікторе Васильовичу, як це називається? За нормами людської моралі?

— Ні, не знаю.

— Фашизм.

Його пересмикнуло, хотів обуритись, але змовчав. А я продовжував:

— Можна уточнити: катувальне слідство.

Чітким військовим кроком він вийшов з палати. За ним рушили вертухаї.

31 березня мій лікар відпроваджував мене — стояв на сходах, коли мене пронесли мимо на ношах. І я сказав:

— Гей, лікарю, напийтеся ввечорі чайку з цукром із моєї сечі!

...Ні, я цього не сказав. Подумав: гумор на сходах. Я лише спробував слабо махнути рукою — гаразд, мовляв, фініта...

З'явився Слобоженюк, і я повідомив його, що я рішився. Як не приховував він радість, вона з нього так і перла. Я прочитав йому "Дякую урядові". Він тішився, приховував це, говорив, що як основа політичного (тобто для преси) документу це непогано, але головне — великий документ з мотивами, розкаянням і деталями для слідства, на підставі якого буде написано постанову про звільнення.

— Ну, цей документ ви мені складете самі, — сказав я. Він погодився.

Щось він бовкнув, що я неприпустимо поведився з лікарем, на що я відрубав:

— Не здохне. Проковтнете, раз я вже каюся.

— Ну, знаєте, все таки обережніше, не так різко.

Тут я почав вимагати гарантій. Я покаюся, все напишу й підпишу, ви потім усе це використасте, а свободу — дулю я побачу?

— Які можуть бути гарантії? — збентежився він.

— Побачення з дружиною. Хай вона приїде сюди, і ви в моїй присутності повідомите її, що ось я трошки хворий, покаюся, і такого ось числа буду звільнений. Для мене це — цілком достатня гарантія.

Він засумнівався, сказав, що подумає (тобто порадиться з начальством), а другого дня він сказав:

— Відпадає. Побачення з дружиною відпадає.

Йолопи! Як же вони боялися, що дружина поглядом, півсловом дасть мені зрозуміти, який навкруги мене здійнявся галас, і тим самим стримає мене від покаяння.

Два дні я наполягав на своєму, а він твердив — ні, неможливо.

Тим часом ставало дедалі гірше, і я далі валявся в лайні. А коли ввечорі приходив фельдшер у кашкеті, чоботях і брудному халаті та випускав мені сечу (чи мив він перед тим руки?), то в коридорі я чув веселі, до фельдшера звернені запитання:

— Ну, скінчив колоти сифілітиків?

— Гарзд, які ж гарантії? — спитав я Слобоженюка.

— Яких ви хочете гарантій? Наше слово — ось гарантія. А крім того, подумайте самі: навіщо нам вас обманювати?

— Ну, слово ваше — плюнути й розтерти... А щодо навіщо — тут є резон...

І я виголосив формулу:

— Моя хвороба — ваш союзник, ви це знали від самого початку. Але водночас тепер вона вас підганяє до того, щоб усе таки обійтися без трупа.

Йолопи! Якби я не валявся в лайні, якби не вбивав мене біль, якби збереглося хоч трохи сили — через самий тільки їхній страх перед побаченням з Галкою я не пішов би на каюття! Причиною їхнього страху могло бути тільки одне: надто великий галас "за бугром", і вони з дурноти своєї визнавали — так, галас великий.

— Гаразд. Хай без гарантій. Хай завтра приїздить полковник Туркін — мені вистачить розмови з ним.

Як же Слобоженюк підскачів, як ледве приховав своє щастя, що його пронизало! Колись на початку слідства я йому сказав, що він, капітан Слобоженюк, майорської зірки на мені не заробить, ще й заспівав знущальний куплетик: "Я образив його, сказав: Капітане, ніколи не будеш майором". І ось усе повернулось інакше.

— Так, так, звичайно, завтра зранку, обов'язково, — заметушився він. Годину на одинадцятую — процедури на той час усі закінчать?

— Які процедури — один укол вітаміну.

— Так, так, Гелію Івановичу, треба до справжньої лікарні. Ви маєте рацію, тут, звичайно, не лікування. І пункція тут ні до чого, ви маєте рацію. Треба вам якнайшвидше до неврологічного відділу, в добру лікарню. Ну, тепер усе, Гелію Івановичу, в ваших руках!

Розмова ця відбувалася в четвер, 23 березня. І до самого 31 березня Слобоженюк щодня повторював:

— Ох, як би мені хотілося, щоб ви покинули цю установу здоровим, вийшли звідси власними ногами!

На що я одноманітно відповідав:

— Це можливо тільки у варіанті — "ногами навкидь".

А обруч стискав груди дедалі тугіше, а біль у грудях дедалі посилювався, міхур розпирало (сечу спускали раз на добу, ввечорі, пив якомога менше). З'явилась температура — під вечір 38° — 38,5°. На крижах випадково виявили пролежень, кинулись мастити, заклеювати — як же, свідчення поганого догляду.

24 березня о пів на одинадцятую вбіг Слобоженюк.

— Зараз, зараз прийде Володимир Петрович.

Він ходив по палаті і при цьому просив мене про те, щоб я все-таки привітався, і називав Володимиром Петровичем,

і не дозволяв собі зайвих різкостей, і навіть натякнув би начальникові, що каяття моє не від біди, а насправді щире.

— Гелію Івановичу, адже це все тепер уже ролі не грає, а на питання про ваше звільнення вплине, не сумнівайтеся, і навіть — що дуже важливо! — прискорить термін. Ох, як би мені хотілося, щоб ви вийшли звідси своїми ногами.

І з'явився Туркін. Ну, типовий дідусь Райкін: суцільна чарівність, тихий голос, м'якість в усьому.

— Ось, полковнику, — почав я, — мій друг капітан Слобоженюк, як і перед першою нашою зустріччю, просив мене, щоб я був з вами ввічливий — привітався б, назвав на ім'я, по-батькові тощо. Цього разу я виконаю його прохання: вітаю вас, Володимире Петровичу, який несе мені рятунок. Ну, а щодо щирости чи нещирости каяття — я вважаю, для вас це не дуже важливо: я покаюся, роззброївся, визнав себе банкрутом, до жодної політичної гри більше не полізу — а з вас цього досить.

Він повсміхався, щось сказав, погодився. Потім ми однодушно вирішили, що діяти необхідно з максимальною швидкістю, в цьому зацікавлені й вони, і я, бо мені з дня на день дедалі гіршає. Повідомив мене Туркін, що пухлини в мене немає, в цьому його запевнили лікарі за наслідками тюремного рентгену. Вирішили, що капітан не пошкодує свого ні особистого, ні службового часу, щоб скласти ту мою велику заяву слідству й прокуратурі, а потім таке саме широке "Рішення прокуратури й слідства": ці папери мали обігти багато інстанцій.

— Так, полковнику, але де ж усе такі гарантії, що мене звільнять? У побаченні з дружиною ви відмовили — чому вірити?

І він добро й лагідно, вагомо сказав:

— Повірте мені. Повірте моєму слову. Вас буде звільнено. Треба тільки написати все, як належить. Та ви напишете, це я вже бачу. Писати ви вмієте, і все вам зрозуміло.

Ох ти ж, сволото паскудна, — розкусив мене, добренький дідусь, усе йому в мені зрозуміло!

Я сказав:

— Настійно прошу вас упоратися до наступного "вікенду". Сьогодні п'ятниця. До наступної п'ятниці обіцяю дотягти, суботи й неділі не обіцяю, можу не пережити.

— Ми зробимо все можливе. Думаю, що встигнемо. Але, Гелію Івановичу, в разі чого — ви ж сильна людина, ну, якось там до понеділка.

— Не витримаю! — криком простогнав я.

— Постарасмося, Гелію Івановичу, постарасмося. Думаю, встигнемо.

Потім я спитав, куди вони мене відвезуть, і сказав, що є в мене впливові родичі, які могли б ужити заходів.

— Ну, Гелію Івановичу, — навіть образився "Райкін", — я думаю, в нас (у н а с!) все ж трохи більше можливостей, ніж у ваших родичів. Вас улаштують, як належить, не турбуйтеся.

Тут він не збрехав: у палаті Жовтневої лікарні, куди мене привезли, заздалегідь було налагоджено підслухувальну апаратуру, а наступного дня зранку сусіднє ліжко зайняв "глухуватий" єврей; те саме повторилося потім і в інституті неврохірургії, тільки вже був не єврей і не тільки "глухуватий", і знову ж таки в Жовтневій, коли я повернувся після операції: не єврей, але вже зовсім "глухий". Дивний шаблон — ця "глухота" в сексотів!

Це було 24 березня, в п'ятницю. Від цього дня я перестав молитися. Мої довгі, добрі (з баченням ближніх моїх, за яких я просив Бога, з баченням суворих Божих очей) сни — пропали, розчинилися, припинилися. Я або забував про молитву, або згадував, та швидко губив нитку, або жмакав і не доводив до кінця. Господь не приймав моїх молитов.

І прану мою йогівську я від цього дня перестав ганяти по тілу — по всіх органах, по всіх закапелках. Зате почав удвічі курити. Якщо до того курив по півсигаретки, то тепер став по цілій, пачку на день. Іноді, накурившись до перебоїв у серці, до екстрасистолів і тахікардії,⁹⁹ хапав тут таки нову, затягався раз, два, три — ну ж, ну, зупиняйся, серце, досить, будемо кінчати? — ні, воно не кінчило.

Молитися не можу й по цей день. І прана не ганяється. А курити кинув зовсім. Хочу покищо жити. Коли щастить у молитві викликати моїх дорогих покійників — маму, батька, діда, Льонечку¹⁰⁰, Наталю Аркадіївну¹⁰¹, дядька

⁹⁹ тахікардія — значне прискорення биття серця, спричинене певними фізіологічними та патологічними явищами в організмі.

¹⁰⁰ Льонечка — Леонід Кисельов (див. примітку 58), помер 1968 р.

¹⁰¹ Наталя Аркадіївна — Довженко, лікар, померла 1977 року; останні роки Снегірьов дуже дружив з нею.

Гришу, Бориса Федоровича ¹⁰², — всі вони усміхаються мені добро, привітно, запрошувально, ніби говорять: "Ми чекаємо на тебе, йди до нас!". І тоді я прошу їх випросити в Господа й ангелів ще трохи часу — щоб устигнути скінчити земні мої справи, оці справи, оцю писанину. А що з того? Час мені "відпускають" значно ближче, зовсім інші.

— Хай сповню я веління Твої, Господи!

А в чому вони, веління Твої?...

Можна на цьому й закінчувати. Того самого дня протягом п'яти годин "ми" зі Слобоженюком склали велике мове "каяття" — прокуратурі й слідству. Два дні він не з'явився — певно, складав ту поширену "Постанову". Потім з'явився, привіз кефір, упевнився, що мені зовсім погано, і що таки так — треба поспішати з усіх сил (я курив, нічого не міг їсти — ложка меду і пляшка кефіру на день, і — чи то спав, чи то марив). 30-го в четвер відчував, що сили й справді кінчаються, і весь день співав пісні: переспівав усе, що пригадав — Окуджаву ¹⁰³, Галича ¹⁰⁴, Висоцького ¹⁰⁵.

Склав того дня останні рядки: "Думали, що жабка, аж воно — рачок". Для близьких.

Так, з молитвами в цей день змінилося. Перестав я просити рідних своїх забрати мене до себе негайно, почав просити зачекати трохи, дати зустрітися з любими, з Філюхою ¹⁰⁶, якому обіцяв повернутися; почав просити донести до них, коханих моїх, віршенята ці, які там вони вже є, а хай не згинуть для людей.

А ось звільнили мене — і наче відрізало! Ні рядка не проситься. Більше того: забутого з там написаного пригадати не можу.

Оце, власне, й усе. Вони поспішали, і вони встигли. До п'ятниці.

¹⁰² Борис Федорович — Матушевський (див. про нього в "Набої для розстрілу", розділ 5 і "Післямова"), помер 17 січня 1977 р.

^{103—105} Окуджава, Галич, Висоцький — автори й виконавці популярних вільнодумних пісень в СРСР 60-х — 70-х рр. Про Окуджаву — див. примітку 80. Галич — Олександр Галич (1919—1977) — російський советський письменник (драматург), поет-пісняр і дисидент, 1974 р. емігрував за кордон і через три роки загинув у нещасливому випадку в Парижі. Володимир Висоцький — московський пісняр, естрадний співак, творець популярних пісень, частково дисидентського, частково "блатняцького" (пов'язаного з міським "підсвітом") змісту, — загинув наприкінці 70-х рр. в автовій катастрофі в Москві.

¹⁰⁶ Філюха — родинна кличка старшого сина Г. Снегірьова — Філіпа.

З'явилися стримано-сяючі лікар Віктор Васильович і слідчий Слобоженюк.

— Ну, ось, Гелію Івановичу, підписуйте. Казав я начальству: ох, сваритиметься Гелій Іванович, розгнівається, що переробили.

Я дивився на них.

— Не тягніть. Що? Встигли?

— Устигли, Гелію Івановичу, встигли, заспокойтеся. Зараз прийде машина — і готово.

Потім я читав і підписував ідіотичне каяття "Соромлюсь і засуджую" — ледве читав, не бачив нічого від болю, зливалося. На мить прояснилося — вперся погляд в епітет "безчесні" перед Некрасовим і Григоренком. Викинув. Вони потім, однак, усе відновили.

Прочитав останні рядки великого документа — всього документа, виявилось, мені чомусь не можна:

"...слідство припинено і в'язня з-під варти звільнено, оскільки він більше не є соціально-небезпечним".

Потім збирання, і я в метушні забув лишити санітарові-зеку Шурикові залишки сигарет.

Ноші.

Два дебелих санітари-гебісти.

Машина.

Дорога, клапті неба, дерев, будинків.

Ніякого відчуття волі.

Тільки — лайно, лайно, лайно скрізь: і в роті, рідке, і мозок плаває в ньому, й тоне.

І порожнеча.

Була байдужість: з л а м а н и й.

Ага, два моменти.

15 березня моя бабуся, Марія Петрівна Собко, в день свого 90-річчя дістала від мене... букет розкішних троянд. Га? Як?

А було так.

Зі слідчим Слобоженюком у нас витворилися складні стосунки. Якось я процитував йому когось із знаменитих дипломатів — "якби необізнана особа підслухала культурну бесіду дипломатів двох ворожих країн, то вирішила б, що кожен з них зраджує свою батьківщину з почуття особистої дружби". Він дозволив передати мені з дому пилочку для нігтів (ціла історія, якщо час дозволить — розповім), він виклопотав нам (із сусідом у камері) ялинку, од-

не слово — здійснив, покидьок, багато дружнього. Я в кожен момент чудово знав ціну цій "дружності", проте вважав, що так для мене зручніше, потрапити ж під його "доброту" й "розколотися" — не боявся... Кожен черговий допит я негайно аналізував і робив висновки для себе.

Так ось уже в лікарні, десь чи не 7 березня, коли я ще не був паралітик, але вже й не ходак, я йому сказав:

— Слухайте, Слобоженюк, 15 березня моїй бабусі 90 років, кругла дата.

— О! Ого! І вона, я знаю, ходить всюди, господарює. Ну, молодець!

— Так ось, подзвоніть дружині, скажіть, що я просив нагадати про цей факт, і хай вона повідомить про ювілей прабабці обом правнукам, хай відразу поздоровлять.

— Неодмінно, Гелію Івановичу, неодмінно, і завтра ж.

І ось 15 березня Слобоженюк викликає до себе мого давнього друга (його вже й до того викликали тричі як свідка для допитів), вручає йому троянди, говорить, що троянди від мене й за мої гроші, і просить вручити їх ювілярці. У друга мого відвисла щелепа, він тільки й спитав зовсім безтямно:

— А... а він сам, Гелій Іванович, знає?

— Про що?

— Ну, ось, про троянди.

— Так, звичайно, ну, як же, як же...

І друг приніс троянди. Від мене. І були гості. І був фурор. І самі собі уявіть, на якій висоті було ГБ.

...Я саме того дня валявся в лайні й сечі....

Галка говорила, що тому букетові ціна на базарі в березні місяці — не менше 20 карбованців. Розкошелилось КГБ, га? Зрештою, в них усе передбачено — р-раз, і доставили з оранжереї Нікітського саду.

Ось так, люди, працює наша держбезпека!

І друге. Коли я заявив про каяття, Слобоженюк сказав:

— Гелію Івановичу, ще одне: ви мусите розкрити ваші зв'язки.

— Тобто?...

— Через кого пересилали документи на Захід, хто доставляв вам їх звіди?

Я був готовий до цього, заздалегідь усе продумав.

— Будь ласка, хоч зараз. Мої зв'язки прості, однобічні: від'їздив звідси чоловік — зовсім, назавжди...

— Євреї?

— Не тільки. Мабуть, більше несвреїв, і вивозив, щоб переслати на ту або іншу адресу.

— А звідти?

— А звідти — все поштою. Прощаючись, домовлялися про умовні позначення, і все було ясно.

— Ну, гаразд, а виклик з Ізраїлю як прийшов?

— А виклик вручила мені на порозі моєї квартири незнайома жінка. Подзвонила, запитала дружину, звеліла показати паспорт, вручила пакет в обгорнутому папері — і зникла.

— Ну, Гелію Івановичу, розкажіть.

— Ось і розкажучу. Вірте — ні — справа ваша.

Говорю тут про це ось чому: я нікого не продав, не зрадив. **Як на сповіді.**

І все. І крапка.

БІЛИЙ СТЯГ

(Триптих)

Епіграфи:

- 1) Болить мені, болить радикуліт... (Із пісеньки)
- 2) Була з грудною жабою коняка. (Із пісеньки)
- 3) Господи, скріпи дух мій,
Волю мою і розум мій.
Дай мені ритму і неквапливості
Океану Твого, Боже... (Із моєї вечірньої молитви)

I

Чи то Господа я прогнівив,
Чи зазнався я на цім світі, —
Бо вже й світ я оцей розлюбив,
Організмик мій трохи підгнів,
Жаба скаче на радикуліті.

Я в молитві своїй не просив
Дати тілові більше могуття, —
Мовляв, сам раду дам, стане сил,
Тільки б духу свого не згасив
Та не збився б з дороги в безпуття.

Що ж, — в порядку мій розум і дух,
Та від болю я корчусь без сили.
Матюками зі стогоном — ух! —
Лікарів лаю в прах і пух:
Та ж лікуйте, — це ж ви наробили!

Ви не ждiть, що як тiлом заслаб,
То за цим розгублю i волю.
Я болячкам своїм не раб,
Тiльки злюся на себе й на жаб,
Та "пор-рватись" до дiдька б рад,
Та й сконати. Ох б..., знову болi!

І березня 1978 р.

II

Хто сказав, що болячкам не раб?
Хто накаркав, що дух не прокис?
Груди вишкрябують сiм пар жаб,
Вигризують стегно сiм пар крис.

Ноги терпнуть, немає їх,
Болю в костях не можу знести,
І благаю я вголос, як псих:
— Милий болю мій, — ох, відпусти!

Напливає вже хвилиною страх,
"Хтось у сiрому" дивиться з мряк,
І немов у гною — у мозках
Вже звивається думки хробак,
Що підточує волю у прах...

— Ти в герої себе не вбирав,
Для тортур був слабий, на жаль.
Не морально, фізично впав —
У знемозі. І "скінчено баль".

Ну, а любим? Що цінне для них, —
Чи життя твоє, чи твоя поза?
Крапка. Досить вже віршiв цих.
Далі — проза.

17 березня 1978 р.

III. Проза

"Дякую урядові за гуманне милосердя.
Шкодную... Запевняю... Каюся...
Прошу...
Прошу...
Прошу..."

Г. С., літератор
24 березня 1978 р."

І найостанніше — в ритмі частівок:

Невидимка-шапка
Збилась набочок
Думали, що жабка,
Аж воно — рачок.¹⁰⁷

Розгадай у чому сіль,
Скорчився, несуть, —
Може, не в пухлині біль,
А в хребті інсульт.¹⁰⁸

Як було б то мило —
"Смертю смерть здолав!"
Та не вийшов рилом,
В дамки не попав.

Адье, нащадки!
Добрідень, предки!
Лечу у хмарки,
Смокчу конфетки.

(“Льодяничок“ смокчу, шоколядки з 1 березня дороги, нехай діткам застаються).

12 квітня з другого грудного хребця вирізали пухлину — якусь “охоплюючу“, “обтискну“. Доброякісна чи злоякісна вона, це — як дотепно говорив Михайло Аркадійович Светлов,¹⁰⁹ — “розтин покаже“.

¹⁰⁷ “думали, що жабка, аж воно — рачок“ — мова йде про те, що в той час, коли хворобу автора в тюрмі вбачали головним чином у так званій “грудній жабі“ — (гострій склерозі артерій серця), в нього розвивався рак у хребті.

¹⁰⁸ “у хребті інсульт“ — раптове порушення кровообігу в хребті, що спричинює параліч; остання передсмертна діагноза остаточно не в'ясненої хвороби, що виникла й розвинулася в Г. Снегірьова в ув'язненні в СІЗО КГБ та звела його передчасно в могилу.

¹⁰⁹ Михайло Светлов (1903—1964) — відомий російський советський поет, спочатку співець революційної романтики 20-х рр., потім — сталінського “будівництва соціалізму“ 30-х рр. та “советського патріотизму“ воєнних і повоєнних років — у чому під кінець життя гірко розчарувався.

ФІНАЛ ТРАГЕДІЇ ГЕЛІЯ СНЕГІРЬОВА

в описі його друзів

”Прости мені, двадцятий вік,
Прости — я тільки чоловік.
Сурмачу, грай відбій.
Сурмачу, грай відбій...”

Він зрідка співав цю пісню в лікарні, тільки коли йому ставало зовсім нестерпно-боляче. А біль не відпускав його тіла хоч би на день від того суботнього квітневого ранку, коли дружина й сини вперше побачили його в палаті, до його останніх зимових годин, суцільно заповнених стражданнями. Ще дев'ять місяців страждань, таких самих жахливих, як і місяць березень.

Гелія Снегірєва привезли з тюрми КГБ до Жовтневої лікарні Києва вдень 31 березня. Пізніше він розповідав, що ці перші ”вільні“ години аж до ночі, аж до наступного ранку, видалися йому такими нестерпно страшними, що навіть фізичний біль відступив кудись углибину. Місце його зайняло сквоюче відчуття непоправності вдіяного, страх прочитати осуд в очах найрідніших, найближчих, кого так хотілося зараз побачити. А вони все не йшли. І з кожною годиною, сповненою незвичної, але жахливої самоти, дедалі чіткішою й жахливішою ставала думка: вони знають — і не йдуть. Вони карають його за зрадництво!

І подумалось: ось від цього можна, нарешті, й померти.

Та вони прийшли — дружина, діти. Наступного ранку, коли КГБ довело до їх відома спізнїлу вістку про ”звільнення“ чоловіка і батька. Вони прибігли, бо не було для них більшого щастя, як віднайти знову кохану людину назавжди, здавалося, втрачену в пащі потвори.

А зволікання ці в роботі інформативної служби органів будуть і пізніше — вони не випадкові.

Протягом довгого часу в палату до Гелія допускали тільки членів родини. Нам, друзям його, пощастило дістати дозвіл на відвідування хоча б двічі на тиждень значно пізніше, коли позаду лишилось і раптове переведення хворого до надзасекреченого відділу Інституту неврохірургії, й операція (на хребці? біля шиї?), і знову раптова поява його в тій самій Жовтневій лікарні.

Коли нас почали пропускати до Гелія, його виснажені, висохлі руки були ще здатні тримати олівець. Так — паралізований, рухаючи самою лише кистю, дряпаючи карлочки, рвучи папір — він писав нам усе те, що хотів би сказати, та не міг: ця, лікарняна, камера відрізнялася від тюремної тільки більшою кількістю мікрофонів та добрячою, за словами тутешніх доглядальниць, кількістю представлених до апаратури в пивниці працівників.

Так і спілкувалися з ним ті, хто хотів передати або почути щось важливе — розбираючи його зигзаги, випишуючи великими літерами свої слова, адже зір його, що й так ледве тримався в ньому, погіршився в тюрмі ще більше.

І саме так наприкінці літа, коли його пальці вже стискали олівець із останніх сил, передав він нам своє останнє прохання: скласти хроніку цього його останнього — лікарняного — пекла, та присіднати до всього попереднього як епілог. Волю цю його ми тут і виконуємо.

Фактів, які є в нашому розпорядженні, безумовно, недостатньо для створення докладно правдивої розповіді про ці дев'ять місяців, значно більше могли б сказати дружина і діти Гелія, які бачили його щодня. Однак просив Гелій нас, друзів своїх, не втягати його найближчих рідних до цієї посмертної літератури, не давати їм знати ні про що, аби хоч смерть його полегшила їхнє життя. І цю волю виконуємо ми, проливаючи, отже, зовсім мало світла на загадкову історію дивної хвороби і смерті Гелія Снегирьова. Але тліє все таки в нас надія, що рано чи пізно і ця таємниця відкриється світові, витягнуть із сейфів КГБ докази, які засвідчать іще один підлий злочин зловісної держави супроти прав своїх підлеглих, а ім'я Гелія Снегирьова посяде місце в нескінченному ряді імен інших мучеників правди, розчавлених тоталітарною машиною.

Друзі Гелія.

ХРОНІКА ОСТАННЬОГО "ЛІКУВАННЯ" ТА ВМИРАННЯ Г. СНЕГІРЬОВА,

складена на його прохання його друзями

31 березня 1978 р. — Гелія Снегірєва привезли з тюрми КГБ до Жовтневої лікарні м. Києва, поклали до порожньої палати на двоє місць.

1 квітня — до хворого впускають дружину й синів. Заяву Снегірєва надруковано в газеті "Радянська Україна". До палати підселяють другого "хворого".

11 квітня — не повідомляючи родини, Снегірєва перевозять до Інституту неврохірургії. Так само "резервна" палата на двоє місць (у звичайних палатах перебуває по 8 — 10 осіб), до якої за дві години перед цим вмістили ще одного пацієнта "для обстеження".

12 квітня — операція на хребті, провадить її світило української хірургії проф. Михайловський. Снегірєву оголошують, що пухлина "доброякісна", її вирізали. Того самого дня "Заяву" передруковує "Літературная газета" в Москві.

До кінця квітня Снегірєва тримають в Інституті неврохірургії. Дружини, близьких і друзів до хворого не пускають. Із записки Снегірєва друзів: "Подейкують про погворну операцію — думаю, що сховали ще не всі кінці". Стан не поліпшується.

15 квітня — у відповідь на вимогу дружини зустрітися з лікарями, повідомити їй діагнозу й наслідки гістології, її посилають до Інституту онкології — "привезти консультанта-фахівця". Фахівець їхати не погоджується, просить привезти зріз тканини йому. В Інституті неврохірургії відмовляють, обіцяють "пов'язатися з ним" самим, діагнозу, як і раніше, тримають у таємниці.

29 квітня — Снегірєва перевозять знову до Жовтневої лікарні.

Травень — неодноразові візити працівників КГБ. Слідчий Слобоженюк нарікає на "галас" за кордоном, просить Снегірєва написати щось "у відповідь". Снегірєв відмовляється. Слідчий Слобоженюк: "Вважайте, Гелію Івановичу, як би ви не передумали, коли це буде гірше". "Ви маєте на увазі, що мені стане ще гірше?". "Ну, Гелію Івановичу, все може бути".

Через кілька днів починаються постійні корчі, біль посилюється. Відвідування КГБ частішають. Снегірьов припиняє брати лікарняну їжу й медикаменти. Лікарі намагаються умовити родину Снегірьова змусити його брати ліки, проте марно. Корчі зменшуються, потім зникають. Хворий знову починає вживати снотворні медикаменти і на пониження гарячки, відмовляючись від знеболюючих та інших.

Червень — у розмові з близькими й друзями лікар Снегірьова часто повторює: "Стан не поліпшується тільки через те, що після видалення пухлини на місці операції залишилися рубці, які стискають спинний мозок. Звідси — параліч". У відповідь на пропозицію використати іноземні онкологічні препарати: "Що ви, зовсім не потрібно, адже пухлина доброякісна".

Постійно погіршується стан набутого ще в тюремній лікарні пролежня на крижах. Температура коливається від 38° до 40°.

Липень — незважаючи на нефункціонування перистальтики і загальний стан, Снегірьов починає робити в ліжку гімнастику, пробує сидіти, готуючись до переїзду додому. Із записів під час бесіди з другом: "Убивати нелікуванням — це теж убивати".

Наприкінці липня Снегірьов оголошує лікарям, що вирішив перебратися додому. Через кілька днів (порадившись з ГВ), лікарі відмовляють на тій підставі, що в домашніх умовах важко лікувати пролежень. Хворий перестає користуватися лікарняними засобами проти пролежнів, переходячи до лікування мумією, яке роздобули друзі. Стан починає поліпшуватися.

Серпень — не зважаючи на умовляння, Снегірьов наполягає на переїзді. Лікарі змушені погодитися. Призначають термін — 10 серпня. Однак несподівано 7 серпня хворому значно гіршає, знову виникають корчі і біль, межа відсутності чутливості тіла піднімається ще вище. Спроба знову відмовитися від ліків не вдається через дуже високу температуру. Переїзд стає неможливий.

З розмови друга Снегірьова з лікувальним лікарем: "Звичайно, це рак". — Рак чого? — "Рак другого хребця, йому ж вирізали там пухлину. Ми робимо все, що можемо".

В іншій розмові з одним із друзів завідувачка відділом лікарні, певно вважаючи його за працівника КГБ, говорить: "Ви ж знаєте, ми робимо все, що вам потрібно. Без

наших засобів усе було б зовсім не так“. — Ви хочете сказати, що Гелій Іванович уже помер би? — ”Так, але ж це не потрібно, чи не так?“

Покищо ”не потрібно“.

Вересень-жовтень — знову візити ГБ з тими самими вимогами. Снегір'юв: ”Згоден що-небудь написати тільки після того, як вийду з лікарні“. Стан тяжкий. Переводять до урологічного відділу, щоб операційно вставити постійний катетер. Операцію роблять без наркозу, після чого Снегір'юва кладуть до загальної палати (9 чоловік), рівень медичної допомоги значно нижчий. Прохання хворого перевести назад задовольняють тільки через тиждень. Нове відвідування ГБ, проте чергова відмова.

Із запису бесіди з другом: ”Думаю, мене скоро кінчатимуть. Інших засобів впливу вже не лишилося“. Лишилися: дружину Снегір'юва викликають на допит і невдовзі публікують у газеті ”Вечірній Київ“ статтю під її ім'ям; старшому синові відмовляють у роботі. Ще один запис: ”Шантажувати мене вони будуть і після смерті“.

Листопад — виникають нові пролежні, лікарі довідуються про це тільки після того, як їх помічає дружина. Через біль і виснаження Снегір'юв перестає слухати радіоприймач, не може писати. За словами дружини, яка від квітня щодня чергує біля його ліжка, уві сні кілька разів вимовляє: — ”січень... шприц... японський укол...“ Однак, прокидаючись, говорить, що пригадує тільки щось дивне, і то дуже нечітко.

Грудень — Снегір'юв повідомляє друзів про своє нове рішення: викликати представника КГБ і вимагати дозволу виїхати за кордон для лікування. У бесіді з друзями говорить: ”Я йду на цей крок, розуміючи, що це кінець, адже розкритись вони ніяк не можуть. Але більше я так не можу“.

Ще одна розмова Снегір'юва з лікувальним лікарем: ”То що ж, пухлина знов розвинулася в другому хребці?“ — Та ні, там була тільки метастаза. Її й вирізали... — ”А де ж сама пухлина?“ — Ну, це невідомо. — ”Тобто її не пробували шукати, не старалися визначити, де вона є?“ — Я, взагалі то не знаю, операцію робили не в нас.

18 грудня, на дзвінок дружини Снегір'юва, до лікарні приходить слідчий Слобоженюк. Вислухавши Снегір'юва, він лякається, висловлює сумнів в тому, що начальство дасть на це санкцію, але обіцяє поговорити.

”Рішення ми вам повідомимо“, — говорить Слобоженюк на прощання.

Протягом наступних днів Снегірьов дає останні розпорядження — все усно, писати вже не може.

Серед них: після смерти запросити для розтину одного з друзів, професійного лікаря-патологоанатома. Поховати тіло на Байковому кладовищі в батьковій могилі.

Останні бачили його живим: друзі — у призначений їм день відвідування, 24 грудня, сини — 26 грудня, дружина — увечері 27 грудня.

28 грудня вранці Г. І. Снегірьов помер. Незважаючи на те, що номери домашніх телефонів дружини і дітей були відомі доглядальницям відділу, а також були записані на окремому аркуші паперу, про що лікарі знали, дружину Снегірьова про смерть повідомили через чотири години працівники КГБ... На той час розтин було закінчено. Офіційна діагноза: рак передміхурової залози з метастазами в усіх частинах тіла.

На вимогу ГБ похорон відбувся наступного дня. В обхід усіх законів, прийнятих у Київській погребній службі, тіло того самого дня було кремовано і поховано. Під час усієї процедури похорону крематорій охороняли працівники КГБ.

22 вересня, в день арешту, Г. І. Снегірьов був сильний, здоровий чоловік — 49 років.

Від цього дня до його смерти минуло: 191 день у тюрмі і 272 дні в лікарні. Усього: 463 дні.

II

**З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ
И АРХІВУ ПИСЬМЕННИКА**

Автор (Гелій Снегірьов) 1973 р.

НАРОДИ МЕНІ ТРЬОХ СИНІВ

Редакційна примітка. Оповідання „Народи мені трьох синів” уперше було надруковане в найважливішому, найбільш престижевому в СРСР московському журналі „Новий мир” ч. 6 за червень 1962 р. Цей журнал редагував тоді відомий російський поет Олександр Твардовський, що в 60-ті роки мав особливе становище в колі тодішньої, близької до партійно-урядового керівництва, літературної еліти радянської столиці, а тому мав і порівняно велику „свободу дій” у редагуванні свого журналу в період хрущовської післясталінської „відлиги”. Завдяки цьому журнал мав „вільнодумний” (як на радянські стандарти) напрям, чим досить зручно користувалися ті з радянських письменників, які пізніше, вже в „брежнєвський” реакційний період, стали „дисидентами” (О. Солженіцин, В. Некрасов, В. Войнович, А. Синявський та інші). Оповідання Г. Снегір'ова (в „Новом мире” воно друкувалося за підписом „Евгеній Снегірев”), хоч у прямому сенсі й не мало дисидентського характеру, але належало до творів започаткованої в тому журналі течії правдиво-реалістичного зображення життя й характерів звичайних „радянських людей” — у протилежність до панівного в СРСР „соціалістичного реалізму”, що служить фальшивій офіційній пропаганді.

Хоч на той час 35-річний Г. Снегір'ов увійшов уже в українську радянську літературу як автор двох книжок художньої прози, однак бути друкованим у найбільш престижевому та ще й „вільнодумному”, „всесоюзно”-столичному журналі вважалося для молодого письменника за велике досягнення, що відкривало двері до позаукраїнського (а відтак і до закордонного) читача. Та крім цих престижових мотивів, однією з причин, які спонукали Снегір'ова вдатися до творчості російською мовою, було також і те, що цього вимагав сам правдиво-реалістичний стиль оповіді простої „радянської дівчини” неозначеної національності, що пройшла всю війну фронтовою радисткою.

Тому, що це оповідання насправді є одним із найкращих у тій частині письменницької спадщини Г. Снегірьова, що не має прямого стосунку до його дисидентства, подаємо його тут в українському перекладі В. Гришка — як зразок літературно-мистецької майстерности письменника. Переклад зроблено з якнайточнішим збереженням особливостей мови й стилю автора.

У нас із ним тоді ще нічого не було; купалися хлопці, спека стояла, літо, курява, ми відступали, а потім контратака, вийшли на берег річки — не пам'ятаю, здається, на Березині, — по тамтому березі німець, а наш берег крутий, річка тут завертає, бухточка така, від тамтого берега кручею заслонена. До кручі згинці йшли, і я пішла, спека страшенна, брудна вся, із-за кущів дивлюся — хлопці голі по березі скакають, регочуть, у воду плигають, мов діти граються. А впливати за кручу не можна, двоє виплили — тра-та-та-та, — кулі по воді, один скрикнув, кинулися до нього — плече прошито, а другий відразу під воду пішов, уже за течією хлопці його вилунали, поклали на пісок, прикрили спідньою сорочкою. Старшина матюкався, з води виганяв — все одно у воду лізли. Дімку я відразу впізнала, він спиною до мене стояв, я його до того часу голим не бачила: на потилиці волосся чорне, підголене, м'язистий, стрункий, плечі широкі і від плечей по грудях до талії мов би стесано. І соромно мені, що підглядаю за ним, хочу відвернутися, піти геть, а не можу, адже мій він, хоч у нас із ним ще нічого не було. Дімка щось вигукнув до хлопців, змахнув руками, у воду стрибнув, тут саме німець із кулемета вдарив, я все бачила й кулемета чула, а от не злякалася за Дімку, знала, що не з ним...

Потім вони метушилися, з води тих двох виносили, а я вже за ним не слідкувала; жалько тих хлопців було: отак то викупалися. Потім тільки бачила — він від того вбитого відійшов, присів навпочіпки біля води, руки миє, уже в штанях він був, босий, витер руки об штани, добув цигарку, закурив, я обернулася, хотіла йти геть, а тут Оля йде, товаришка моя, радистка, гукає: "Гей, старшина, виганяй чоловіків, жінки також купатися хочуть!" У нас добрий старшина був, Вася Солдатов, убили його потім під Мінськом, за нас, за дівчат, завжди заступався.

Одяглися хлопці, зійшли нагору стежкою мимо нас, тих двох несуть, один стогне. Дімка йде — волосся мокре,

чоботи й гімнастюрку в руках тримає. "Сходьте наниз, я тут побуду, — каже, — не бійтеся, не дивитимуся, за кручу не висовуйтеся". Зійшли ми до води. Оля відразу роздяглася вся — голяка в воду, а я стою, озираюся. "Давай, — Оля гукає, — роздягайся, залазь!" А мені соромно. Дімка там, знаю, що не дивиться, а все одно. Чоботи стягла, штани, гімнастюрку, і в кальсонах чоловічих підрізаних та в сорочці чоловічій у річку полізла. Оля сміється: "Що там ховаєш, задка цілком немає!" Та й справді, мені ж сімнадцять було, — це я тепер така велика, а тоді марненька була, довга, худа. Ну, занурилась у воду, намилилася під сорочкою, помилася, викрутила на собі, просто на мокре штани й гімнастюрку надягла, нагору підіймаємось. Дімка подивився — я вся в мокрому, нічого не сказав, узяв мене за руку й повів, — їхні розвідники вже бліндаж собі влаштували, — він мене завів, хлопці всі мене знали, і що ми з Дімкою — також знали. "Ану, — каже, — вимітайтеся". Хто чим займався — піднялися, вийшли, ніхто й не посміхнувся, не сказав нічого. Дімка речовий мішок свій витяг, викинув звідти шматки. "На, переодягнися, — каже, — чисте, ненадіване; ось ножиці — підріж, голка — гудзики переший, бо підштаники загубиш" — і вийшов із бліндажу.

Я тобі зараз карточку його знайду, хочеш побачити? Ось, він старший від мене, йому вже двадцять п'ять було — високий, чуб густий, очі темні, не чорні, ні, і не карі, а темні, глибокі. Гарний і міцний, відважний, любили його всі; нічого не боявся, казав: "Я тільки за тебе боюся". Часом місяців по три не бачимося, знаємо лише одне про одного, що він там, а я тут. Я на "ербешці" сиджу, рацію батальйонну так називали, якось там уже через хлопців вісточку йому передам, а він мені привіт перешле. Прощаємось — каже: "Не бійся, нічого зі мною цього разу не станеться, побачимося, я знаю", — приходить уночі весь у багнюці, шістьдесят кілометрів на попутних та пішки, подивиться, по щоці рукою погладить — "жива-здорова, спи-спи, не вставай, іду геть, на ранок у роту треба", — під голову пакуночок засуне, скаже: "Скоро знову близьенько, поруч будемо", — ще раз по щоці погладить та й піде. Ранком прокинуся, чи справді Дімка приходив, а чи це приснилося, руку під голову — пакуночок, найчастіше — шоколад, у розвідці діставали; одного разу чималий клуночок приніс, ранком розв'язала мотузочку — білизна чоловіча шов-

кова, дві пари. Дімка потім розповів: увірвалися вони в бліндаж, язика брали, взяли офіцера і шматки його прихопили. Довго я не наважувалася її надягати — бридко, хоч вона й свіжа, не прана ще, та мені все від неї духом їхнім тхнуло, — а потім таки пересилила себе і так гарно себе почувала, берегла її, прала обережненько, довго в ній ходила, поки до шпиталю не потрапила — там уже забрали; і справді, не дарма їхнім офіцерам таку білизну видавали: воші в ній не заводилися, а хоч і заводилися, то не так.

Пам'ятаю, Таня, подружка моя — разом ми тоді взимку сорок першого під Наро-Фомінск прибули, не раз одну виручали, — викликає якось, вона в сусідньому батальйоні на рації була, в гості запрошує, а я вже чула, що генерал, Корецький такий був, до себе її взяв, упала йому в око радисточка; ніхто не осуджував ні його, ні її, та він і не старий був. Кажу: "Не зможу, не відпустять мене", — а вона: "Чекай, я за тобою приїду". Що ж ти думаєш? Через два дні генерал їздив по частинах з обслідуванням, і вона з ним, Танька моя; "емка" чорна в низинці зупинилася, комбат наш "комбатом-ляйтенантом" усі ми його називали — Мишко Лобанов підбіг, виструнчився, доповідає; дивлюся — Танька з "емки" вискочила, до мене біжить. Я глянула й завмерла вся: каракулева сіра шапка на ній, шинелька по талії, чобітки на каблучках, новенька портупейка через плече, із-під шапки кучерики на лоб, уся рожева, чиста, сита, а я з окопу вилізла, поверх шинелі ватник бруднющий, мокрий, чоботи сорок першого розміру кирзові, на кожному по пуду багнюки і рукавиці отакенні, брезентом обшити. Кинулися ми одне до одного, обнялися, цілуємося. Генерал гукає: "Подуріли, місце під обстрілом, марш до машини!" — та й каже комбатові: "Відпустіть на добу". Мишко Лобанов, наш комбат-ляйтенант похмуро дивиться: чув уже, що Таня генералові до вподоби припала, думає, що, може, й мене комусь іншому висватують. Ну, я на нього так подивилася, що він відразу заяснів, навіть підморгнув мені. "Іванов, — каже, — змінити її!" Іванов, змінщик мій, потім аж до мого повернення матюкався, поки я йому з гостювання пачку цигарок не вручила. Приїхали, затягла вона мене до хати, роздягла, біля грубки посадила, ординарець Петька заходить, жвавий, чорний, на цигана подібний. "Лазничка, — каже, — готова, будь ласка". Боже, лазня,

справжня лазня в садку за хатою, і Таня мені все чистеньке дала, миемося ми, одягаємося, а самі все розмовляємо, згадуємо, плачемо, то вона плаче — я її утішаю, то вона мене втішає, то разом — обнімаємося та й ревемо, дві дурки. Прийшли до хати, стіл уже Петя накрив, на мені суконка простенька, ситцева, в горошинку, з мирного часу; тарілочки, чарочки, скатертина біла, дивно мені якось, щось там ми їли, пиріжки вона спекла, вино пили, генерал з нами сидів; потім подзвонили, він поїхав, ми пісеньки потихеньку співали, знову згадували. З подружок наших, з якими разом на фронт виїхали, Катя й Галя вже загинули тоді, ось вони — де ж це та карточка — та ж ось вона, оце Катя, Галя, — Катя пісні співати любила, гарно співала. Згадали, знову поплакали, та й випили ж уже: жалько нам самих себе, молодости нашої; потім повела вона мене, відкрила шифоньєрку, сукні показує, білизну, а я дивлюся й доторкнутися боюся, розревуся знову, а вона: "Бери оце, візьми оте, сорочку нічну, панчохи, хустку!" Навіщо? Де я це одягатиму? Панчохи взяла все таки, в чоботи під онучі, парфуми всунула, цілий флякон — я їх комбату-ляйтенантові віддала, — цигарки, які де лежали, солодкого печива, консервів, цукерків напхала, спирту у фляжку. Петя допомагав запаковувати. Кажу: "Чи вата в тебе є? Вату, бинти давай"; а вати нема. Розшукала й принесла Таня індивідуальні пакети, кілька штук — оті, що кожному при собі мати належало на випадок, якщо поранять, — там бинт, тампон із марлі. "Шукай, — кажу, — це, дівчаткам нашим треба"... Ой, знаєш, як це жахливо — ні бомбування, ні контузії свої з таким жахом не згадую — в поході: перекидають нас кудись, відступ або наступ, ідеш, відставати не вільно і нікому не скажеш — плентаєшся, за возом тримаєшся, легше так, хоча б руку положити, ноги намуляні, кожен крок мовби шмат м'яса віддирає, зіціпиш уста, дивишся на дорогу — червоні кола в очах; старшина поруч крокує, не витримаєш: "Дядю Васю, підвези хоч трішки". Гляне на тебе з ніг до голови: "Оце знову баби, воюй з ними! Ну, та лізь уже!" Бридко тобі це слухати, бабські подробиці, кому це потрібно? Не буду більше, любий, нічого, хочеш знати про мене — знай і це, це життя, ти не воював, та й хто воював, багато також цього про нас не знають. Ох, як би я хотіла, щоб я також не воювала.

От він, мій Дімка. "У нас буде троє синів" — казав. — "А якщо дочки?" — питаю. — "Троє синів. Закінчимо вій-

ну — і ти народиш мені трьох синів, а коли мене уб'ють — ти виходь заміж і також народи мені трьох синів“. — ”І ти, — кажу, — якщо мене вб'ють, одружися, і щоб у тебе було троє синів“. Так він говорив; не народила я синів, один раз цілком уже зібралася спробувати — не вийшло, тепер пізно вже, — що ти, любий, вже незабаром сорок. Ти милий, хлоню мій, ні, до Дімки не подібний, — таких, як Дімка, не буває; так, тобі також не двадцять п'ять, не в цьому справа; Дімка був такий, і всі хлопці такі були, а може я сама була така, не така якась, не доберу.

Недавно якось у метро одного нашого зустріла, майора Серова, артилериста, я його не дуже то з тих років пам'ятаю, тільки одне в пам'яті: чоботи в нього завжди виблискували, як сонце, багно по вуха, гармати тягнуть, а в нього навіть і під брудом все таки видно, що зранку надраїв ординарець до блиску, здалеку видно всім — комбат Серов крокує. Він мене перший пізнав, сам у цивільному, приїхав до Москви у відрядження. ”В справах постачання працюю, нічого собі, даємо раду“. Жінка його з ним була, вагітна, негарна, а він щупленький, лисенький, зім'ятий увесь, посмішечка метушлива; я подумала: жінка — або хвора, або дуже зла. А герой, коли Німан форсували, він перший зі своєю батареєю на плотах пішов, на тамтїм березі закріпився і цілий день протримався, а тут отакий... Мені навіть захотілося, щоб я з ним не зустрічалась. Невже й ті хлопці, і Дімка мій, такими ж стали б? А я сама, — чи, може, і я така, тільки мені не видно? Ні, не міг він стати таким, мій Дімка, — у розвідку відходив — голився, одеколоном щоки витирав, у бій — мов до параду готувався, підкомірнички завжди чисті пришивав. Двадцять років минуло, а стоїть він увесь час, і дивиться, і я розмовляю з ним; ти гарний і добрий, а він он там, отам десь, — ні-ні, його нема зараз, я не бачу його, і він на нас не дивиться, а от, як би це тобі пояснити? Завжди він є, не заважає мені, і не соромлюся я перед ним.

Оце ось дивися — Мишко Лобанов, наш комбат, лежить, книжечку читає на сонечку, травинку покусує. Який був хлопець! Стрункий, високий, такий же, як і Дімка, випростаний завжди ходив, не згинався, у траншеї тільки голову до грудей трохи схилить ось так, а плечі рівні, очі сумні, а може, це я тільки бачила їх, коли сумні. Молодий був зовсім, двадцять один, з другого курсу інституту. Дімка також закінчив інститут щойно перед війною, універси-

тет кінчав у Харкові, історик, в аспірантуру хотів уступати. Влітку сорок другого Лобанов до нас прийшов, комбатом його призначили, а я на батареї при комбаті, у бою в рівчаку з ним поруч, рація в тому ж бліндажі, де комбат, з обов'язку служби поруч, з півслова одне одного розуміли, і який би не був бій, як не тяжко бувало, ніколи я від нього лайливого слова не чула, — може він і лаявся там десь, напевно лаявся, а при мені ні разу, а я, хоч і дівчина, вже до всього звикла. Дівчата за ним упадали, за нашим комбатом-ляйтенантом, радистки із санбату, ні на кого уваги не звертав; а вони на мене скоса дивляться, підколуплюють: тихенька, мовляв, а Дімка як же, всяку таку всячину. Я не відповідала, раз тільки санітарка одна, Нінка, пишна така, як то кажуть — "кругом шістнадцять", крутила вона з усіма підряд і на Мишка Лобанова націлилась: і так, і так, і задком покручує, а він не бачить, так вона на мене накинулась, шпилечку спочатку: "Солоднього собі ляйтенантика підчепила", а потім уже просто: "Така-сяка, той рядовик у розвідці загине, а тут уже й офіцерик готовий!" А я тоді й кажу: "У мене завтра й генерал буде, а тобі ні рядовика, ні офіцера все одно не віддам", — спокійнісінько отак сказала, хто був — дівчатка, солдати, вона ж бо при всіх почала, — так і розляглися реготом, а вона матюкнулась і вилетіла в двері. А якось одного разу я в бліндажі бля рації сиділа, нікого не було, він підійшов, руку на мою руку поклав, дивиться на мене, очі сумні; я обережненько руку свою витягла, роблю своє; сидів він тихенько, довго сидів, не доторкався більше, потім устав і тихо вийшов, повернувся не скоро. Я вже спати влаштувалася в кутку на сні під шинелею, він прийшов, каганця погасив, уклався, я прислухаюся — не боялася, ні, а так прислухася все таки, — він ані слова не сказав, не зідхнув, затих, мов би й нема його. І потім часто-часто я на собі його погляд помічала, сидить над пляншетою чи при столі над картою, щось там креслить, посвистує, пальцями тарабанить, раптом змовкне і дивиться і не зідхає, очі сумні, а в мене від тих поглядів серце щемить, і хочеться сказати йому: не дивися так, я ж Дімкіна. А Дімка прийде із самого пекла, за шістдесят кілометрів, прибіжить до мене, заведе кудись, сидимо вдвох, він гімнастюрку мені розстібне, руку на груди покладе, тремтить увесь, як від гарячки, і зідхає. Боже, яка дурка була, ідіотка, ну не знала, не розуміла, як тепер розумію,

не дозволяла, ідіотка, більше року, та де там більше року, щойно на весні сорок четвертого ми вперше з ним були. Та й лягти наважувалася з ним у бліндажі чи в хаті десь на ночівлі, тільки як не було нікого, якщо самі: Боже, яка дурна була, ідіотка, яка дурна, що ж йому від мене всього тільки й дісталось...

А потім наш комбат почав на мене інакше дивитися, інше в очах з'явилося — усмішка, мов би над собою трішки кепкує над отим своїм смутком. Я це вперше помітила — у Смоленськ ми прийшли, відвели полк на переформування, зима була, дали нам з комбатом житло на другому поверсі в покинутому будинку, ми прийшли, холод собачий, шибки вікон повибивані, і грубки нема, була грубка — в кутку біля вікна купа цеглин чорних від сажі, шматки труби валяються. Пішов Вася Рижиков, ординарець, шукати "буржуйку", приходять — нема. Лобанов каже: "Давай склади грубку з цеглин". А той: "Не вмю". Лобанов: "А ти, часом, не вмєш, гвардії старша радистка?" Він мене так при інших жартома називав, а коли вдвох — Женьою звав. Я кажу: "Спробую, товаришу комбат, не доводилось, але треба спробувати, бо інакше задубіємо". Розшукали й принесли ми з Васьою ще цегли, іржавий лист заліза на підлогу прибили, відкопали під снігом на подвір'ї глину, змісили в старому відрі, і заходилася гвардії старша радистка грубку будувати. І що ж ти думаєш? Збудувала: притяг Вася шмат паркану, порубали, годин зо дві диміло, а потім розгорілося й дим витягло, вікна фанерою позабивали, і так тепло стало, просто гаряче. Лобанов прийшов, уставився очима в грубку, потім на мене, питає: "Що, справді тепло, можна роздягатися?" — "Так є, товаришу комбат!" Подивився він на мене якимось так просто захоплено, з ніг до голови оглянув; а воно грубку збудувати — це не легше, ніж у рівчаку з рацією артналіт пересидіти: на грубку відважитися треба, а артналіт сам з'явиться, тебе не запитає. Потім знову смуток йому в очі тінню набіг, і тут він ледь-ледь усміхнувся, мов би над собою кепкуючи, і з того часу він завжди на мене з тією усмішечкою дивився, і в мене вже серце не щеміло.

Не пам'ятаю, коли записки від нього почалися, багато їх у мене зберігалось, на відпочинку ми стояли, так, у сорок третьому, сиджу я біля рації, підійде, покладе трикутничок такий, як листи тоді слали, тільки малесенький, скаже: "Терміново шифруванням" — і відійде; як розгорнула

вперше — нічого не зрозуміла, а потім уже розгортала відразу, як тільки сама залишуся — прочитаю. Які він слова знаходив, які слова вони тоді говорили, Боже, які хлопці були, які Дімка слова говорив, як він називав мене! Ви тепер таких слів не знаєте, — ти от ніжний, але таких слів ти не знаєш, нема їх у вас, а в них були. Ніколи не говори мені грубого слова, — ні, ти гарний, добрий, але, будь ласка, ніколи грубого слова не говори, від тих хлопців я їх ніколи не чула, але потім, скільки мені потім їх наслухатися довелося. А вони — які майстри були, як уміли сказати, в саму душу втиснути, щоб не забула, хто ти є, і яка ти є, і де твоє місце. "Приходь до річки біля двох верб о дванадцятій нуль-нуль, іди по азимуту, орієнтир — велике дерево на галявині, підеш по кленовій алеї, гілки кленів будуть тебе по лиці гладити, бо це я їх так просив; наприкінці алеї поляна з квітами — це мій тобі букет". Оце він так писав, комбат-ляйтенант Мишко Лобанов, — ні, віршів він не писав, ото так побачення призначає; а то ще розпише, якою я йому здаюся, або про дитинство щось пригадає, світле-світле й радісне, тільки про майбутнє нічого не говорив.

Пам'ятаю, пише: "Моя бабуся завжди казала, що я буду розпещений і розхристаний — це тому, що вона мене пестила, ні до яких занять не змушувала й до порядку не привчала; а я бачиш який точний, що б там не трапилось, навіть і до начальства викликають, а як призначив тобі побачення — точно прийду". Я ті записки зберігала, стара пляншетка в мене була, за чохлом рації завжди лежала, та згоріла пляншетка, вже не було Лобанова; засік німець рацію, я саме вийшла — вибух, горить, кинулася в будинок, схопила рацію, у двері крізь дим, іще вибух, відкинуло мене, оглушило, опритомніла вже на вулиці, лежу, будинок догоряє, згоріли записки разом з рацією. Фіялки він мені приносив, підійде, витягне з кишені на грудях синій букетик, розправить, покладе тихенько на рацію та й піде, скаже лише: "Приходь до берізки, постоїмо", — це коли на відпочинку там стояли, берізка така в нас була, біла, тонка, на полянці в лісі. Прийду, він стоїть, гілка збоку трохи вище від його голови, він за гілку руками тримається, погойдується на носках чобіт, листок устами ловить, мов дитя, і дивиться на мене й усміхається, каже: "Притулись до берізки й мовчи" — і сам мовчить і дивиться на мене, навколо тихо, іволга кричить, очі закрию,

притиснуся потилицею до берізки — і гімнастюрки на собі не почуваю, і чоботи ніг не тиснуть. Так ото стою, гарно мені, гарно. "Що ж, ходімо, вже час, дозвіл на звільнення скінчився" — Мишко каже, і йдемо ми з ним, за руки поберемося, мов діти, так і на батарею прийдемо, всі бачать, і ніхто нічого поганого не подумав. Дімка знав про його записки, показувала я йому, він почитав, головою почитав, каже: "Гарний хлопець, ви його бережіть". Не вберегли: скінчився відпочинок, уперед ми пішли, страшні далі бої, розбили батарею, і комбат-ляйтенант також там залишився...

Не всі такі були, погані чимало траплялося, на "бабів"-фронтовичок як дивилися: ти хіба вояк — ти для нашої чоловічої потреби, — але я з такими не стикалася; Дімка скоро в мене з'явився, знали про нього, не приставали. Одного лише разу — хам, псих якийсь, садист, ще ми з Дімкою тоді не зустрілися, взимку сорок другого командира взводного до нас прислали, чорний, кремезний, кривоногий, мов рак, руки довгі, клешні, — у якомусь селі ми стояли під Великими Луками, викликає він мене до себе в хату, сам був, щось там запитав, а сам увесь час мацає мене очима, і пальці волосаті на столі лежать, ворущаються, мов щупальці, каже: "Будеш тут зі мною". Моторошно мені стало, та що зробиш? Наказ — вислухай і виконуй. Уже ввечорі було це, перебираюся до його хати, там дві кімнати було, одна велика, світлиця, чи щось таке, а друга ніби кухня, я відразу до господині в кухню, а він мені: "Будеш тут спати". У мене так і похоллоло все, а він упився в мене очима, дихає з хрипом, плечі здіймаються, я до дверей, він з місця зірвався, схопив мене за руку, смикнув, я на підлогу впала, підскочив він до мене, ремінь гімнастюрки на собі рве й хрипить: "Роздягайся!" Я схопилася: "Нізащо, ви збожеволіли!" Він мене за комір, гудзики посипались, гімнастюрка по шву до плеча, в другий бік рвонув, повисла на мені гімнастюрка, мов фартух, кишені нижче пояса, сама сорочка лишилася на грудях, а в нього губи смікаються, хрипить, впинається мені в груди клешнями своїми й на ліжку валить. Не знаю вже, як я видерлася, що далі було, в синяках я вся була, сорочка також розідрана, пістолета він мені під носа тикав: "Застрілю, я твій командир, виконуй наказ". Кричати я не наважилася, бо й справді застрілив би; не знаю, як я видерлася, мабуть знесилився він, не сподівався такого опору, сидить, на стола

спиною наліг, пістолетом у кобуру не потрапляє. "Забийся геть, поскаржишся, — каже, — пристрілю". Всю ніч я при каганці шмаття на собі зшивала, господиня дивиться, допитується, а я мовчу, нічого не кажу, тільки носом хлипаю від образи. Хам, справжній садист, і ото лиш один вечір, більше я для нього не існувала, й уваги на мене не звертав, і не мстився мені, не присікувався, і відчайдушною людиною був...

Оце от один тільки такий мені за всі п'ять років і зустрівся, зате потім, коли війна скінчилася, були такі, що не соромились: "Чого ламаєшся? Фронт пройшла, вдасш із себе, шлюха"; "шлюха" — це ще найм'якше, скільки наслухалася! Ти, будь ласка, ніколи не говори мені грубого слова, добре?

А на фронті не було цього бруду, чи, може, в мене тільки не було, не приставав він до мене, чи що, не знаю — просто люди гарні довкола були, оберігали нас, дівчаток, нам же по шістнадцять років було, нас було шістнадцятеро і нам було по шістнадцять. Війна як почалася, я на телеграфі працювала і вчилася в радіошколі, ото ж якось зібрали нас, дівчаток-радисточок, приходить командир, танкіст, голова забинтована, блідий, каже: "Дівчата, батьківщина вимагає, потрібна зміна, багато радистів-чоловіків вибуло з ладу, хто добровільно?" І ми всі встали. П'ять місяців на курсах — і на передову, в одну дивізію шістнадцятеро вояків з кісками прибуло. Вночі ми прибули, пам'ятаю, мороз жахливий, і тієї ж ночі бойове хрещення мали, бомбування, потім артналіт, тремтіли до ранку, а потім уже не тремтіли, — не те, щоб перестали боятися, а просто стільки навколо набачилися, що про себе, що сама загинеш, і не думала. Із усіх нас шістнадцятьох, що під Наро-Фомінськ тоді вночі прибули, до кінця війни лишилося наполовину менше, ні, більш ніж наполовину, душ із шість лишилося, восьмеро я знаю точно, що загинули, решту порозмітало кого куди, а п'ятеро на моїх очах, сама й хоронила: Галя, Катюша, що пісні співати любила, Марія, Женя — я була Женя-довга, а вона Женя-мала, — Оля; ось вони, дивися, Галя, Катя, ось оце поруч я з Марією, а оце Оля і Женя-мала, а це Валя — вона потім під Ленінградом воювала, не знаю, чи жива ще, чи ні, ось Таня, та, що з генералом була, розповідала я тобі, жива, тут живе, чоловіка гарного має, двоє дітей, старший син уже дорослий, частенько з нею бачимось, згадуємо.

Жажливе це для нас, бабів, — війна, для всіх страшне, а для нас особливо; було, звичайно, й героїчне і подвиги, а від деяких мені й тоді, від бабів, доводилося чути: ну, війна — та ж таки робота, зате вільна в усьому, де таке в цивілю знайдеш? А вб'ють — то все одно колись таки здихати — раніше, пізніше, не один чорт. Всяко балакали й міркували, а я тобі скажу; якби я не воювала, то не треба мені ні медалів, ні орденів, ні оцих газеток фронтових з фотографіями, — ось, дивися: "Гвардії молодший сержант, радистка", все ще зберігаю їх, сама не знаю для чого; а не зберігла б, то однак на все життя пам'ять — і на тілі рубці, і на душі, не зітреться, не забудеться. Мене часто запрошують: виступи у військовій частині, виступи в школі, розкажи про дивізію свою, як воювали, батьківщину захищали. Розповідаю — в мене це виходить, — слухають, питання задають, дивляться з повагою. А я розповідаю, а сама на них дивлюся — молоді, особливо в школі дівчатка, для чого я вам це розповідаю. Щоб пам'ять зберігали — це правильно, це святе, треба пам'ятати, а щоб знову війна — ні, не хочу для цього розповідати, охорони вас, Господи, від цього. От іще кажуть: теперішні молоді, це модні, з очима підведеними й сигаретами, які в шістнадцять уже все-все знають і на все плюють; мовляв, не дай, Боже, щось серйозне — війна, які з них там вояки, як вони будуть батьківщину захищати, у них нема нічого святого. Я не фарбувалася, очі не підводила, а до війни ще, пам'ятаю, у волейбола в школі граємо, звелить тренер передягтися в труси і майки, то ми, дівчатка, шулимося, до стінок притискаємося, і хлопчики до нас підійти близьенько соромляться, — то хіба через це ми, виходило б, кращі були? Дурниці все це, і в них також святе з'явиться, і "до останньої краплини крові" і всяке таке, не гірше, ніж як ми воювали, — а от тільки розповідаю я їм усе це, дивлюся на них, бачу себе на їхньому місці такою ж шістнадцятирічною, і серце в мене кричить: не потрібна їм війна, не потрібно їм на війну ходити. Хоча, знаєш, не тільки для бабів — чоловіки також різні траплялися, бувало дивися інколи — як ти сюди потрапив, та ж хіба для тебе ця війна, хто тебе сюди послав? Узимку сорок третього напарника мені прислали, змінний радист, — ну, який там з нього змінний, не вмів нічого, рацію за мною носив. Міля, його звали, забула прізвище, не можу пригадати, недавно пригадувала — хотіла розповісти про нього в школі — і

не пригадала. Довготелесий, худючий, волосся чорне стирчить в усі боки з ушанки, ніс довгий, червоний завжди від морозу, і під носом булька блищить. Гукнеш до нього: "Чого соплі розпустив!" — він шморгне носом, рукавом витреться, і знову булька висить, шинеля на нього завелика, шийка тоненька, хлястик весь час на одному гудзику теліпається, пришиєш — знову теліпається, і ноги в чоботях бовтаються, онуча з халяви стирчить, чорний, зарослий, неголений, ні до чого не пристосований, воші його завжди заїдали. Мерз жажливо, скоцюрбється, тремтить, чутно як зубами цокає; влаштовуємося спати десь у бліндажі, кажу йому: "Лізь до мене під шинелю, притулюйся, зігрію" — навколо сміються, мовляв, підхопила собі дівка бахура, а він: "Та ні, я так, сам". Крикну: "Лізь, не марудь!" Укріємося вдвох двома шинелями, обніму його, притулю до себе, потремтить ще трохи, потім заспокоїться й засне. Ще цілком хлоп'я, вісімнадцять йому було, ну та й мені тоді вісімнадцять, тільки ж я тоді вже справжнім солдатом була, а він нічого не вмів, та він, мабуть, і до тридцяти хлоп'ям би залишався.

Талановитий він був, із консерваторії, здається з Менську; часом як зігріється, сидить, дивиться кудись там крізь стінку, очі величезні, чоло біле, чисте, шия тоненька й довга і пальці тонкі й довгі-довгі, я таких тонких і довгих пальців ніколи більше не бачила. Як він говорив про музику, про композиторів як оповідав, про Шопена, такого я ніколи більше не чула. Сказав він мені якось одного разу: "Я після війни про вас, про дівчат, які на фронті були, кантату напишу, таку кантату, щоб ви, Женя, всю себе в ній побачили, так побачили, як тільки я вас, Женя, бачу", — на "ви" він до мене звертався, ім'я моє також вимовляти любив, тільки соромився. Не написав він кантати; йшли, ближчі тили підтягали, німця із села вибили, фронт уперед пішов, і ми до села підходили, біле поле в снігу, вирви чорніють і трупи німецькі. І от почав він, німець, з-поза села снаряди по полю класти, а коли зблизка б'є, свистіння чуєш уже після вибуху, впасти, в землю втиснутися не встигнеш; ну, та ми вже звички німецькі знали — точність і любов до порядку, — кладе перший снаряд, другий спереду ляже, третій ще далі, чекай свого й не лови гав. Отож так ішли по снігу полем — вибух, іще один, ближче, "лягай!", упали, я рацію несла, а Міля другу паку бойового постачання ніс, хотів до вирви добігти,

чи що, — вибух, він схопився за плече, зупинився, осідає, хилиться, і вткнувся обличчям у сніг. Снаряди далі вже за нами клалися, я підбігла, кинулась, очі величезні, чорні, в одну точку, схопила його за плечі, кличу, плачу, хлопці підійшли, витрусили його з лямок, до дороги підтягли, мене відволікли й відвели геть. Так і лишилася я без кантати...

Подобається вона тобі? Аніта Екберг, із польського "Екрана", вирізала й у рамку повісила, сама не знаю для чого, — ні, що ти, я до неї анітрохи не подібна, вона ж красуня, світова кінозірка. Мені погляд її очей подобається, не пройдеш мимо такого погляду, так вона дивиться на світ, ніби світ їй мусить дати все, чого вона лише забажає, тільки подумає і вже мусить саме так статися. Знаєш, ти не один оце так сказав, говорили вже мені, що я до Аніти Екберг подібна. Хотілось би отак от на світ дивитися, як вона, мати право на це, — знаю, знаю, скажеш — "ти маєш на це право", — ні, не те; я, може й дивилася б так, якщо б не воювала, якщо б не пройшла через усе це пекло кромішнє, коли б не бачила на власні очі, як просто й багато гинуло гарних людей, на вроду й душею гарних, справжніх, — що ж, хіба їхнє мені має дістатися, цього вимагати? Ні, хто був на фронті, так не зможе дивитися, і вона б не дивилася так, коли б пройшла все це; ми інакше дивимося, не вимагаємо, ми бачили цей світ з іншого боку, я не вимагаю, нічого не вимагаю зайвого; є в мене моя робота, годує вона мене, в шафі шуба висить на сплату, ось нова святкова сукня є, костюм гарний, такий як мені подобається, привезла торік із Угорщини, бачиш — навіть в Угорщину поїхала, захотіла — й поїхала, два роки гроші відкладала, відпустки не брала, з фронтовиками там зустрічалася, написали вони про мене в своєму журналі. Кімната моя є в мене, коли б її тільки на окрему виміняти, щоб не з сусідами разом, у будь-якій околиці міста, чорт з ним, аби тільки можна було, коли дуже захочеться, цілком самій побути, скільки не пробую нічого не виходить. Ось програвач є, улюблені пластинки, музику слухаю, до театру ходжу, в "Лебединому озері" Майю Плісецьку шість разів бачила, фільмів гарних не пропускаю, зачекай, ось я тобі найулюбленішу мою пластинку поставлю, слухай: "Як ти могла не повірити, що знову тебе я знайду, через пургу й сніговії я знову до тебе прийду". "Пісня про любов" називається, мені її ніхто не співав.

Ось ти в мене є, ненадовго, а все таки є, зараз ось є, — ні-ні, чоловіком моїм ти не станеш, не треба тобі цього, та й мені також, ти молодий іще, буде в тебе, все буде, полюбиш, і вона тебе любитиме, ви молоді, ви ще з нею мусите народити трьох синів.

А він у сорок п'ятому загинув, восьмого березня тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року, в Порт-Пілав, так, саме в жіночий день; з розвідки вони поверталися, виявили їх, він прикривав відхід. Прийшли хлопці, товариші його, я нічого не зрозуміла; Коля, старший лейтенант, їхній командир, узяв склянку, налив горілки із фляги. "Пий" — простягає. Питаю: "Чого?" Думала, це вони з жіночим днем мене, випила, він положив переді мною Дімкіну пляшетку і годинника його, потім довідалася — з відірваної руки зняли; і тільки тоді мене вдарило, скрикнула, вони в мене ще горілки силоміць влили, уклали мене й не давали встати, поки я не заснула. Прокинулася — Коля не відходив від мене, потім повели мене на могилу, я плакати не могла, сіла, земля під долонями мокра, дощ; як же це, невже ж Дімка тут, під оцією сирою землею? Відвели мене, плакати я почала потім, ходила, мовчала, а потім прокинулася — і потекли сльози, і ллються весь час, сиджу й плачу, отупію, забудуся чи засну, прокинуся й знову плачу, відвезли мене до шпиталю, нервово виснаження, там і демобілізували. Уже аж через півроку я його матері в Харків написала, вона знала про мене, Дімка писав їй, що разом повернемося, фотокарточки мої посилав; вона мені написала дивного такого листа: ти його не зберегла, чому ти залишилася жива, а він ні, не хочу тебе знати — і подерті карточки мої в коверті...

ПОЯСНЕННЯ ДО ДЕЯКИХ СЛІВ У ТЕКСТІ (ЗА АБЕТКОЮ)

Азимут — (військ.) напрям руху навпростець, визначений за допомогою мапи й компаса.

Артналіт — (сов. військ.) раптовий артилерійський обстріл.

Березина — (геогр.) одна з найбільших річок Білоруєї, притока Дніпра.

Бліндаж — (військ.) заглиблена в землю споруда для прикриття вояків від ворожого вогню на фронті.

Великі Луки — (геогр.) місто в Псковській області Росії.

Взводний командир — (сов. військ.) чотовий; командир взводу (чоти).

Дімка (ім'я) — рос. пестлива форма імені "Дімітрій" (Дмитро).

Гімнастьорка — (рос.) військова форма сорочка (верхня).

"Емка" — (скороч.) розмовна назва легкового автомобіля марки "М" (москвич).

"Ербешка" — (військ. сов.) розмовна форма скорочення назви "рація батальйонна" (див. рація).

Кирзові чоботи — (сов.) чоботи з кирзи, тобто — брезенту, просоченого хем. речовиною для захисту від проникнення води.

Комбат — (скороч.) командир батальйону.

Контузія — (військ.) ураження організму наслідком близького вибуху бомби чи артилерійського набою.

Метро — скороч. від "метрополітен". міська підземна електрична залізниця в системі внутрішньо-міського транспорту.

Німан — (географ.) річка на територіях Білорусі та Литви.

Ординарець — (військ.) військовослужбовець, що має обов'язок виконувати різні доручення командира або штабу.

Пляншета (пляншетка) — (військ.) пласка сумка з прозорим боком для мапи.

Портупєя — (військ.) плечовий ремінь для холодної зброї.

"Псих" — розмовне скорочення слова "психопат", божевільний.

Рація — (військ.) пересувна або переносна радіостанція.

Санбат — (військ.) санітарний батальйон.

Снаряди — (рос. військ.) набой та інші боеприпаси з вибуховою речовиною, що ними стріляють з гармати (укр. гарматень — гарматні).

Старшина — (військ. сов.) особа, що має старше сержантське звання в армії (укр. бунчужний).

Фляга, фляжка — (військ.) похідна пласка посудина для рідини, баклага.

Шифоньєрка — шафа для зберігання білизни й легкого одягу.

Шуба — верхній зимовий одяг з хутра чи на хутрі, з довгими полами.

ДОВІДКИ ДО ІМЕН ВИЗНАЧНИХ ОСІБ

Екберг, Аніта — популярна в Східній Європі шведська акторка кіно.

Плісецька, Майя — видатна балерина Московського академічного театру опери та балету.

РОЗПОВІДЬ ОСОБИСТОГО ОХОРОНЦЯ „ПЕРШОГО СЕКРЕТАРЯ”

Редакційна примітка. Під умовним заголовком „Розповідь особистого охоронця „Першого Секретаря” подаємо тут один із фрагментів твору, який у машинописних матеріалах із письменницького архіву Г. Снегірьова (тих, що шляхами дисидентського самвидаву дісталися за кордон) позначений заголовком „Автопортрет” і підзаголовком „Соціалістичний антироман”. Цей твір мав складатися з особистих розповідей в зустрічах з автором окремих, сюжетно між собою не пов’язаних, персонажів із різних кіл радянського „соціалістичного суспільства” різних історичних періодів його існування. „Розповідь особистого охоронця „Першого Секретаря” в цих матеріалах значиться як „Зустріч перша і випадкова”. А до цілоти цього „антироману” під заголовком „Автопортрет” подано як епіграф такий, немов би уривок із „вільного вірша” самого автора:

Людина — це пам’ять.

Пам’ять — це зустрічі.

Були зустрічі.

В кожній із них я змістився весь.

Цей фрагмент, як і решта з матеріалів цього „антироману”, що дісталися за кордон, є російськомовні. Хоч відомо, що Г. Снегір'ов деякі свої українськомовні оригінали (напр. „Ненько моя, ненько”, „Відкриті листи” до радянського уряду й до през. США Картера) пересилав також і в російськомовному перекладі, однак ці фрагменти є за кордоном лише в російській мові.

Для українського читача поданий тут фрагмент має зокрема історично-документальну вартість, як художньо відтворена безпосередня розповідь особистого охоронця Першого Секретаря компартії України С. В. Косіора про внутрішній світ московської партійно-урядової експозитури в Українській РСР. Хоч прізвище Косіора тут прямо не названо, а його ім’я й по-батькові „Станіслав Вікентійо-

вич” замінено на співзвучне „Степан Вікторович”, але всі подробиці життя, особистості, кар’єри й загибелі цього найдовше привладного в Україні (з 1928 до 1938 р.) головного московського політбюрократа зображено з історичною точністю (як зафіксовано й у ряді радянських публікацій часів післясталинської „відлиги” та реабілітації). З мистецького ж боку цей фрагмент цікавий як зразок авторової майстерності в володінні художніми засобами стилю „оповіді”, що їх ефективно використано тут для максимального сконденсованого відтворення психологічного „автопортрета” оповідача та об’єкта його розповіді й усього внутрішнього світу їхнього соціополітичного середовища. Переклад зробив В. Гришко.

— Ну, й потяг же трапився, біля кожного стовпа відпочиває. А ще й швидкий називається. Та іншим не виїдеш. Пробували квитки роздобути, а воно — саме закінчуються зимові канікули, завтра до школи, дівчорі повно, з учнівськими на дешевину їдуть з гостювання. А тут ще й засніжило он як, занесло. Добре ще, хоч на цього роздобув. Нічого, покуняємо трішки, а десь годині о другій і вдома. То коли він прибуває, о першій п’ятдесят шість? Оце тільки, як же воно вночі з вокзалу? Трамвай уже не ходить, а тролейбус ще раніше. Автобус, але який же? Мені до самісінького центру, а вам також? Нічого, якось доберемося, таксі візьмемо. Та воно, мабуть, у таку хуртовину й таксі не захопиш... Що, ще келішок? Та ні, досить з мене, воно винце міцненьке, а я не тес, — не можна мені, потім потилиця геть відвалюється. Ну, та капніть уже трохи на денце, для товариства. Але, що ж це ви — гостинця додому купили та й додому не довезете? Чи є ще там у сулійці? Приємне вино. Беріть оце м’ясо, смачне, вуджена шинка, беріть-беріть, закушуйте. Якось то доберемося, у вас речей — сама лиш оця сулійка? Ну, в мене також — лише рюкзак та ось оця плетена торбинка, на випадок чого — пішки дочимчикуємо, та й усе. Нема страху. Я в самому центрі, біля театру. Незабаром переїжджатиму, запрошували до райвиконкому, сказали — пакуй речі! Ні, в центрі не дають. Та я за центром і не побиваюся. Мені тепер уже що? Аби лишень повітря більше, бо тут у мене просто собача буда. Старий будинок, одноповерховий, його вже давно пора зносити геть. Вогко, всю ніч автомашинами поїд віконню. Вже всі сусіди мої виїхали, я останній

залишився. Скромність свою, знаєте, виявляв, не просив, не настоював. Та й звук уже. Я ж у цій квартирі скільки? Від сорок четвертого, як тільки звільнили, повернувся, будинок той, де в мене трикімнатна квартира була, під час війни згорів, дали цю буду. Ну, а ставилися до мене як? Хоч і випустили тебе, але однак — подякуй та й помовчуй собі. Мене в п'ятдесят восьмому цілком реабілітовано, тоді як і його. Ні, ні, більше не питиму. Наливайте собі. Пийте на здоров'я, м'ясо беріть, ріжте, ріжте, закушуйте. Я б оце чайку попив, піду запитаю в провідниці, може ще не прохолов...

— Ось ви розпитуєте, допитуєтеся, зацікавилися старим. Чи це так, із самої цікавості, а чи справу якусь маєте? Та мені хіба що, — ви мене не знаєте, я вас також, випадкові попутники, та й усе. Та воно вже й не ті часи тепер. Вам розпитати цікаво, а мені й розповісти хочеться. По-старечому. А що я мав би приховувати? Мені приховувати нічого.

За що? А за що тоді брали? Коли брали видатного керівника, то й особистого секретаря та охоронця гуляти не залишали. Такий був тоді порядок. Так, у тридцять сьомому, тільки мене вже в тридцять восьмому, сьомого травня. Його тридцятого квітня, саме якраз перед святом, а мене через тиждень. От запитуєте, за що? Отож, отак приблизно вже через півроку, — я всього вже до того часу натерпівся й усі порядки звідав, спершу возили з місця на місце, потім у Лук'янівці в одиночці тримали, допитували, а потім на Короленка привезли, — викликають на допит. Сам заступник наркома НКВД, забув його прізвище, вірменин був. Кричить: "Зізнавайся відразу, куди на явки його возив, кажи, в Донбасі, в Москві, тут куди возив, як йому бабів постачав, зізнавайся!". Я вже знаю, будуть бити. А все таки кажу: "Громадянин заступнику наркома, ви ж його знали, він до жінок ніколи нічого, лише дружину свою знав і любив, дружину й родину. І ви ж самі, громадянин заступнику наркома, в органах начальник, добре знаєте, сам я один при ньому ніколи перебувати не міг, завжди поруч інші слідкували". Кричить, кулаками перед носом розмахує, та й усе. А мене, коли взяли, то вже три шпали з петлиць вирвали, підполковником був. Я ось тут фотографію маю, запрошували до Москви, то попросили, щоб усі, які маю з собою взяв. Оце ось ще з тих часів збереглося. Все відібрали, знищили. Ні, що ви, сам ні

однієї не порвав, — усе, що можна було, зберігав. Мав я багато, де ми з ним разом, жодної не залишилося. Ось оце, бачите, який я був. А це ось також, ще курсантом. Що ж ви думаєте, тридцять років в армії, сім у спецчастинах і двадцять три в органах. Ляйтенант, оце я — ще як у загальній охороні ЦК був, а при ньому я з тридцять третього став. У нього були Сашко Логінов і ще один, інший Сашко, от забув, як же його? Ну, та ще згадаю. Цей інший Сашко щось там захворів, викликає мене начальник охорони — "Призначаємо тебе в особисту охорону до Першого Секретаря, дивися ж, мовляв". Слухаю, кажу, виправдаю довір'я, — а самому, знаєте, страшнувало стало. Ось оце тут — я вже зі шпалою, це в тридцять четвертому, а тридцять шостого другу повісили. А оце вже з трьома, це в тридцять сьомому, коли ми в Москву переїхали. Оцю саму портукею з мене тоді, сьомого травня, стягли, і гімнастюрка та сама. Не тільки ви, ще й раніше мені казали — що в тебе на всіх фотографіях очі такі сумні, мовляв — красень, вояк, плечі он які, груди колесом, а очі зажурені. Не знаю. Від природи, мабуть. Сумувати їм ніколи було, дивися пильніше вдень і вночі, та й усе. Багато було фотографій. У Москві тоді, якраз на Столешніковому провулкуві, майже біля Петровки, фотограф такий був — Напельбаум. Ну, він ніби як "придворний". Завжди весь уряд у нього фотографувався. В нього цілий музей був, скрізь портрети на стінах, у рамах, знаєте, портрети — командарми, наркоми, гарні всі. Ні, його не чіпали, він уже після війни старим помер. Пам'ятаю, в тридцять сьомому переїхали ми до Москви, для газет портрети потрібні — замісник же голови уряду, нарком! Приїхали ми до Напельбаума, Степан Вікторович його здавна знав і до Києва не раз викликав, і на дачу я його привозив, там фотографувалися. Коли Степанові Вікторовичу в Харкові першого нашого "ФЕД"-а подарували, то Напельбаум йому пояснював, як фотографувати. А він мені потім також показував. Ну, вчитися мені не було часу. З мідною дощечкою й іменем вигравіруваним був цей "ФЕД". Ми, як до Харкова навідувалися, завжди в дитколонію Дзержинського туди їздили. Він завжди дітьми цікавився. І в колонії імени Горького — там, знаєте, в Куряжі, довгенько завжди ходив, оглядав, з малюками розмовляв. А де той "ФЕД" подівся, я й не знаю. І де всі речі поділися. Ми, як до Москви переїхали, речі з Києва перевезли в скриньках. А ту квартиру,

що її вони одержали, ремонтували. У Кремлі є такий будинок, він і тепер стоїть. "Потешним домом" його називали, там члени уряду жили. Наша квартира вікнами до отого довгого будинку — отого, як його, ну, що на площі навпроти готелю "Москва"? Манеж, о! Прямо вікнами до манежу виходила. А тим часом ми жили в готелі навпроти "Москви" за рогом — так, так, у "Націоналі". А скриньки з речами всі склали в церкві, її на товарний склад було перетворено. Отам біля Спаських воріт ліворуч така собі, стоїть і тепер. Усе склали там, я й коменданта того складу пам'ятаю. І не забирали, чекали, доки ремонт закінчать. Так ті скриньки нерозпаковані й залишилися. Я оце тепер пробував відшукати сліди, ходив, оглядав. Покищо нічого. До ЦК напишу. Тепер про нього книгу пишуть, нехай же й речі його розшукають. Може, щось удалося врятувати. Ага, так — от, бачите, почав говорити та й забув про що. Отож приїхали ми до Напельбаума. Напельбаум зрадив, навіть сльозу пустив, руку трясє і йому й мені, веде до кімнати. Там у нього й ательє, де фотографувати, і музей отой самий. Як мається, як Олена Семенівна, як Саша, Вітя, сміються, згадують. Потім раптом Степан Вікторович замовк. Я дивлюся на нього, а він ось так перед стіною став, де в рамах портрети висіли. Завжди вся стіна знизу догори завішена була, у військовому, у цивільному, групами портрети, — а тут стіна більш ніж наполовину порожня. Зверху ще портрети густо висять, по боках також, а в самому центрі цілком порожнього місця багато. Там, де портрети висіли, тільки світлі квадрати залишилися. І його, Степана Вікторовича, великий портрет у рамі висить. Так він стояв і дивився, на стіну чи на портрет свій. Він маленький на зріст був, широкоплечий, коренастий, дебелий, а тут зіщулився, немов би навіть схуд і видовжився. І Напельбаум змовк, розгубився, а може злякався, то на нього, то на стіну очима. Потім він круто отак повернувся, ні на кого не глянув, швидко підійшов до крісла, сів, каже — "Давайте, товаришу Напельбаум, фотографуйте, ніколи, часу мало". Передчував він чи ні — я вже не знаю, не звірявся він мені. Знаю лише, відколи ми переїхали до Москви, мов би підмінили його, цілком не той став. То раніше завжди жартує, жвавий, пружинистий, а тут похмурий ходить. І часто замислюватися став, отак — обличчя праворуч поверне, очі в одну точку і лівою рукою двома пальцями горло ось тут під підборіддям мацає. Мо-

же й передчував, хоча з Києва ми з легкою душею виїздили. Пам'ятаю, на сесії тій, коли стало відомо, що перевели його до Москви, вийшов він із залі веселий, усміхається. Ціпка мені свого віддає, я завжди його при собі тримав, а потім, коли потрібно, йому вручав. І каже: "Товаришу Кондратенко, зараз обідати, а потім подзвонить до Києва; скажіть Олені Семенівні — хай пакує речі, ми з вами через три дні їдемо здавати справи". Через три дні поїхали, передали справи. Ні, тоді ще ніхто нічого поганого не думав. От із Аллілусєвими він дружив, чули таке прізвище? Колишня дружина Сталіна, застрілив її Сталін. Це тепер ми вже знаємо. Батько її старий більшовик, відомий вчений, і син його, військовий командир, танковим корпусом командував. Вони так поряд на Новодівичому кладовищі й поховані всі троє, — бували там, пам'ятаєте ось так — її могила, стовп такий гранітний з білою жіночою голівкою, отут ось батько, а тут син. Часто Степан Вікторович з ним приїжджав. Зі старим побалакав і з сином дружив, і раніше, коли в Києві були, і потім, коли переїхали. Ну, він же розумів, що Сталінові це може не сподобатися, дружба з Аллілусєвими, а от їздив, значить — нічого поганого не підозрівав. А міг би й підозрівати. Він Сталінові часом заперечував, на засіданнях Політбюра правду всю казав, це ще раніше, коли тридцять третій був і після голоду хлібозаготівлі проводили. Ви людина ще молода, не пам'ятаєте тридцять третього. І слава Богові. Якби його й собі забути. Проклятий рік. Степан Вікторович сам керував хлібозаготівлями, в райони виїжджав, частенько нагінку завдавав за те, що геть чисто хліб вимітають, навіть на насіння не залишають, знімав за це начальників і в районах, і в областях. І на засіданнях Політбюра доводив, що не можна так, при самому Сталінові прямо говорив. Навіть одного разу телеграму таку на ім'я Сталіна послав: „Час уже впорядкувати хлібозаготівлі й налагодити роботу кооперації, ні в якому разі не можна відстрашувати колгоспника й роздратовувати одноосібника“. Сидів я за своїм столом, дзвінок, викликає. Вручає мені — відіслати. Єсть! Відніс до особливого відділу, надрукували, відіслали, та й усе. А чи знав він усю правду про Сталіна, також не можу сказати. Ще в Києві, коли почали хапати багатьох керівників, часто до нього нарком НКВД приїздив, довгенько з ним тоді вдвох нараджувалися. Одного разу сидів я, дивлюся — секретар обкому, от забув його прізвище, ох ти ж...

зараз пригадаю... ну, як же його?.. Забув. Секретарем обкому був, молодий, я частенько йому в себе в приймальні перепустку відмічав. Дивлюся, ведуть його. Без піджака, сорочка біла і сам білий, видно, щойно тільки взяли. По бачив мене, руку простяг, вигукнув: "Скажіть же Степанові Вікторовичу!" А я, що я міг? Ворог народу — та й усе. Відвернувся я. Його конвоїр підштовхнув, він заплакав голосно, немов би зареготав, і повели... Не думаю, щоб він знав усю правду. От, для прикладу, Орджонікідзе ховали, я ж увесь час поряд з труною був. Степан Вікторович тут же, і я поруч нього. А не знав, і ніхто з хлопців не знав, що Орджонікідзе застрілився. Хоча між нами базикати й не вільно було, та все ж таки ділилися між собою, хто кому довіряв. Не знали, та й усе... Ще келішок? Ну, хай уже й так, половинку налийте, тільки останню, а решту — додому. Зачекайте, я піду ще чаю запитаю...

— А от Степан Вікторович не пив. Курив багато, намагався стримуватися. І Олена Семенівна завжди просила, навіть мені потихеньку казала: "Ви, товаришу Кондратенко, старайтеся його стримувати, нагадуйте, що, мовляв, Олені Семенівні обіцяли, старайтеся відвернути чи й просто не давайте, коли просить". Ну, як я можу не дати? Приїдемо до району кудись чи на завод, він рознервується, щось там не так, оті ж таки хлібозаготівлі чи з вугіллям. Гнівається, інколи тон підвищить, не матюкався ніколи, не ображав, ну а тон підвищував, що вдієш. Руку до кишені, а цигарки забув. Він отак, не обертаючись, руку до мене. Я відразу з кишені "Казбек", він "Казбек" куриє, а потім на "Нашу марку" перейшов — не пам'ятає, мабуть, такі біло-оранжеві коробки випускали. Сам я ніколи не куриє, а для нього завжди до кишені клав. А пити не пив. Узимку з району приїдемо, намерзнемось, скине свій кожушок — у нього для району улюблений кожушок був, чорний, дублений, з такими широкими застібками через полу і з білим, вірніше — сірим, коміром. Руки потирає, хукає, до буфету підійде й чарочку коньяку зажис. Одну з морозу, та й усе. Як одягався? Та ніяк. Чисто, чепурненько, змусить його Олена Семенівна костюм справити, надіне і — доки йому й кінець прийде. Взимку чоботи, влітку ботинки, картуз, останнього часу взимі сіру шапку-папаху носив. Скромно жили. Квартира в них на Левашовській, з ними разом жили — грубник, Горін на прізвище, куховарка і Галя, покоївка. Так і називалася —

покоївка, до столу подавала, прибирала в квартирі. Зовсім молода дівчина була, працювала в них і вчилася на робітфаку. Тепер вона великою крамницею завідує, заходжу до неї інколи. Олена Семенівна як до молодшої сестри до неї ставилася й учитися допомагала. Дітей трое було, Таїса — старша, Вітя й Сашко. Виховували їх суворо, не розпещували, перед іншими дітьми зазнаватися не дозволяли. Ну, Сашко, щоправда, шибеник був чималий. Степан Вікторович любив синів, шкільні завдання завжди сам перевіряв, книжки читав з ними, інколи ввечері вовтузною таку заведуть, аж хлопцям із комендантури на першому поверсі чутно. Там на першому поверсі комендантура була, охорона. А я мешкав окремо, на Володимирській. Проведу ввечері хлопців своїх, попрощаюся, а раненько знову, мовляв, тут як тут. Ну, як водиться, це в усіх таке правило було, з артистами, з письменниками дружив. До театру часто їздили. От, не хочу називати прізвища, тепер він відомий, уславлений і все таке. А тоді був, ну, для прикладу сказати, Вася. У нас удома часто бував. "Вася прийшов", казали. Так от, дивилися в театрі його п'єсу. Не пам'ятаю вже, про що там, у мене свого клопоту досить було. В урядовій льожі Степан Вікторович з Оленою Семенівною, Іван Петрович і Петро Іванович з дружинами. А ми позаду біля дверей, я й ще двоє хлопців. І за дверима слідкуєш, помічник там чийнебудь увійде, доведе щось до відома, і залю на оці тримаєш. У залі народу повно. А в першому секторі партеру через одного — наші хлопці, так і квитки продавалися. Підніметься хтось посеред дії, відразу наш один встає, разом з ним виходить. Це саме невдовзі після вбивства Кірова було, тоді, знаєте, суворий порядок відразу в нас завели. А там за дверима в коридорі Вася наш ходить, автор-іменинник. Йому до льожі не належало, то він там і ходить, прислухається під дверима. Ну, я вийду в коридор, а він з усіх ніг до мене: як, що казали? А мені ж чути, про що вони там між собою в перебігу цієї п'єси перемовляються. Кажу, Іван Петрович нахилився отакечки до Степана Вікторовича і сказав отак то. А потім кажу, коли там на сцені бабуся щось оповідала, то Олена Семенівна сміялася. А Петро Іванович сказав, що так от воно неправильно, а треба ось так. І Вася наш тут з місця як зірветься та й біжить відразу за сцену переробляти. Тепер він велика людина, а хотілось би мені колинебудь його зустріти, нагадати про цей випадок. Може, йому це

й не сподобалося б, а проте однак нагадав би. Так. Що, чи не пора спати, га? Ні-ні, досить, та й вам досить уже. Маю спрагу, а ось чай уже прохолов. Пийте собі, та й усе. Отак, а я ось оцей свій доп'ю.

— Ну, а як же, що ж ви, — звичайно, потрібна була охорона. Я ж, власне, так і називався: особистий охоронець. Я й за секретаря був, у приймальні дижурю, папери до підпису, викликати когонебудь. Бувало всяк. Одного разу трохи справжнього лиха не сталося. Як ми кудись виїжджали, то з нами обов'язково ще одна автомашина йшла. Якщо в місті, ми попереду, а та машина позаду. Шестеро наших хлопців у тій машині. А якщо до району, та машина попереду, а ми позаду, і з нами начальник обласного НКВД сідає й секретар обкому. Степан Вікторович спереду поруч із шофером, я позад нього. Обов'язково позад нього і рука на клямці дверей, коли що — встигну вискочити й прикрити своїм тілом, так нас інструктували. А він же як любив їздити, — вибирається до району й нікого не попереджує. Ну, тут уже нам належало повідомити, кого слід. До обласного центру заїжджасмо, сідають до нас секретар і начальник НКВД та й поїхали. Не до райцентрів, а спочатку по колгоспах. Ніхто й не сподівався нас, а ми тут. Я вам скажу, воно мені так навіть і спокійніше, задуманий наперед замах виключається. А потім до райкому приїжджасмо, уже не місцеве начальство нам доповідає, а ми йому. Мовляв, ось як у вас, голуб'ята, справи стоять. Ми то знаємо, а от чи знаєте ви! Той тикмик, червоніє-біліє, а заперечити ніяк. Ну, він лише в крайньому разі до крутих заходів удавався, зняти там із посади чи з партії виключити. В Донбасі часто ми з ним бували, тоді ж бо "давай країні вугілля" — найпершим гаслом було. Він на кожній шахті вниз лізе. Шахтарську робу йому, вся "свита" за ним. Ну, і я лізу, попереду. Не один, ще хлопці, — під землею, дивись, і обвал може статися, і засідка якась, не видно ж, усячини сподівайся. Одного разу, пам'ятаю, в Горлівці справа була, спустилися в забій. Сидять шахтарі, не працюють, дивляться на нас похмуро. Керівник тресту — чи як тоді називалося, трест чи центральне управління? Змінювалися назви щодня, різні реорганізації проводили. Отож керівник кричить: "Чого сидите, не працюєте?" Один подивився на нас, посміхнувся, зуби блиснули, і чорним пальцем на стелю цієї лави показує. А там оселедець прив'язаний висить, рот у нього роз-

чепірений і в рота вода зі стелі капас. "Оце, — каже — ми оселедця повісили, а він худий, то ми чекаємо, доки він від води потовщає, ми тоді пообідаємо та й підемо вугілля рубати". Керівник розгубився, мовчить. І всі мовчать. І Степан Вікторович нічого не сказав. Пішли ми назад. Уже в кліті каже він керівникові: "Кричати не треба, на по-рожній шлунок у шахті не напрацюєш, сам шахтарював, знаю". Пішли ми до тресту чи там управління, жодного "розносу" не влаштував, не кричав, сказав лише: "Так, тяжко вам". І від'їхали ми. І як тільки приїхали до Києва вночі, відразу з вокзалу до ЦК. Наркома продовольчого постачання з ліжка підняли з-під ковдри, всіх вугільних начальників тут же вночі до нас. А наступного дня команда в усі області: щоб там не було — дати Донбасові продукти, від себе відривайте, а Донбасові дати! От, бачите, знову вбік завело, неуважним став, голову тисне ось тут у потилиці. Так-так, розповідь, розповідь ще цей ось випадок, щоб ви не думали. Так. На відпочинку ми були, на Кавказі, в Хості. Щодня майже виїжджаємо кататися, він, Олена Семенівна. Отож одного разу їдемо. Він сидить спереду, а я за ним, Олена Семенівна поруч мене. Повернули в гори вже, дорога вище й вище йде, кривуляє. Я оглядаюся, бачу, — саме такий прямий відтинок дороги трапився, — із-за попереднього повороту легкова автомашинка вискочила. Заїхали ми за поворот. На наступному повороті знову ту машинку бачу, швидко їдуть, наближаються. Виду не подаю, намагаюся, щоб навіть Олена Семенівна не помітила. Ще вони наблизилися, доганяють, — ну, ми завжди на прогулянці не поспішаючи їздили, Олена Семенівна завжди просила. Та легкова автомашинка також відкрита, мені добре видно, хто там сидить. Сидять шестеро людей, наперед мовчки дивляться, всі чорні, смугляві, видно, місцеві. І так вони, знаєте, дивляться. Якби це їхала кумпанія на прогулянку, то по боках би розглядали, усміхалися б, гарно ж навколо, красвиди природні які. А ці в нашу машинку очима націлилися й мовчать. І доганяють. А позаду нас наша ж машинка йшла. Так як завжди — друга машинка й шестеро хлопців моїх. Ця машинка відразу ж за нами йшла, а та чужа вже якраз майже догнала її, сигнали мені чути, обганяти хоче. Ну, тут я кладу праву руку на борт, ліктя ось так виставив. Це, я вам розшифрую, такий у нас умовний знак. Ну, взагалі, знак небезпеки. В даному випадку — наказ ту машинку зупинити й

ізолювати. Хлопці мої зрозуміли, на повороті машину свою впоперек дороги. Дорога вузька, не пройдеш. А тут, як на те, Степан Вікторович гарний водоспад побачив. "Зупинися, — кажу шоферові, — зфотографуємося". Підійшли вони до кручі, радяться, де краще стати, щоб зфотографуватися вдвох, щоб я їх, значить, фотографував. А я дивлюся, там біля тих машин щось відбувається. Мої хлопці вийшли, і ті на них ідуть. Мої пробують їх затримати, щось кажуть, а ті напірають, наближаються. Степан Вікторович саме на водоспад, що внизу, "ФЕД"-ом націлівся, а Олена Семенівна оглянулася, побачила і бліда стоїть. А ті пруть, і мої хлопці їх зупинити не можуть. Тут я Степанові Вікторовичу до спини спиною, Олену Семенівну також плечем загородив, руки в кишені. В кишенях у мене два мавзери. А ті пруть, уже зовсім близько Ну, тут хлопці мої зрозуміли, що їх добром не вмовиш. Відразу джіу-джітсу, револьвера до живота. Степан Вікторович зауважив, що я спиною до нього стою, обернувся, дивиться. Я кажу: "Будь ласка, сідайте в машину, проїдемо вперед". Він ні слова не сказав, пішов до машини, послухався відразу. Поїхали ми. Ну, хлопці тих забрали, доставили в управління. Доводили вони всі — відпочивальники ми. Ну, вони не були відпочивальники, це я вам точно кажу. Це ж якраз після вбивства Кірова було. Ні, зброя в них не виявлено, а може й викинути встигли. От і все. А про вбивство Кірова я йому перший доповідав. Також ми на Кавказі були, в Хості відпочивали, наприкінці тридцять четвертого. У нас же відпустка взимку завжди. Пам'ятаю, пізно вночі автомашина зашуміла біля воріт, голоси приглушені. Я вийшов, вартовий доповідає: начальник обласного НКВД приїхав. Поздоровалися, питає, де Степан Вікторович. А він саме заснув уже. Спати він завжди пізно лягав, не раніше третьої. О третій лягає, а вранці об одинадцятій ми з ним уже в ЦК. Та й те сказати, якщо б він дозволив собі відсиплятися, то коли б він усе встигав. У нього ж самих книжок, що він їх склав, штук сімдесят було. Тоненькі й не дуже тоненькі. І про Донбас, і про колгоспні справи, і про піонерський рух, і все сам писав. Так от, про вбивство Кірова. Начальник управління НКВД приїхав уночі й каже— треба розбудити. А в чім справа, питаю. Так і так, злочинне вбивство Сергія Мироновича Кірова. А тут Олена Семенівна, саме не спала чомусь, вийшла до нас. Я їй доповідаю: сталося велике для країни нещастя, вбили Кірова,

треба збудити Степана Вікторовича. Вона зблідла, похитнулася, я її посадив, води подав. Опритомніла, подивилася на мене так, не відразу збагнула все, та й каже: "Не треба будити, вранці скажете". Гаразд, уранці. О восьмій годині я чатую на нього. Виходить він. Я підійшов, руку під козирьок, виструнчився, він же комісар першої ранги, чотири ромби в петлиці. Доповідаю: "Товаришу комісаре першої ранги! Велике лихо в країні сталося, по-зłodийському вбито товариша Кірова!" Він нічого не сказав, не здригнувся, не зблід. Довго так стояв, на мене дивився, а я весь час на струнко. Потім тихо промовив: "Вагон до Москви — з першим же потягом, що відходитиме". Я залишив начальника управління при ньому, тут і хлопці мої, а сам у Сочі, до залізничного ГПУ. Відразу ж наш вагон подали в Хосту, навантажили наш багаж і — поїхали. І от він тоді у вагоні застудився — ангіна, грипа, температура висока, марить. І його просто з вокзалу до Кремлівки. Кожушок його, отой, на застібках, з білим коміром, надягли на нього, валянки, зверху в доху загорнули та й повезли. І він на похороні Сергія Мироновича Кірова не був. Якщо ви пригадуєте тогочасні газети, ні на фото, ні в списках почесної варти його нема. Хворий він був. А вони великі приятелі були, міцно дружили. На з'їздах у кулуарах завжди разом удвох ходили. Обидва невисокі, однакові на зріст, коренасті, тільки в Кірова пишна чуприна, а Степан Вікторович з голеною головою. Отак ото ходять, розмовляють собі, ось тут вони, і я близенько коло них, трохи збоку, і хлопці Кірова тут же, всі знайомі. І от не було його на похороні. А я поруч з Оленою Семенівною стояв. Коли урну до кремлівської стіни проносили, то ми з нею праворуч від воріт, ліворуч від мавзолею були. Я виструнчився, шану віддаю. А я собою помітний був, високий, то хлопці потім говорили — "тебе, кажуть, зфотографували". Бачив себе потім у журналі. Обличчя, знаєте, таке, одне слово, трагічне обличчя. Мені й справді тоді тяжко було стриматися. Олена Семенівна стоїть, плаче, і мені, знаєте, не легко... Ні-ні, досить, не можу, будемо вже лягати спати, дві години залишилося, хоч трохи поспати. Не засну я вже, мабуть, потилиця геть розвалюється. Ну, спробую...

— А його з потяга взяли. На Північному Кавказі, в Нальчику. Чомусь йому Сталін поза будь-якою чергою відпустку дав, саме під Перше Травня. Олена Семенівна й

діти просили — лишимося на травневі свята, потім поїдемо, діти на параді люблять ходити, а тут ще й у Москві вперше. Ні, поїхали у відпустку, відпочивати. В Нальчику до них у вагон увійшли. Я не був тоді з ним, з ним Сашко був, Логінов. А я в сусідньому. Як же це воно було, забув. А що я мав би приховувати, мені приховувати нічого. Ага, от бачите, згадав. Відчепили наш вагон, від'єднали від того. Тому я й не міг втрутитися. Ні, не роззброїли. Мене щойно через тиждень роззброїли і три шпали з петлиць видерли. А там лише показали ордер на арешт. От кого ви охороняли! Ворог народу. І нас в охорону до того ж таки вагону. Уявляєте, як це мені було. А його, дружину й дітей тим самим вагоном назад до Москви. І з вокзалу в трьох різних машинах повезли. Я часто думаю: що він у тому вагоні по дорозі назад до Москви передумав і пережив. Не дай, Господи, нікому. Дайте мені руку. Ось отут, ось, — відчуваєте? Помацайте, не бійтеся. Ось тут бугор, від вуха донизу, ось — уздовж потилиці. І також ось, від цього вуха. Не знаю, що воно за пухлини, кість виперла. Від палиць. А "в футболу" по камері мною не грали? А пальці в двері? Свого ж своя інквізиція. А з ним що робили, мені навіть подумати страшно. Мені ось тепер сестра його дружини розповіла, розшукав її. Довго сиділи, пригадували. Вірите, сидимо, розмовляємо, двоє дорослих людей, і сльози весь час течуть-течуть. Та от вона розповідає, коли реабілітація прийшла йому, пішла вона на прийом до... Ну, не буду називати його, хоч і покійний уже, здогадуйтеся самі, а я не називатиму. Також великою людиною був, вони раніше зі Степаном Вікторовичем дружили, довго працювали разом поруч. Пішла вона в своїй справі, в справі дочок, чоловіка її також тоді відразу після нас забрали і не повернувся. Просила, щоб квартиру повернули, з працею щоб допомогли. Прийняв ласкаво, обіцяв. І спочатку допоміг, усе зробили, квартиру, прописку, все. Пішла вона до нього ще раз у якійсь там справі. Цього разу, каже, довго розмовляв, уже цілком відверто, а потім він їй і сказав. Знаєте, каже, як я востаннє Степана Вікторівича бачив? Отож було це так. Повідомляють мене, каже, що Степан, — його було вже заарештовано, — доніс на мене, що він двадцять четвертого року завербував мене в польську розвідку. Бачу я, каже, починають від мене відсахуватися. Тоді ж бо, ви розумієте, що означало таке звинувачення. Я, каже, до Сталіна, так і так, вимагаю зве-

дення віч-на-віч. І Сталін згодився. Не знаю, так воно було чи не так, ну вона, Тетяна Семенівна, так оповідала з його, значить, слів. Я його, каже, не впізнав. Увесь розпухлий, зарослий, обличчя від синяків чорне, штани без гудзиків і він їх руками підтримує. Увійшов, похитнувся, зупинився і в куток кімнати дивиться. Я, каже, до нього. Степане, як же ти міг отакого на мене наклепати, навіщо ж ти мене обмовив, коли ти мене завербував, у яку розвідку, опам'ятайся! Він, каже, довго-довго на мене дивився, немов би впізнати намагався, а потім одну руку від штанів відняв, махнув тією рукою й сказав: "А це було давно". І більше, каже, скільки від нього не добивалися, ні слова не сказав, тільки в куток кімнати на підлогу дивився. Та й усе... А мене в сорок третьому випустили, кадрових офіцерів-енкаведистів не вистачало, та й усе. Давайте трохи поспимо.

ПОЯСНЕННЯ ДО ДЕЯКИХ СЛІВ У ТЕКСТІ (ЗА АБЕТКОЮ)

Горлівка — (геогр.) місто в Денецькій області України, один із промислових центрів Донбасу (Донецького вугільного басейну).

Дитколонія імені Ф. Держинського — спеціальна виховно-трудова інституція у віданні ГПУ-НКВД-МВД для безпритульних дітей і неповнолітніх правопорушників, де їх використовують на різних роботах. Розташована під Харковом. Там у 30-ті рр. виробляли фотоапарати ФЕД (див. далі).

Кліть — пристрій для піднімання й спускання в шахтах людей, вагонеток з вугіллям тощо.

Колонія імені М. Горького — "трудова колонія для неповнолітніх правопорушників" — установа НКВД для "перевиховання працею" кримінальних злочинців дитячого віку. Подібна до дитколонії імені Ф. Держинського. Також під Харковом — у селищі Куряж.

Командарм — (сов. військ.) командувач армії.

Короленка, вулиця в Києві, де міститься будинок і слідча тюрма НКВД (тепер — КГБ). Слова "**на Короленка**" означають у розмовній мові сов. громадян "в ув'язненні НКВД (КГБ) в Києві".

Лава — вибій у вугільній (чи інших копалин) шахті — з суцільною системою розробки вугільного чи інших пластів.

Лук'янівка — популярна назва тюрми в Києві на Лук'янівській вулиці.

Мавзер — вид автоматичного пістолета.

Манеж — приміщення для тренування коней та вправ у верховій їзді.

Нальчик — місто на північному передгір'ї Кавказу, один із центрів кліматологічних курортів.

Нарком — народний комісар, первісна назва посади міністра в СРСР.

Обком — обласний комітет (компартії, комсомолу).

Одноосібник — сов. офіційна назва селян, що не вступили до колгоспу.

"Органи" — розмовна назва "органів державної безпеки" (ГПУ, НКВД, КГБ) в СРСР.

Петровка — розмовна назва одного з районів міста Москви.

Перший Секретар — титул керівника компартії республіки (раніше — "Генеральний Секретар", що залишився лише титулом компартії СРСР у Москві. Повна назва титулу — **Перший Секретар ЦК** (також є "перші секретарі" обласних і районних комітетів партії).

Район — низова адміністративна інстанція територіального поділу області в республіці. **Райком** — районний комітет компартії, комсомолу. **Райцентр** — місто, що є адміністративним центром району.

Робітфак — "робітничий факультет", система спеціальних курсів при вищих навчальних закладах у 20-х і 30-х роках для підготовки недоосвічених робітників до навчання в цих вищих навчальних закладах.

Ромби — знаки розрізнення командирів і комісарів вищого командного складу сов. армії — до часу введення погонів під час війни.

Спаські ворота — головні ворота до Кремлю в Москві, вхід до історичної резиденції рос. царів, а тепер — керівників компартії та сов. уряду.

Спецчастини — спеціальні частини сов. армії, що перебувають у розпорядженні "органів безпеки" (ГПУ, НКВД, КГБ).

Сочі — (геогр.) місто на Чорноморському узбережжі Кавказу, один із курортних центрів СРСР.

ФЕД — скороч. від "Фелікс Едмундович Дзержинський" — марка сов. фотоапаратів, вироблених на фабриці в дитколонії ім. Ф. Дзержинського під Харковом.

Хлібозаготівлі — (сов.) офіційне грабування хлібних (зернових) запасів у селян за пляном, установленим владою в кінці 20-х і в 30-х рр.

Хоста — (геогр.) — курортне селище на чорноморському узбережжі Кавказу біля міста Сочі.

Шпали — (військ.) знаки розрізнення старшого командного складу в сов. армії до часу введення погонів; мали форму подовгастого прямокутника.

ДОВІДКИ ДО ІМЕН ВИЗНАЧНИХ ОСІБ

Аллілуєви — родина старого більшовика, співробітника Леніна, Сергія Аллілуєва. Його дочка Надія була дружиною Сталіна, який убив її 1932 р. за співчуття до протисталінської опозиції в партії.

Кіров, Сергій — визначний рос. більшовик, потенційний суперник Сталіна. Його вбивство, організоване Сталіном за допомогою НКВД в грудні 1934 р., стало приводом для розгортання сталінського масового терору супроти всіх опозиційних осіб і середовищ у 1935—1939 рр.

Орджонікідзе, Серго — визначний більшовик із Грузії, близький до Сталіна, але, запідозрений ним у прихильності до опозиційних кіл, в атмосфері терору вчинив самогубство в 1937 р.

І "БЕ", І "ВЕ"

"Монолог" Сашка, актора Харківського театру імени Т. Г. Шевченка, часто ним виголошуваний у тісному колі друзів, коли вони про те попросять, не раз і залюбки слуханий автором цих рядків.

— Якщо ви пам'ятаєте, — а втім, хто з вас пам'ятає, старі харківські театрали можуть це пам'ятати, — в п'ятдесят третьому році йшла в нас у театрі Шевченка п'єса грузинського драматурга Бараташвілі "Маріне", комедія, головну ролью — такого собі дівчиська-пройдохи Маріне — грала Поля Куманченко, немолода вже була тоді, але як же грала — вихор-фосерверк на сцені і регіт у залі. Дія відбувалася в селі десь у Грузії, і конфлікт зводився до заведеного тоді в моду шабльону: героїня закінчувала десятирічку, їхала до міста, де вступала до інституту і, повернувшись до рідного села, виявляла в колгоспі "зразки трудової доблесті". Проте — ролі були виписані з гумором, дотепно, Маріне хитрувала, вдавалась до різних витівок, морочила голову батькам і женихам, так що п'єска йшла жваво, весело. Я грав у цій виставі маленьку службову рольку в півдесятка реплік, щось таке ніби "їсти подано", епізод в останній дії: делегація із сусіднього села приїжджала до колгоспу, де живе й трудиться героїня, а вона на той час уже рекордсменка-ланкова у виноградарстві, і я був головою колгоспу того сусіднього села, очолював делегацію. Виходив у такому бешметі з газирями тут ось, кинджал за кушаком, башлик на білій сивій гриві-чуприні, вуса білі, брови чорні, чобітки в обтяжку, загалом — національне вбрання, зі мною дві акторки-колгоспниці, Анжела Калишевська й Ріма Киріна, двох хлопців із допоміжного складу, також усі в національному, нас урочисто зустрічали, ми вручали подарунки, представляли свою рекордсменку, літню вже колгоспницю, і мали дивуватися, коли її суперницею в змаганні виявлялася молоденька в'юнка дівка-дзига.

Еге ж. Так виходив я на сцену, приймав хліб-сіль, цілувався з Митьком Кононенком, головою їхнього колгоспу, відкашлювався і урочисто промовляв:

— Ми, представники колгоспу імени Берії, прибули сьогодні до вас, щоб разом з вами перевірити виконання умов соцзмагання передових ланок — і так далі в тому ж дусі.

Почали ми грати "Маріне" в п'ятдесят другому, отже до того часу, коли вся ця історія, що розповідаю, сталася, відіграли ми цю виставу понад сотню разів — так, точно, на весні п'ятдесят третього відзначили ювілейну соту виставу. І в кожній з них я виходив у бешметі з кинджалом та в сивій перуці й виголошував свій монолог:

— Ми, представники колгоспу імени Берії, прибули...

Актор з мене був тоді посередній, але ретельний і тямуций — майстер епізоду, як урочисто величають нас, таких як я служителів Мельпомени, в ювілейні наші дати нам на втіху, — не хворів, працював безвідмовно, всі сто вистав одну за одною відробив, без дублера й без підмін; ми тоді з Полею на сотій виставі й підраховували, що тільки вона та я в усіх ста грали, ні однієї не пропустили. Ну, і мій монолог так у пам'ять мені вривався — розбуди мене опівночі і, ні слова не кажучи, підкинь лише Митькову репліку "раді вітати вас хлібом-сіллю" — як я тут же — кге-кги! — відкашляюся і почну виголошувати:

— Ми, представники колгоспу...

Так воно й ішло від вистави до вистави.

Того року літні гастролі були в нас невеликі, всього місяць провели в Полтаві, потім відпустка, і в червні вже відкрили новий сезон. І от настав той пам'ятний для мене день — 9-го липня 1953 року.

Уранці встав — день як день, соняшно, тепло, і головне — все наперед до самої ночі відомо: об одинадцятій у театрі репетиція, на другу призначив я засідання місцевому, додому пообідати та відпочити і потім о сьомій-тридцять — вистава, "Маріне"; мій же вихід у четвертій дії, десь о десятій, сідаю гримуватись о дев'ятій, але за усталеною традицією всі актори, що беруть участь у виставі, приходять до театру не пізніше третього дзвоника. І так воно все й котиться собі потихеньку-помаленьку. Отож — приходжу об одинадцятій до театру, провадимо репетицію "Глибокого коріння" — американської п'єси про безправ'я негрів, я там шерифа зображав, наручники заціпав на ру-

ках Альоші Тарабарінова, він грав героя-негра. Аж раптом десь так коло першої години дня по всьому театрі — ш-ш-ш — зашелестіло з уст до уст і від вух до вух:

— Чи чули? Чули?..

Я під час репетиції сидів у великому фойє, як ось ти-хенько увійшов навшпиньки Віктор Лавров — він покурити виходив, — сів поруч мене, прихилився до плеча і бубонить, рота не розкриваючи — Ліля Кіньшина провадила репетицію, щось у неї не ладилося і дуже вона злилася, коли актори, хоча й не зайняті в ту хвилину, чекаючи своєї сцени, балакають про щось стороннє замість того, щоб зубрити ролі.

— Олександрє Сидоровичу, — Віктор до мене — тількищо передали по радіо: Берія — ворог народу.

Так і відсахнувся я від нього!

— Хто-о? — на все фойє.

І Кіньшина — викриком:

— Що таке? Хто заважає? Сашко, як вам не соромно, тут і так зморилися...

А Віктор піднімається, витягає руку вперед і вгору, як учень у клясі, і каже:

— Ліліє Олександрівно, ви мені пробачте — це я винен. Тількищо передали по радіо: Берія — ворог народу.

І всі, хто був у фойє — одним беззвучним видихом:

— Хто-о?!!

І кожен поглянув скося на найближчого коло себе і знову визвірився на Лаврова, — галюцинація слухова, жартує?

— Берія, Лаврентій Павлович Берія — ворог народу. Міністер внутрішніх справ, перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР.

Ми всі в паралічі, а Ліля Кіньшина — тяжко дише й уся бліда, підходить до нього, зупинилася, вдивляється йому в обличчя, ніби просить змилюватися, та й каже:

— Вікторе, ви розумієте... адже цим не жартують... ви... ви самі чули?

— Ліліє Олександрівно, — він її навіть за плечі руками взяв, — не жартую, заспокойтеся, сам тількищо чув на власні вуха. Останнім часом викрито злочинні, антипартійні й антидержавні дії Берії в інтересах чужоземного капіталу, виключено зі складу ЦК, з партії і справу передано до Верховного суду.

— Ну, і... і... передано — і що з ним? — видавила із себе режисерка.

А Лавров, така худобина, усміхається на весь рот:

— З ким? З Верховним судом чи з Берією?

Та до нього благально —

— Вікторе, облиште жарти!

— Нічого більше не сказали, коротке повідомлення.

Він то собі жартує, йому — нічого, він молодий актор, недавно студію закінчив, — що з нього візьмеш? А головне — сам чув радіо. А Ліля — виростаючий режисер, три місяці тому ми її в кандидати партії прийняли, саме в траурні дні по Сталінові, мов би як сталінський призов тоді пройшов, подібний до ленінського свого часу, тільки сподівалися великого призову, а вийшов чомусь маленький, еге ж, — і уявляєте, в неї на репетиції отакі балачки ведуться, га?

— Все, товариші, на сьогодні, — прибитим голосом вона, — репетиція закінчена.

І ми всі — киш-ш! — по театру, за куліси, до радіоточок, до тих, хто ще чув. Радіо вальси Штрауса шкварить — для нервової розрядки, не інакше, а ті, хто чув, точнісінько підтверджують слова Віктора: передавали коротке інформаційне повідомлення про пленум ЦК, доповідав Маленков про злочинну діяльність Берії — лютий ворог партії і народу на користь чужоземного капіталу, спроби поставити Міністерство внутрішніх справ понад урядом і партією, передати справу Верховному суду. Я до кабінету директора — Зоя, секретарка, говорить: тількищо разом з Митьком Кононенком — він парторгом був — пішли до райкому, терміново викликали, сказав — членам партбюро й місцевому чекати, не розходитися. Чекаємо. Сидимо, ходимо, шепочемося, думкою обережненько прикидаємо, щоб чогось зайвого не бовкнути — як же так, та ж скільки років, та ж правою рукою Сталіна був, а потім також — третє ім'я в уряді: Хрущов, Маленков, Берія. Одне слово — вражені, приголомшені, потрясені, зойк відчаю на сцені, а в залі море сліз.

Повертається "керівництво" — Куропатенко, директор, з Кононенком — обидва небіжчики вже, царство їм небесне; таж Льоня Куропатенко аж наскільки молодший від мене, здоров'як, кров з молоком, у заміністри вийшов, до столиці переїхав — за півроку рак із'їв... Так от, поверта-

ються. Обое суворі, непроникні, закликають нас до кабінету і Леонід Трохимович питає:

— Чули? Про Берію всі чули?

Відповідаємо — чули, та тільки мало що зрозуміли. Що там, мовляв, іще в районі повідомили?

— Вони й самі нічого більше не знають.

— Гад він! — Митько визвірився з акторським темпераментом. — Мерзотник і вбивця. Це ж 37-й рік — його рук діло! Це ж скільки чудових радянських людей загубив, відданих справі партії і народу! Це ж він і Сталіна заплутав, підлий ворог народу!

Директор його темперамент остудив і заговорив до діла.

Подано команду — всі вулиці, заводи, підприємства, що носять ім'я Лаврентія Павловича, негайно ж перейменувати, портрети його скрізь поздирати, статті в енциклопедіях та різних книгах вирізати, рядки із віршів, у яких його вихвалювали, густо чорнилом повикреслювати і взагалі його імени чорного, народом проклятого, не згадувати. Воно, може, заходи ці й правильні, тільки ж бо, між нами кажучи, із енциклопедій усувати геть — це, по-моєму, даремно. Енциклопедія, вона — що? Довідник? Науковий, різний там мистецький та історичний? Обов'язково — історичний. Був Берія в історії — був, і Троцький, Бухарін, Хрущов і Каганович — були й пости займали й вершили — ту ж таки історію, тобто, робили. І не треба їх із енциклопедій вирізати, з історії усувати, бо інакше її, нашу історію, дітям нашим і внукам не зрозуміти.

А тоді [по мові директора] я сказав:

— Портретів його [тут у нас] уже нема. Поки чекали на вас із райкому, ми ось із Леною Слензак, головою культкомісії, обійшли фойє й убиральні, обшукали скрізь — один тільки раз він, сволота, й попався, висів у спільній компанії членів політбюра у фойє біля входу. Зідрали, інші портрети тісніше зсунули — і мов би й не ночував.

— Чудово, — каже директор, він — Льоня Куропатенко — взагалі був великий оптиміст. — Отож, Сашко, — каже він, — ми тобі, до речі, й доручимо перевірити найближчими днями бібліотеку, зорганізуй комісію, візьми собі когось на допомогу — і щоб був порядок. — І продовжує: — А тепер ось що: чи в наших виставах його ніде не згадується?

Подумали, попригадували — немов би нема. Льоня пильний, розгорнув репертуар сезону, дивиться.

— "Сватання на гончарівці" — не може бути, "Овод" — не може бути, "Гамлет" — не може бути, "Єгор Буличов" — не може бути, "Лисички" — га?

— Та це ж закордонна.

— А ч-чорт його знає... "Машенька" — га?

— Так це ж довоєнна.

— А раптом — проліз.

Перебрали радянські сучасні — начебто ніде немає.

— О! — Ляоня раптом, — Бараташвілі, "Маріне", це ж із їхнього грузинського життя. Чи немає там?

І поглянув на мене й на Митька — так вийшло, що з учасників вистави тільки нас двоє сиділо на цій загальній нараді. Переглянулися ми з Митьком, подумали, пройшли в мене перед очима всі чотири дії, декорації, ролі.

— Та нібито — нема.

Про свого голову колгоспу навіть і не подумав спочатку, настільки був за нього спокійний і впевнений у його бездоганності. А раптом і свою роль викликав у пам'яті перед своїм внутрішнім зором — зшиточок тоненький з трьох листочків, списаний моєю ж рукою. І раптом у першому ж рядку... тьфу, будь ти Богом проклятий, аж похололо в мене в животі.

— Стоп, — кажу — товариші. Тільки не хвилюйтеся — згадав, у мене є Берія.

— Де?! — так усі на мене й витріщилися.

— Та ось на самому початку, коли ми виходимо — так я й кажу, з тобою, Митьку, розцілувавшись: "Ми, представники колгоспу імені Берії..."

— Та не може бути! — здивувався Митько. — Де це?

— Та ото ж там, — пояснюю.

Пригадував він, пригадував —

— Тю, чорт, сто разів ти мені все це проказував, а я й не розчув!

Так воно в нас, акторів, завжди на сцені: ми чужих реплік не слухаємо, слів і їхнього сенсу не сприймаємо, тільки вигляд робимо, свою відрепетизовану реакцію грою зображаємо, а пам'ятаємо тільки кінцівки, кілька слів, сигнал, за яким нам своє говорити треба.

Директор тут підозріло вставився на мене поглядом.

— Так що ж ти — відразу пригадати не міг?

— Та от отак, розумієш...

— Ну вас к такій мамі, ще під монастир підведете! Власних ролей не пам'ятають! Артисти!

І тут же викликав Лілю Кіньшину, вона "Маріне" ставила, звелів принести примірник п'єси й посадив її з помірежом Дімкою Бабенком, — також уже небіжчик, пухом йому земля, — читати й звіряти. А мені каже:

— Ну, а твого Берію ким замінимо?

Почали пропонувати — чомусь вирішили, що грузина треба грузином і замінити: давайте Кецховелі, або Чавчавадзе, або...

— Та ви не мудруйте! — перебив директор. — На чорта вам обов'язково грузин, давайте нашого перевіреного радянського — от Ворошилова, колгосп імени Ворошилова, твердо й надійно! Креміль!

Ніхто й не заперечив, справді, таки — твердо. Ну, через п'ять роцків виявилось, що й цей "креміль" розкришився, зайвий раз було стверджено, що цілковито довіряти, немов би то, можна тільки небіжчикам, які щойно смертю своєю засвідчили факт своєї благонадійності, — та й тут потрібно ще вичекати з десяток роцків, чи не виявиться потрібною якась така, сказати б, ідеологічна ексгумація. Ну це вже, між нами, інша тема — інша й розмова.

— Сашко, — запитує Куропатенко, — як же тепер та фраза твоя звучатиме?

— Імени Ворошилова, — кажу.

— Ні, ти в цілості скажи, — вимагає, а в очах сумнів-підозра.

— Ну — "Ми, представники колгоспу імени Бе..." Тьфу ти, нечиста сила, як причепилося! — "...імени Ворошилова..."

— Ото ж то — "Бе"! — розізлився він. — Я тебе "бекну"! Причепилося! Я тебе так "бекну"!... Ану лишень, іще раз.

Безглуздо, кумедно, немов у дитячу гру бавимось.

— Та не турбуйся, Льоню, скажу так, як треба, не хвилюйся.

— "Скажу, скажу"! Бекає... Давай ще раз!

Я тут став у позу, руку на уявного держака кинджала, і на повний голос:

— Ми, представники колгоспу імени Ворошилова, прибули сьогодні до вас...

— Ото ж бо й є, — бурчить Леонід Тимофійович, а то "бе"... "бекаєш"! Іди додому, у ролі своїй червоним олівцем виправ і сиди й зубри, щоб мені увечорі, бува, не "бекнув"!

І що ж ви думаєте, так я й зробив. Прийшов додому, відшукав у столі порозтріпані листочки, виправив — не червоним, але великими літерами виправив, — а потім ще взяв чистий листок паперу і тричі вдумливо переписав.

"Ми, представники колгоспу імені Ворошилова, прибули..." — і знову: "Ми представники..."

Пообідав, хотів прилягти відпочити — телефон, Ліля Кіньшина:

— Сашко, ви теє... всю ролю свою переглянули?

— Переглянув, — відповідаю.

— Нема там більше?

— Та немає, Лілю, нема, заспокойтеся. А ви в п'єсі не знайшли більше ніде?

— Ні, але знаєте, — голова обертом іде, сама собі не віриш. Я вже всіх акторів, що беруть участь у виставі, обдзвонила, — немов, нібито, ні в кого, але я попросила ще раз усі розписані ролі перевірити.

Я її заспокоюю, а вона —

— Сашо, ви ж дивіться, Бога ради, не помиліться, не обмовтеся... Колгосп імені Верошилова, так?

— Еге ж, так — Ворошилова, Клима Єфремовича, та й посміююся собі.

Але смішки смішками, а неспокійно якось. Приліг, а заснути не можу. То про того гада клятого думається — це ж треба такого: тридцять років шкодив, та ще й як, мабуть, шкодив, якщо його, першого заступника, праву руку, відразу — в підлі вороги і під суд, га? І от дивіться, братці, скільки літ минуло з того часу, а ми до пуття так таки й не знаємо, що і як, лише якісь уривки чуток про те, як викликали його на політбюро Хрущов, з кимось там іще змовившись потайки, оголосили йому, що заарештований, він нібито ридав і обкалявся з переляку, і чомусь його загорнули нібито в килим і тут же в суміжній кімнаті застрілили, — ні хріна толком не знаємо, чорти б його забрали! Тільки й пам'ятаю — показував мені хтось сторінку з французької газетки, і там, хай це буде між нами, карикатура: пацанок стоїть перед розчиненим буфетом над спорожненою банкою варення, реве — слізьми заливається і сам увесь варенням замурзаний; а поруч грізний батько з ремінцем у руках, і підпис під карикатурою: "Хто з'їв варення?" А пацанок крізь ревіння відповідає: "Бе... Берія!". Ну, та це інша тема — інша й розмова.

Отож я знову й знову починаю своє "ми, представники" мимрити. А ми ж, актори, народ забобонний, надумливий. Устав я, узяв із шафи ециклопедію на "В", знайшов Ворошилова, прочитав про луганського слюсаря, в портрет його вдивився — гарний дядько Клим, своя людина — робітник. І не втримався — узяв також на "Б". Лисий, погляд хитрий, окуляри якісь тоненькі, інтелігентські — точнісінько агент капіталу, англійського або американського, і як це його раніше не розкусили: але спробуй розкусити, коли сила он яка в його руках — увесь апарат внутрішніх справ; та й те не зрозуміло, як же з ним упоралися, не інакше як заблюкували збройні частини МВД за допомогою регулярної армії. Але як же то він про це не пронюхав, га? Тьфу, хай йому грець, — засунув назад том енциклопедії на "Б" та й знову взявся вчитувати Кліма.

Гаразд, коротше, — щось я занадто розплився думкою. А от, знаєте, помічаю сам: кожного разу, як оцю байку оповідаю, — це ж уже, мабуть, також до сотого ювілейного дійшло за стільки років, а може й за сто перевалило, — вона кожного разу розтягається, довшає, щодалі більше сюжетний каркас обростає новими асоціаціями, роздумами, життя дечого піддає, вплітає своє в старе мереживо, і шкода, знаєте, пропустити, хоч і задовго. Гаразд, коротше.

Еге ж. Так от, кажу, ми, актори, народ надумливий, забобонний, піддатливий гіпнотичному нав'язанню. Скільки різних анекдотів через це трапляється — в кожному театрі почувеш свій літопис грандіозних розігрувань і різних витівок. То вплинули на актора, що грав служника в "Лиху з розуму", щоб він сказав замість Чацький — "До вас Олександр Андрійович Чацький" — Пушкін: "До вас Олександр Сергійович Пушкін". То в п'єсі Чехова — не "Епіходов кій зламав", а, пардон, "Епіхувєв хій зламав". І в нас по театру свої історії ходили. А з найсвіжіших, — за моєї пам'яті й на моїх очах, цілком недавно, — пречудові дві витівки втнув Мишко Покотило, царство йому небесне, пухом йому земля, який був чудовий комік, який актор, великої душі людина, — виїхав до Києва разом з Поліною Куманченко, пив останніми роками напропале, вона ж, бідна, на нівець звелася. Пухом земля йому, пухом...

Ось яку він штуку втнув. Сем Кошачевський у "Талані" Старицького грав у парі з Валентиною Миколаївною Чистяковою: вона знаменита актриса (як вона грала, ох—

як вона грала!), а він (у п'єсі) — її коханець, багатий і страшенно ревнивий поміщик, вилощений герой-любовник. У сцені бурхливого освідчення, зойк відчаю на сцені і море сліз у залі, у своєму шаленстві ламав він стек об коліно: двома руками хапав ось так свій стек за обидва кінці і — хрясь об коліно! — стек навпіл і він ті два цурупалки шпурляв у різні боки й вибігав зі сцени, трясучись від люті. Стека з бутафорського цеху йому кожного разу подавали нового, звичайну тоненьку лаковану палицю, і ледь-ледь, на третину товщини, надпилювали її в тому місці, де вона мала переламатися — щоб половинки були однаковими і щоб випадково тріска не відлетіла в око якогось глядачеві в першому ряді або, не дай Боже, в урядовій ложі. Сем був актором акуратним, кожного разу стека й надріз на ньому уважно й причіпливо оглядав, вимахував, перевіряв, щоб він не зламався передчасно. І от якось в антракті стоїмо в акторському буфеті, Сем перед самою сценою стеком помахує, Валя Чистякова стоїть, ще деякі актори були — і Мишко Покотило раптом каже:

— Семене Самійловичу, а сьогодні стек у вас не зламається.

— Як, чому? — здивувався той, підніс палицю до очей.

— Та от не зламається, та й усе.

Всі відчули, що Покотило щось затіває, посміхуються в кулак, прислухаються. Чистякова засміялася й каже:

— Сем, це він вас на пушку бере, на вашій акторській вразливості покататися хоче.

Тут Кошачевський засміявся, поплескав Мишка по плечу.

— Ні-і, Михайле Федоровичу, не на того натрапили, зі мною ці штучки не проходять.

— Справді? — той йому. — Не проходять? Семку, дорогий, не зламається в тебе стек сьогодні! Хочеш об заклад ударитись? Пляшку коньяку.

Сем йому — руку, Мишко — свою, я перебив, хто програс — відразу ж ставить після вистави. Тут дзвоник, пішли Сем з Чистяковою на вихід, а Покотило до нас:

— Пішли, хлопці, дивитися! Хто коньяку на дурняка хоче — за мною.

І ми гайда за куліси, тихенько розташувалися — не вільно неучасникам за кулісами тинятися, — дивимосся, чекаємо. Ну, їм, звичайно, Кошачевському й Чистяковій, пики наші паскудні видно, але в них там на сцені такий

розпал пристрастей, що не до нас. І от наростає й наростає в них напруга суперечки, Сем, охоплений ревнюцями, виганяє зі свого маєтку свою любку, залишається сам і... Схопив він стек ось отак руками за кінці, підняв, уже й коліно в нього догори пішло — ось-ось хрясне! І — розціпив пальці лівої руки, правою розсік зі свистом повітря і вибіг за куліси просто в обійми Покотила.

— Семочку, що ж це ти, га?

А Сем уже тут легенько й просто двома руками без коліна стека переламав, шпурнув:

— Твій, — каже, — Мишку, коньяк, твоя взяла!

Ну, а друга Мишкова історія — це взагалі клясика. Також цілком незадовго перед тим устругнув.

Іван Олександрович Мар'яненко грав Богдана Хмельницького — останній наш корифей, згасаюче сонце останніх днів золотої клясики української сцени, могутній дід, у віці 75 років голосисько — молодше звучав, ніж у всіх молодих укупі. І була у виставі така сцена. Збунтувалася купка козаків під проводом осавули Лубенка, — Лубенка я зображав, такого собі анархіста з ""Оптимістичної трагедії", перенесеного в Запорозьку Січ: оселедець посеред черепа, шаровари завширшки в Чорне море, голий до пояса, отакенна шаблюка, — і Богдан вихоплював пістоля, пристрелював мене, я валився, розкинувши у мальовничій позі догори голим черевом, козаки мої намагалися кинути-ся на Богдана, та його джури вихоплювали шаблі і тоді Хмельницький наказував козакам громовим своїм голосиськом:

— Візьміть оце падло і вкиньте його в Дніпро!

Ті хапали мого трупа за руки й за ноги і тягли за куліси.

Мишко Покотило грав у цій виставі дяка Гаврила — блискуче грав, вихор-фоєрверк на сцені і регіт у залі. Мар'ян Михайлович — Крушельницький, царство йому небесне, — також дяка грав, але Покотило соковитіший, яскравіший був, сам Мар'ян визнавав це, у найвідповідальніших виставах, коли високі гості завітають, чи на декаді в Москві, завжди Мишка виписували на дяка. І от він одного разу придумав.

Перед третім дзвоником стоїмо біля виходу на сцену, з'являється зі своєї убиральні Іван Олександрович — гаптований золотом жупан, шапка гетьманська, булава в руці. Ми шанобливо змовкли, розступилися, а Мишко під-

моргнув нам, підступною хитрістю весь так і промениться в своїй задрипаній рясі п'янички-дячка, а потім візьми та й бовкни:

— От, Іване Олександровичу, ви коли його вбиваєте,— на мене пальцем тицьнув, — то як там козакам наказуєте: візьміть оце падло і.. далі як?

Корифей наш усіма шанований і люблений спокійнісінько собі відповідає — могутнім своїм басом з переливами, хоч і стиха, промовляє:

— І вкиньте його в Дніпро.

— В Дніпро? — Невинно перепитав Покотило. — Ти диви, а мені минулого разу почулося "в відро".

Тут дід збагнув: підкушує його Мишко.

— Тьфу на тебе, Михайле, згинь і пропади!

А той цілком серйозно:

— Справді таки, Іване Олександровичу, сказали — "в відро"! Чи, може, почулося?

— Ясно — почулося, облиш ти мене!

А Мишко йому в дружньо-конфіденційному тоні:

— Іване Олександровичу, ви ж сьогодні, бува, не скажіть — "в відро", я спеціально прийду послухати.

— Відчепися від мене, Михайле, іди геть, кажу! — розплювався наш дід.

І що ж ви думаєте? На сцені кидаюся я на гетьмана, вихоплюю шаблю, він у мене — бах! — я повалився, голову набік, дивлюся — Покотило в кулісах стоїть, рот в усміщечці до ушей, ще й інші пики гримовані там стирчать. А Мар'яненко могутнім своїм басилом гримить, аж підмостики під моїми голими лопатками відлунюють:

— Візьміть оце падло і вкиньте його...

Змовк, зробив булавою широкий указівний жест, повернув голову обличчям до куліси, де ті караулили, а до залі потилицею, показав Покотилові язика — ось, мовляв, тобі! — і закінчив:

— ... в від-ро!

Ну, ви ж розумієте, за кулісами попадали, на сцені також принишкли, а Іван Олександрович плюнув зі зла в ту ж таки кулісу та й сам нишком засміявся, щоб глядач не помітив — дід з гумором був; а глядачеві що — публіка, кажуть, дурна, подумала, що так і треба, яка різниця, куди падло кинути — в Дніпро чи в відро, в відро воно навіть більш образно. Але що зі мною діялося, а ж голий труп, черевом догори лежу, а мене конвульсії реготу стря-

сають, а трупові ж реготати не належиться; отож я стримуюся, живіт надимаю, щоб не дьоргався, і почуваю, що ось-ось задушуся. Слава Богові, схопили мене хлопці, витягли, забіг я в будку до електриків і там уже своє відреготав...

Отаке то. Взагалі ж — вразливий і надумливий ми народ. Я за собою чогось такого не помічав, але от же й Сем на коньяк закладався, та й Іван Олександрович язика показав, настільки був у собі впевнений.

А тепер — далі про себе в тій виставі "Маріне". Отож— приходжу я до театру перед виставою. І помічаю — всі колеги якось дивнуватю на мене скося поглядають, немов би я хворий і мене не можна турбувати, а слід усіляко оберігати. Чи може мені це так здається, чорт його знає. І найпершим — кого, ви думаєте, я зустрічаю? Мишка Покотила. Дуже він серйозно до мене підійшов, співчутливо в очі заглянув, руку потис.

— Ну, як? — питає.

І не витримав, пирскнув сміхом, рота рукою затулив і подався геть. Я слідом за ним —

— Падло, ти Мишку, — гукнув, — і худобина!

А він зник, і більше того вечора мені й на очі не показувався. Аж через два тижні після того, коли я вже знову в театрі з'явився, в коридорі здалеку він забачив мене й знову долонею рота затулив і загримів підметками на другий поверх — боявся, щоб не відлупцював.

Словом — фінал вам уже зрозумілий.

Першим підійшов до мене директор.

— Визубрив? Колгосп імени кого?

І тут я відчув — закипаю, в кишках похололо.

— Льоню, — кажу, — відчепися.

— Ну, ну, гаразд, дивися ж — не бе.. не бекни мені!

Я аж зубами заскрипів.

Тільки сів гримуватися — Ліля Кіньшина.

— Сашо, у вас усе в порядку?

— Все, — відповідаю, — Лі-леч-ко, в по-ряд-ку!

Посиділа вона, очима покліпала, позідхала трохи, пішла.

В антракті з'являється Діма Бабенко, помреж, слинить свій помрежський примірник п'єси, розкриває на тій сторінці, кладе переді мною — а там великими літерами сантиметрів по три кожна пензлем червоним навкіс через усю сторінку

ВОРОШИЛОВА

Я п'єсу згорнув, засунув йому під пахву, повернув його до себе спиною і штовхнув його коліном під зад — не дуже сильно, але двері перед ним розпахнулися.

І от ми вже стоїмо за кулісами, я тримаю корзину з виноградом, готуємося виходити, аж тут Митька Кононенко, парторг театру і мій колега-голова:

— Сашко, ти ж добре запам'ятав?

І я його — матюком!

Ну й, нарешті, вийшли. Вручили подарунки. Я з Митьком поцілувалися. І я вже кажу:

— Ми, представники колгоспу імені...

Та й замовк. І довго я мовчав. Мені здалося — з години, не менше. А хто був — кажуть, усього секунд із п'ять, не більше. І за ті п'ять секунд пронеслися переді мною і Берія з Ворошиловим, шпiон капіталу й луганський слюсар, і всі тридцять сім років радянської влади, і Сталін, і Мишкова морда, і енциклопедія і чомусь також Вольтер і Дідро — енциклопедисти, чи що, і все моє пренещасливе життя в мистецтві, і встиг я пожаліти і себе, і Лілю Кіньшину, і Льоню Куропатенка, і встиг навіть спробувати збагнути, що ж зараз ось трапиться, і страшним зусиллям волі викликав перед свій внутрішній зір просте робітниче обличчя Ворошилова, а в кулісах побачив Діму Бабенка, що махав над головою розкритою п'єсою з червоним довгим словом навкіс, — і з чорного туману долинув до мене мій же власний заглушлий зойк:

— Берії!...

І — фініта, братці. Каюк. Вимкнувся. Втратив свідомість. Уперше в житті.

Потім розповіли мені. Звалився я, мов куль соломи, в обійми Митька Кононенка, директор сам схопив держака лебідки й дав завісу, Митько передав мене на руки іншим, ті понесли мене нюхати нашатир, а він, Митько, вийшов перед завісу й попросив у публіки вибачення, сказав:

— Актор, що виконував роллю голови сусіднього колгоспу, несподівано захворів і в хворобливому стані обмовився: колгосп не імені Берії, а імені Ворошилова. Дирекція й мистецьке керівництво театру висловлюють...

Одне слово, добре вибачився: згадав ім'я ворога народу Берії ще разів зо три, не менше. А тим часом здерли з мене, непритомного, перуку і бешмет з кинджалом, натяг-

ли на Мишка Киріна, який прийшов до театру жінку свою після вистави зустрінути, і сяк-так виставу дотягли. А до мене — швидко допомогу, вночі — температура сорок, марення, гарячка, і два тижні я провалявся. Прийшов через два тижні до театру — директор до мене:

— Пиши пояснення до райкому.

— Про що?

— Про те, чому, будучи своєчасно попередженим, сказав бе... Берія, замість Ворошилова.

Написав. Відніс до Митька Кононенка пояснення. Повернувся, чекаю на нього — він головою хитає.

— Погано. Всім ти свиню підклав, Сашко, всьому колективові.

І тут же якось підозріло й злісно:

— А ти ж... ти, Сашко... адже я тобі підказував! Спершу потихеньку, а потім гучніше, на всю сцену, в залі люди чули: Во-ро-ши-ло-ва! А ти все таки своє: Берії!

Я сторопів.

— Так ти що ж думаєш — навмисне я?

— А-а, чорт з тобою, навмисне — ненавмисне... Погано тепер, усім погано, зрозумів?

Таки справді погано. Розумію. Винен. А в чому винен — почну пригадувати, намагаюсь розібратися — знову мене гарячка хапав, температура трясє.

Ще через два дні пішли ми втрюх на бюро райкому. І закатали нам: мені — доганяку, Митькові — суворяку, а Льоні — суворяку з записом! Щодо мене — формулювання таке:

"Не впорався з дорученим творчим завданням, чим завдав ідейної шкоди відповідальному ідеологічному міроприємству".

Парторгові за цю ж таки ідейну шкоду в відповідальному ідеологічному міроприємстві записали таке:

"В театрі не налагоджено належним чином політично-виховної роботи серед мистецького персоналу, в тому числі серед комуністів".

А директора — знову ж таки "ідейна шкода в відповідальному ідеологічному міроприємстві" — осудили за те, що

"не забезпечив правильної розстановки творчих кадрів".

Га! Як вам? А все ж таки вдумайтеся: все правильно! І ідейна шкода, і в кожного своя провина, у мене — трохи менша, а в директора — найбільша.

Отак то воно, братці мої. Більше я того голову колгоспу імени бе..., тьфу, Ворошилова — не грав. І цілих три сезони доручали мені виключно негативних персонажів — бандитів і шерифів з наручниками. Це б ще й нічого, забулось би — став би й позитивних грати. Але от, братці, сниться. Сниться мені з того часу о це. Іду я на сцену — і вже холодне в жилах, ноги не несуть і волосся перуку підносить. І дивиться на мене чорнота. І чекає. І я щось белькочу — і змовкаю, глухну. І налягає на мене холодне, чорне, сталеве, тяжке. І "с воплем в соплях и в ртутных испарениях" я прокидаюся... Кошмар. І часто сниться. Ще й досі...".

І закінчує Сашко цю свою розповідь завжди одним і тим самим:

— Оце вам і "бе", і "ве", і "кукуруіку".

Авторська примітка-коментар

Від редакції: В авторському машинописі оповідання "І "бе", і "ве" е, винесена під зіркою на додаткову сторінку, авторська примітка-коментар до слів оповідача Сашка про те, що, мовляв, не слід би усувати з енциклопедії (й історії) біографічну довідку про Берію й інших осіб із пантеону компартії й уряду СРСР. Текст цієї примітки подаємо нижче.

Цей Сашків погляд, між нами кажучи, автор цілковито поділяє. Хотілося б іще запропонувати, щоб до статей в енциклопедіях про таких попсованих з часом діячів надсилали передплатникам сторінки для вклеювання, замість тих статей. Власне, так воно й робиться. А ти, читачу, до речі, знаєш, як це робиться? А ось як. Це — правда, не фантазія, зараз я процитую тут автентичний документ.

Передплатники "Великої Радянської Енциклопедії" (ВРЕ, видання третє) — і я в тому числі — одержали статтю "Берінгова протока", надруковану точнісінько на такому ж (за якістю й форматом) папері, як і в енциклопедії, а при тому також надрукований у типографії лист з порадою, яку подаю тут дослівно:

"ПЕРЕДПЛАТНИКОВІ ВЕЛИКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Державне наукове видавництво "Велика Радянська Енциклопедія" рекомендує усунути з 5 тому ВРЕ сторінки 21, 22, 23 й 24, а також портрет, що вклеєний між сторінками 22 й 23, на заміну яких висилаємо сторінки з новим текстом.

Ножицями або лезом бритви треба відрізати вказані сторінки, зберігаючи біля спинки оправы поля, до яких слід приклеїти нові сторінки.

Державне наукове видавництво "Велика Радянська Енциклопедія".

Втретє повторюю: листа шановному передплатникові процитовано слово в слово. [Ред. Мова йде про листа передплатникам ВРЕ в справі усунення гасла й портрета Берії].

Так от — я б також радив би вклеювати, але не "Берінгову протоку", а такий ось, надісланий видавництвом, шматочок [тексту до довідки про Берію]:

"Права рука Сталіна, вірний син партії, один із керівників партії й уряду, 1953 р. викритий як злісний і підлий ворог радянського народу, агент чужоземного капіталу, засуджений швидким судом і розстріляний".

Точно так само й про інших. Скажімо — про Троцького:

"Найближчий соратник Леніна, один із надхненників Великої Жовтневої революції, 1927 р. став зрадником-запроданцем, ворогом народу, юдою-Троцьким і гуманно висланий за межі батьківщини. 1940 р., порядком виправлення гуманності, ударом сокири по голові вбитий у Мехіко підсланим за наказом Сталіна вбивцею".

Або про Хрущова:

"Глава комуністичної партії й уряду Радянського Союзу, вірний лєнінець, докерувався до того, що 1964 р. його було повалено наслідком палацового перевороту, скинено з посту глави уряду й позбавлено звання вірного лєнінца; помер невідомим пенсіонером, устигнувши перед смертю наговорити на магнітофонну стрічку антирадянські мемуари".

І все на своєму місці, і все зрозуміло, і ніхто не зазнав шкоди. А що вони були керівниками, "главами", надхненниками, вірними лєнінцями й "синами", а стали ворогами — то, знову ж таки, всі ми, тобто народ, чудово й постійно пам'ятаємо мудру приповідку:

— Хто в карти грав, той добре знає,

Що здача козирі міняє...

І ми, тобто народ — анічогісінькому не подивуємося.

ПОЯСНЕННЯ ДО ДЕЯКИХ СЛІВ У ТЕКСТІ (ЗА АБЕТКОЮ)

Башлик — сукняний каптур (відлога) з довгими кінцями, що при потребі надівається поверх шапки.

Бешмет — верхній чоловічий одяг у кавказьких народів (і татар); півкаптан, подібний до чумарки.

"Богдан Хмельницький" — мова йде про драму О. Корнійчука, що з'явилася в виставах українських театрів 1939 р.

Газирі — нашіті на верхній частині бешмета (черкески) гнізда для набойів до рушниці; в національному чоловічому одязі кавказців — звичайна традиційна прикраса.

Дублер — актор, що заміняє основного виконавця ролі у виставі.

"Доганяка" — розмовно-зневажлива форма слова "догана", що є назвою офіційного морально-політичного покарання особи в СРСР шляхом громадського (чи партійного) осуду її поведінки чи вчинку — у формі відповідної ухвали зборів чи відповідної організаційної клітини або інстанції.

Ексгумація — викопання трупа з землі з метою його обслідування (звичайно — судово-медичного характеру).

Кинджал — холодна зброя у вигляді гострого з обох боків клинка, що звужується до кінця; у кавказьких народів — традиційна прикраса чоловічого національного одягу.

Кушак — у кавказьких та інших східних народів — пояс із яскравогольорової матерії, яким підперізують чоловіки свій верхній одяг і за ним тримають кинджал чи іншу легку зброю (напр. пістоль).

Ланкова-рекордсменка. Ланкова — жінка, що є керівником ланки, найменшої організаційної частки робочого колективу в колгоспі. **Рекордсменка** — та що досягає найвищих показників продуктивності праці в змаганні з іншими ланками свого, чи іншого колгоспу.

"Лихо з розуму" — клясична в російській літературі віршована комедія. О. Грібєєдова, письменника першої половини 19 ст.

"Луганський слюсар" — мова йде про Клима Ворошилова, сталінського наркома оборони і першого маршала СРСР, що в свої юнацькі роки до революції працював слюсарем у м. Луганську (Донбас).

Мельпомени служитель — так урочисто або іронічно називають акторів і діячів театрального мистецтва — в зв'язку з тим, що в старовинній Греції, що була колыскою театрального мистецтва, ім'ям "Мельпомена" називалась богиня (муза) трагедійного дійства і театру взагалі.

Місцевком — місцевий комітет сов. профспілкової організації, складова частина партійного й адміністративного керівництва підприємства, установи чи інституції.

"Оптимістична трагедія" — твір рос. драматурга Всеволода Вишневського, "клясична" драма в стилі "соціалістичного реалізму" 30-х рр., з часів більшовицької революції в Ленінграді.

Партбюро — первинна керівна інстанція в низовій організаційній системі комуністичної партії в СРСР.

Парторг — "партійний організатор", перша з низу керівна ранга в керівній ієрархії компартії в СРСР.

Помреж — помічник режисера.

Райком — районний комітет компартії; в даному разі йдеться про район, як частину адміністративного поділу великого міста.

"Суворяка" — розмовно-зневажлива форма поняття "сувора догана" (див. "доганяка").

Театр імені Т. Г. Шевченка — мова йде про театр у Харкові, що до 1934 р. називався "Березиль", а після його розгрому в 1933 р. не лише перейменований, але й перетворений на стандартно-безлику театральну одиницю провінційного ("обласного") типу.

Фойе — приміщення в театрі перед залею для глядачів; також — приміщення для перебування акторів між діями вистави.

ДОВІДКИ ДО ІМЕН ВИЗНАЧНИХ ОСІБ

Бараташвілі, Маріка — грузинська письменниця-драматург. Найбільшої популярності в СРСР здобула її комедія "Маріне" (в російськоюмовній версії — "Стрекоза").

Куманченко, Поліна — відома українська акторка, до 1961 р. — в Харківському театрі імені Т. Г. Шевченка, а потім — у Київському державному академічному театрі імені І. Франка.

Мар'яненко, Іван — видатний український актор, родич і учень "батька нового українського театру" Марка Кропивницького, разом з яким та з Миколою Садовським і Марією Заньковецькою був співтворцем українського клясичного театру. В сов. часи з 1923 р. активно-творчо працював у театрі "Березіль" у Києві, а з 1926 р. в Харкові. Після розгрому "Березіля" 1933 р. деякий час був у неласці влади, але пізніше, працюючи в Харківському театрі імені Т. Г. Шевченка до 1958 р., досяг великих творчих успіхів і загального признання як один із найвидатніших майстрів акторського мистецтва в українському театрі новітніх часів.

Покотило, Михайло — відомий український актор-комік, до 1961 р. — в Харківському театрі імені Т. Г. Шевченка, а потім у Київському державному академічному театрі імені І. Франка.

III

**ГЕЛІЙ СНЕГІРЬОВ
У ЖИТТІ Й ДИСИДЕНТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

Автор з дружиною і сином.

В. Некрасов з автором. Ялта, 1967.

ГЕЛІЙ СНІГІРЬОВ

I

Не пам'ятаю дня, не пам'ятаю року, але літ п'ятнадцять від того часу минуло, а може й більше. Їхав я кудись — було це в Києві — в невеличкій компанії, в таксі. Всі були веселі, але не всі один одного знали — бувас й таке. Саме такою невідомою мені людиною виявився гарний, широкоплечий і, з мого погляду, занадто голосний бльондин.

— Дозвольте відрекомендуватися, — сказав він відразу й весело, — Гелій Снігірьов. А щоб простіше — Гаврило. Чому, запитасте, Гаврило? А тому, що друзі мої нічого, крім Ільфа й Петрова не читали.

”Гаврило полював на зайця,
Гаврило зайчика підбив“

Пам'ятаєте? Поет Ляпіс...

— Пам'ятаю, пам'ятаю, — перебив я мову свого сусіда, боячись, що він зачне переказувати всі ”Дванадцять стільців“, і заради ввічливості додав — Дуже радий!

— А щоб було ще радісніше, пропоную вам колинебудь заглянути до мене. Гадаю, не пожалкуєте.

— А куди це до вас?

— Ех, Вікторе Платоновичу, Вікторе Платоновичу! Скільки вже років проживаєте в Києві, а не знаєте, куди треба заглядати. Горілочки не цураєтесь?

— Ну, трапляється, звичайно...

— От і перехилимо з вами по чарчині, а потім і в справах поговоримо.

— Та я не люблю справ.

— А нашу полюбите. Ось вам хрест святий...

І сталося так, що він не помилився. З його легкої руки став я кінодокументалістом. На кіностудії, де широкоплечий, голосистий бльондин завідував усіма сценаріями, а разом і всіма нами, сценаристами.

Його маленький кабінетик належав до тих заповітних куточків Києва (гай-гай, тепер усе це вже в минулому), одним і останнім із яких був зокрема куточок ”господаря Хрещатика“, покійного Сєвки Ведіна.

Сам Гелій-Гаврило був завжди бадьорий, веселий, зі сценаристами вмів дружити і справа більш-менш ладнала-

ся. Сценарії писалися, потім ухвалювалися, за ними робилися фільми, в кінопрокаті користувалися вони успіхом, одного разу навіть заслужили й премію ляйпцігського фестивалю. Ну, і, самозрозуміло, — по роботі й на розвагу час. Траплялися й такі часочки...

Крім усього іншого, Гелій Іванович виявився гостинним, привітним господарем, у Ворзелі, під Києвом, була в нього літня оселя, і сказати, що час проминав там у нудьгуванні, було б безсоромною неправдою. І мав іще він двох синів, старшого він дуже любив, а другого, Пилипа, просто оболював. Третнього ж не було, але цілком несподівано якось одного разу зібрав він усіх нас, його друзів і примусив вислухати щось під назвою "Народи мені трьох синів"... І раптом ми побачили й ахнули — наш веселий та й чарці не ворог, Гаврило, виявляється, й писати вміє. Зраджу таємницю — попередніх його книжок, за які його раніше колись до Спілки письменників прийняли, я, ніде правди діти, не читав, та й він не дуже настоював. А тут раптом...

Люди, що в письменницьких справах розуміються, знають, що написати добру річ не так то вже й тяжко, а от надрукувати... Але "Трьох синів" надрукували. І не в якійсь там київській "Радузі" чи хоч би й у "Вітчизні", а в самому "Новом мире", у самого Твардовського, який будь-яких київських "письменників", хоч би й тричі лавреатів, і на поріг до свого журналу не підпускав. І сталося диво, — Москва, московський читач, найпридирливіший, найкрайший та найсерйозніший читач у світі, сказав: "Цікаво! Це щось свіже!" А це важливіше, ніж орден...

Хай читач цих рядків дарує мені деяку грайливість викладу, але річ у тім, що говорячи, розповідаючи, згадуючи про Гелія Снегірьова тих років, інших слів, іншої манери не знаходиш. Усе в нього було напівжартівливо, напівсерйозно, але завжди щиро й доброзичливо. Одне слово — першорядний хлопець — інакше не скажеш. І всі його любили. І начальство також...

І навіть, коли 29 вересня 1966 року, в день двадцятьп'ятьріччя розстрілу в Бабиному Яру, тисячі людей потяглися до місця трагедії і він з групою інших "кіношників" та кіноапаратурою також опинився там — у цьому також було більше зухвальства, ніж якоїсь там антирадянщини. А чому, мовляв, не зняти на кіноплівку таку подію? Все ж таки історія...

Та втрутилися "вищі" сили. А коли вони втручаються, нічого доброго, як відомо, не сподівайся...

Від того пам'ятного дня минуло багато років. Я тепер (1977 р.) в Парижі, сидячи в м'якому кріслі, пишу ці рядки, а Гелій, веселий наш Гаврило, валяється десь на жорстких нарах київської чи якоїсь іншої тюрми...

Я не хочу повторюватися, писав я вже про це — про всі лиха, які звалилися на нього, про виключення з партії, зі Спілки письменників і Спілки кінематографістів, про те, що дружина його, перелякавшись, покинула, про хвороби, які його прибили. Я хочу сказати про щось інше. І дуже істотне. Про те, що веселі й немов би безтурботні балакуни-жартуни, любителі випити, побавитися дотепами, побазікати, виявляються не просто безжурними баляндасниками, за яких їх вважають, — вони можуть бути героями...

О, коли б у ті, як тепер здається, далекі дні, десь за столом, за чарчиною, хтось із подібних до нього балакунів чи то жартома, чи для красного слівця притулив ярличок "героя" до імени нашого Гаврила, всі б довго й дружно сміялися...

А ось тепер сміятися ніяк не хочеться.

Доторкнувшись до серйозних і болісних сторінок свого життя, до тяжкої історії своєї матері, і написавши "Ненько моя, ненько", Гелій вибрав, можливо навіть несподівано для себе, найтяжчий, найнебезпечніший, найшляхетніший життєвий шлях. І безстрашно пішов по ньому...

Цей далеко ще не закінчений (терни щойно попереду) шлях привів до неймовірного своєю викривальною силою "Відкритого листа" до радянського уряду, до відмови від радянського громадянства. Він же, цей шлях, привів його до тюрми...

Недавно, по дорозі на "Сахаровські читання", я зустрів на римському аеродромі друзів Гелія з часів праці в кіностудії. Вони бачили його за місяць до арешту. Схуд, кажуть, але став спокійнішим, упевненішим. Умовляли його подати до ОБВРУ наявний у нього виклик до Ізраїлю. Рішуче відмовився...

Це ж саме пише він і в останньому, що дійшов до мене, листі від нього. Наводжу його майже повністю:

"Щойно був у Раї Руденко. Чи не підняли б ви там у себе галасу про нього? Тільки так його можна врятувати. 57 років, хворий, непрактичний. Зацікавився його "Економічними монологами", це дуже

ударна праця. Чи не опублікували б ви там у себе щось із неї (та з передмови Григоренка)?

Цими днями довідався, що по столиці нашої батьківщини в колах інакодумців про мене вже повзе чутка, що я — сука, провокатор. Оце так. Чому, мовляв, ще досі не посадили? Втішає лише те, що така ж чутка йде й про Руденка. Втім, рештки Української групи, кажуть, пересварились настільки, що слухати про це гидко... Все, любий мій, передрішене. І все одно — по-доброму я звідси не втікати... І ще раз: за мене не бійся. Я все зважив і знаю, на що йду. Привіт!“

Написано це двадцять першого серпня 1977 р. — за місяць до арешту.

Все зважив і знає, на що йде...

Так, жартування й веселощів тут небагато. Було цього, зазначимо, не дуже багато й на київському, Бориспільському, аеродромі, коли ми востаннє обнялися й розцілувалися. Багато гіркого зазнали ми з ним разом і за останні місяці перед тим. Але, притискаючи його до себе тоді, я не знав, що притискаю до себе людину, про яку з гордістю можу тепер сказати — людину великої мужности й духовної сили...

II

Те, що ви щойно прочитали вище, було написано 1977 року, точніше — 12 грудня 1977 року. Через рік і шістьнадцять днів Гелія не стало. Його вбили...

Ні, не під биття в барабани, під стіною, з зав'язаними очима під наведеними цівками рушниць чоти солдатів — так було в давнину... Ні, сталося холодне й підле вбивство, фізичне й моральне, людини й письменника. Те, до чого вбивці прагнули.

Як письменника, його намагались убити, опублікувавши першого квітня 1978 року в київській газеті "Літературна Україна" листа, під яким стояв підпис "Г. Снегірьов". Того ж таки дня його, паралізованого, в напівнепритомному стані перевезли з тюремної лікарні в загальноміську ім. Жовтневої революції. Там його бачила дружина. 18 квітня йому зроблено операцію в ділянці хребта. Нічого втішного лікар повідомити дружині не зміг.

Ось останні точні відомості про Снегірьова.

Ні одна хоч трохи чесна людина ні на мить не повірила в те, що опублікованого листа написав сам Снегірьов. Справа навіть не в стилі самого листа, — його написано,

ні, не під диктування, а явно рукою особи цілком означеного становища і не дуже письменної. Снігирьов передчував це і попереджав нас. "Прошу тебе, читачу, — писав він у передмові до свого твору "Ненько моя, ненько" ("Набої для розстрілу"), — якщо почувеш, що мене судять, не цікався надто додатковою інформацією, через чутки, що, може, дійдуть до іноземних кореспондентів крізь щільно приперті двері закритого суду..." і далі: "Проте, можливо, що до суду й не дійде. Навіть до закритого. Просто мене заберуть і я зникну. Або навіть і не забиратимуть, а, приміром, автомобільна катастрофа, або — бандитський напад..."

Бандити напали не вночі, а вдень, просто на вулиці. І півроку протримали людину в тюрмі. І щоб не вмерла вона там від "фахової медичної допомоги" тюремної лікарні (а пролежав він у ній три місяці), в паралізованому стані перепроводили до Жовтневої лікарні — виздоровлюй, мовляв, якщо пощастить. Але на прощання подбали про те, щоб обпаскудити його від голови до ніг.

Така мораль бандитів. У цих нелюдів немає чести. Саме лиш бажання — розчавити людину. Фізично їм це майже вдалося. Морально — ні! Листові ніхто не повірив. Той лист залишається на сумлінні (що його якраз і нема) тих, хто його написав.

Гелій помер не в тюрмі, а в лікарні. В міській лікарні, але під охороною, сторонніх не пускали... Дві операції... Унікальні погляди очей у лікарів. І похорон — кілька найближчих друзів, син, дружина (друга, не синова мати) і кагешники.

І вже після смерті Гелія дійшли до нас останні його писані рядки. Про те, як видушували з нього зізнання. Без сліз читати неможливо.

Оце й уся історія життя радянського письменника, комуніста, колись веселої людини, який раптом набридло веселитися. Відкрилися на дещо очі, щось побачив, щось почув — і зрозумів. І не витерпів. Вигукнув на все горло.... А цього в нас не люблять. За це в нас убивають. І вбили...

..."Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек!"

Париж, квітень 1982

Віктор Некрасов

Редакційні примітки.

Некрасов, Віктор — російський письменник з України (нар. 1911 р. в Києві). Під час війни 1941—1945 рр. був офіцером сов. армії, тоді ж

став членом компартії. За книгу "В окопах Сталінграда" (1946) одержав Державну (тоді — Сталінську) премію. Автор багатьох книжок художньої прози, якими здобув популярність у читачів. Не зважаючи на офіційні рамки творчості сов. письменника, досить правдиво-реалістично відтворив воєнне й повоєнне життя в СРСР, а також свої враження із закордонних подорожей ("По обидва боки океану" й інші). За це, врешті, потрапив у неласку влади, виключений з партії й на початку 70-х рр. фактично позбавлений можливості продовжувати свою літературну діяльність. Включившись в рос. дисидентський рух і виступивши з "Відкритим листом" на оборону О. Солженіцина, 1974 р. виїхав за кордон. Нині в Парижі працює в редакції журналу "Континент" і активно продовжує свою літературну діяльність.

Льф і Петров — літературна супруга двох авторів, що писали під псевдонімами—Ілля Льф і Євгеній Петров. Особливу популярність здобули в 20-х і 30-х рр. своїми сатиричними романами "Дванадцять стільців" і "Золоте теля". Тематично пов'язані з Одесою (звідки походять обидва автори), ці романи мають у собі також деякі українські елементи.

Ляпіс, поет — один із комічних героїв роману "Дванадцять стільців".

Бабин Яр — місце масового розстрілу німцями єврейського населення Києва восени 1941 р. Згодом там же розстріляно також багато українців, зокрема відомих українських націоналістів, а також полонених із сов. армії різних національностей.

Сахаровські читання — заініційовані дисидентами-емігрантами з СРСР конференції (в різних містах Зах. Європи) для дослідження стану людських прав і боротьби за людські права в СРСР. Названі "Сахаровськими" на пошану рос. лідера руху за людські права — академіка Андрія Сахарова (відомого в світі сов. фізика, що відіграв важливу роль у розвитку атомової зброї).

ОВІР — Відділ (Отдел) Віз і Реєстрації чужоземців, установа міністерства внутрішніх справ (МВД) СРСР для оформлення документів на виїзд сов. громадян за кордон.

Руденко, Раїса — дружина ув'язненого українського письменника Миколи Руденка, також ув'язнена наприкінці 1981 р.

Руденко, Микола — відомий український письменник (нар. 1920 р.), інвалід німецько-совєтської війни, до 1975 р. член компартії і кілька років секретар парт. організації Спілки письменників України та редактор журн. "Дніпро", автор понад двадцятьох книжок поезій й художньої прози (романи "Вітер в обличчя", "Остання шабля", "Чарівний бумеранг" та інші). Після 1975 р. активний учасник українського руху за людські та національні права, автор численних літературно-художніх і публіцистичних творів дисидентського самвидаву (поема "Хрест", книги поезій "Прозріння*", "За ґратами", трактат "Економічні монолози" тощо). Від 1977 р. політв'язень сов. тюрем і концтаборів).

Українська група — мається на увазі "Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод", правозахисна організація, що виникла в Києві 1976 р. з ініціативи й під керівництвом М. Руденка. Протягом 70-х і початку 80-х років майже всі її члени (понад два десятки осіб) заарештовані й ув'язнені, серед них такі видатні українські культурні діячі, як письменники Олесь Бердник, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Зенон Красівський, Микола Горбаль, Іван Сокульський, Юрій Литвин та громадсько-політичні діячі, як Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Оксана Мешко, Василь Овсієнко, Олексій Тихий, Віталій Калитченко, Микола Матусевич, Мирослав Маринович, Данило Шумук, Петро Січко, Василь Стрільців, Ярослав Лесів; відбули ув'язнення — священник Василь Романюк, Оксана Попович, Ірина Сенік, Стефанія Шабатура. Після ув'язнення емігрували за кордон — Леонід Плюш, ген. Петро Григоренко, Надія Світлична, Ніна Строката, Святослав Караванський. В ув'язненні приєднався до групи Юрій Шухевич та інші.

ДРУГ НАШ ГЕЛІЙ

Ми знали Гелія Снегірєва особисто, були його близькими друзями. Тепер, сідаючи за спогади про нього, ми до краю здивовані — до чого ж мало ми з ним зустрічалися, і як же давно, нам здавалося, ми його знаємо!

Це, мабуть, як на фронті — до когось із новоприбулих потягло душею, познайомились, розговорилися, розказали один одному про своє минуле, про дорогих серцю людей, поділились думками, а розмови не кінчаються, з'являються нові й нові теми. Дві доби точилися ті розмови, кожен поспішав висловити своє, що на серці, і вислухати щойно набутого друга. Дня бракувало. І вночі шепотіли, боячись розбудити сусідів.

Та ось бій. Кожний пішов на своє місце. І більше не вдалося зустрітися цим двом. Один опинився на ворожій території і, замучений ворогами, загинув. Другий пройшов через війну. Але не має він повної радості: туга за другом, як хробак, висмоктує його серце. Він забув, що вони знайомі всього дві доби. В його уяві то було ціле життя. Здається, він знав свого друга з самого дитинства. І йому тяжко, що в свої передсмертні години, під тортурами друг був самотній. В уяві часто виникають картини тих страшних мук, які терпів друг, серце обливається кров'ю, і навіть іноді під час веселих розваг щось раптом здавлює горло і в очах закипають сльози. Цієї туги вже не позбутись ніколи. Вона невмируща. Вона свята.

Обставини нашого життя на батьківщині подібні до фронткових. Буквально щодня ворог висмикує з наших лав когось із друзів, і вони зникають в місцях ув'язнення, здебільшого навіки. А якщо до цього додати й тортури, як це було з Гелієм Снегірєвим, то подібність до змальованої вище фронткової дружби стає зовсім наочна.

Снегірєв прибув до нашого помешкання в Москві невдовзі після арешту Миколи Руденка — десь наприкінці лютого 1977 року. А в другій половині вересня його вже заарештували. Отже, ми могли зустрічатися трохи більше як півроку. Відчуття ж таке, ніби ми довгі роки пройшли поруч, борючись за високоблагородну загальну справу. І

біль, як за одним з найближчих, не вщухає. Наче живий, стоїть він перед очима таким, як він з'явився вперше — високий, стрункий, з гордою поставою гарної руської голови. І очі — про них не можна спокійно говорити: широко відкриті, сяючі, дуже приязні, дивляться на світ з якоюсь особливою зацікавленістю і начебто трохи здивовано (ми тоді ще не знали, що ці очі напівсліпі).

Прийшов він із власної ініціативи, не заручившись ніякими рекомендаціями. Прийшов і одразу сказав: "Я український письменник із Києва Гелій Сянгір'ов. Ніяких рекомендацій не маю. Про обох Вас я чув і читав те, що Ви писали, особливо Ваші виступи, Зінаїдо Михайлівно, на захист Вашого чоловіка... Я подумав, що коли прийду сам по собі — Ви мене не виженете". У тих словах було стільки приязні і простоти, що ми одразу пройнялися до нього довір'ям. Довго сиділи й розмовляли. Взаємні симпатії зростали. Гелій був чудовий оповідач.

У цей перший його прихід ми говорили переважно про людей і події, пов'язані з твором Гелія "Ненько моя, ненько" ("Набої для розстрілу"). Цей твір (самвидавний варіант російською мовою) він приніс із собою і подарував нам. Гелій говорив, що взятися за справу СБУ його змусила особиста зацікавленість. Хотілося з'ясувати для себе ролі матері. Йому було відомо, що мати вчилася в школі з Павлушковим. Отже, могла бути співницею Павлушкова в молодечій організації СБУ. Гелій тоді ще вірив у правдивість процесу, думав, що організація таки існувала, що процес не був чекістською провокацією.

Але чим більше він заглиблювався в матеріяли процесу, тим ясніше йому ставало, що судили ні в чому не винних людей, чесних учених і добрих українських патріотів. "Усе в мені, — казав він, — перевернулося. Участь чи неучасть матері відійшла на задній план. На перше місце постала доля беззахисних людей, судові свавілля, знущання над святими почуттями". Відтоді він — дослідник беззаконного процесу. Разом з тим почали мінятися і його погляди на сучасне життя. Він став уважніший до того, що діється, побачив, що суспільство прогнило. Дивитись на це стороннім оком і ніяк не реагувати він не може. Писати якісь просоветські твори лише для того, щоб не втратити письменницьких привілеїв, — гидко. Не може він бачити людську кривду і мовчати про це. Він вирішив заговорити. Послав "Ненько моя, ненько" російською й українською

мовами за кордон, а тепер ще хоче зібрати пресову конференцію, щоб розповісти на ній про нестерпний стан у країні.

Ми пробували відмовити його, вказуючи на тяжкі покарання, що впадуть йому на голову в наслідок такого кроку. Але ця людина вже дійшла до такого стану, коли її не можна нічим зупинити. Найбільше, до чого ми домовилися, — він повернеться до Києва, ще подумає, порадиться з тими, кому довіряє і, якщо не передумає, приїде вдруге, і ми скличемо для нього пресконференцію.

Через два чи три тижні він приїхав знову. Ми одразу помітили прикру зміну; попереднього разу він був сам, а тепер за ним тягнувся "хвіст". Отже, КГБ взяв його під опіку. Гелій був настроєний ще більш непримиренно: вирішив зректися радянського громадянства і кинути в обличчя урядові все, що він про нього думає. Тепер ми його не відмовляли, зібрали в нашій квартирі пресконференцію. Прийшло понад два десятки закордонних кореспондентів. Снегірьов прочитав свою заяву про зречення радянського громадянства і лист президентові США з цього приводу. Його заява справила велике враження.

Одразу після пресконференції Гелій у супроводі Зінаїди Михайлівни пішов на пошту і послав до Президії Верховної Ради СРСР заяву про зречення радянського громадянства разом із своїм паспортом. КГБ не лишався стороннім спостерігачем: того самого дня Гелія намагалися побити в телефонічній будці, куди він зайшов телефонувати, — але це не вдалося.

Гелій приїжджав до нас іще кілька разів. Розмовляли щоразу годинами. Ми довідалися від нього про багатьох людей. Як жива, поставала з його оповідань мати — проста трудівниця, щира українська патріотка. З великою теплою, з любов'ю говорив він про свою дружину Галю. На жаль, ми з нею не познайомились, але з розповідей Гелія вона виглядала так чудово, що ми її заочно полюбили. Розповідав він також про письменників. Могутню постать Антоненка-Давидовича ми вперше уявили з розповідей Снегірьова.

Звістка про арешт Гелія Снегірьова була для нас тяжким ударом. Спершу не вірилось, не хотілося вірити. Потім розпочали кампанію протесту. Але цей удав — КГБ — своїх жертв не випускає. Душить і мучить у своїх кільцях. Гелієві не судилося вирватись із них.

Дружині й друзям не дозволили навіть поховати Гелія по-людському. У нас лишилася туга і гострий біль у серці, та ще добра пам'ять про передчасно загиблу чесну людину, письменника, патріота. У нас, крім того, є наочна пам'ятка — книжка Гелія Снегірьова "Народи мені трьох синів", видана в Києві 1973 року і на ній власноручний напис автора: "Дорогим Зінаїді Михайлівні і Петру Григоровичу Григоренкам з любов'ю, глибокою пошаною і клятвою — не підведу! Ваш Гелій Снегірьов".

Клятву своєю він виконав і назавжди залишиться в пам'яті як герой і мученик за свій народ.

Зінаїда і Петро Григоренки

ПРО МОЇ ЗУСТРІЧІ З ГЕЛІЄМ СНЕГІРЬОВИМ

Кожна згадка імени Гелія Снегірєва викликає в мене болючий спогад про вересневий ранок 1977 року. Снегірєв описав цей ранок наступного, 1978 року в тюремних записках, які він зробив на своєму смертному ложі. Ось як він про це розповідає:

"22 вересня 1977 року о 9 годині 20 хвилин ранку я вийшов з нашого будинку на вул. Тарасівський № 8, завернув ліворуч і пішов до Ботанічного саду. Сяло сонечко, на мені було легке яносіре пальто, сандалі. Біля приміщення пожежної команди стояв, перегороджуючи мені дорогу, блакитний "рафік". Я хотів його обійти, коли це з правого боку, від пожежної команди, з'явився кремезний, невисокий, головастий і сивоволосий чолов'яга. І він сказав:

— Добридень, Гелію Івановичу! Сідайте, будь ласка, в машину.

Сто разів я готувався до цього моменту, до арешту: крикну, впаду, приверну увагу. Тут же тільки й спромігся, — щоправда, досить голосно, (хтось із протилежного боку вулиці чув, бачив, і дружина моя Галя через два-три дні знала, як це все виглядало):

— Що таке? Для чого? Хто ви такі?

А вже рука розчахнула праворуч дверці блакитного "рафіка", а ззаду мене вже міцно тримали попід лікті і пхали під зад — за мить я сидів "посерединці, два жандарми з двох боків"; а напроти — ще четверо, в тому числі сивуватий, головастий (через десять хвилин я довідався, що це й є той слідчий Слобоженюк, який вестиме мою справу, і з яким я, як з найближчою людиною, проспількуюся 6 місяців)".

Випадково я була посереднім учасником цієї драматичної події, описаної спокійно і навіть з гумором. Вранці 22 вересня 1977 року я мала їхати з Борщагівки, де тоді мешкала в Києві, до Дарниці — найматись на роботу на фабрику. Напередодні ми умовилися зустрітись із товаришкою, теж безробітною, Вірою Лісовою о 10 годині ранку,

щоб разом іти до відділу кадрів фабрики на неприємну процедуру, бо ні мене після ув'язнення, ні Віри, чоловік якої був у концтаборі, на фахову роботу не брали за негласною вказівкою, а на нефахову теж не брали — через вищу освіту. Отже, ми сподівалися, що вдвох легше буде пройти ту процедуру, й умовилися їхати разом.

Але перед зустріччю з Вірою я хотіла побачитися з Гелієм Івановичем Снегирьовим і віддати йому лист від його давнього товариша — київського письменника Віктора Платоновича Некрасова, який уже четвертий рік жив в еміграції у Франції. Лист ішов довгим позацензурним шляхом і напередодні випадково потрапив до мене. А що я була під адміністративним наглядом, тобто під свавільним контролем КГБ і міліції, то було ризиковано тримати його в себе: довгий шлях того листа міг урватися біля самого адресата. Тож я хотіла якнайшвидше віддати листа Гелієві Івановичу та при тій нагоді взяти в нього адресу Некрасова для мого брата, бо він просив у листі з табору; з В. П. Некрасовим вони теж були давні знайомі.

Щоб якось упоратися із своїми плянами на цей ранок, я вирішила зустрітися із Снегирьовим на зупинці метро і потім їхати далі до Дарниці. Отже, на Борщагівці я подзвонила до нього з автомата, щоб умовитися про зустріч. Гелій Іванович, видно, щойно встав, а може, я його й розбудила, бо він сказав, що мусить спершу поголитись і одягтися, а потім вийде на станцію метро "Університетська", щоб зустрітися зі мною. Він не питає, навіщо мені потрібна ця зустріч, а я йому нічого не пояснювала: телефонам ми не довіряли віддавна.

Коли я приїхала на "Університетську", Гелія Івановича там не було. Мало його знаючи, я припускала, що він просто спізнюється (я й сама неохайна щодо часу, через те розумію в цьому інших). Час, якого в мене було дуже мало, втікав, а Гелій Іванович не приходив. На телефонні дзвінки ніхто не відповідав, і дзвінки були якісь дивні: то довгі, то короткі.

Я боролася із спокусою піти до нього додому, бо хоч я ніколи перед тим і не була в нього, але знала, що Тарасівська вулиця — одразу за Університетським Ботанічним садом. Адреса Снегирьова була на Некрасовському посланні, але щось мене стримало від бажання йти до його хати: мабуть, боялася розминутись. А може, Доля оберегла. Бо з'явився я туди під час обшуку з таким гостинцем, як лист

вигнаного й забороненого письменника, довелося б ту візиту фундаментально закорити в КГБ.

Я потім часто думала, як сприйняв усю ту історію Гелій Іванович, як він оцінював мою ролу в подіях того фатального ранку? Думаю, що в напруженій тюремній тиші він міг робити всілякі припущення, можливо навіть сумнівався в тому, чи випадково я викликала його з хатнього затишку на вулицю, де вже стояв наготові блакитний кагебістський "рафік"... Але це було потім: і мої роздуми, і його, як я припускаю, сумніви. Тоді ж Снегирьова просто везли в невідоме і нав'язували правила нової для нього, нечестивої гри.

Для нього не був несподіванкою сам арешт. Як розповідає він у передсмертних записах, "до 22 вересня 1977 року я був у західному антирадянському ефірі без перебільшення — в першій п'ятірці. "Континент" друкував мій есей про процес СВУ, не минало дня, щоб яканебудь станція не цитувала мого відкритого листа урядові СРСР, де я заявив, що "вся ваша нова конституція — брехня від початку до кінця", зрікся радянського громадянства й відіслав до Верховної Ради свій паспорт (безпаспортний волоцюга)".

На той час на Заході вже було опубліковано і листа Снегирьова Картерові, де він назвав СРСР головним провокатором і палієм війни.

На той час Гелій Снегирьов, колишній головний редактор Української студії хронікально-документальних фільмів, член Спілки письменників "дозволяв собі заходити до дуже небагатьох помешкань — у розумінні до друзів-приятелів, не більше", бо "хвіст" за ним волікся постійно. Одним з таких помешкань було помешкання № 24 в письменницькому будинку на вул. Леніна в Києві. Там, у Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича ми й познайомилися із Снегирьовим десь у червні, чи в липні 1977 року.

Пригадую, що нас, кілька гостей Бориса Дмитровича, сиділо в кабінеті господаря і слухали "Німецьку хвилю", яка передавала щойно надрукований у журналі "Континент" твір Гелія Снегирьова про процес СВУ під назвою "Ненько моя, ненько". Гелій Іванович був невдоволений і вибором уривків і читанням та не приховував свого розчарування.

Пізніше ми ще раз чи двічі зустрічалися — так само випадково у Бориса Дмитровича. Ще до першого знайом-

ства зі Снегірьовим я вже знала про нього і про його "Набої для розстрілу" (це друга назва його твору "Ненько моя, ненько"): коли в квітні 1977 року в Антоненка-Давидовича вилучили рукопис того твору, ми з родиною були присутні під час обшуку і потім не раз згадували в розмовах автора "Набоїв", з яким через ту халепу й Борис Дмитрович познайомився особисто.

Крім цих кількох принагідних зустрічей, ми з Гелієм Івановичем зустрілися ще раз біля приміщення Верховного Суду 1 вересня. На той день було призначено перегляд справи засуджених за правозахисну діяльність членів Української Гельсінкської групи Миколи Руденка й Олексі Тихого. Перегляд перенесли на невизначений час, тож ми поговорили кілька хвилин з Гелієм Івановичем на вулиці і розійшлися.

Помешкання Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича я сприймала як головну ланку в короткому ланцюжку нашого знайомства зі Снегірьовим. Тому 22 вересня, потинявшись з півтори години біля метро і не дочекавшись Гелія Івановича на умовлену зустріч, я поділилася з Борисом Дмитровичем своєю невдачею та попросила переказати, щоб він подзвонив до мене, коли зможе.

Не дочекавшись дзвінка і не знаючи нічого про халепу, що сталася того дня з Гелієм Івановичем, я подзвонила до нього ще раз увечорі. Як мені розповідали пізніше, в помешканні Снегірьових у той час іще відбувався обшук, і, як звичайно в таких випадках, нікому з господарів не дозволяли підходити до телефону. Розмовляла зі мною кагебістська учасниця обшуку, яка, не моргнувши оком, сказала, що Гелій Іванович вийшов прогулятися і незабаром повернеться. Переконана, що розмовляю з дружиною Снегірьова Галею, я назвала себе, пояснила їй, як марно чекала вранці біля метро, а він не прийшов на зустріч, і поцікавилася, чи з ним чогось не сталося.

— Ні, — каже мені ця жінка. — Все гаразд. Він пішов гуляти.

Тоді я попросила переказати, щоб він зайшов при нагоді до Бориса Дмитровича.

— До якого Бориса Дмитровича? — спитала вона.

Мене це питання здивувало, аж я перепитала, з ким розмовляю. І вона знов запевнила, що це — дружина Снегірьова. Я ж, майже не знаючи його дружини, навіть не звернула уваги, що ця жінка говорить зі мною українською

мовою, а Галина — завжди і скрізь — по-російськи. Кагебістка в свою чергу була заскочена згадкою про Бориса Дмитровича: виявляється, слідчого, який робив обшук, теж звали Борисом Дмитровичем.

Про те, що сталося з Гелієм Івановичем Снегірьовим 22 вересня 1977 року, я довідалася тільки наступного дня. В такій ситуації лист від Некрасова краще було знищити. Так Гелій Іванович і не довідався ніколи про той лист. А я теж розповідаю про нього прилюдно вперше, бо Гелій Іванович давно вже переселився в такий світ, куди ніяка земна пошта не доходить.

Не маючи змоги боротися проти зухвальства і непоступливості Снегірьова, його слідчий Слобоженюк з благословення начальства розраховувався з ним остаточно і без права оскарження: 28 грудня 1978 року 50-річного Снегірьова, який перед ув'язненням був здоровим і життєрадісним чоловіком, — мертвого відвезли до крематорія, щоб там поспішно спалити під посиленою вартою його останки.

Моя остання зустріч з Гелієм Івановичем відбулася вже після його смерті. Точніше, це була зустріч з його останнім твором — передсмертними записами Снегірьова, його тюремним щоденником. Гострота від цієї зустрічі не стирається вже четвертий рік, відколи тюремні записи дійшли самвидавними стежками на Захід.

Страшнішого документу останніх років дотепер у Самвидаві не було. Здається, те, що читаєш на сторінках щоденника, — понад людську уяву, і тим страшніше, що це — не художній твір, не витвір авторської фантазії. Автор документує, описує сатанинський дослід, у якому він — Снегірьов — виконував роллю піддослідного кролика і водночас стороннього спостерігача свого ж таки стану. Це щось таке нереальне, кафкіянське, що хочеться струснути головою, щоб усе стало на свої місця, бо, тільки читаючи таке, можна збожеволіти. А він же мусів переживати все те своїми нервами, своїм гострим розумом, задихатися від пекельного болю і безсилля, та ще й усвідомлювати, що слідчий Слобоженюк відвідує його кілька разів на тиждень не як друг і не як милосердний християнин, а як професійний садист, який хоче спостерігати наростання агонії і з терпелівістю ката чекати слушного моменту.

Мені дуже хочеться, щоб цей документ — апотеоза мужності і непокори духа — читали на батьківщині автора, де тяжко лишитися байдужим до нього, бо такий

хрест Доля може послати кожному, і жоден чесний читач не може собі з певністю відповісти, наскільки в нього вистачило б сили в подібних умовах.

Тут на Заході, в хатньому затишку і комфорті нецензурованого життя, багато читачів сприймають усе інакше, відірвано від реальних обставин сучасної України, за критеріями художнього твору. Скільки застережливих опонентів виявилось в Снегірьова, ще заки твір вийшов з друку!

Звичайно, для нашого вуха приємніше звучало б, скажімо: "У мене в голові паморочилося", або: "Я майже непритомнів". А Снегірьов пише з вульгарною відвертістю: "Сеча і лайно, не перебільшую, циркулювали в голові". Мене в цій фразі найбільше вражає оте "не перебільшую", отже це — не художній засіб, це — статистичний опис реального стану, в якому перебував автор.

Щоденник Снегірьова — це анатомічний розтин ракової пухлини, яка зветься (теж благородно) "комітет державної безпеки". Гротескний образ спритного "вертухая"-чекіста в гіперболічно-сатиричній поемі "Пердіяда" ("НП" — "Надзвичайна подія") — не хуліганський вибрик знудьгованого в тюрмі Снегірьова, а випукле зображення в оголеній ситуації основного правила радянських чекістів: "Лучше перебдеть, чем недобдеть" (російське слово "бдеть" означає "пильнувати", "бути пильним").

Снегірьов ще на початку слідства відмовився вести справу українською мовою, бо не хотів, щоб вона "гугнявила в тюрмі, Сплюндрована, розіпнута, в ярмі". "Вам дано зброю — руську мову. Теж вольну, теж прекрасну — й також голу, Прибиту закаблуками чобіт", — пише він у передмові щоденника. І навіть цю свою передсмертну сповідь, щоденник, Снегірьов пише російською мовою (лише з двома українськомовними відступами — "віршем у прозі" у "Вступі" та віршем "Осінні голі дерева". Більше того, він розмовляє зі слідчими не просто російською мовою, а конденсатом жаргону, який з кримінального світу переходить у повсякденний ужиток широких верств суспільства і стає мовною нормою. Слова "шмон", "мент", "вертухай", "старпер", "параша" сьогодні вийшли за межі вузької сфери кримінального світу і стали загальноживаними та міжнародними, як і російський мат.

Якщо б ми викинули з щоденника вірші "Розмова зі слідчим" та "Експертиза мого почерку" (найбільш вульгарний вірш, яким Снегірьов у знуцально-грубій формі

відповідає слідчому Слобоженюкові на його пропозицію "щиросердно покаятись і вступити у високі договірні відносини з ГБ" — зміна в поведженні Снегирьова буде непереконливою. Тут варто звернути увагу на хронологію.

25 грудня 1977 року Гелій Снегирьов пише вірш "Розмова зі слідчим", ("Жизнь хороша"), у якому оптимістично й бадьоро стверджує, що "таки справді, гарна штука — життя, зовсім це не здається мені". Він хвалиться своїм здоров'ям, силою, моральною вищістю перед кагебістами, готовністю до найсуворішого покарання, навіть психушки. Наголошую, що це написано 25 грудня. 2 січня 1978 року він пише згадану вище "Експертизу мого почерку". У той самий час він читає "Експертизу" разом із "Розмовою зі слідчим" Слобоженюкові. "Слідчий вислухав це, позеленів і більше не заїкався про покаянні дії. Довго не заїкався, доки..."

Дальші події розвивалися нестримно і, як на мене, мали безпосередній зв'язок із цими віршами. "Погано мені стало уже в січні", — пише Снегирьов в іншому місці щоденника. Протягом лютого Гелій Іванович мужньо бореться з навальною недугою, та й ще продовжує відбивати атаки слідчого, який допитував його навіть лежачого — в камері. Ще 1 березня він написав вірш, у якому, як він оповідає, "хизувався — витримаю будь-який біль". Пізніше цей вірш став першим у триптиху "Білий стяг". 2 березня, на чергову пропозицію слідчого Слобоженюка покаятись, він дав рішучу відповідь: "З гідністю й спокоєм, долаючи біль, я підвівся з-за столу: — Цього не буде. Забудьте".

Через три дні почався параліч тіла. Минуло всього чотири тижні — і ми в Києві читали в "Радянській Україні" покаянну статтю "Соромлюсь і засуджую" з підписом Г. Снегирьова. Ми не вірили, тим більше, що її надрукували 1 квітня, коли, як відомо, ніхто нікому не вірить. Стиль був шаблонно-кагебістський. І все ж прізвище Снегирьова було, отже, була і якась його згода. Один з його друзів, прочитавши статтю, зателефонував до дружини і попросив переказати Гелісві Івановичу, що для нього він помер. Як він картав себе через день, довідавшись про стан Снегирьова і, отже, вартість того "каяття". Адже ніхто з близьких Гелія Івановича не припускав, що з ним зробили за такий короткий час. "Проклятий місяць березень..."

В еміграційному затишку наполягали на тому, щоб викинути такі вірші, як "Пердіяда", "Прогулянка", "Другий

сон“, ”Розмова зі слідчим“, ”Експертиза мого почерку“, мотивуючи тим, що ці вірші не становлять ніякої поетичної вартости, більше того, можуть викликати ”загальний несмак, бурю протестів і відмову від книжки“. Як один з аргументів, цитують самого Снегірєва, трактуючи, як його недвозначну волю, слова:

”...В печать не гоже,
Шутка и пустяк.“

Виходячи з такої настанови, чи варто було публікувати щоденник Василя Симоненка з його власноручним епіграфом: ”Читати чужі щоденники — Еверест підлости“? Чи варто друкувати щоденник Винниченка, особисте листування померлих письменників?

Не сумніваюся, що Снегірєв, якби він мав таку можливість, багато чого в цьому щоденнику переробив би, бо як він сам говорить у вступі, ”це — матеріял, літературний сирівець“. ”Якщо судилося мені ще жити — коментарі до віршів виростуть в окремі розділи“. Але він поспішав хоч якось оформити цей матеріял ”для нащадків, оскільки шляхи Господні незвідані“.

Коли вже сили залишили Снегірєва, і він лежав спустошений фізично і морально (навіть молитися вже не міг), він просив ”у Господа й ангелів ще трохи часу — щоб устигнути скінчити земні свої справи, оці справи, оцю писанину“. Це було єдине, що просив у молитвах, — ”дати донести до них, любих моїх, оці віршенята, які вже вони там є, а хай не загинуть для людей“.

Той, хто хоче пізнати суть сучасної радянської дійсности і шукає для цього матеріялу не узагальнено-теоретичного, а конкретного, першоджерельного, — знайде в цьому страшному документі свідчення неперевершено відверті, виразні і безжально правдиві. Недарма перші видавці записів Снегірєва взяли за назву його вислів: ”Як на сповіді“.

Пускаючи в світ передсмертні записи Гелія Снегірєва, його друзі писали:

”Наприкінці літа передав він нам своє останнє прохання: скласти хроніку цього його останнього — лікарняного — пекла, та присднати до всього попереднього як епілог. Волю цю його ми тут і виконуємо.

Фактів, які є в нашому розпорядженні, безумовно, не досить для створення правдивої розповіді про ці дев’ять мі-

сяців, значно більше могли б сказати дружина і діти Гелія, які бачили його щодня. Однак просив Гелій нас, друзів своїх, не втягати його ближніх до цієї посмертної літератури, не давати їм знати ні про що, аби хоч смерть його полегшила їхнє життя. І цю волю виконуємо ми, проливаючи, отже, зовсім мало світла на загадкову історію дивної хвороби і смерти Гелія Снєгїрєва. Але тліє все таки в нас надія, що рано чи пізно і ця тасмниця відкриється світові, витягнуть із сейфів КГБ докази, які засвідчать іще один підлий злочин зловісної держави супроти прав своїх підлеглих, а ім'я Гелія Снєгїрєва посяде своє місце в нескінченному ряді імен мучеників правди, розчавлених тоталітарною машиною“.

Надія Світлична

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
Гелій Снегірьов, 1977 р.	5
Мама (Наталя Собко). Рік 1923	57
Батько Іван Тимофійович Снегірьов	63
Мама. Рік 1937. Після операції грудей	65
Письменник Вадим Собко	88
Мама, дід і дядько Вадим. Рік 1937	100
Дід мій незабутній Микола Петрович Собко	103
С. О. Єфремов. Фотографії з початку ХХ-го ст. і з процесу	111
Володимир Чехівський	113
В. Ф. Дурдуківський. З процесу (з газети "Вісті")	121
Всеволод Михайлович Ганцов	133
В. М. Ганцов і Г. Снегірьов	135
Микола Павлушков	151
Борис Матушевський, 1925 рік	153
Борис Матушевський, 1975 рік	159
Віра Олександрівна і Федір Павлович Матушевські, 1900 рік	163
Борис Матушевський і Всеволод Ганцов	171
Василь Матушевський, 1936 рік	175
Юрій Матушевський, дружина його Галя і донька Оксана	175
Борис Матушевський, Наталя Собко, Гандзя Луговенко і Микола Павлушков. Київ, 1923	181
Наталя Миколаївна Снегірьова-Собко, 1940 рік	199
Гаврило Матвійович Одинець з сином Тарасом	209
Микола Зеров	215
Гелій Снегірьов, 1973 рік	415
Гелій Снегірьов з дружиною і з сином	469
В. Некрасов з автором. Ялта, 1967	470

З М І С Т

Слово від видавців	6
Феномен Снегірєва — вступна стаття Василя Гришка	7

I. САМВИДАВНО-ДИСИДЕНТСЬКІ ТВОРИ І ДОКУМЕНТИ

Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько)	51
Передмова	51
1. Про поезію й про життєву прозу	55
2. Розкрив я з тихим шелестом очі газет	67
3. Хто кого вбив?	87
4. Вождь і його армія	108
5. Прищавий хлопчик Коля	149
6. Про патрони для розстрілів, про отрути та про замах на Володимира Ілліча Леніна	180
7. А сміху було!..	198
8. 46-ий стілець — твій	216
Післямова	237
Редакційні примітки та довідки до тексту	242
”І чого оце я ляпаю?“	270
1. На десять років?	270
2. ”Я тут не вечний...“	277
3. ”Запустєніє буде“	283
4. Кляті пережитки	289
5. Кріпак — фермер	296
Пояснення до деяких слів у тексті	306
Відкриті листи до державних керівників СРСР і США	309
Відкритий лист урядові СРСР	310
Президентові Сполучених Штатів Америки панові Дж. Картерові	312
	491

”Як на сповіді“ — тюремні записки й вірші та інше	319
Вступ	321
Доміно	325
”НП“ (”Надзвичайна подія“)	328
Батьки і діти	349
Книга	350
Дружині	352
Молитва	354
Прогулянка	356
Три ”не“	357
Тепер я знаю	358
Стріла з лука	361
”Жизнь хороша“	363
Перша лікарняна	366
Експертиза мого почерку	370
Операція ”Ял“	373
Ювілейне	377
Поздоровлення	377
”Із снів“, розказаних під час допиту слідчому	378
Березень 78 — будь він проклятий	386
Клятий місяць березень...	389
Білий стяг	404
Фінал трагедії Гелія Снегірьова	407
Хроніка останнього ”лікування“ та вмирання Гелія Снегірьова	409

II. З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ Й АРХІВУ ПИСЬМЕННИКА

Народи мені трьох синів	417
Розповідь особистого охоронця ”Першого секретаря“	433
I ”бе“ і ”ве“	448

III. ГЕЛІЙ СНЕГІРЬОВ У ЖИТТІ Й ДИСИДЕНТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Гелій Снегірьов — Віктор Некрасов	471
Друг наш Гелій — Зінаїда і Петро Григоренки	477
Про мої зустрічі з Гелієм Снегірьовим — Надія Світлична	481
Список ілюстрацій	490